

Девід Гудінг
Джон Леннокс

ЛЮДИНА ТА ЇЇ СВІТОГЛЯД

ДЛЯ ЧОГО МИ ЖИВЕМО
І ЯКЕ НАШЕ МІСЦЕ У СВІТІ

Том 1

Застереження та авторські права

Вміст даних книг, разом з усіма наведеними посиланнями та обговореннями охоплених тем, був актуальним на момент початкової публікації, наскільки було відомо авторам. Хоча основоположні аргументи та дискусії все ще залишаються актуальними, більш пізні дослідження могли розширити структуру знань та спектр літератури у цих областях.

Права Девіда Гудінга та Джона Леннокса як авторів даної праці захищені згідно з Актом про авторське право, дизайн і патенти від 1988 р.

Людина та її світогляд

© Myrtlefield Trust, 2006

Всі права захищені. Жодна частина цієї публікації не може відтворюватися, зберігатися в системах пошуку інформації чи передаватися у будь-якій формі, включаючи будь-які переклади, будь-яким способом (електронним, механічним, фотокопіюванням, записом чи іншими), без попереднього дозволу видавця або ліцензії, що дозволяє обмежене копіювання. У Великобританії такі ліцензії видаються у Copyright Licensing Agency Ltd., Barnard's Inn, 86 Fetter Lane, London, EC4A 1EN.

Видано трастом “Міртлфілд”

Адреса:

PO Box 2116

Belfast, Northern Ireland, BT1 9YR

веб-сайт: www.myrtlefieldhouse.com

ел. пошта: info@myrtlefieldhouse.com

Зміст

Передмова	5
-----------------	---

Частина I. ВСТУП

<i>Розділ 1.</i> Формування світогляду	9
A. Навіщо потрібен світогляд	9
Б. Фундаментальні питання буття ...	15
В. Голоси, до яких варто прислухатися	22
<i>Розділ 2.</i> Прислухаємося до голосу науки	38
A. Науковий метод	38
Б. Що таке пояснення	56
В. Основні операційні передумови наукового дослідження	64

Частина II. ЛЮДИНА І СВІТ

<i>Розділ 3.</i> Всесвіт – дім людини	75
<i>Розділ 4.</i> Як улаштований живий світ	105
<i>Розділ 5.</i> Суперечки навколо еволюції	129
<i>Розділ 6 .</i> Мовна здатність людини	176
<i>Розділ 7.</i> Збіг між науковими уявленнями та біблійною картиною процесу творення	188

Частина III. ЛЮДСЬКА ПОВЕДІНКА

<i>Розділ 8.</i> Цінність людського життя	195
--	-----

Розділ 9. Свобода людини та небезпека нерозуміння її цінності	210
А. Свобода: право кожної людини за народженням	215
Б. Свобода і небезпека нерозуміння її цінності	224
Розділ 10. Природа моральності та її основи	252
А. Загальні зауваження	252
Б. Джерело та природа морального закону	258
В. Мораль є суб'єктивною чи об'єк- тивною?	271
Розділ 11. Порівняльний аналіз етичних систем	281
Розділ 12. Призначення людини та її влада над природою	331
А. Людина — це дивовижний світ! ..	331
В. Що таке людина	337
Розділ 13. Як людина застосовує свою владу	371
А. Захист прав та свобод людини ..	371
Б. Питання неминучої порочності людини та її подолання	382
Розділ 14. Що чекає людину в майбутньому?	399
Список скорочень	413

ПЕРЕДМОВА

Коли людина закінчує школу і продовжує навчатися далі, перед нею постає багато проблем. Одна з них – особливо гостро, бо пов'язана з тим, що світ дорослого незалежного життя, в яке людина вступає, дуже складний. З одного боку, цей світ наповнений захоплюючими речами. А з іншого – він не може не лякати, оскільки тягар незалежності виявляється не таким вже й легким: потрібно стати на власні ноги, обрати професію, визначити свою життєву мету, цінності і принципи.

Як приймаються такі життєво важливі рішення?

Кожному зрозуміло, що потрібні тривалі і серйозні роздуми, набуття знань і досвіду. Але якщо відкладати прийняття надто важливих рішень до довгої скрині, то можна піддатися течії життя і перетворитися на слабовільну істоту, позбавлену світогляду. Тоді як кожній людині потрібна чітка система поглядів, яка надає життю осмисленості, ясності мети і цінностей, що здатні принести задоволення. Вироблення такого світогляду в часи, коли руйнуються традиційні ідеологічні системи, може зажадати від молоді людини неабиякої сміливості і наполегливості. Адже світогляд зазвичай складається з багатьох елементів, що стосуються цілого ряду джерел, таких, як наука, філософія, література, історія і релігія. Водночас не можна очікувати, щоб людина, котра щойно вступає у життя, була спеціалістом хоча би в одній із цих галузей – не кажучи вже про те, щоб вона все знала і вміла. Навряд чи знайдеться така універсально обізнана людина.

Проте зрозуміло одне: не можна відкладати вирішення питання про сенс життя «на потім» і приступати до нього, лише ставши спеціалістом. Доросле життя вже розпочалося, і разом з ним виникають нові ідеали і нові бажання, які

вимагають прийняття рішень «тут і негайно»; і може статися, що ці рішення матимуть вплив на все подальше життя. Звісно, пізніше, коли людина набуде нові знання і нові досвіди, попередні рішення можуть бути переглянуті, однак не слід від самого початку ставитися до них легко і байдуже. Зневажливе ставлення до прийняття цих рішень може спричинити незворотні наслідки, викликати почуття жалю і розкаяння. У той же час вирішення таких складних завдань у молодості може видатися надто важкою справою.

Однак не слід очікувати часу, коли накопичена з роками мудрість допоможе розібратися у головних питаннях буття. Якщо підійти до них своєчасно, буде значно легше приймати мудрі і виважені рішення. Аби допомогти у цій справі своїм юним друзям, автори і написали цю книгу.

*Девід Гудінг
Джон Леннокс*

Частина перша

Вступ

Розділ 1

Формування світогляду

Розділ 2

Прислухаємося до голосу науки

Від авторів

У цій частині книги ми плануємо розглянути питання, навіщо кожному з нас світогляд. Ми скажемо про те, що таке світогляд і до яких голосів слід прислухатися, коли людина починає замислюватися над своїм світоглядом.

Оскільки внесок науки у формування світогляду досить суттєвий, розглянемо, що слід робити, аби добре розуміти значення її досягнень.

Від перекладача

Запропонована книга ґрунтується на численних джерелах з філософії, теології, природознавства тощо.

Система посилань на класичні філософські праці враховує те, що не всі читачі мають академічні філософські видання. Наприкінці кожного розділу наводиться посилання на сторінки відповідного академічного видання. А у самому тексті книги робиться посилання на розділи і параграфи цитованого філософського твору, щоб читач, який користується іншим виданням, міг легко віднайти процитоване висловлювання у будь-якому виданні.

Цитати з Біблії наводяться відповідно до українських перекладів:

- ПІО – переклад Івана Огієнка
- ПІХ – переклад Івана Хоменка
- Усі цитати з Нового Завіту наводяться відповідно до новітнього перекладу Рафаїла Туркочяка – ПРТ.

Формування світогляду

A.

Навіщо потрібен світогляд

Головна мета освіти

У наш час спостерігається все більша спеціалізація освіти. Колосальний приріст знань, який відбувся за останні сто років, став наслідком того, що якщо людина не зосереджується на тій чи іншій сфері науки, то їй стає важко слідкувати за останніми науковими досягненнями і усвідомлювати значення постійно зростаючого потоку наукових відкриттів. З одного боку, така ситуація не може не тішити, оскільки є наслідком одного із вражаючих явищ сучасності — фантастичного прогресу науки і техніки.

Але разом з тим корисно пам'ятати, що справжня освіта повинна бути підпорядкована значно ширшій меті. Якщо, наприклад, ми хочемо зрозуміти сучасний прогрес, нам слід розглядати його у контексті традицій, успадкованих від минулого. А це, у свою чергу, означає, що ми повинні добре розуміти історію.

Іноді ми забуваємо, що древні філософи задовго до нас порушували питання фундаментальних філософських принципів, які покладено у підвалини науки, і знаходили відповіді, які не втратили своєї цінності і сьогодні. Якщо забути про це, то можна витратити чимало часу і сил для обмірковування тих самих питань, що турбували наших попередників і не обов'язково дійти тих самих за своєю цінністю і результатами висновків.

Роль освіти полягає ще й у тому, щоб досягти розуміння зв'язків і узгодженості між різними галузями знання і досвіду. Щоб зрозуміти великий витвір мистецтва, потрібно дивитися на всю картину в цілому, намагаючись збагнути відносини між усіма її деталями, а не зосереджуватися на якомусь одному з її фрагментів.

Більше того, коли ми справедливо наполягаємо на тому, що наука повинна бути об'єктивною, то не можна забувати: її створюють конкретні люди, подібні до нас. І тому, раніше чи пізніше, слід замислитися над питанням: яке наше власне місце у світі, котрий вивчаємо. Ми не повинні дозволити собі так заглибитися у матеріальний світ і технології, що його пронизують, щоб забути про своїх співбратів, адже останні, як переконаємося із наших подальших роздумів, важливіші, ніж уся решта Всесвіту. Для вивчення нас самих і людей, котрі нас оточують, недостатньо займатися лише наукою. Для цього потрібне знання філософії, літератури, мистецтва, музики, історії і багатьох інших галузей.

Отже, аби стати освіченою людиною, важливо прилучитися також і до сукупності усіх галузей знань, розкрити взаємовідносини між ними. Для пояснення цієї думки скористаємося простим прикладом. Розглянемо, що означає знання троянди.

Якою є справжня природа троянди?

Для відповіді на це питання варто звернутися до різних людей, і передусім до вчених.

Ботаніки збирають і переглядають дані про рослини, зокрема про квіти всього світу, і потім класифікують їх за родинами і родами. Вони допоможуть нам визначити сутність троянди, вказавши, до якої родини вона належить і які її відмінні риси як представниці даної родини.

Селекціонери і садівники ознайомлять нас з історією виведення даної конкретної рослини і покажуть, як вона була отримана з інших родів рослин. Вони також пояснять, як потрібно за нею доглядати.

Хіміки, біохіміки, біологи і генетики розкажуть про хімічний і біохімічний склад рослини і вражаючу складність її клітин, — цих мікроскопічних біологічних «фабрик», набагато складніших, ніж будь-яка фабрика, побудована руками людини, і водночас таких мініатюрних, що потрібне спеціальне обладнання, щоб їх роздивитися. Одні вчені розповідатимуть про найскладніший генетичний код, який приводить у дію

механізм цих мініатюрних фабрик, що лежить в основі «виробництва» компонентів, котрі складають нашу рослину. Інші змальовують життєві процеси, що відбуваються у троянді: фотосинтез, за якого сонячне світло перетворює вуглекислий газ і воду в органічні сполуки; засоби запилювання і розмноження рослини.

Фізики і космологи розкажуть нам, що хімічні речовини, з яких утворена троянда, складаються, своєю чергою, з різних частинок типу електронів, протонів і нейтронів. Вони пояснять походження вихідного матеріалу, що складає Всесвіт, і те, яким чином він сформувався. Якщо запитаємо, як таке знання допоможе нам зрозуміти природу троянди, то, напевно, отримаємо відповідь: Земля — єдина планета у сонячній системі, де троянди можуть рости! З цієї точки зору наша планета являє собою щось унікальне і таке, що заслуговує захоплення.

Але навіть якщо ботаніки, селекціонери, садівники, хіміки, біохіміки, фізики і космологи повідомлять нам усе, що вони знають, — і це становитиме чимало грубих томів — у нас все ж залишиться відчуття: навряд чи вчені торкнулися теми, яка нас цікавила. Адже вони не пояснюють те, що більшість з нас вважатиме найважливішим у сутності троянди, — красу її форми, привабливість кольору й аромату.

Отже, ми дійшли до найсуттєвішого моменту: вчені можуть пояснювати вражаючу складність механізмів, що покладені в основу здібності людини бачити і відчувати запахи, які дають змогу споглядати троянду і сприймати її аромат. Однак не має сенсу звертатися до вчених, щоб дізнатися, гарна троянда чи ні. Ми можемо побачити і відчути усе це самі! Для цього у нас є *інтуїція*. Нам не потрібно, аби хтось сказав нам про це. Якби знайшовся хтось нерозумний, котрий заявив би, що, оскільки вчені не можуть виміряти красу, значить вона не існує, то ми просто сказали б йому: «Та, облиш ти...».

Але сприйняття краси ґрунтується не лише на інтуїції. Щоб зрозуміти красу, ми йдемо до *художника*. Маючи високо розвинуте почуття кольору, світла і

форми, він може допомогти нам зрозуміти глибину і силу прекрасного, втіленого у троянді, що без його допомоги залишилося б для нас недоступним. Таким чином, художник учить нас бачити.

Потім ми можемо звернутися до *поета*. Володіючи відточеним пером майстра слова, поет використовує метафори, алюзії, особливий ритм і образи, щоб допомогти нам висловити почуття, які ми переживаємо, дивлячись на троянду.

Якщо ж ми намагатимемось ще глибше зрозуміти природу краси, ми розпочнемо бесіду з *філософом*. Серед філософів є спеціалісти з естетики. Для кожної людини сприйняття краси троянди є суб'єктивним досвідом, що переживається глибоко в душі. Проте, коли ми показуємо троянду іншій людині, то очікуємо, що вона також скаже — троянда прекрасна. Зазвичай це так і буває.

Звідси можна дійти висновку про те, що хоч оцінка краси — досвід суто суб'єктивний,

а) існують деякі об'єктивні критерії, за якими можемо судити про те, що гарно, а що ні;

б) кожна людина володіє внутрішнім естетичним почуттям, здатним до сприйняття краси;

в) якщо хтось не сприймає краси або навіть віддає перевагу потворному над прекрасним, то це означає, що він страждає якимись порушеннями сприйняття кольору чи форми або глибоким психічним розладом (як, наприклад, люди, які відчувають задоволення від жорстокості).

Можна було б гадати, що, розглянувши перелічені вище підходи до нашого предмета, тобто троянди, ми вичерпали питання про її справжню природу. Але, певна річ, це не так. Ми перелічили способи наукового пояснення, потім розглянули питання про те, яку цінність ця квітка має і що вона **означає** особисто для нас. Однак саме тому, що троянди мають певну цінність у наших очах, постає ряд інших питань, пов'язаних з морально-етичною і, нарешті, духовною значимістю того, що ми з ними робимо. Розглянемо три ситуації.

1. Жінка назбирала трохи грошей, аби потішити себе букетом троянд. Вона дуже любить ці квіти і хоче, щоб вони простояли у кімнаті якомога довше. Але в неї є бідна і тяжко хвора сусідка, і у жінки виникає думка, що потрібно віддати хворій хоча б частину квітів.

У душі жінки ведуть боротьбу два суперечливих почуття:

а) почуття егоїзму, яке диктує їй залишити квіти собі;

б) почуття обов'язку, яке диктує їй «Возлюбити ближнього, як самого себе» і тому віддати квіти хворій сусідці.

Постає питання: звідки походять ці почуття і якому з них підкоритися? Можна було би віднести егоїстичне бажання залишити троянди собі до сліпого, однак дуже сильного рушійного мотиву, пов'язаного в кінцевому підсумку з еволюцією. Але звідки тоді береться альтруїстичне почуття обов'язку, яке спонукує людину допомагати ближньому на шкоду самому собі? Звідки воно? Чому жінка повинна йому підкоритися? Далі перед нею постає ще одна проблема: їй потрібно зробити вибір на користь якогось рішення. Вона не може чекати, доки вчені, філософи або будь-хто інший допоможуть їй у цій ситуації. Жінці потрібно вирішити, як діяти. Як і на якій підставі їй слід обирати між двома несумісними бажаннями?

Розглянемо ще одну ситуацію.

2. Одна людина любить троянди, але в неї немає грошей купити букет. Вона знає, що може вкрасти троянди з чужого саду і про це ніхто не дізнається. Чи правильно вона вчинить, якщо залізе у чужий сад і вкраде квіти? Якщо ні господар, ні поліція, ні органи правосуддя не дізнаються про її вчинок, то чому їй все-таки не варто красти? Хто має право стверджувати, що красти не можна?

3. Друга людина постійно приносить цілі оберемки троянд жінці, чоловік якої поїхав у закордонне відрядження. Не виключено, що він намагається звабити жінку, штовхнути її на подружню невірність. Як розцінювати подружню невірність? Чи завжди вона заслуговує на осудження? Хто має право судити невірне подружжя?

Отже, для відповіді на питання, які ми порушили у зв'язку з описаними ситуаціями, потрібно вирішити більш фундаментальні питання, котрі ми розглядали вище, визначаючи істинну сутність троянди.

Звідки взагалі взялися троянди? Ми, люди, не створюємо їх і ще далекі від того, аби створити щось подібне. Можливо, існує Бог, Який придумав і створив їх? Можливо, Він і є найголовнішим Володарем усього, що існує у цьому світі, Який має право створювати правила використання речей, що оточують нас?

Або, можливо, троянди просто виникли з вічно існуючої неорганічної матерії, внаслідок стихійного процесу, що не має у своїй основі ні мети, ні програми, ні правил їх використання? І якщо це так, то хіба людина не вільна чинити так, як їй заманеться, якщо нікому не відомо, що вона робить?

Отже, ми запропонували просте запитання: «Якою є справжня природа троянди?» і виявили, що для правильної відповіді на нього потрібно звернутися до численних джерел знань, таких, як наука, література, філософія. І ми переконалися в тому, що цікавість навіть до такої простої і знайомої речі, як троянда, виводить нас на глибокі фундаментальні питання про побудову світу, частиною якого є троянди.

Саме відповіді на ці питання у сукупності формують систему уявлень, в яку ми потім вмонтуємо знання про всі інші речі у цьому світі. Цю систему уявлень про світ, про нас самих і суспільство — як усвідомлених, так і неусвідомлених — називають **світоглядом**. У систему входять добре продумані та інтуїтивні, правильні і неправильні погляди на складні, але водночас захоплюючі питання буття. Яким є походження Всесвіту? Як я можу впливати на хід подій у світі? Хто я? Як я пізнаю світ? Чи являю я собою якусь цінність? Чи є у мене якісь обов'язки? Світогляд постає великим полотном, куди ми вписуємо найрізноманітніші події і факти. Його також можна уподібнити об'єктиву, через який ми намагаємося дивитися на світ, аби зрозуміти його.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що означає термін “світогляд”? Чому його формування так важливе для людей? Чому належний світогляд вважається основою етики?

2. Чи може ботаніка, селекціонерство, хімія, біохімія, біологія та генетика розповісти нам усе про троянду? Якщо ні, тоді яку інформацію ці науки все ж можуть нам дати про троянди? Чого вони не можуть?

3. Що можуть додати до наших знань про троянди фізики та космологи?

4. Чи залежні ми від науки, щоб констатувати, гарна троянда, чи ні? Чи можна про це знати без наукових консультацій? Якщо так, тоді як це можливо?

5. Наскільки художники та поети можуть підвищити нашу оцінку троянд?

6. Що означає “інтуїція”?

7. Що би ви сказали тому, хто не в змозі бачити красу троянди і через те доводить, що сама по собі троянда не володіє красою, а людина просто уявляє її собі гарною?

8. Які моральні питання можуть бути підняті з уваги на методи продукування троянд і їх використання?

9. Якби ви могли вкрасти чиїсь троянди і були впевненими, що про це ніколи ніхто не дізнається, то чи була б яка-небудь підстава для усвідомлення, що красти троянди неправильно? Якщо так, то що це за підстава? На чому вона ґрунтуватиметься?

Б.

Фундаментальні питання буття

Над фундаментальними питаннями буття замислювалося чимало людей до нас, над ними міркують наші сучасники і будуть замислюватися наші нащадки. Це означає, що, порушуючи ці питання, ми не починаємо з нуля: наші попередники підготували для нас ґрунт. Для того, щоб ми могли скористатися досягненнями попередніх поколінь, необхідно окреслити приблизне коло цих принципових питань, які завжди були і залишаються на порядку денному люди-

ни, котра шукає істину. Потім ми намагатимемося зрозуміти, чому ці питання завжди вважали такими серйозними, і зробимо короткий огляд основних типів відповідей на них. І, нарешті, будемо намагатися самі дати відповідь на них.

Отже, що ж це за питання, які називають світоглядними. Перш за все це питання про Всесвіт у цілому і про нашу планету Земля зокрема.

Першими людьми в Європі, котрі почали висувати наукові питання про те, як побудовані Земля і Всесвіт і які способи їхнього існування, були древні греки. Може видатися, що вони цікавилися цим через просту допитливість. Їхні дослідження, як може гадати сучасна людина, були позбавлені практичної цілеспрямованості. На першому плані в них стояли зовсім не технічні проблеми. Це була так звана чиста (а не прикладна) наука. (Відзначимо, між іншим, що і сьогодні у кожную освітню програму доцільно включати питання чистої науки, аби стимулювати в учнів розвиток допитливості, необтяженої прагматикою).

Однак ми не можемо обмежитися заняттями чистої науки (і ще меншою мірою – технікою, якою б захоплюючою вона не була). Багато віків тому на це вказав Сократ. Спочатку його цікавило влаштування Всесвіту, але поступово він почав усвідомлювати, що вивчення питання про те, як слід діяти людським істотам, було важливішим, ніж відкриття того, як улаштований Місяць. Тому Сократ облишив свої заняття фізикою і захопився філософією моралі.

У той же час засновники основних філософських шкіл у античній Греції почали розуміти: неможливо побудувати правильне вчення про природу моральної поведінки людини, не знаючи, по-перше, яким є місце людських істот у космосі, і, по-друге, який їхній зв'язок з принципами, що керують Всесвітом.

Таким чином, першим світоглядним питанням було і залишається питання про те,

1. ЩО КРИЄТЬСЯ ЗА ВСЕСВІТОМ, ЯКИЙ СПОСТЕРІГАЄМО?

Фізика навчає, що про справжню природу речей не можна судити лише за їх зовнішнім виглядом. Наприклад, кусок металу, котрий видається щільним, насправді складається з атомів, що розташовані у вузлах кристалічної решітки і пов'язані між собою міцними електромагнітними силами. Розмір атомів набагато менший, ніж відстань між ними, і тому можна сказати, що вони розташовані у порожнечі. Кожний атом, у свою чергу, також складається переважно із порожнього простору, і його будову можна уявити у вигляді моделі, що складається з ядра, навколо якого обертаються електрони. Ядро займає лише одну мільярдну частину простору атома. Якщо ви розщепите ядро, то виявите протони і нейтрони, котрі складаються з ще більш дивних часток, що їх називають кварками і глюонами. Чи можна вважати, що це і є будівельні блоки матерії, чи з часом виявляться ще більш таємничі елементарні частки? Це одне зі захоплюючих питань сучасної фізики. Але є ще одне питання, яке не знімається відповіддю на попереднє: що знаходиться за «первинною речовиною», котра покладена в її основу?

Відповіді, які зазвичай дають на це питання, можна грубо поділити на два типи. Одні люди кажуть, що за «первинною речовиною» Всесвіту немає нічого, а інші — явно щось є. Розглянемо ці варіанти відповідей докладніше.

ПЕРШИЙ
ТИП
ВІДПОВІДЕЙ

Не існує нічого, крім матерії. Саме вона є первинною вічною реальністю, що існує незалежно ні від нашої свідомості, ні від будь-чого іншого. Вона сліпа і позбавлена цілі. Але вона має здатність до розвитку і самоорганізації, знову-таки не підпорядкованих жодній меті. Процеси розвитку приводять до різноманітності живої і неживої матерії, яку спостерігаємо сьогодні у Всесвіті. Такою є філософія матеріалізму.

ДРУГИЙ
ТИП
ВІДПОВІДЕЙ

За матерією, котра мала свій початок, стоїть якийсь нестворений, незалежний творчий Розум, або, як сказали б іудеї чи мусульмани, Бог, а християни – Бог і Отець Господа Ісуса Христа. Бог підтримує Всесвіт, взаємодіє з ним, але не є його складовою частиною. Він Дух, а не матерія. Всесвіт існує як вираз Його свідомості і з метою виконання Його волі. Такою є філософія теїзму.

Друге фундаментальне світоглядне питання полягає в наступному:

2. ЯК САМЕ ВИНИК НАШ СВІТ, ЯК ВІН РОЗВИВАВСЯ І ЯКИМ ЧИНОМ ВИЯВИВСЯ НАСЕЛЕНИМ ТАКИМИ РІЗНОМАНІТНИМИ ФОРМАМИ ЖИТТЯ?

Як і в попередньому випадку, відповіді на це питання поділяють на дві групи.

ПЕРШИЙ
ТИП
ВІДПОВІДЕЙ

Безжиттєва (нежива) матерія сама по собі, не підкорена жодному задуму або меті, сформувалася в той конгломерат, який пізніше став Землею, а потім якимось чином (котрий ще донині не піддається поясненню і спостережливому відтворенню), в силу властивих йому здатностей, внаслідок самозародження привів до появи життя. Після цього первинні нижчі форми життя почали еволюціонувати шляхом мутації і природного відбору – механізмів, які також не мають задуму або цілі, і поступово перетворилися у те розмаїття форм життя, котре спостерегаємо зараз. Таким чином, в основу існування Всесвіту і Землі разом з її мешканцями не покладено жодну вищу розумну мету або задум.

ДРУГИЙ
ТИП
ВІДПОВІДЕЙ

Улаштування Всесвіту, сонячної системи і планети Земля свідчить про те, що вони були задумані і створені в такий спосіб, аби на Землі було можливе життя. Вражаюча складність живих систем і механізмів їхньої життєдіяльності також свідчить про це.

Неважко переконатися, що з цих двох полярно протилежних поглядів випливають кардинально різні наслідки з точки зору розуміння поведінки людини та її ролі.

Третє принципове світоглядне питання формулюють таким чином:

3. ЩО ТАКЕ ЛЮДИНА? ЯКИМ Є ПОХОДЖЕННЯ ЇЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ І МОРАЛЬНОГО ПОЧУТТЯ? ЯКІ ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ, І ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ З НЕЮ ПІСЛЯ СМЕРТІ?

І в цьому випадку відповіді на питання можна грубо поділити на дві групи:

ПЕРШИЙ
ТИП
ВІДПОВІДЕЙ

Природа людини. Людські істоти – це ніщо інше, як матерія. Вони позбавлені духу, а їхня здатність до раціонального мислення виникла з позбавленої свідомості матерії шляхом процесів, в основі яких немає розумного начала. *Моральність.* Моральне почуття і почуття обов'язку у людини виникло виключно внаслідок соціальної взаємодії між нею та її співбратами. *Права людини.* У людських істот немає жодних притаманних їм від природи натуральних прав; вони володіють лише тими правами, котрі дають їм суспільство або їхні сучасні правителі. *Мета життя.* Людина сама ставить собі мету в житті. *Майбутнє.* Ідеальна побудова суспільства, про яке мріє людина, буде досягнута або шляхом стійких тенденцій і сил, що містяться у самій матерії і/чи історії, або тоді, коли людські істоти навчаться керувати самими процесами біологічної еволюції. *Смерть і життя після смерті.* Смерть для кожної людини означає абсолютне припинення існування. Від людини після смерті нічого не залишається.

ДРУГИЙ
ТИП
ВІДПОВІДЕЙ

Природа людини. Людина, дійсно, створена Богом за образом і подобою Божою (принаймні, згідно з іудаїзмом, християнством та ісламом). Своїми розумовими здібностями людина зобов'язана божественному Логосу, від

Якого вона походить. *Моральність*. Моральне почуття людини виникає із “Божих законів”, вкладених у неї Творцем. *Права людини*. Людина володіє конкретними і невідчужуваними правами. Всі інші людські істоти та уряди в тому числі повинні поважати права особистості просто тому, що людина створена Богом, за Його образом і Його подобою. *Мета життя*. Головна мета людини – насолоджуватися спілкуванням з Богом і служити Йому; рівно ж служити своїм співбратом в ім'я Бога. *Майбутнє*. Ідеальне об'ясування суспільства, до якого прагне людина, – це не мрія, а тверда надія, що заснована на задумі Бога про викуплення людства і світу. *Смерть і життя після смерті*. Смерть не означає абсолютного припинення існування. Після смерті людські істоти мають стати перед Богом. Врешті-решт людина або опиниться з Богом, у постійному спілкуванні з Ним на небесах, або буде вигнана з Його присутності.

Такий загальний огляд питань, над якими люди замислювалися протягом усієї відомої нам історії людства, а також деякі відповіді на них, що їх пропонували і пропонують зараз.

4. ПРИНЦИПОВА РІЗНИЦЯ МІЖ ДВОМА ТИПАМИ ВІДПОВІДЕЙ

Очевидно, що наведені вище дві групи відповідей діаметрально протилежні. Але перш ніж перейти до подальших роздумів, маємо пересвідчитися, що ми розуміємо суть і причини протилежності таких позицій. На перший погляд, може видатися, що відповіді першого типу відображають наукові погляди на світ, а другого – релігійні. Однак це неправильно. Насправді, більшість учених минулого і сучасності погодилася б з відповідями першої групи. Водночас серед не менш видатних учених можна знайти і таких, які будуть згідні і з другою групою відповідей. *Таким чином, суть протистояння між різними поглядами не зводиться до конфлік-*

ту між наукою і релігією. Протистояння, швидше, зумовлене різницею фундаментальних філософських передумов, які визначають відповідні інтерпретації наукових даних. Атеїсти інтерпретують ці дані інакше, ніж теїсти (або пантеїсти).

І це зрозуміло. Будь-який вчений, котрий приступає до дослідження свого об'єкту, вже володіє певними уявленнями про світ. Так, атеїст виходить із передумови, що Бог не існує. Такою є позиція атеїста, його світогляд. Він стверджує можливість пояснити все, що завгодно, з позиції, що Бога не існує.

Атеїсти іноді кажуть, що не уявляють собі, які наукові дані здатні свідчити на користь існування Бога. Тому й цілком природно, що у процесі дослідження вони не можуть виявити таких даних.

Водночас теїсти, виходячи з уяви про існування Бога, вбачають у своїх наукових відкриттях величезну, можна сказати вражаючу кількість даних, які свідчать, що світ несе на собі печать найскладнішого Божого задуму.

Таким чином, можна зробити висновок про важливість того, який саме світогляд є вихідною точкою в нашій діяльності. Хтось з вас, хто ще не замислювався над цими питаннями, може вважати: я не маю жодного світогляду, у мене цілком неупереджений підхід до життя і науки. Але навряд чи це так. Ми черпаємо ідеї, вірування і погляди на життя і сім'ю з навколишнього світу. І часто навіть не усвідомлюємо цього і не розуміємо, що ці переважно неусвідомлювані впливи і розпливчасті уявлення впливають на наше ставлення до тих проблем, з якими ми зустрічаємося у своєму житті. Звідси випливає важливість усвідомлення своїх поглядів на світ і, по можливості, приведення їх у відповідність із фактами, які спостерігаємо. Це припускає наше апелювання до науки, особливо в тих випадках, коли необхідний критичний погляд і внесення поправок у наші початкові уявлення.

Для формування правильного світогляду необхідно прислухатися не лише до думки вчених, але й звертатися до інших джерел знань.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Існує три фундаментальні питання, які ми мали би собі поставити про Всесвіт і людей у ньому. Що це за питання?
2. На чому ґрунтуватимуться наші відповіді щодо таких питань:
  - а) наша цінність та значущість як людських істот?
  - б) вагомість нашої раціональності?
  - в) наше значення моральної відповідальності?
  - г) наша надія на особисте майбутнє, а звідси і майбутнє усього світу?
3. Відповіді, дані в загальному на кожне з цих трьох запитань, різко поділяються на дві групи. Визначте своїми словами, які існують відмінності між двома групами у кожному окремому випадку?
4. Чи буде правильним сказати, що усі науковці та філософи завжди надають перевагу відповідям групи А?
5. "Кожен з нас схвалює (або мав би схвалювати) докази, які подає наукове дослідження Всесвіту. Але як тлумачити ці докази, якщо вони залежать не від науки, а від базової філософії, яку ми свідомо чи несвідомо прийняли перед тим, як розпочали нашу науку." Обговоріть, що це значить, і у чому сутність істини?

В.

Голоси, до яких варто прислухатися

У попередніх розділах ми подали загальний огляд деяких світоглядних питань і відповідей на них. Тепер потрібно було би поміркувати над цими питаннями кожному зокрема і спробувати сформулювати власну думку з приводу найважливіших проблем буття.

Світогляд має бути органічним. Це означає, що кожний повинен поміркувати і без жодного тиску прийняти певні погляди на світ. Ніхто не має права нав'язувати свій світогляд силою. Пройшов той час, коли Церква могла примусити Галілея зректися того, що впливало з його наукових пошуків. Пройшов і той час, коли держава під страхом тюремного ув'язнення або навіть смерті могла нав'язувати людям атеїстичний світогляд. Згідно з прий-

нятою у світі концепцією прав людини, люди мають свободу дотримуватися будь-якого світогляду і поширювати його, звісно, якщо це поширення не наносить шкоди іншим членам суспільства. Автори даної книги дотримуються теїстичного світогляду. Проте нам не притаманне прагнення насаджувати свої погляди насильницьким шляхом, оскільки ми є прихильниками традиції, яка ґрунтується на принципі: «Кожний вирішує сам на підставі своїх власних міркувань і висновків».

Отже, кожна людина самостійно вирішує, яку світоглядну позицію їй зайняти. У процесі прийняття такого рішення слід прислухатися до кількох голосів.

1. ГОЛОС ІНТУЇЦІЇ

Ми зустрічаємося у житті з такими речами, про які дізнаємося не шляхом наполегливих філософських роздумів і не внаслідок проведення чітких наукових експериментів, а прямим інтуїтивним осмисленням. Ми «бачимо», що троянда прекрасна. Ми «розуміємо», що не можна бити дитину. Вчений іноді «бачить» вирішення задачі до розробки наукового апарату, за допомогою якого він врешті-решт здійснить її формальне доведення.

Деякі вчені і філософи все ще намагаються переконати нас, що причинно-наслідкові зв'язки у головному мозку людини мають абсолютно детерміністський характер. Тобто рішення, які ми приймаємо, визначені наперед, а справжній вибір неможливий. Але що б ці вчені і філософи не говорили, ми інтуїтивно знаємо, що володіємо здатністю вільного вибору. Ми самі вирішуємо: почитати книгу чи піти на прогулянку, сказати правду чи обманути. Ми знаємо, що можемо чинити так, як бажаємо. Знають про це й інші люди, котрі поводять себе таким самим чином. Свобода — це одна зі складових вродженого почуття власної гідності і має для нас таку високу цінність, що більшість людей прагне до того, аби до кожної людини, в тому числі і до нас самих, ставили-

ся як до істот, наділених певною відповідальністю. Тому якщо ми здійснимо злочин, то суддя спочатку запитає: а) чи знали ми про те, що чинимо неправильно; б) чи здійснили ми свій вчинок під якимось тиском, чи ні. Від відповідей на ці запитання залежатиме вирок суду.

Отже, потрібно надавати великого значення інтуїції і не зразу піддаватися на псевдорациональні аргументи, щоб відкидати (або підтверджувати) те, що ми інтуїтивно вважаємо правдивим (або неправдивим).

Водночас інтуїція має свої обмеження. Інтуїтивні уявлення можуть бути помилковими. Коли древні вчені вперше висловили припущення, що Земля має форму кулі, навіть деякі видатні мислителі того часу відкинули цю ідею. Спираючись на інтуїцію, вони вважали за абсурд те, що на протилежному боці Землі можуть також бути людські істоти, котрі рухаються, перебуваючи у небезпечному положенні «вниз головою», а їхні ноги немовби симетричні нашим ногам (звідси слово «антипод»)! Але інтуїція їх підвела! Уявлення про кулястість Землі, що суперечило інтуїції, виявилось правильним.

Звідси слід зробити висновок, що потрібно спиратися як на інтуїцію, так і на науку, порівнюючи дані науки та інтуїції і роблячи висновки на підставі цього порівняння.

2. ГОЛОС НАУКИ

У сучасному світі наука має надзвичайно важливий і авторитетний голос. Вона може пишатися цілою низкою блискучих теоретичних досягнень, які породили, у свою чергу, нескінченну кількість технічних результатів: від винаходу електролампочки до комп'ютерної віртуальної реальності; від колеса до місяцеходу; від відкриття аспірину і антибіотиків до розшифрування генетичного коду; від пиловловлювача до холодильника, обладнаного мікропроцесором; від рахівниці до паралельного комп'ютера; від велосипеду

до керованого радаром автомобіля. Користь від цих досягнень очевидна. Вони вражають уяву і надають науці великого авторитету.

І все-таки чимало людей не сприймає голосу науки як певного абсолютного авторитету, тому, що досягнення науки не завжди використовують на користь людства. Дійсно, в ХХ ст. деякі результати наукових досліджень дали змогу створити жахливі знаряддя знищення. Лазер, який допомагає повернути людині зір, може також бути основою керування високоточною зброєю. Цей хід розвитку науки останнім часом вилився в потужну антисцієнтистську реакцію. Вона цілком закономірна. І все ж слід утримуватися від звинувачень на адресу науки, пов'язаних із неправильним використанням її винаходів. Отже, провину за наслідки вибуху атомної бомби не слід покладати виключно на вчених, які виявили можливість синтезу і розщеплення атомного ядра. Винуваті політики, які, ставлячи собі за мету завоювання світу, домоглися того, щоб наукові відкриття були використані для виробництва зброї масового знищення.

Наука сама по собі морально нейтральна. Як сказали б вчені-християни, це форма поклоніння Богові шляхом благоговійного вивчення Його творіння, і в зв'язку з цим її слід всіляко заохочувати. Саме тому Джеймс Клерк Максвелл, шотландський фізик ХІХ ст., який сформулював знамениті рівняння, що визначають електромагнітні коливання і названі тепер його ім'ям, над дверима Кавендіської лабораторії в Кембриджі помістив вірш із Псалма 111-го. Цей вірш можна побачити там і сьогодні: «Великі Господні діла, їх прагнуть усі, що їх люблять». ПРТ

Зрозуміло, що треба розрізняти науку як метод дослідження і окремих учених, котрі проводять дослідження. Ми повинні також проводити різницю між науковими фактами, які не викликають сумніву, та гіпотезами і робочими концепціями, що їх дослідники будують на підставі своїх вхідних спостережень і експериментів, а потім використовують для здійснення подальших досліджень.

Таке розмежування важливе ще й тому, що вчені іноді приймають свої попередні гіпотези за безумовні факти, а в учбових і публічних лекціях подають як підтверджений факт те, що насправді ніколи не було остаточно доведено. Іноді попередня теорія стає об'єктом такої надзвичайної уваги преси, що складається враження, що висунуті в ній гіпотези є твердо встановленим фактом.

Отже, слід пам'ятати про те, що наука має свої обмеження. Наприклад, коли ми говорили про красу троянди, то дійшли висновку, що, строго кажучи, існують речі, які наука не може і не повинна пояснювати.

Іноді вчені це забувають і, перебільшуючи свої можливості, наносять шкоду репутації науки. Так, відомий математик і філософ Бертран Расел одного разу написав: «Наше знання має бути отримане виключно науковими методами. А те, що наука не може відкрити, людство і не може знати»¹. Лауреат Нобелівської премії Пітер Медавар ставився до науки розважливіше і реалістичніше. Він писав: «Для вченого не існує швидшого способу викликати до себе і своєї професії недовір'я, ніж привселюдно оголосити — і навіть тоді, коли цього ніхто від нього не вимагає, — що наука знає або скоро одержить відповіді на всі питання, які цікавлять людство. Що ж стосується питань, що не передбачають наукової відповіді, у певному розумінні є “псевдопитаннями”, які задають хіба-що простаки, і на котрі лише простаки беруться відповідати»². Далі він додає, що за відповідями на такі питання слід звертатися до художньої літератури і релігії.

Однак, незважаючи на всі вищезгадані обмеження, властиві науковим знанням, авторитет науки залишається дотепер одним із найбільших, коли йдеться про відповіді на світоглядні питання. Ми, безсумнівно, не можемо бути однаково обізнаними у всіх галузях фундаментальної науки. Але коли спеціалісти у тій чи іншій галузі знань діляться своїми відкриттями з представниками інших наук чи з людьми, які не зайняті наукою, хоча цікавляться популярним викладом нових наукових ідей, тоді є сенс до них прислухатися.

Звісно, при цьому є обов'язковою певна доля критичного ставлення.

Ще один голос, до якого нам слід прислухатися, — це

3. ГОЛОС ФІЛОСОФІЇ.

Деяким людям здається, що філософія — це щось недоступне пересічній людині. Однак людина, яка серйозно планує розібратися у правдивості того чи іншого висловлювання, вже виявляє навички філософського мислення. Відомий філософ Ентоні Кенні пише: «Філософія надзвичайно захоплююча, тому що вона ширша за будь-яку іншу дисципліну, що досліджує фундаментальні поняття, які пронизують усе наше мислення і міркування на будь-яку тему. Більше того, філософствувати можна, навіть не отримавши спеціальної освіти або будь-яких методичних вказівок; філософією може займатися кожний, хто готовий серйозно думати і триматися певної логіки у своїх міркуваннях»³.

Способи мислення, які ми використовуємо, суттєво залежать від філософії, незалежно від того, усвідомлюємо ми це чи ні. Це означає, що так чи інакше, але ми прислуховуємося до голосу філософії.

Знання філософії може дати людині масу переваг. По-перше, вона надає блискучі приклади того, як люди — чоловіки і жінки — відмовлялися від бездумного життя і від загальноприйнятих догм та думок. Ці люди були сповнені рішучості використовувати всю свою інтелектуальну енергію, аби зрозуміти, як упорядкований Всесвіт, як організовані процеси його життєдіяльності, і яка сутність людської природи; чому людські істоти так часто припускаються неправильних вчинків і тим самим наносять шкоду собі і суспільству; що може допомогти нам уникнути нерозважливих вчинків; і, нарешті, якій головній меті повинно бути підпорядковане наше життя. Філософи вживали для позначення цього прагнення вислів *summum bonum* (лат. — «головне благо»). Їхнє палке бажання знайти істину і жити відповідно до неї не може не надихати нас слідувати за їхнім прикладом.

По-друге, саме у своїх пошуках істини філософи, починаючи від Сократа, Платона і Арістотеля, відкрили необхідність чіткого логічного мислення та його законів. Користь від цих правил для людства неможливо переоцінити. Вони дають змогу ясно формулювати свої думки, виявляти приховані передумови, покладені в основу думок і суджень про світ. Ці правила навіть стоять за науковими експериментами і теоріями. Вони допомагають знаходити помилки і випадки хибного кола в аргументації і тому подібне.

Філософії, як і науці, властиві свої обмеження. Вона не може сказати нам, які аксіоми або принципові припущення слід прийняти, однак може допомогти нам зрозуміти, чи є система переконань, яку ми будуємо на цих аксіомах, логічно несуперечливою.

І, нарешті, ще одне благо, яке можна отримати завдяки прилученню до філософії. Якщо ми звернемося до історії філософії, то побачимо: зі всіх філософських систем, або систем світогляду, що були побудовані внаслідок копіткої праці мислителів, які спиралися лише на свій інтелект, жодна не отримала всезагального визнання філософів, не кажучи вже про пересічну публіку. Жодна з цих систем не перетворилася на постійний незмінний життєвий орієнтир людства, що може видатися фактом збентежуючим та розчаровуючим. Однак таке розчарування не можна сприймати як щось суто негативне, оскільки воно може привести нас до міркувань про те, чи можливе ще якесь джерело інформації, без якого людський розум сам по собі не може бути повноцінним за визначенням. Якщо сама ця зневіра у філософії, пов'язана з тим, що вона спочатку видавалася таким багатообіцяючим джерелом знань, але зрештою не дала бажаного результату, змусить нас подивитися навколо і зайнятися пошуками іншого джерела інформації, то можна розцінити цю зневіру, як велику користь.

Отже, прислухаємося ще до одного голосу.

4. ГОЛОС ІСТОРІЇ

Нам пощастило, що за нашими плечима є такий довгий період розвитку історії людства. Уже в I ст. н.е. Герон Александрійський описав простішу форму реактивного руху. Проте рівень розвитку тогочасної техніки не давав змоги використати це відкриття для практичних потреб людства. Минуло вісімнадцять віків, перш ніж учені змогли зробити реактивні двигуни настільки потужними, що ті знайшли застосування в авіації і космонавтиці.

У 50-60-х роках XX ст. учені-теоретики, які виходили із відкритого Альбертом Ейнштейном явища вимушеного випромінювання, передбачали можливість створення лазерів. Коли невдовзі лазери були створені, знайшлися скептики, які стверджували, що це є вирішенням неіснуючої проблеми. Ніхто в той час не міг уявити собі можливі практичні застосування лазерів. Історія довела неправоту скептиків і виправдала вчених-теоретиків (якщо вчені-теоретики взагалі потребують виправдання).

Історія знає і приклади іншого роду. На якомусь рівні розвитку науки флогістонна теорія горіння була прийнята практично всім науковим співтовариством, але пізніше була відкинута.

Релігійні фанатики наперекір прямій забороні, що міститься в Біблії, періодично пророкують кінець світу, тоді як історія спростовує їхні пророцтва.

У першій половині нашого століття виникла філософська система, відома як логічний позитивізм. Вона з'явилася раптово, немов метеор, і здавалося, що залишиться на філософському пейзажі як домінуюча система. Однак з часом у цій системі виявилася невиправна вада. Річ у тім, що вона заснована на принципі верифікації, який припускає лише два типи значимих суджень: *аналітичні* (істинні за визначенням, на зразок судження «усі тіла протяжні», де «тіла» визначені) і *синтетичні* (судження, які можуть бути перевірені за допомогою експериментів, на зразок «вода складається із водню і кисню»). У силу цього розділення усі метафізичні мір-

кування були віднесені до висловлювань, що не мають змісту. Однак логічний позитивізм виявився системою, яка сама себе спростовувала, оскільки, як вказав Карл Поппер, сам принцип верифікації не є ні аналітичним, ні синтетичним і тому безглуздий. Професор Ніколас Фоушюн у статті, присвяченій логічному позитивізму, що є в Оксфордському філософському словнику, пише: «Наприкінці 1960–х рр. стало очевидно, що цей рух тією чи іншою мірою себе вже вичерпав»⁴.

Дещо раніше логічного позитивізму Карл Маркс, ґрунтуючись на філософії Г.-В.-Ф. Гегеля, застосував діалектичний матеріалізм спочатку до матерії, а потім — до історії. Маркс стверджував, що відкрив закон розвитку соціально-політичних систем, який означає неминучість встановлення ідеального людського суспільства. Мільйони людей на землі віддали своє життя, аби сприяти прискоренню цього процесу. Однак час виніс свій вирок цьому законові, довівши, що такого закону не існує.

Історія також винесла смертний вирок нацистській теорії про перевагу арійської раси над іншими расами, яка проорокувала новий світовий порядок.

Таким чином, історія — великий третейський суддя наших ідей і системи мислення. І хоч іноді рішення цього судді викликають у нас подив, ми повинні уважно прислухатися до його уроків і бути вдячними за них.

Необхідно вказати ще одну причину, чому нам слід звертатися до історії. Із неї ми можемо отримати відомості про чоловіків та жінок, які були духовними вождями людства, і вплив яких дотепер має значення. Серед них, звісно, слід назвати Ісуса Христа. Як відомо, Він був відкинутий своїми сучасниками і страчений. Страчений, наприклад, був і Сократ. Вплив Сократа сягає за межі його фізичного життя. Але вплив Христа був і залишається більш значимим, аніж вплив Сократа і будь-якого іншого світового лідера. Було б дуже дивно, якби ми прислуховувалися до міркувань Сократа, Платона, Арістотеля, Юма, Канта, Маркса та Ейнштейна, але зневажали би вчення Христа або ж відкинули Його. Численні рукописи

Нового Завіту, частина яких є дуже древньою, доносять до нас справжні свідчення і дані про Його вчення. Тільки дуже сильні забобони можуть завадити людині прислухатися до того, що Він говорить.

Отже, є останній голос, до якого слід прислухатися і який дає про себе знати протягом людської історії, стверджуючи, що крім інтуїції, наукових досліджень і філософських роздумів, існує ще одне джерело інформації. І це

5. ГОЛОС БОЖЕСТВЕННОГО САМОВІДКРИТТЯ

Цей голос свідчить нам, що Творець, існування і владу Якого ми можемо інтуїтивно відчутти через Його творіння, не залишався стосовно нього стороннім спостерігачем. Протягом багатьох віків Він говорив з людьми через своїх пророків і, нарешті, через Ісуса Христа, що було найвищою формою такого спілкування.

Певна річ, що атеїсти відразу ж заперечать з цього приводу, скажуть, що все це нагадує чарівну казку. А вчені-атеїсти скажуть, що не існує наукових даних, які б свідчили про існування Творця (насправді, вони б навіть сказали, що припущення існування Творця підриває засади методології науки (див. про це розд. 4.7.* С.125 даної книги) і тому думка про те, що ми можемо отримати пряме “повідомлення” від Самого Творця, є концептуально абсурдною. Звісно, що подібна реакція цілковито узгоджується з принциповими припущеннями атеїзму.

Але навіть коли здається, що твердження абсурдне, це ще не є доказом його хибності. Ще раз пригадаємо, що чимало видатних мислителів, які вперше зіткнулися з припущенням, що Земля не є плоскою, а кулястою, відразу ж відкинули його. Їм також здавалося, що з нього випливали абсурдні уявлення.

У II ст. н.е. такий собі Лукіан Самосатський вирішив розвінчати те, що вважав фантастичними вигадками вчених і безглуздими байками мандрівників. Він

* При посиланні на розділ перша цифра означає номер розділу, а інші дані стосуються поділу тексту на підрозділи (прим. перекл.).

написав книгу, яку іронічно назвав «Vera Historia» (лат. — «правдива оповідь»). У цій книзі він розповів, як здійснив подорож на Місяць і виявив, що мешканці Місяця озброєні спеціальними дзеркалами, за допомогою яких можуть бачити все, що відбувається на Землі. Він також розповів про пристрій, який нагадує трубу-колодязь, за допомогою якого мешканці Місяця можуть чути, про що розмовляють земляни. Для викладення своїх фантазій Лукіан обрав спокійний розповідний стиль, який мав би імітувати оповіді очевидців. Проте він і сам вважав, що його опис є достатньо абсурдним і читачі відразу ж зрозуміють, що усе це неможливе і буде залишатися неможливим завжди.

Лукіану було невідомо, що в природі існують матеріали і сили, використання яких згодом дасть змогу російським космічним апаратам здійснити політ навколо Місяця і на Місяць, а американському космонавту Нілу Армстронгу — навіть висадитися на Місяці, а також зробити можливим радіо- і телевізійний зв'язок між Землею та Місяцем.

Ні космічна радіація, ні радіочастотне випромінювання далеких галактик не були винайдені вченими. Вони існували завжди, хоча й залишалися невидимими. Їх ніхто не спостерігав, ніхто в них не вірив і навіть не замислювався над такими явищами протягом багатьох століть. Ці феномени були виявлені відносно недавно. Коли блискучі вчені розуми припустили, наперекір здоровому глузду, що такі явища можуть існувати, їх почали шукати і нарешті виявили.

Отже, постає питання, чи можна вважати концептуальним абсурдом уявлення про те, що людський інтелект і раціональність беруть свій початок не в позбавленій свідомості матерії, яка розвивається під дією безособових, не здатних до мислення сил, а у вищому Інтелекті і Розумі, притаманних Особистості?

У цьому нам допоможе стара аналогія, яка ще не втратила сенсу. Сутність аналогії полягає в тому, що на питання про початок і походження якогось предмета або явища ми можемо давати відповіді різного рів-

ня глибини. На запитання: «Звідки взялася ця машина?» можна відповісти: «Вона була зібрана на виробничій лінії такого-то заводу людьми і роботами». Але можна відповісти на більш глибокому рівні: «Машина веде своє походження від мінералів, які стали основою матеріалів, з яких зроблені її деталі».

Але якщо говорити про походження окремої машини, взірцем якої є дана конкретна машина, то розмову слід вести не від заводу і мінеральної сировини, а від джерела зовсім іншої природи: від наділеного інтелектом винахідника машини. Нам це відомо з історії, життєвого досвіду. Це очевидна істина.

Так само мільйони людей вважали і продовжують вважати: те, що Христос і Його пророки говорять про «початок» раціональності людини, є очевидною істиною: «На початку було Слово (*Logos*), і Слово було у Бога, і Слово було Бог» (Іван.1:1,2). Тобто в будь-якому разі це — більш правдоподібна розповідь, ніж та, де йдеться про розум і раціональність людини, що виникли не з наділеної свідомістю матерії, внаслідок випадкових перетворювань, які пройшла ця позбавлена здатності мислити матерія.

Поняття «Слово» (*Logos*) означає як розум, так і вираження цього розуму в повідомленні, наділеному змістом. Якщо цей розум є Богом-особистістю, а ми, людські істоти, отримуємо від Нього особисте начало й інтелект, то в такому разі зовсім не є безглуздим вважати, що божественне Слово (*Logos*), сама природа і функції Якого полягають у вираженні і передачі цього інтелекту, повинно якимось доходити до нас. І навпаки, огульне заперечення можливості Божественного одкровення і бажання закрити вуха ще до того, як Ісус Христос почне щось говорити, — замість того, щоб розібратися, чи правдиві Його слова, — не є проявом справжнього наукового підходу. Останній полягає в тому, щоб відкритися назустріч істині і вивчити будь-який із можливих до неї шляхів.

Більше того, страх деяких людей перед припущенням існування Бога-Творця підважує методологію науки, суперечить очевидним історичним фактам. Френ-

сіс Бекон (1561–1626), загальноновизнаний батько сучасного наукового методу, вважав, що Бог відкрив Себе в двох великих Книгах – Книзі Природи і Книзі Божого Слова, Біблії. У своєму відомому творі «Про достоїнство і примноження наук» Бекон писав: «...жодна людина... не повинна думати або стверджувати, що людина може зайти надто глибоко у своєму дослідженні, чи вивченні книги Божого Слова, чи книги Божого творення, богослов'я чи філософії; тож нехай люди більше прагнуть до нескінченної досконалості або до успіхів у тому чи іншому». Ці слова були використані Чарльзом Дарвіном як епіграф у книзі «Походження видів» (1859)⁵.

Історики вказують, що саме ця, теїстична концепція «двох Книг», стала причиною стрімкого злету науки, який розпочався в XVI ст. К.С.Льюїс наводить в одній із своїх книг міркування, висловлені з цього приводу видатним істориком Альфредом Норттом Уайтхедом. «Професор Уайтхед, – пише Льюїс, – зазначає, що багато віків віри в Бога, Який поєднує «особистісну енергію Єгови» з «раціональністю грецького філософа», вперше привели до такої твердої впевненості у системній організації природи, що це зробило можливим народження сучасної науки. Люди віднайшли науку, оскільки вони припустили наявність Закону, що керує Природою, а наявність Закону в Природі вони припустили тому, що вірили в Того, Хто встановив цей Закон»⁶. Іншими словами, теїзм став коліскою науки. І, дійсно, більшість великих учених того часу були досить далекими від того, аби вважати, що ідея Творця – це концептуальний абсурд. Вони вірили в Нього. До таких відносять засновників класичної науки:

Йоганн Кеплер	1571–1630	Механіка небесних тіл
Блез Паскаль	1623–1691	Гідростатика
Роберт Бойль	1627–1691	Хімія, газова динаміка
Ісаак Ньютон	1642–1727	Математика, оптика, динаміка
Майкл Фарадей	1791–1867	Магнетизм
Чарльз Бебедж	1792–1871	Інформатика

Грегор Мендель	1822–1884	Генетика
Луї Пастер	1822–1895	Бактеріологія
Лорд Кельвін	1824–1907	Термодинаміка
Джеймс Клерк Максвелл	1831–1879	Електродинаміка, термодинаміка

Усі ці видатні вчені⁷ погодилися б з висловлюванням Ейнштейна: “Наука без релігії шкутильгає, а релігія без науки сліпа”. Історія свідчить про те, що віра в Бога аж ніяк не заважала розвиткові науки і стала одним із основних імпульсів її становлення.

Не можна також стверджувати, що наука, яка народилась в теїстичній колісці, пізніше залишила її. І сьогодні чимало видатних учених вірять у Бога. Наприклад, професор Філіпс, лауреат Нобелівської премії 1998 р. у галузі фізики. Ще один приклад — Гіллін Пранс, директор Кью Гарденс, всесвітньо відомого Ботанічного саду в околицях Лондона.

Але багато людей можуть запитати: якщо людина не переконана навіть у тому, що Бог існує, чи не будуть антинауковими пошуки доведення існування Бога? Звісно, ні. Візьмемо, наприклад, діяльність професора Карла Сагана, присвячену пошукам неземного розуму, якій він віддав останні роки свого життя. Карл Саган був відомим астрономом, але, розпочинаючи ці пошуки, він не володів жодними даними, які б піддавалися надійному і швидкому підтвердженню. Він просто виходив із гіпотези: якщо розумне життя виникло на Землі, тоді цілком можливо, і, напевно, навіть імовірно, що воно могло виникнути і на інших планетах Всесвіту. Саган не володів жодними точними даними про це і не сподівався знайти розумне життя навіть тоді, якби воно існувало. Але це не завадило ні йому, ні НАСА⁸ побачити сенс у витраті великих зусиль і матеріальних коштів на встановлення радіотелескопів, які давали змогу слухати віддалені від нас галактики з метою пошуків розумного життя в інших місцях Всесвіту.

Чому ж у такому разі менш науковим можна вважати пошук Розумного Творця, особливо коли є дані про те, що у Всесвіті існують сліди діяльності Його мислення? Єдиною обґрунтованою відмовою від по-

шуків Бога була б наявність переконливих свідчень про те, що Бога не існує і що Він не може існувати. Але ніхто не володіє такими свідченнями.

Однак для багатьох людей Божественне одкровення все ж таки здається вищою мірою немислимим, оскільки вони вважають, що наука виросла із своєї колиці і володіє доказами того, що Бога не існує. У наступному розділі книги ми розглянемо, що таке наука і науковий підхід; що наука довела, а що не довела. Крім того ми спробуємо зрозуміти, які існують найпоширеніші помилки у розумінні природи наукового пізнання.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Обговоріть цінність і в той же час обмеженість інтуїції.
2. Наведіть докази того, що голос науки є одним із найбільш важливих голосів, до якого потрібно прислухатись, формуючи свій світогляд.
3. Чи існують запитання, на які наука не в змозі відповісти? Якщо так, то що це за питання? Чи суттєві вони?
4. Чи може наука бути спотвореною? Якщо так, то чи повинна моральність контролювати науку? Чия це має бути моральність?
5. Назвіть позитивні якості філософії. Які внутрішні невідповідності все ж вона має?
6. "Вивчення історії є дуже корисною дисципліною. Історія не раз демонструвала, що наукові, філософські і політичні теорії, які раніше приймалися за правду, в дійсності були неправильними; і, навпаки, ідеї, які спершу відкидалися, як абсурдні, згодом ставали вірними". Наведіть приклади.
7. Які аргументи сьогодні використовуються проти серйозного сприйняття Божого відкриття? Як християни відповідають на ці аргументи?
8. Що мається на увазі в Біблії, коли йдеться про "Логос", що стоїть за створенням Всесвіту (Іван. 1:1,2)?
9. Науковці витрачають мільйони доларів, намагаючись дослідити, чи є ще десь у Всесвіті розумні істоти. Чому прагнення зрозуміти, чи є у Всесвіті Божественний Розум, вважається ненауковим?

ПРИМІТКИ

¹ Russell B. Religion and Science. Oxford University Press, 1970. P.243.

² Medawar P. Advice to a Young Scientist. Harper and Row, 1979. P.31.

- ³ Kenny A. A Brief History of Western Philosophy. Oxford: Blackwell, 1998. P. xi.
- ⁴ The Oxford Companion to Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 1995. P. 507.
- ⁵ Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь. СПб: Наука, 1991. С. 8.
- ⁶ Lewis C.S. Miracles. L.: Fount, Harper Collins, 1974. P. 110.
- ⁷ Імена інших вчених, котрі говорили про Творця, Який виявляє Свою могутність у творінні, можна знайти в книзі: Мень А. История религии (В поисках пути, истины и жизни): В 7 т. М.: Изд-во Сов.-Брит. совм. предпр. «Слово», 1991. С. 61 і наст. (*прим. перекл.*).
- ⁸ НАСА (NASA) – Національне Управління з авіації та дослідження космічного простору (США) (*прим. перекл.*).

Прислухаємося до голосу науки

A.

Науковий метод

1. ВСТУП

Наукові досягнення не можуть не викликати захоплення. Хіба можна читати про те, як Крік і Уотсон відкрили подвійну спіраль ДНК, не відчуваючи бодай найменшої частки радості, яку пережили вчені-дослідники? Хто може без здивування перед людською винахідливістю і здатністю до творчості спостерігати, як за допомогою лазерного променя хірург проводить найтонші операції з відновлення зору? Хто міг, не відчуваючи при цьому почуття, близького до благоговіння, стежити по телевізору за космонавтами, які плавають у невагомості в кабіні космічної станції «Мир», або за їхніми діями, коли вони перебувають у відкритому космосі, на фоні майже відчутної темряви космічного простору, здійснюючи ремонт телескопу Хаббла? З боку суспільства наука дійсно заслуговує на повагу і заохочення до подальших винаходів. Залучення до науки молоді і надання їй можливості та засобів для розвитку свого інтелектуального потенціалу є пріоритетом будь-якої країни. Якщо прагнення до наукового пізнання затамовується якимись філософськими, економічними або політичними міркуваннями, то це завдає незліченних збитків державі.

Але оскільки наука є одним із найбільш потужних і впливових голосів, до яких ми прислухаємося, то — є ми вченими чи ні — для нас надзвичайно важливо мати уявлення про те, що таке наука і науковий метод, перш ніж ми спробуємо оцінити свідчення науки з конкретних питань, які нас цікавлять. Таким чином, наша мета у тому, аби пригадати вже відомі нам

фундаментальні принципи наукового мислення. Після цього звернемося до аналізу природи наукового пояснення і розглянемо деякі припущення, покладені в основу наукової діяльності — фундаментальні передумови, без яких неможливо займатися наукою.

Отже, що таке наука? Очевидно, вона відноситься до того класу явищ, які зрозумілі до того часу, доти ми не робимо спроби їх визначити. Тоді якраз виявляємо, що точне визначення немовби вислизає. Передусім це пов'язане з тим, що ми надаємо самому слову «наука» різного змісту. По-перше, слово «наука» вживають для стислого позначення багатьох феноменів, пов'язаних із процесом наукового пізнання. Це:

а) різні наукові дисципліни — фізика, хімія, біологія тощо;

б) учені — люди, які працюють у даних галузях знань;

в) науковий метод — спосіб, який учені застосовують для одержання результатів.

Однак часто слово «наука» використовують у словосполученнях: «Відповідно до науки...», «Наука свідчить...» і таке інше, немовби наука була свідомим еством, що володіє авторитетом і знаннями. Зрозуміло, подібне вживання слів здатне ввести в оману, оскільки, строго кажучи, у цьому смислі такої речі, як наука, не існує. Наука не свідчить, не доводить і не відкриває — свідчать, доводять і відкривають учені. Проте все більше і більше люди, які цікавляться науковим знанням, доходять думки, що наука, як сфера людської діяльності, має значно складнішу природу, ніж прийнято вважати. У зв'язку з цим розгорнуто велику дискусію про те, що таке науковий метод.

У ході цієї дискусії більшість філософів науки дійшла висновку, що не існує єдиного «наукового методу». І тому значно легше говорити про те, що роблять вчені, ніж намагатися дати точне визначення науки. Звичайно, спостереження та експеримент відіграють головну роль у науковому пізнанні, як і процес раціонального мислення, результатом якого є висновки наукового дослідження. Але достатньо звернутися до історії науки, аби переконатися, що наука значно шир-

ша, ніж згадані складові процесу наукового пізнання. Ми виявимо, що значну роль у науці відіграли не пояснювані прозріння, здогадки і навіть сни. Так, хіміку Кекуле, який вивчав структуру бензолу, наснилася змія, що схопила свій хвіст і тому згорнулася у формі кільця. Коли він прокинувся, у нього виникла думка, що структура бензолу подібна до цієї змії. Він звернувся до своїх даних і виявив, що бензол дійсно являє собою замкнене кільце з шести атомів вуглецю. Заняття наукою не підпорядковані наперед відомим, зручним правилам. Наука є таким же складним феноменом, як і люди, котрі нею займаються.

Давайте ж розглянемо, що таке науковий метод.

Прийнято вважати, що революція у науці відбулася в XVI—XVII ст. До цього часу головним методом міркування про природу світу було звернення до авторитетів. Наприклад, Арістотель (IV ст. до н.е.), виходячи з певних філософських принципів, стверджував, що єдиний досконалий тип руху — це круговий рух. Звідси був зроблений висновок, що оскільки планети перебувають у доскональній сфері, розташованій за межами орбіти Місяця, вони повинні рухатися по колу. Вчені, подібні Галілею, відмовилися від цього підходу і запропонували замість абстрактних висновків застосовувати спостереження через телескоп. Галілей побачив через телескоп те, що за системою Арістотеля взагалі не існувало, — супутники Юпітера. Тому Галілей для багатьох людей втілює справжній дух наукового дослідження, який передбачає свободу максимально використовувати спостереження і експеримент, навіть якщо це веде до серйозних змін, або навіть до повної відмови від раніше побудованих теорій. Цю свободу необхідно ретельно оберігати і усім нам підтримувати.

2. ЕМПІРИЧНІ ДАНІ МОДЕЛІ (PATTERNS), ЗАЛЕЖНОСТІ І ГІПОТЕЗИ

За визначенням, яке зазвичай приписують Френсісу Бекону і Дж. С. Міллю, до наукового методу входять такі складові:

1. збір і накопичення емпіричних даних (безперечних фактів), що здійснюються шляхом спостереження та експерименту і не підпадають впливові різного роду упереджень і неявних передумов (presuppositions);

2. формулювання гіпотез на підставі зібраних даних шляхом пошуку моделей взаємовідносин між даними і наступне індуктивне узагальнення;

3. перевірка гіпотез шляхом виведення передбачень, які з них випливають, і подальше планування та проведення експериментів для перевірки правдивості гіпотез;

4. відкидання гіпотез, які не підтверджені експериментальними даними, і побудова теорії шляхом додавання підтверджених гіпотез.

Учені накопичують дані, результати експериментальних спостережень і вимірів. Прикладом емпіричних даних може бути вимір кров'яного тиску у студентів до і після іспиту або взірці місячних порід, зібраних космонавтами.

Але крім цієї інформації існує чимало таких речей, які для нас однаково реальні, та їх навряд чи можна розцінювати як дані в науковому значенні слова. Це, наприклад, суб'єктивні почуття, які ми переживаємо при спостереженні за заходом сонця; це любов, дружба, сни і фантазії. Звісно, можна дослідити сплячу і замріяну людину, фіксуючи частоту серцевих скорочень, діяльність мозку і руху очей. Але ми не здатні виміряти суб'єктивні переживання людини, які вона при цьому відчуває. Таким чином, бачимо, що науковий метод має свої обмеження. Уся реальність йому не підвладна.

Учені виявляють залежності між набутими даними і побудовою моделей, а також прагнуть вивести гіпотези чи теорії, аби пояснити ці моделі. На початковому етапі дослідження гіпотеза може бути просто попереднім міркуванням або здогадкою, що приходить в голову вченому, котрий займається якоюсь проблемою, і є можливим поясненням спостережених фактів. Наприклад, учений може здогадатися (і цілком обґрунтовано) — відхилення від норми кров'яного тиску у сту-

дентів можна пояснити тим, що більшість людей під час іспитів переживає стрес. Щоб перевірити цю гіпотезу, вчений повинен сформулювати очікувані кореляції, що випливають із такої гіпотези, а потім придумати способи її експериментальної перевірки. Якщо експерименти не підтверджують очікувань, гіпотеза може бути зміненою або відкиненою на користь іншої гіпотези, і процес перевірки слід повторити. Підтверджена внаслідок повторних експериментів гіпотеза заслуговує на те, щоб називатися теорією¹.

За нашого часу серед самих учених і філософів науки прийнято вважати, що та характеристика наукового методу, яку ми навели вище, є не тільки надто ідеалізованою, але і помилковою. Так, стверджують, що жодний вчений, яким би чесним і безстороннім він не був, починаючи дослідження, не може бути вільним від попередніх уявлень і припущень. Ця обставина має велике значення з позиції розуміння внеску науки у наш світогляд. Але нам буде легше розглядати цю тему, якщо ми спочатку звернемося до деяких логічних понять і операцій, котрі покладено в основу наукової аргументації і доказу.

3. ІНДУКЦІЯ²

Індукція — ймовірно, найбільш важлива логічна процедура, яку вчені використовують для формулювання законів і теорій. Але індукція знайома не тільки вченим, а й кожному з нас, навіть якщо ми не знаємо, що користуємося нею. Коли дитина вперше бачить ворону, вона зауважує, що та чорна. Наступна ворона може виявитися білою або жовтою. Проте, спостерігаючи за воронами щодня, дитина в певний момент починає розуміти, що всяка ворона, яку вона побачить, виявиться чорною, і нарешті дійде висновку, що всі ворони чорні. Це і є індуктивний висновок, заснований на фактах: дитині потрібно побачити, скажімо, 435 ворон, аби дійти узагальнюючого твердження про всі ворони. Таким чином, індукція — це процес узагальнення, заснований на кінцевій мно-

жині даних, результатом якого є універсальне, або загальне висловлювання.

Відомим прикладом використання індукції в науці є виведені Менделем закони спадковості. Мендель і його помічники зробили цілий ряд спостережень частоти конкретних характеристик, що зустрічалися у кожного наступного покоління гороху (різна висота рослин, зовнішній вигляд насіння). Потім, на підставі цих спостережень, зробили індуктивне узагальнення, аби сформулювати закони, які дотепер носять ім'я Менделя.

Але, як уже, напевно, читач здогадався, використання індуктивного методу має деяке обмеження. Щоб показати в чому воно полягає, розглянемо приклад з іншими птахами – лебедями. Припустімо, усі лебеді, яких людина бачила в дитинстві, були білого кольору. На цій підставі вона може зробити індуктивний висновок, що усі лебеді білі. Але одного чудового дня їй можуть показати малюнок зі зображенням чорних австралійських лебедів, з якого стане ясно, що її висновки були помилковими. На цьому прикладі добре видно, у чому полягає проблема використання індукції. Чи може дослідник бути впевненим, що він провів достатню кількість спостережень для того, щоб зробити загальний висновок на підставі обмеженої множинності спостережень?

Отже, людина відкрила для себе існування чорних лебедів. Це відкриття довело помилковість її тверджень про те, що усі лебеді білі. Але воно не довело помилковості модифікованого варіанту цього висловлювання: якщо ви побачите лебедя в Європі, то велика ймовірність того, що цей лебідь виявиться білим.

Звернімося ще до одного прикладу індукції, цього разу – з галузі хімії.

Час	Дата	Речовина	Лакмусовий папір
09.05	14.08.98	Сірчана кислота	Забарвлюється в червоний колір
14.35	17.09.98	Лимонна кислота	Забарвлюється в червоний колір
10.45	18.09.98	Соляна кислота	Забарвлюється в червоний колір
19.00	20.10.98	Сірчана кислота	Забарвлюється в червоний колір

На підставі проведених експериментів можна сформулювати універсальне чи узагальнене висловлювання (закон): лакмусовий папір забарвлюється в червоний колір при зануренні в кислоту.

Цей закон, заснований на індуктивному висновку із кінцевої множини конкретних спостережень, які проводяться над конкретними кислотами у конкретний момент часу в конкретному місці, переноситься на всі кислоти, що знаходяться в будь-якому місці, в будь-який час. Сформулювавши таке загальне твердження, порушимо питання: чи можемо ми бути впевненими, що це твердження є істинним, якщо в силу самої природи речей ми можемо провести тільки скінченне число спостережень того, як лакмусовий папір червоніє під дією кислоти? Історія з чорним лебедем свідчить про те, що ми повинні усвідомлювати — перед нами серйозна проблема.

Ми, зрозуміло, не можемо бути абсолютно переконаними в правдивості даного узагальнення. Але щоразу, коли проводимо експеримент і він дає очікуваний результат, наша впевненість у перевірці за допомогою лакмусового паперу підвищується, особливо якщо ми бачимо, що інший папір, занурений у рідину, не червоніє. І тоді ми з великою ймовірністю робимо висновок: цей ефект пов'язаний не з тим, що перевірка за допомогою лакмусового паперу не працює, а з тим, що або папір у даному випадку не був лакмусовим, або маємо справу не з кислотою, а якоюсь іншою речовиною. Звісно, підставою для нашої впевненості є припущення, що природні механізми одноманітні, і якщо я повторю свій експеримент завтра за тих же умов, за яких я проводив його сьогодні, я одержу ті ж результати.

Візьмемо інший приклад, до якого вдався Бертран Рассел для демонстрації проблеми, пов'язаної з використанням індукції, в більш складній ситуації.

Це історія знаменитого расселівського індика-індуктивіста. Індик зауважив, що першого дня фермери погодували його о 9-й ранку. Протягом двох наступних місяців він спостерігав, що у будь-який випадково виб-

раний день його годують о 9-й ранку. І тоді він зробив індуктивний висновок, що його завжди будуть годувати о 9-й ранку. Яке ж було його здивування, коли на Різдво замість того, щоб запропонувати індику їжу, його зарізали, щоб приготувати різдвяний обід!

Таким чином, щоразу при використанні індукції виникають питання. Чи можемо бути впевнені, що провели достатню кількість експериментальних спостережень? Скільки разів ми повинні нагрівати конкретні метали, щоб зробити висновок, що усі метали розширюються при нагріванні? Як уникнути шоку, який зазнав індик-індуктивіст? Звісно, ми розуміємо, проблема індика полягала в тому, що у нього не було (а насправді і не могло бути) більшого досвіду, ніж у господаря птахоферми, який міг замінити неправильний індуктивний висновок індика на правильний. А саме — на закон, що кожного індика спочатку відгодовують, а потім ріжуть.

Однак наведені вище міркування скеровані не на те, аби показати, що індукція непотрібна, а наука не в змозі привести до будь-яких надійних висновків, і тим самим підірвати репутацію науки. Читач має усвідомити обмеження якогось одного із наукових методів, а тому потрібно базувати свої висновки у тих ситуаціях, коли це можливо, на поєднанні методів.

4. РОЛЬ ДЕДУКЦІЇ

Як тільки за допомогою індукції сформульовано закон, ми можемо перевірити його правильність, роблячи на його основі передбачення. Наприклад, припустивши, що закони Менделя правдиві, ми можемо на їх підставі сказати, з якою частотою у даній родині будуть народжуватися люди з голубими очима. Якщо шляхом прямого спостереження ми побачимо, що поява людей з голубими очима відповідає передбаченням, то це означатиме: наші спостереження підтверджують теорію, хоча такого роду підтвердження у жодному разі не ведуть до повної визначеності. Таким чином, дедукція відіграє важливу роль у підтвердженні результатів індуктивного висновку.

На підставі змісту попереднього параграфа читач може подумати, що наукова робота завжди починається з аналізу емпіричних даних і формулювання деякої індуктивної гіпотези, котра пояснює ці дані. Насправді ж методологія наукового дослідження більш складна. Дуже часто вчений починає дослідження з рішення про те, якого типу наукові дані його цікавлять. Це означає, що у нього вже є якась попередня гіпотеза або теорія, яку він збирається перевіряти, і тому займається пошуком даних, які її підтвердять. У такій ситуації вирішальну роль відіграє дедукація.

Так, у підрозділі 1-му даного розділу ми згадували, що давньогрецькі філософи висували гіпотезу, за якою планети повинні рухатися навколо Землі по кругових орбітах, оскільки вважали коло досконалою формою. Звідси вони робили дедуктивний висновок про те, *що*, згідно із цією гіпотезою, повинно спостерігатися в небі. Коли їхні спостереження зовсім не узгоджувалися з вихідною гіпотезою, вони її змінювали шляхом уведення в модель додаткових кругових рухів, так званих епіциклів. Цей більш складний варіант гіпотези використовували для здійснення подальших передбачень. Теорія епіциклів панувала в астрономії впродовж тривалого часу, однак була спростована Коперніком і Кеплером, які запропонували інше пояснення спостережуваних фактів. Цей переворот в астрономії отримав назву Копернікової революції.

Дослідження Кеплера також ілюструють використання дедуктивного методу. Спираючись на спостереження астронома Тихо Браге, Кеплер намагався розрахувати траєкторію руху Марса серед “нерухомих” зірок. Він ніяк не міг справитися з цією задачею, доки не застосував результатів своїх досліджень із царини геометрії еліпса. Виходячи з цих результатів, вчений висунув гіпотезу: орбіта Марса має форму еліпса і можна на підставі математичних обчислень вивести (букв. дедукувати), *що* можна спостерігати, виходячи з даної гіпотези, і, нарешті, порівняти передбачення з реальними фактами. Правильність гіпотези про еліптичну орбіту в даному випадку оцінюється

по тому, наскільки добре передбачення узгоджено зі спостережуваними фактами.

Цей метод висновку називають дедуктивним, або гіпотетико-дедуктивним методом розмірковування. Він полягає у виведенні (дедукції) передбачень з гіпотези, а потім у порівнянні їх з явищами, які дійсно спостерігаються.

Оскільки дедукція є важливим методологічним засобом, варто коротко висвітлити, у чому вона полягає.

Отже, дедукція — це логічна процедура, за допомогою якої твердження, яке ми можемо довести (висновок), логічно виводиться (дедукується) з того, що ми вже прийняли як послілку. Наведемо приклад логічної дедукції, яку здебільшого називають силлогізмом:

(1) Усі собаки мають чотири лапи.

(2) Фідо — собака.

---

(3) Фідо має чотири лапи.

У цій групі тверджень (1) і (2) є послілками, а (3) — висновком. Якщо (1) і (2) істинні, то і (3) істинне. Або, інакше кажучи, якщо (1) і (2) істинні, а (3) фальшиве, то ми маємо логічну суперечність. У цьому сутність логічно правильної дедукції.

Розглянемо приклад логічно неправильної дедукції.

(1) Чимало собак мають довгі хвости.

(2) Альберт — собака.

---

(3) Альберт має довгий хвіст.

Тут висловлювання (3) не є обов'язковим наслідком із (1) і (2). Висловлювання (1) і (2) можуть бути істинними, а (3) може бути фальшивим.

Усе це видається настільки простим, що можна легко загубити послідовність загального міркування. Спробуйте цього уникнути, бо ви можете випустити при цьому щось важливе. Один з таких важливих моментів полягає в тому, що дедуктивна логіка не може встановити істинність висловлювань, які становлять дане міркування. Єдине, що логіка може нам

повідомити (і ця інформація, насправді, дуже важлива!), — це те, що коли посилки істинні, а висновок логічно правильний, тоді істинним є і висновок. Пояснимо цю тезу на прикладі:

(1) На всіх планетах є висохлий океан.

(2) Меркурій — планета.

---

(3) На Меркурії є висохлий океан.

Логічно це правильне міркування, хоч висловлювання (1) і (3), наскільки нам відомо, фальшиві. Висновок (3) засвідчує нам наступне: якщо (1) і (2) істинні, тоді і (3) є істинним, що цілком правильно.

Спочатку це, ймовірно, видається дивним, але водночас може допомогти нам зрозуміти, що за допомогою логіки ми здатні перевірити лише висновок і сказати, чи є він правильним. За допомогою логіки ми не можемо перевірити істинність посилок чи висновку. У логіці маємо справу зі способом виведення одних висловлювань з інших, а не з правдивістю висловлювань.

Дедуктивний висновок відіграє головну роль у чистій математиці, де теорії будуються за допомогою дедуктивного висновку з даних аксіом, як у евклідовій геометрії. Результати висновків (або, як зазвичай їх називають, теореми) вважають істинними, якщо побудовано логічно правильний ланцюг дедуктивних висновків, які виходять із аксіом. Такі дедуктивні докази забезпечують достовірність (за умови несуперечності аксіом), яка недосяжна в індуктивному знанні.

При побудові наукових теорій використовують як індукцію, так і дедукцію. Вище ми розповідали, як Кеплер використовував дедукцію при формулюванні своєї теорії про те, що орбіта Марса має форму еліпса. Однак вчений припустив: вона має форму еліпса (а не параболи чи гіперболи) тому, що спостереження Т.Браге навели його на думку, що орбіта Марса має форму яйця. Уявлення про цю форму було висловлене на підставі індукції з астрономічних спостережень.

5. ОДНІ І ТІ Ж ДАНІ МОЖУТЬ БУТИ ПОЯСНЕНІ ЗА ДОПОМОГОЮ РІЗНИХ ГІПОТЕЗ

Проте, коли справа доходить до інтерпретації отриманих шляхом спостереження емпіричних даних, для пояснення цих даних можуть бути побудовані різні гіпотези. Наведемо ще два приклади.

Приклад із астрономії. У підрозділі 4-му даної книги ми говорили про дві гіпотези, висунуті античними астрономами для пояснення руху планет. Поступове ускладнення теорії епіциклів відповідало задачі пояснення емпіричних даних, але при цьому призводило до ускладнення моделі за рахунок введення нових кругових рухів. А модель, запропонована Кеплером, пояснювала емпіричні дані за допомогою достатньо простої схеми, в якій складна конфігурація з множини кругових рухів була замінена на один еліпс, що суттєво спрощувало картину. Постає питання: якими ми нічого не знали про закони тяжіння і не могли вивести еліптичних орбіт на підставі законів Ньютона, то якому з двох пояснень ми б надали перевагу?

Для вирішення подібних питань учені використовують правило, яке називається «бритва Оккама», за іменем філософа Уїльяма Оккама. Суть цього правила в тому, що простіші пояснення природних явищ з більшою ймовірністю можуть виявитися правильними, ніж складніші. Інакше кажучи, якщо ми володіємо двома гіпотезами, що пояснюють одні і ті ж явища, то з цих гіпотез слід вибирати ту, яка містить найменшу кількість з можливих припущень або складних викладок. Суть метафори, що міститься в назві вказаного правила, полягає у відсіченні надлишкових принципів і зведенні моделі до можливо мінімального числа припущень. «Бритва Оккама» виявилася надзвичайно корисним методологічним інструментом. Але слід зауважити, що це філософський принцип, який не є правильним у кожному конкретному випадку, і тому його слід застосовувати з обережністю.

Приклад із фізики. Іншим прикладом того, як для пояснення одних і тих же даних можуть слугувати

різні гіпотези, є звичайна задача у рамках шкільного курсу фізики. За умовами задачі нам дані пружина, набір гирьок і лінійка. Треба намалювати графік залежності довжини пружини від ваги прикріпленого до неї вантажу. Припустімо, ми поставили на папері 10 крапок, які можна уявити собі як такі, що розташовані по прямій лінії. Ми робимо індуктивний крок і малюємо пряму лінію, яка проходить через більшість крапок, і кажемо, що існує лінійна залежність між довжиною пружини і натягненням, яке створюється за рахунок підвішеної до неї ваги (закон Гука). Однак ми розуміємо, що через наші десять крапок можна провести нескінченну кількість кривих. Зміна кривої означатиме зміну залежності між довжиною пружини і натягненням. Чому ми не надаємо будь-якій з цих кривих перевагу перед прямою?

У даній ситуації ми наштовхуємося на кілька гіпотез, які можна застосувати до тих же даних. Яку з них ми обираємо і на якій підставі?

Застосування «бритви Оккама» має привести до вибору найкрасивішого і економного рішення — пряма лінія простіша, ніж складна крива. Ми можемо повторити експеримент, провівши розрахунок для 100 крапок, 200 крапок тощо. Одержані результати зміцнять нас у впевненості, що пряма лінія — єдино правильне рішення. Коли ми будуємо доказ у такий спосіб, то стверджуємо, що на користь переконливості гіпотези свідчить сукупність усіх даних.

Отже, вище ми говорили про різноманітні наукові методи і переконалися в тому, що жоден із них не наділений абсолютною надійністю, за винятком дедуктивних доказів у математиці, де можемо бути впевнені, що дані висновки впливають з даних аксіом. Але слід підкреслити ще раз: це не означає, що науці як галузі людської діяльності приходить кінець! Зовсім ні. Коли ми говоримо, що жодний науковий метод не є абсолютно надійним, то маємо на увазі: завжди існує якась ймовірність того, що даний конкретний результат або теорія виявляться помилковими. Але це не означає, що ми не можемо довіряти теорії.

Насправді, в окремих випадках експериментальні перевірки **завжди** забезпечували надійний результат. Так було, наприклад, при перевірці кислотності за допомогою лакмусу. Але хоч усі попередні перевірки формально не можуть гарантувати абсолютного успіху в майбутньому, вчені все-таки вважають фактом: лакмусовий папір стає червоним під дією кислоти. У цьому контексті набагато краще звучить визначення факту, дане палеонтологом Стефаном Джеєм Гоулдом: факт — це те, що отримало таке сильне підтвердження, що було би помилкою попередньо його не прийняти.

Крім того, слід відзначити, що у своєму житті ми покладаємося на наукові і технічні досягнення, хоча й не відчуваємо абсолютної впевненості в них. Наприклад, коли купуємо квиток на поїзд, ми теоретично знаємо, що в дорозі можуть виникнути якісь проблеми: відмовити гальма або сигналізація, станеться аварія. Але зі статистики нам також відомо, що ймовірність таких подій насправді дуже мала (хоч і не дорівнює нулю — катастрофи поїздів час від часу трапляються). Оскільки ймовірність катастрофи така незначна, більшість з нас подорожує поїздом, навіть не замислюючись про можливий ризик.

З іншого боку, ми не можемо прийняти усі гіпотези, що їх висувають на підставі використання наукових методів як абсолютно достовірні факти, не піддаючи їх перевірці.

Одним із критеріїв такої перевірки є «фальсифікованість».

6. ФАЛЬСИФІКОВАНІСТЬ

Відомий філософ і методолог науки Карл Поппер висунув ідею, що головне — не верифікованість гіпотези, а її фальсифікованість³. На жаль, термінологія, запропонована Поппером, може бути джерелом плутанини, оскільки дієприкметник «фальсифікованість» не означає, що кожне висловлювання може виявитися фальшивим! Плутанина збільшується, коли людина

починає усвідомлювати, що дієслово «фальсифікувати» означає «довести, що щось є фальшиве». Насправді, Поппер вкладає в термін “фальсифікований” певне технічне значення: гіпотезу вважають фальсифікованою, якщо можна знайти логічно можливу множину спостережень, яка їй суперечить.

Йдеться про те, що загальне твердження значно легше фальсифікувати, ніж верифікувати. Як ілюстрацію можна використати один із прикладів, наведених вище. Висловлювання «Усі лебеді білі» явно фальсифіковане. Необхідно знайти принаймні одного чорного лебедя, щоб фальсифікувати це висловлювання. Оскільки ж ми знаємо, що чорні лебеді дійсно існують, то це висловлювання можна вважати фальсифікованим.

Однак при цьому можуть виникнути проблеми. Вони пов’язані в першу чергу з тим, що більша частина наукової діяльності загалом значно складніша, ніж перевірка твердження типу «Усі лебеді білі».

Наприклад, спостереження, проведені в XIX ст. за рухом планети Уран, показали, що вони суперечать передбаченням, зробленим на підставі законів Ньютона. Це тягло за собою припущення про хибність законів Ньютона. Але замість того, щоб заявити, що закони Ньютона слід визнати хибним, Левер’є і Адамс висунули певну здогадку: поблизу Урана може існувати не виявлена дотепер планета, яка відповідає за аномальну поведінку Урана. Ця здогадка спонукала іншого вченого — Галле — зайнятися пошуками нової планети. Так була відкрита планета Нептун.

Таким чином, було б неправильно трактувати поведінку Урана як таку, що фальсифікує закони Ньютона. Проблема у цьому випадку полягала у незнанні початкових умов — у досліджуваній системі планет була відсутня одна планета; іншими словами — вчені в той час не володіли деякими важливими даними. На цьому прикладі з історії науки стає очевидною одна з проблем концепції Поппера. Коли спостереження не узгоджуються з теорією, то це може бути пов’язане з фальшивістю теорії. Але однаково ймовірно і те, що теорія вірна, а емпіричні дані, що є у розпорядженні вчених,

або неповні, або навіть неправдиві. Хибними можуть бути також деякі допоміжні припущення. Яким же чином можна судити про те, яка картина світу істинна?

Більшість учених вважає, що ідеї Поппера надто песимістичні, а його методологія суперечить інтуїції. З їхнього досвіду та інтуїції випливає, що наукові методи, якими вони користуються, дійсно допомагають їм все краще і краще розуміти навколишній світ. Але одним із безсумнівних достоїнств теорії Поппера було підкреслення того, що наукові теорії повинні перевірятися.

7. ПОВТОРЮВАНІСТЬ І АБДУКЦІЯ

Повторюваність. Наукова діяльність, яку ми дотепер аналізували, ґрунтується на повторюваності. Ми розглядали ситуації, коли учені зайняті пошуком універсально загальнозначимих і достовірних законів, які відносять до повторюваних феноменів, тобто таких законів, які подібно до законів про рух Ньютона можуть бути у будь-який момент експериментально перевірені. Наукові дисципліни такого типу зазвичай називають індуктивними або номологічними (від грец. *nomos* — “закон”). До них відносять більшість наукових дисциплін.

Проте існують такі важливі галузі наукового дослідження, де повторюваність і відтворюваність неможливі, наприклад, дослідження походження Всесвіту і походження життя.

Звісно, це не означає, що вчені не мають що сказати про явища, в яких відсутня повторюваність. Навпаки, якщо судити за кількістю публікацій, в тому числі і популярного характеру, походження Всесвіту і життя відносять до галузей науки, які викликають найбільший інтерес.

Але саме тому, що ці неповторні й непіддатливі відтворенню процеси є такими важливими, необхідно зрозуміти — наукові підходи, які до них застосовують, суттєво відрізняються від підходів, застосованих до повторювальних і відтворювальних явищ. Оскільки теорії про ці різні феномени пропонують публіці від імені всесильної науки як рівнозначні, то існує реальна

небезпека, що припущенням про неповторні події, які не піддаються експериментальній перевірці, буде приписано ту ж достовірність, що й теоріям, які отримали підтвердження через відтворювальний експеримент.

Майкл Полані вказує, що дослідження походження зазвичай суттєво відрізняється від дослідження процесів функціонування, хоча, зрозуміло, ключ до походження можна знайти, досліджуючи функціонування системи. Потрібно відрізнити дослідження повторюваних процесів у лабораторних умовах, наприклад, розтин жаби з метою вивчення роботи її нервової системи, від дослідження чогось принципово не відтворюваного, наприклад, того, як взагалі виникли жаби як біологічний клас. І якщо перейти на узагальнений рівень, то слід відрізнити дослідження функціонування Всесвіту від того, як він виник.

Найглибша різниця між дослідженнями феноменів, які повторюються і не повторюються, полягає в тому, що метод індукції в останньому випадку не працює. Адже ми не можемо здійснити послідовні спостереження або експерименти, щоб провести індукцію або повторно відтворити процес, який стане основою для передбачень. Основний метод, який використовують при вивченні невідтворюваних і неповторних феноменів, це

Абдукція. Хоча цей термін, виведений логіком Чарльзом Пірсом у минулому столітті, видається незнайомим, але ідея, покладена в його основу, добре відома. Абдукцію здійснює кожний кваліфікований слідчий з метою розкриття вбивства. Убивство відбувається за певних обставин і завжди супроводжується якимись подіями. Постає питання: хто чи що стало причиною трагічного випадку? Часто у пошуках причин події абдукція — єдиний доступний метод аналізу ситуації.

Як приклад абдукції можна навести такий висновок:

Дано: Машина Івана впала з обриву, і він загинув.

Висновок: Якщо у машини не спрацювали гальма, машина могла впасти з обриву.

Висновок за принципом абдукції:

Є підстави вважати, що в машини не спрацювали гальма.

Проте існує й альтернативне пояснення (спеціально для любителів детективів): якщо б хтось скинув машину Івана з обриву, то результат був би таким же. Було би помилкою припустити, що оскільки ми вгадали якесь пояснення подіям, то воно єдине.

Принцип абдукції можна уявити у вигляді такої схеми:

Дано: Спостерігається А.

Висновок: Якби було правильне В, тоді могло статися А.

Висновок за принципом абдукції:

Є підстави вважати, що В істинне.

Звісно, можна сформулювати й іншу гіпотезу, — С, з якої б випливало: Якщо би було правильним С, тоді могло трапитися А. Насправді, в якості С можна припускати кілька тверджень.

Слідчий із нашої вигаданої історії розглядає ці гіпотези одну за іншою. Спочатку він може розглянути ймовірність того, що випливає із гіпотези В — не спрацювали гальма. Після цього він може звернутися до гіпотези С, за якою подія була не випадковою і в ній брала участь людина, яка спланувала вбивство і скинула машину з обриву. Слідчий може також розглянути ще більш складну гіпотезу D, в якій присутня і запланована дія, і елемент випадковості: хтось задумав убити Івана і зіпсував гальма його машини, сподіваючись, що вони в потрібний момент не спрацюють. Так і трапилося: гальма відмовили якраз поблизу обриву.

Висновок, що веде до найкращого пояснення. Наш детективний сюжет показує, як процедура абдукції допомагає формулювати гіпотези і разом з тим висувати питання про те, яка з гіпотез краще пояснює дані, котрі ми маємо. Аби відповісти на це питання, потрібно порівняти гіпотези стосовно їх пояснювальної сили — з'ясування обсягу емпіричних даних, які вони охоплюють, а також, чи є висунута теорія внутрішньо узгодженою і чи узгоджується вона з іншими галузями знань і теоріями тощо.

Для відповіді на усі ці питання здебільшого застосовують дедукцію. Наприклад, якщо гіпотеза В у

нашій детективній історії істинна, то вивчення речових доказів має виявити несправність гальм. Якщо істинна гіпотеза D, то слід очікувати виявлення слідів зловмисної поломки гідравлічної системи гальм. І якщо ми виявимо такі сліди, тоді D буде негайно визнане як краще з пояснень, оскільки воно має найбільшу пояснювальну силу.

Таким чином, абдукцію разом з іншим порівнянням конкуруючих гіпотез можна розглядати як висновок, що веде до найкращого пояснення. У цьому полягає сутність не лише роботи слідчого й інших працівників правоохоронних органів, але й роботи історика. Як слідчий, так і історик повинні дійти найоптимальнішого висновку на підставі даних, які вони мають, про вже минулі події, котрі їх цікавлять.

Більш докладно застосування абдукції у природних науках (на прикладі космічних досліджень і біології) ми розглянемо в частині 2-ій даної книги.

Б.

Що таке пояснення

1. РІВНІ ПОЯСНЕННЯ

Мета науки — пояснення світу. Саме в цьому багато людей бачить її силу. Саме цим праця вчених видається людям захоплюючою. Наука допомагає зрозуміти те, чого ми не розуміли раніше, і тим самим дає змогу владарювати над природою. Що ми маємо на увазі, стверджуючи, що мета науки у поясненні світу? Спочатку спробуємо сформулювати, що таке пояснення взагалі. Можна сказати, що воно правильне, якщо людина, котрій щось пояснили, виразно зрозуміла те, чого вона раніше не розуміла. Проте ми повинні прагнути до більш чіткого визначення пояснення, оскільки

ки цей процес включає різні аспекти, які часто змішують. Спробуємо розкрити цю тезу на прикладі.

Припустімо, ваша тітонька спекла пиріг і демонструє його зібранню вчених зі світовим ім'ям. Попросимо вчених пояснити нам, що таке пиріг. Спеціалісти в галузі харчування скажуть про кількість калорій, які містяться в ньому і про дію пирога на організм людини. Біохіміки повідомлять, яка структура білків, жирів та інших складових пирога. Хіміки розкажуть про те, з яких хімічних елементів складається пиріг і яким чином вони між собою пов'язані. Фізики можуть проаналізувати пиріг з точки зору його складових елементарних часток, а математики запропонують чимало цікавих рівнянь, аби описати поведінку цих часток. Уявімо, що внаслідок спільних зусиль спеціалісти подадуть вичерпний опис пирога, розглянувши його кожний з позиції своєї наукової дисципліни. Чи можна буде сказати, що ми дали повне пояснення цьому пирогу? Безперечно, ми дали опис того, як цей пиріг був зроблений і як його складові елементи пов'язані між собою. Але що станеться, коли ми запитаємо наших спеціалістів, навіщо був спечений цей пиріг? Тут вже ми зауважимо вдоволену посмішку на обличчі вашої тітоньки. Вона ж знає відповідь, бо саме вона спекла пиріг! Але якщо вона сама не відкриє свого секрету, то не допоможуть жодні наукові винаходи.

Хоча наука може відповідати на питання «яким чином», використовуючи при цьому термінологію причин і механізмів, вона не вміє відповідати на питання «навіщо», — на питання, пов'язані з метою і наміром. Це вже так звані телеологічні питання (від грец. *telos* — «мета»). Однак було б безглуздо вважати: якщо тітонька дасть відповідь на телеологічне питання і скаже, що приготувала пиріг на честь дня народження свого сина, то ця відповідь суперечитиме науковому аналізу пирога. Зовсім ні. Вочевидь, ці два типи відповідей логічно сумісні.

Тим не менш перед нами постає таке змішання категорій, коли атеїсти стверджують, що на даному

етапі розвитку людських знань немає необхідності звертатися до чогось надприродного і до Бога, коли йдеться про пояснення природи. Тому існує думка, що віра в Творця відноситься до первісного, примітивного етапу розвитку людського мислення, який стає надмірним і неможливим на певному етапі розвитку науки.

І все ж тут криється хибна думка. Візьмемо, наприклад, автомобіль марки Форд. Можна зрозуміти, скажімо, людину із первісного племені, котра побачила цей автомобіль вперше в житті і, не розуміючи принципу механізму двигуна внутрішнього згорання, вважає, що всередині мотору сидить бог (Генрі Форд), який і приводить машину в рух. Крім того, людина, яка належить до іншої цивілізації, може ще подумати: коли автомобіль рухається швидко, значить Генрі Форд його любить, а коли він зупинився, то це означає, що Форд його не любить. Проте, якщо колись ця людина долучиться до нашої цивілізації, засвоїть механіку, розбере двигун на частини, то виявить, що всередині двигуна Генрі Форд відсутній, і немає необхідності використовувати останнього як пояснення роботи автомобіля. Щоб пояснити механізм руху машини, людині достатньо зрозуміти об'єктивний принцип роботи двигуна внутрішнього згорання. І це правильно. Але якщо б вона вирішила, що розуміння механізму принципу роботи двигуна внутрішнього згорання робить неможливим віру в те, що машина сконструйована Генрі Фордом, це було б явно неправильно!

Аналогічне змішання категорій відбувається й тоді, коли стверджують, що розуміння об'єктивних принципів організації Всесвіту робить непотрібною, або неможливою віру в існування Бога, Який створив світ згідно зі Своїм задумом і підтримує дію цього грандіозного механізму. Іншими словами, не слід змішувати механізми дії світу і його Першопричину. Кожний знає, чим відрізняється свідомий рух руки, підпорядкований певній меті, від мимовільного рефлексивного руху під дією електричного струму.

Майкл Пул у своїй дискусії з Річардом Докінзом про відносини між наукою і релігією⁴ каже про це так:

«Не існує логічного конфлікту між причинними поясненнями якихось механізмів і причинними поясненнями планів і мети агента⁵, буде це людина чи Бог. Це питання логіки, а не віри».

Незважаючи на безперечну ясність такої відмінності, для обґрунтування і підтримки атеїзму, всупереч логіці, постійно використовують відомий вислів французького математика Лапласа. Коли Наполеон запитав його, з яким фрагментом його системи узгоджується уява про Бога, Лаплас відповів: «Сір, я не потребую цієї гіпотези». Бог не фігурує у математичному описі Лапласа, так само як Генрі Форд не має фігурувати у науковому описі роботи двигуна внутрішнього згорання. Але що це доводить? Подібний аргумент не може бути використаний для доведення, що Бог не існує, так само не можна довести, що не існує Генрі Форд.

Отже, слід усвідомлювати, що небезпечно змішувати різні рівні пояснення і вважати, що один рівень пояснення дає вичерпну картину об'єкта, котрий нас цікавить. Звідси випливає наступне питання — про редукціонізм.

2. РЕДУКЦІОНІЗМ

Вивчаючи якийсь об'єкт, особливо якщо він складний, вчені, як правило, виокремлюють у ньому частини, або аспекти, і таким чином «редукують», або, інакше кажучи, зводять його до більш простих компонентів. Останні краще піддаються аналізу, ніж увесь об'єкт у цілому. Даний тип редукціонізму, який зазвичай називають методологічним, або структурним, є нормальною частиною наукового дослідження і виявляється досить продуктивним. При цьому, однак, не слід забувати, що знання про ціле не може бути одержане шляхом простого складання відомостей, отриманих про кожну з його частин. Вивчення деталей годинника ніколи не дасть змоги зрозуміти його роботу як цілісного механізму.

Окрім методологічного редукціонізму, існують інші види редукціонізму: епістемологічний і онтологічний.

Відповідно до епістемологічного редукціонізму предмет наук більш високого рівня може бути повністю з'ясований за допомогою наук більш низького рівня. Тобто хімію можна пояснити за допомогою фізики; біохімію — за допомогою хімії; біологію — біохімії; психологію — біології; соціологію — нейрофізіології; а теологію — за допомогою соціології. Френсіс Крік викладає цю позицію в такий спосіб: «Остаточна мета сучасної біології насправді полягає в тому, щоб пояснити біологію термінами фізики і хімії»⁶. Цієї позиції дотримується і Річард Докінз, який викладає зоологію і є професором з популяризації науки Оксфордського університету (Professor of Public Understanding of Science). «Моя завдання, — говорить він, — пояснити слонів і світ складних речей за допомогою простих речей, які фізики або розуміють, або намагаються зрозуміти»⁷. Кінцева мета редукціоністської програми полягає в тому, щоб звести до фізики усю поведінку людини: те, що ми любимо, і те, що ненавидимо, — весь психологічний пейзаж нашого життя.

Проте реалістичність і життєздатність цієї програми викликають серйозні сумніви. Так, видатний російський психолог Лев Виготський (1896—1934) критично відгукувався про редукціоністську філософію стосовно психології. Він указував, що такий редукціонізм часто вступає у суперечність з метою прослідкувати всі фундаментальні особливості явищ або подій, які необхідно пояснити. Наприклад, можна звести воду (H₂O) до її складових — водню (H) і кисню (O). Однак якщо водень горить, а кисень потрібен для процесу горіння, то вода не володіє жодною із цих властивостей, хоч має чимало інших властивостей, в яких відсутні і кисень, і водень. Виготський вважав, що реалізація редукціоністської програми можлива лише у певних межах. Карл Поппер у одній зі своїх праць писав: «Майже завжди навіть при найуспішніших спробах редукції отримується непозбутній залишок»⁸. А вчений і філософ Майкл Полані стверджує, що безглуздо очікувати можливість виконання редукціоністської програми на будь-якому матеріалі⁹. Наведемо

просту аналогію. Уявіть собі процес будівництва цегляного будинку. Все починається з отримання сировини, з якої виготовляють цеглу. Сировина поступає на завод, де починається процес виготовлення цегли, оскільки, як відомо, цегла сама себе не робить. Потім починають цеглу класти, оскільки вона не може муруватися в стіни сама. Іншим необхідним елементом будівництва є проектування будинку, а ще ширше — планування забудови того чи іншого населеного пункту. Міста і села самі не будуються. До того ж на кожному рівні робіт існують свої правила. Матеріали, з яких виготовляють цеглу, підпорядковані законам фізики і хімії. Мурування стін також здійснюють за певними правилами. Будівельники діють згідно з проектом архітекторів, архітектори, в свою чергу, підпорядковані містоупорядникам. Кожний рівень підпорядкований більш високому рівню, тоді як зворотнє є хибним. Закони більш високого порядку не можуть бути виведені із законів нижчого рівня (хоча, звісно, те, що може бути здійснене на більш високому рівні, залежить від нижчих рівнів: наприклад, висота будинку, споруджуваного з даної цегли, обмежена її міцністю).

Тепер подивіться на цю сторінку книжки. На ній друкарською фарбою нанесені знаки. Очевидно, фізичні і хімічні властивості друкарської фарби не можуть нічого сказати про значення символів, нанесених на папір. І річ тут зовсім не в тім, що ці наукові дисципліни недостатньо розвинуті, аби дати відповідь на питання. І через тисячу років розвитку цих наук вони не зможуть підійти до інтерпретації знаків, бо ця інтерпретація вимагає якісно нового і більш високого рівня пояснення, ніж той рівень, який можуть забезпечити фізика і хімія. Пояснення знаків може бути дане лише шляхом інтерпретації мови і розглядом даного тексту як повідомлення, зробленого автором тексту. Друкарська фарба і папір є фізичними носіями повідомлення, проте повідомлення не виводиться на підставі знань їх властивостей. Більше того, коли ми переходимо до аналізу самої мови, то і тут стикаємося з наявністю різних рівнів: неможливо ви-

вести властивості словникового складу мови з її фонетики, чи властивості граматики мови — із особливостей її словника і тощо.

Добре відомо, що генетичний матеріал ДНК несе у собі певну інформацію. Докладніше зупинимося на цьому процесі нижче. А зараз коротко опишемо сам принцип її побудови. ДНК¹⁰ є в кожній живій клітині і подібна до довгої стрічки, на якій записані ланцюги символів хімічною мовою, що складається із чотирьох символів. Послідовність символів несе у собі закодовані команди (інформацію), підкоряючись яким клітина виробляє білки. Артур Пікок пише: «Жодним чином “інформація”, поняття, в якому міститься ідея передачі повідомлення, не може бути виражена в термінах понять фізики і хімії, хоч останні здатні пояснити, яким чином діє молекулярний механізм (ДНК, РНК і білок) передачі цієї інформації»¹¹.

У всіх описаних вище ситуаціях маємо справу з різними рівнями, надбудованими один над іншим. Те, що має місце на більш високому рівні, не є повністю похідним від того, що відбувається на більш низькому рівні, і тому вимагає й іншого рівня пояснення.

У подібних ситуаціях іноді кажуть, що явища високого рівня «виникають» (emerge) із явищ більш низького рівня. Але, на жаль, вживання слова «виникати» часто призводить до помилки у розумінні характеру процесів, що відбуваються. Вважають, що властивості вищого рівня автоматично виникають з властивостей більш низького рівня. Вочевидь, це узагальнення хибне, як впливає із вищерозглянутих прикладів про будівництво цегляного будинку і текст на папері. Попри те, що як текст на папері, так і ДНК мають загальну властивість, яка полягає в їх кодуванні «повідомлення» (див. розд. 4.4. С.112 даної книги), вчені, котрі дотримуються матеріалістичної філософії, стверджують: параметри ДНК, які несуть інформацію, виникли механічно з позбавленої свідомості матерії. Якщо виходити з матеріалістичного твердження про те, що існують лише матерія і енергія, то звідси слід зробити логічний висновок — матерія й енергія повинні мати

здатність до самоорганізації, яка врешті-решт приводить до виникнення усіх складних молекул, необхідних для життя, в тому числі ДНК. Питання про те, чи наділені матерія і енергія такою здатністю, будемо обговорювати у розділах 4-му і 5-му.

Існує ще один, третій, тип редукціонізму, який називають онтологічним редукціонізмом; його можна буде побачити у подальших міркуваннях. Отже, Всесвіт являє собою ніщо інше, як сукупність атомів, що рухаються; людські істоти є «механізмами для відтворення ДНК, а відтворення ДНК — самопідтримувальний процес. Це єдине, для чого існують живі організми»¹².

Слова «ніщо інше, як», «єдине» або «просто» — характерні ознаки онтологічного редукціонізму. Якщо усунути ці слова з міркувань, подібних до наведеного вище, то отримаємо твердження, яке неможливо заперечити. Всесвіт, дійсно, є сукупністю атомів, що рухаються, а людські істоти — «механізми для розмноження ДНК». Виникає питання: чи вичерпує цей опис існуючу реальність? Чи можемо сказати разом з Френсісом Кріком, який разом з Джеймсом Д. Уотсоном отримав Нобелівську премію за відкриття структури ДНК: «Ваше «я», ваша радість і ваш смуток, ваші спогади і цілі, ваша самосвідомість і вільна воля є ні чим іншим, як поведінкою сукупності великої кількості нервових клітин і пов'язаних з ними молекул»¹³. Що можна сказати про людські почуття — про любов і страх, про такі поняття, як краса та істина? Чи мають вони якийсь зміст чи, можливо, вони безглузді?

Онтологічний редукціонізм, доведений до логічного кінця, примусить нас визнати, що живопис Рембрандта — це не більше ніж молекули фарби, розкидані по картині. У зв'язку з цим цікаво вислухати думку фізика Джона Полкінгхорна: «У світі є багато такого, про що не можна сказати мовою фізики. Одна з найважливіших складових життя вченого — це захоплення красою світовлаштування. Таке захоплення служить оплатою за ті довгі години, які дослідник проводить у стінах лабораторії. Однак, де ж місце цьому захоп-

ленню у науковій картині світу? Чи нашому відчуттю і переживанню краси? Де місце моральному обов'язку, який відчуваємо у присутності Бога? Ці почуття такі ж фундаментальні, як і ті параметри, котрі вимірюємо у науковій лабораторії. Світогляд, який не бере цього до уваги, є кричуще неповним»¹⁴.

Найгостріші критики онтологічного редукціонізму апелюють до того, що ця аргументація сама себе спростовує. Джон Полкінгхорн описує таку програму як «самозгубну». «Вона не лише не підходить до нашого досвіду краси, морального обов'язку і духовних переборень як до епіфеноменального сміття. Вона знищує раціональність і зводить мислення до електрохімічних нейронних явищ. Згідно з цією концепцією два таких явища виявляються не співвідносними у рамках одного раціонального розмірковування. Вони не можуть бути ані істинними, ані хибними. Вони просто мають місце... Навіть висловлювання самого редукціоніста є не більше ніж послідовністю нервових імпульсів. Світ раціонального розмірковування розчиняється в абсурдному «базіканні» синапсів. Відверто кажучи, подібна картина не може бути правильною, і, власне, ніхто з нас не вважає її правильною»¹⁵.

В.

Основні операційні передумови наукового дослідження

Попередні розділи даної книги були присвячені науковому методу. Вони допомогли нам переконатися у тому, що це набагато складніша (і тому цікавіша) тема, ніж може видатися на перший погляд. У цьому підрозділі ми, як і обіцяли (див. підрозділ А даного розділу), розглянемо наслідки того факту, що вчені, які є такими ж людськими істотами, як і ми з вами, спостерігаючи світ, виходять із якихось уявлень, що склалися раніше.

Поширена думка про те, що вчений, якщо він навіть прагне бути безстороннім, може підходити до свого дослідження цілковито об'єктивно, є помилковою, на що неодноразово вказували філософи науки і самі вчені. У будь-якого вченого, котрий розпочинає дослідження свого об'єкта, повинно бути, принаймні, якийсь загальне уявлення про природу цього об'єкта.

1. СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ТЕОРІЇ

Перш за все слід відзначити, що спостереження і експерименти цілком неможливі без попередніх уявлень про об'єкт дослідження. Розглянемо, наприклад, ту обставину, що наука через саму свою природу не може не бути вибірковою; адже неможливо зразу взяти до уваги кожний аспект того чи іншого об'єкта вивчення. Таким чином, на попередньому етапі роботи вчений повинен обрати, які параметри об'єкта є вагомими, а які ні. Наприклад, фізики не вважають, що при лабораторному дослідженні застосування законів Ньютона про рух слід враховувати колір більярдних шарів. Але форма шарів надзвичайно важлива. Дослідження “шарів” кубічної форми не мало би особливого змісту.

Обираючи параметри об'єкта, що підлягають дослідженню, вчені неодмінно керуються вже сформульованими ідеями і теоріями про те, які фактори можуть бути важливими. Проблема полягає у тому, що їхні ідеї можуть виявитися хибними і привести до того, що дослідники не врахують суттєвих аспектів проблеми і тому дійдуть неправильних висновків. Доброю ілюстрацією цього служить історія про фізика Герца.

Із електромагнітної теорії Максвелла випливало, що радіохвилі і світлові хвилі мають поширюватися з однаковою швидкістю. Герц розробив і провів експеримент, аби перевірити цей висновок теорії Максвелла. Експеримент показав, що швидкості різні. Помилка Максвелла була виявлена лише після його смерті: він не врахував те, що на результати експерименту можуть вплинути умови лабораторії – навіть форма

її приміщення. На жаль, саме це і сталося. Радіохвилі відбивалися від стін лабораторії і спотворювали картину спостереження.

Достовірність спостережень Герца залежала від попередньої теоретичної настанови, що форма приміщення лабораторії не впливає на хід експерименту.

Хибність передумови призвела до неправильного висновку. На цьому прикладі з історії науки можна продемонструвати ще одну складність, пов'язану з оцінкою результатів. Як у такій ситуації зрозуміти, де міститься помилка — в теорії чи в експерименті? Іншими словами, чи слід повірити у результати експерименту і відмовитися від теорії, чи продовжувати довіряти теорії і одночасно намагатися виявити помилку в організації експерименту? Не існує простого вирішення цієї проблеми. Багато залежить від досвіду і оцінок учених, зайнятих тими чи іншими науковими дослідженнями. І, зрозуміло, помилки можуть бути допущені і їх насправді допускають.

2. ЗНАННЯ НЕ МОЖЕ БУТИ ОТРИМАНЕ БЕЗ ПОПЕРЕДНІХ ПЕРЕДУМОВ

Учені не тільки володіють попередніми уявленнями та ідеями про конкретні дослідницькі проблеми, як ми переконалися на прикладі експериментів Герца, а й опираються на загальні припущення про природу науки. Генетик зі світовим іменем Річард Левонтин (Гарвардський університет) пише: «Учені, як і люди інших творчих професій, приступають до роботи, маючи певний світогляд, численні забобони, що становлять основу аналізу світу»¹⁶.

Ці попередні уявлення і забобони можуть суттєво впливати на методи дослідження, а також на їх результати та інтерпретації результатів. У цьому ми переконаємося нижче.

Але потрібно підкреслити: в тому, що вчені мають такі попередні уявлення, нема нічого поганого. Засуджувати за це вчений світ було би цілком безглуздо, оскільки ми не можемо отримати нове знання, якщо не готові

прийняти певні вихідні посилки. Спробуємо пояснити цю ситуацію на простому життєвому прикладі. Уявімо, що хтось говорить: «Я не можу нічого прийняти на віру. Я приймаю лише те, що ви можете мені довести». На перший погляд, подібне твердження видається розумним. Але насправді воно не є таким, бо якщо ви будете його строго дотримуватися, то ніколи нічого не дізнаєтеся! Припустимо, я хочу, аби ви погодилися з деяким твердженням А. Ви погодитеся з ним, якщо я вам його доведу. Але при цьому мені доведеться апелювати до іншого твердження — В. І знову ви погодитеся з ним, лише якщо я вам його доведу. Мені ж доведеться апелювати ще до іншого твердження — С. Таким чином, ситуація відтворюватиметься вічно і, якщо ви будете опиратися у своєму небажанні прийняти щось на віру, воно набуде характеру так званої безглуздої нескінченності.

Усі ми повинні з чогось починати і приймати якісь фундаментальні припущення як такі, що самі собою зрозумілі і не вимагають доказів. Ці припущення зазвичай називають аксіомами¹⁷.

Які б аксіоми ми не приймали, пізніше ми прагнимо зрозуміти світ, будуючи на них подальше знання про нього. Це стосується не лише нашого світогляду, а й окремих наукових дисциплін. Отже, ми продовжуємо дотримуватися тих аксіом, які називаються корисними в тому розумінні, що ведуть до теорій, котрі виявляють узгодженість з природою і досвідом, але водночас ми відмовляємося від аксіом, які не виявляють такої узгодженості, або доопрацьовуємо їх. Одне тут повністю ясно: у процесі пізнавальної діяльності ніхто не може уникнути вихідних припущень.

3. ОТРИМАННЯ ЗНАНЬ ВКЛЮЧАЄ ЕЛЕМЕНТ ДОВІРИ ІНШИМ ЛЮДЯМ І НАШИМ ВЛАСНИМ ПОЧУТТЯМ

Існує, насправді, два джерела, з яких ми черпаємо знання: а) безпосередній досвід, коли ми, приміром, випадково потрапляємо пальцем у киплячу воду і дізнаємося, що вона обпікає; б) джерела, зовнішні сто-

совно нашого тіла і свідомості; про багато речей ми отримуємо інформацію від вчителів, з книг, від батьків, із засобів масової інформації тощо.

При цьому ми обов'язково покладаємося на віру. Людина інтуїтивно довіряє своїм органам чуття, хоча трапляється, що вони її обманюють. Наприклад, якщо доторкнутися до металічних перил на морозі, вони можуть видатися гарячими.

Ми покладаємося на віру і тоді, коли намагаємося витлумачувати дані органів чуття, хоч усвідомлюємо, що можемо припуститися помилки.

Ми звичайно віримо в те, що повідомляють нам інші люди — вчителі, батьки, друзі. Іноді перевіряємо те, що дізнаємося від них, бо розуміємо — навіть друзі можуть помилятися, не кажучи вже про те, що хтось може обманювати нас навмисне. Але значно частіше ми приймаємо те чи інше, виходячи з авторитету людей. Хоча б тому, що ніхто не здатний сам усе перевірити. У питаннях техніки довіряємо підручникам. Ми віримо в те, що зробили інші вчені. І це, звичайно, розумно, хоча самі спеціалісти вчать критичному підходу, який виключає сліпу віру. Вони запевняють: навіть надруковане в книжці, не обов'язково може бути правильним.

4. ОТРИМАННЯ НАУКОВОГО ЗНАННЯ ПЕРЕДБАЧАЄ ВІРУ В РАЦІОНАЛЬНУ ПІЗНАВАНІСТЬ СВІТУ

Ми настільки звикли вважати, ніби людський розум є знаряддям дослідження навколишнього світу, що можемо цілковито випустити з уваги: розум — це щось неймовірно дивовижне.

Як тільки ми порушуємо питання про зрозумілість світу, наш розум закликає до пояснення цього феномена. Але де ж нам його шукати? Наука не може дати його з тієї простої причини, що приймає пізнаність світу за щось дане і виходить з нього у своїх пошуках. Альберт Ейнштейн говорив цілком ясно, що віра вченого у раціональне осягнення світу виходить за

межі науки і є за своєю природою релігійною: «Основою усієї наукової роботи служить переконання, що світ являє собою впорядковану і доступну для пізнання сутність. Це переконання ґрунтується на релігійному почутті»¹⁸. Ейнштейн не бачив причин бенкетитися тим, що наука базується на вірі в посліди, котрі не піддаються науковому обґрунтуванню.

З вірою у раціональне осягнення світу пов'язана віра в те, що в природі існують моделі, взірці і закономірна поведінка. Грецькі мислителі висловлювали цю ідею за допомогою поняття «космос», яке означає «впорядкований». Саме це уявлення покладене в основу віри в надійність індуктивного методу. Вчені говорять про свою віру в однотипність природи, що означає: порядок у природі і закони, які його описують, діють у всі часи й у всіх частинах Всесвіту.

Чимало прихильників теїстичного підходу, котрі належать до іудейської, ісламської і християнської традицій, доповнюють характеристику даної однотайності, стверджуючи, що закономірності, які існують у світі, були введені Богом—Творцем. Саме тому ми і можемо говорити про одноманітність — норми, за якими зазвичай діє природа. Але оскільки Бог є Творцем, Він не перебуває у полоні цих закономірностей, а здатний змінювати їх, так що трапляються речі, які не вписуються у стандартну (з нашої точки зору) модель.

Нагадаємо, що слідування ідеї одноманітності природи — це питання віри. Наука не може довести, що природа однакова; ми повинні *наперед припустити* одноманітність природи, аби займатися наукою. У протилежному випадку ми не матимемо впевненості, що коли, наприклад, ми повторимо експеримент за тих же умов, за яких проводили його раніше, ми отримаємо той самий результат. Якби результат не піддавався повторенню, від шкільних підручників не було би користі. Але переважно ми можемо сказати, що однотайність природи є у вищій мірі ймовірною, оскільки вона привела до таких вражаючих наукових результатів. Однак цікаво, що К.С. Льюїс зауважив з цього приводу: «Одноманітність в природі не є навіть імовір-

ною, бо усі ймовірності залежать від того, що ми цю одноманітність припускаємо у якості передумови»¹⁹.

Ми ще повернемося до питання про раціональне осягнення світу у розділі 3.2. С.79 даної книги.

5. ЗДІЙСНЕННЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У РАМКАХ ПАНУЮЧОЇ ПАРАДИГМИ

Томас Кун у своїй відомій книзі «Структура наукових революцій» (1962)²⁰ представив процес розвитку наукового знання як послідовність кількох стадій: донаукова стадія — період так званої нормальної науки — криза — революція — нова нормальна наука — нова криза тощо. Донаукову стадію розвитку знань характеризують різноманітність, відсутність організації і розбіжності. Потім відбувається поступове формування нової наукової дисципліни. Вона набуває вигляду впорядкованої системи, коли вчені, що працюють у даній галузі знань, стають прихильниками так званої парадигми. Парадигма являє собою мережу припущень і теорій, більш або менш однотайно прийнятих даним вченим співтовариством. Вона утворює каркас для побудови усієї будівлі науки. Прикладами парадигм є астрономія Коперніка, механіка Ньютона, еволюційна біологія.

Нормальна наука розвивається у рамках парадигми. Парадигма визначає стандарти дослідження. Вчений у рамках нормальної науки використовує парадигму, аби дослідити природу. Проте він не часто звертає критичний погляд на саму парадигму, оскільки використовує її як знаряддя, як інструмент, подібно до того як ми використовуємо факел, аби розглядати у його світлі предмети, а не сам факел. З цієї причини парадигма чинить сильний опір спробам демонстрації її помилковості. Коли у парадигмі виявляються аномалії, проблеми і очевидні помилки, прибічники нормальної науки прагнуть справитися з ними, не виходячи за межі парадигми, або намагаються удосконалити її в такий спосіб, щоб згладити проблеми, які виникли. Однак, якщо складнощі продовжують накопичуватися і залишаються невирішеними, розви-

вається кризова ситуація, яка провадить до наукової революції і завершується виникненням нової парадигми та усуненням старої. Сутність такого процесу полягає у заміні старої парадигми, а не в удосконаленні нової. Найбільш відомим прикладом кардинальної зміни парадигми є перехід від Арістотелевої геоцентричної астрономії до Копернікової геліоцентричної астрономії, що відбувся в XVI ст.

Хоча праця Куна не позбавлена недоліків і піддавалася справедливій критиці, він зумів допомогти вченим усвідомити деякі моменти, надзвичайно важливі для розуміння механізму функціонування і розвитку наукового знання. А саме:

1. центральну роль метафізичних ідей у розвитку науки;
2. сильний опір, яким парадигми реагують на спроби їх спростування;
3. той факт, що наука є таким же тендітним організмом, як і сама людина.

Другий із цих пунктів має свої позитивні і негативні сторони. Це означає, що хорошу парадигму, яка досі вважалася правильною, не можна відкинути автоматично при першому ж експериментальному результаті чи спостереженні, яке з нею не узгоджується. З іншого боку, парадигма, яка врешті-решт виявиться неадекватною або хибною, потребуватиме багато часу, аби себе вичерпати. Тому вона може протягом якогось часу заважати зростанню наукового знання, тримаючи вчених у рамках парадигмальних понять та приписів і не даючи їм свободи, необхідної для розвитку якісно нових ідей, які, своєю чергою, сприяють науково-технічному прогресу. Важливо усвідомлювати, що самі парадигми, як правило, підпадають під глибинний вплив світоглядних ідей. У розділі 1-му ми говорили про два типи світогляду – матеріалістичний і теїстичний. Одним із мовчазно прийнятих припущень у науці можна вважати уявлення про те, що лише ті парадигми, які засновані на матеріалізмі, відповідають ідеалу науковості. Наприклад, Річард Докінз пише: «...Пояснення, до якого ми приходимо, не повинно суперечити

законам фізики. Насправді в ньому будуть використані закони фізики. І тільки»²¹. Фраза “І тільки” показує, що Докінз готовий прийняти виключно редукціоністські матеріалістичні пояснення. Ми ще будемо говорити про це у розділі 5.4. даної книги.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. *Напишіть коротке есе про те, що таке, на вашу думку, “науковий метод”.*
2. *“Наука є цілком об’єктивною”. Обсудіть цю ідею.*
3. *Визначте своїми словами проблему індукції.*
4. *Що таке “бритва Оккама”? Проілюструйте це.*
5. *Поясніть різницю між фальсифікованою та фальшивою теорією.*
6. *Поясніть, що таке абдуктивний умовивід, і подайте свій приклад для ілюстрації.*
7. *Чи вважаєте ви, що вислів Лапласа про Бога – “Я не потребую цієї гіпотези” – є достатнім доказом проти існування Бога? Наведіть ваші аргументи.*
8. *Поясніть різноманітні значення терміна “редукціонізм”. Чому Джон Полкінгхорн змальовує програму редукціонізму як “максимально самозгубну”?*
9. *Чому неможливо отримати знання без певних умовиводів?*
10. *Обговоріть, чи можливе наукове знання без довір’я.*
11. *Що таке наукова парадигма? Дайте приклад зміни парадигми, відмінний від поданого в книзі.*

ПРИМІТКИ

¹ Насправді поняття гіпотези і теорії практично не відрізняються одне від одного; єдина різниця між ними полягає в тому, що гіпотеза має характер попередньої теорії.

² Ця примітка адресована математикам. Описаний тут принцип індукції відрізняється від принципу математичної індукції, за допомогою якого (звичайно) істинність суджень $P(n)$ встановлюється для усіх додатних цілих чисел n на підставі двох пропозицій:

1. $P(1)$ істинне.

2. Для будь-якого додатного цілого числа k ми можемо довести, що істинність $P(k+1)$ випливає з істинності $P(k)$. Принципова відмінність полягає у тому, що 2 описує нескінченну множину гіпотез, одну – для кожного додатного цілого числа. Тоді як у випадку філософської індукції ми робимо узагальнення на підставі кінцевої множини гіпотез.

³ Див. про це, напр.: Поппер К. Логика и рост научного знания. М.: Прогресс, 1983.

- ⁴ Christians in Science Publication. Carlisle: Paternoster Periodicals, 1996.
- ⁵ Агент – філософський термін, який означає діючу особистість (від лат. *agens* – «діючий») . (прим. перекл.)
- ⁶ Crick F. *Of Molecules and Man*. Washington: University of Washington Press, 1966. P. 10.
- ⁷ Dawkins R. *The Blind Watchmaker*. L.: Longman, 1986. P. 15.
- ⁸ Popper K. *Scientific reduction and the Essential Incompleteness of All Science* // Ayala F.J. and Dobzhansky Th. (eds.) *Studies in the Philosophy of Biology. Reduction and Related Problems*. L., 1974.
- ⁹ Polyani M. *The Tacit Dimension*. N.Y.: Doubleday. 1966.
- ¹⁰ ДНК – дезоксирибонуклеїнова кислота – «високомолекулярна сполука, що міститься у ядрах клітин організмів і разом з білками–гістонами складає речовину хромосом» (Реймерс Н.Ф. *Основные биологические понятия и термины*. М.: Просвещение, 1988. С. 97).
- ¹¹ Peacocke A. *The Experiment of Life*. University of Toronto Press, 1983. P. 54.
- ¹² Dawkins R. *BBC Christmas Lectures Study Guide*. London: BBC, 1991.
- ¹³ Crick F. *The Astonishing Hypothesis – the Scientific Search for the Soul*. Simon and Schuster, 1994.
- ¹⁴ Polkinghorne J. *One World*. London: SPCK, 1986. P. 92.
- ¹⁵ Ibid.
- ¹⁶ Lewontin R. *The Dialectical Biologist*. Harvard University Press, 1987.
- ¹⁷ Слід мати на увазі, що аксіоми, які фігурують в деяких галузях чистої математики, наприклад, у теорії чисел або теорії груп, не беруться з нізвідки. Їх зазвичай формулюють внаслідок спроб формалізації і компактного подання результатів багаторічних, іноді багатомісячних досліджень у вигляді так званих аксіоматичних систем.
- ¹⁸ Эйнштейн А. *Собрание научных трудов: В 4 т.* М.: Наука, 1967. Т. IV. С.142, а также С.132, 164, 176, 202 и др.
- ¹⁹ Lewis C.S. *Miracles*. L.: Fontana Books Edition. 1974. P.106.
- ²⁰ Кун Т. *Структура научных революций*. М.: Прогресс, 1977.
- ²¹ Dawkins R. *The Blind Watchmaker...* P.15.

Частина друга

Людина і світ

Розділ 3

Всесвіт – дім людини

Розділ 4

Як улаштований живий світ

Розділ 5

Суперечки навколо еволюції

Розділ 6

Мовна здатність людини

Розділ 7

***Збіг між науковими уявленнями
та біблійною картиною процесу
творення***

Всесвіт — дім людини

1. ЛЮДИНА У ВСЕСВІТІ — ЛІЛПУТ У КРАЇНІ ВЕЛЕТНІВ?

За останні роки наука досягла таких результатів, від яких захоплює дух. Космологія, що оперує на рівні надвеликих величин, а фізика елементарних часток — на рівні неймовірно малих величин, розкрили нам дивну будову Всесвіту, в якому ми живемо.

У древньому світі спостережник з добрим зором у ясну погоду міг побачити тисячі зірок і відчувти неосяжний простір небес. У наші дні, застосовуючи наймогутніші оптичні, інфрачервоні, рентгенівські і радіотелескопи та ведучи спостереження як із Землі, так і з космосу, астрономи побачили приголомшливу картину — Всесвіт, що неймовірно розкинувся у просторі і часі й містить величезну безліч дивовижних об'єктів, які рухаються з надзвичайними швидкостями: різні зірки — білі карлики, червоні гіганти; астероїди, планети; таємничі об'єкти на зразок квазарів, пульсарів і чорних дір.

Втішає те, що фантастичний Всесвіт, у якому ми живемо, як і раніше, хвилює уми багатьох людей. Про це можна судити за зростаючою кількістю чудових книг з астрономії, що виходять у багатьох країнах і посвячують у таємниці світобудови людей різного віку. Споглядання дивовижних картин нічного неба навіть через звичайний бінокль може надихнути молоді людину зайнятися наукою.

Однак перш ніж звернутися до сучасної наукової картини світу, давайте затримаємося на хвилину, аби віддати належне тим чудовим результатам, що були досягнуті древніми астрономами, котрі не мали у розпорядженні ні наших розвинутих теорій, ні наукового інструментарію. Так, ще в III ст. до н.е. Арістарху із Самоса вдалося — хоча й дуже приблизно — оцінити відстань від Землі до Місяця і Сонця, а також їх роз-

міри. Він пішов так далеко у своїх оцінках, що навіть висунув припущення: Сонце набагато більше за Землю, і саме Сонце, а не Земля є центром Всесвіту! На тій підставі, що він не міг спостерігати паралаксу, Арістарх дійшов висновку: зірки знаходяться дуже далеко від Землі¹. Ці ідеї, надзвичайно передові для свого часу, згодом вплинули на дослідження Коперніка.

Сьогодні, зрозуміло, ми володіємо значно повнішою картиною нашого світу. Ми живемо на одній з дев'яти планет, що обертаються навколо зірки, котру називаємо Сонцем. Планета Земля віддалена від Сонця приблизно на 150 мільйонів кілометрів. Дві планети — Меркурій і Венера — розташовані ближче до Сонця, а найдалша планета — Плутон знаходиться від нього на відстані близько 6 мільярдів кілометрів. Сонце, хоча і не таке велике, як деякі інші зірки, у мільйон разів більше за Землю.

Коли ми починаємо говорити про об'єкти, розташовані далі від Сонця, то відстані стають такими великими, що кілометр виявляється занадто малою одиницею виміру, і ми вдаємося до оцінки відстаней за допомогою світлових років. Світловий рік — це відстань, яку світло проходить за один рік, поширюючись зі швидкістю 300 000 км/сек. Таким чином, відстань від Землі до Сонця становить вісім світлових хвилин. Світловий рік становить приблизно 9,5 трильйона км. Найближча до нас зірка — Альфа Центавра — знаходиться на відстані чотирьох світлових років. Є близько 50 зірок, що розташовані в межах 17 світлових років від Сонця. Це наші найближчі сусіди, порівняно з тими, котрі знаходяться від нас на краю спостережного Всесвіту на відстані 10 мільярдів світлових років.

Учені довели, що Сонце — ця ядерна піч, на поверхні якої температура становить понад 6 000 °С. У надрах Сонця відбувається перетворення водню в гелій, за рахунок якого виділяється енергія, випромінювана у світовий простір. Сонце є однією з приблизно сотні мільярдів зірок, що утворюють нашу дисконевидну Галактику з її спіралевидними краями і центральною частиною — Чумацьким Шляхом. Уся безліч

зірок обертається навколо центра диска, а сама Галактика велично простирається у Всесвіті на мільярди мільярдів кілометрів. Наше Сонце розташоване приблизно на півшляху від центра диска до краю. І це тільки наша Галактика, тоді як, за оцінками астрономів, скупчення мільйонів інших галактик розкидані по усьому Всесвіті. Отже, наш дім — це величезний Всесвіт. Його колосальні розміри змушують нас усвідомити, якою малою є людина. У масштабах Галактики людина — не більш ніж піщиночка. Що ж у такому випадку являє собою людська істота? І що таке Всесвіт? Чи дійсно Всесвіт — наш дім, чи ми просто мізерно маленькі істоти, що тимчасово мешкають на планеті, вкинуті у світ матерією та енергією, безцільно і неосмислено застосовують закони природи?

Ніхто з нас не може спокійно пройти повз ці проблеми, бо світ навколо нас занадто сильно вражає уяву кожного, хто замислюється над його складністю. І, нарешті, ми не можемо залишатися байдужими до цих проблем — адже ми в цьому світі живемо! Наш розум закликає замислитися над тим, які стосунки між нами і Всесвітом.

І, як це завжди буває, відповіді на подібні питання можуть бути дуже різними. Деякі учені вважають, що ми чужі в цьому світі — просто виразка на обличчі Всесвіту, істоти, вкинуті в цей світ вихром випадковості і необхідності, який керує фізичною поведінкою Всесвіту. Ми є продуктом природного процесу, позбавленого свідомості і мети, «в якому ми не передбачені», як сказав біолог Джордж Гейлорд Сімпсон². Стефан Крейн висловлюється в тому ж дусі: «Людина сказала Всесвіту: “Я існую”. “Однак, — відповів Всесвіт, — цей факт мене ні до чого не зобов’язує”»³.

Але є й інші люди, котрі разом з фізиком Фріменом Дайсоном не відчують себе в цьому світі чужими. Згідно з Дайсоном, «коли ми дивимося на Всесвіт і бачимо, як багато випадкових фізичних і астрономічних явищ працює на нас, то виникає відчуття — Всесвіт у певному розумінні знав, що ми повинні в ньому з’явитися»⁴. Фізик Пол Девіс не вважає, що людські

істоти — це просто скупчення піщинок живого космічного пилу. Він пише: «Не можу повірити, що наше існування в цьому світі — це лишень примха долі, історична випадковість, довільний сплеск у грандіозній космічній драмі. Наша присутність у світі занадто тісно ув'язана з усіма іншими його частинами. ...Наша присутність тут дійсно передбачена»⁵. Очевидно, Девіс припускає, що за Всесвітом стоїть Розум, Який у процесі формування Всесвіту брав до уваги існування в ньому людини.

Чому ж виникають такі твердження? Чи є в самому Всесвіті які-небудь ознаки того, що ми посідаємо в ньому якесь особливе місце?

2. РАЦІОНАЛЬНА ПІЗНАВАНІСТЬ СВІТУ

Одним з головних ключів до розуміння цього питання є те, *що* лежить у самому серці процесу наукового пізнання. І це — пізнаванність світу, про яку ми стисло говорили вище в розділі 2, В. 4. Альберт Ейнштейн, який дивувався такому фундаментальному уявленню, одного разу підмітив, що найбільш незбагненне у Всесвіті — це те, що він збагнений. Одного цього факту достатньо для відчуття, що наше місце саме тут, що ми у цьому світі не чужинці. І що значимість людини не можна визначати за суто фізичними параметрами, виходячи, наприклад, з розмірів її тіла у співвідношенні з масштабами Всесвіту. Дивовижно, але виявляється, що ці маленькі людські істоти мають розум, який дає змогу їм осягати таємниці Всесвіту. Всесвіт мовчазно дивиться на них. Він, можливо, не може зрозуміти нас. Але ми можемо зрозуміти його. Ми, наприклад, можемо дивитися на зірки, а вони на нас дивитися не здатні. Ми можемо їх вимірювати, а вони нас вимірювати не спроможні. У цьому розумінні ми стоїмо вище за весь інший Всесвіт.

Дивно, втім, не лише те, що світ пізнаваний. Дивовижна математична природа його пояснення. Усі ми справедливо вважаємо очевидною корисність математичного знання. На чому заснована можливість пояс-

нення світу в математичних термінах? Пола Девіса відносять до тих людей, яких не задовольняє проста відповідь на це запитання, а саме, що фундаментальні закони природи є математичними. Ми, переважно, вважаємо фундаментальними ті закони, що сформульовані мовою математики. Одна з основних причин, чому таке пояснення не може нас задовольнити, та, що велика частина математичного апарата, котру можна успішно застосувати для пояснення світу, «була розроблена як абстрактні вправи у царині чистої математики задовго до того, як її застосували до реального світу. Вихідні виклади були зовсім не пов'язані з їх наступними застосуваннями»⁶. Дивовижно, що найабстрактніші математичні поняття, котрі здаються штучними побудовами людського розуму, виявляються принципово важливими для різних галузей науки, які мають широку сферу практичного застосування. Прикладом того є ефективне використання при вивченні електромагнітних хвиль (а отже, і в електроніці) абстрактної математичної конструкції системи чисел, де число мінус один має квадратний корінь.

Підкреслимо ще раз, що сама наука не може дати пояснення цього феномена. На думку фахівця у царині квантової фізики, членом Королівського товариства Великобританії Джоном Полкінгхорном, «наука не доводить можливість пояснення фізичного світу математичними методами, оскільки твердження, що таке пояснення можливе, є предметом вихідної віри вчених»⁷.

У своєму відомому есе «Незбагненна ефективність математики в природничих науках», опублікованому в 1960 р., Е. Вігнер, лауреат Нобелівської премії з фізики, писав: надзвичайна корисність математики в природничих науках як щось надприродне, загадкове і таке, що не піддається раціональному поясненню, може бути віднесена «до відомства» віри⁸.

Отже, значимість математики у фізиці настільки велика, що фізики звертають особливу увагу на ті фізичні теорії, математичний опис яких особливо витончений. Інший лауреат Нобелівської премії з фізики Поль Дірак навіть прийняв красу математичних

рівнянь за їх основне достоїнство. Він писав: «...Більш важливою є стрункість якогось рівняння, а не його відповідність експерименту... Вочевидь, для досягнення успіху найбільш важливим є краса рівняння, а також наявність правильної інтуїції»⁹.

Чим це пояснити? Сама наука не може відповісти на це запитання.

Зверніть увагу, що ми навели тут зауваження кількох учених зі світовим іменем, котрі вказують на те, яку велику роль відіграє в науці віра. Це може здивувати і навіть вразити багатьох людей, особливо якщо вони поділяють поширену хибну думку, нібито віра є виключно сферою релігії, а наука оперує лише фактами. Тому аж ніяк не слушно стверджувати, що наука не має нічого спільного з вірою, а релігія — нічого спільного з фактами.

Наша відповідь на питання, чому світ раціонально пізнаваний, залежатиме не від того, є ми вченими, чи ні, а від того, є ми теїстами чи матеріалістами. Теїсти вважатимуть, що Вігнер неправий у своєму твердженні щодо відсутності раціонального пояснення пізнаванності світу. Вони скажуть, що причина пізнаванності міститься у природі Вищої Раціональності: як реальний світ, так і математика сходять до Божественного Розуму, Який сотворив і Всесвіт, і людську свідомість. Тому й не дивно, що математичні теорії, розроблені розумом людини, створеної за образом і подобою розуму Божого, знаходять застосування у світі, джерелом походження якого є той же творчий Розум. Як сказав одного разу Стефан Хокінг, який посідає кафедру, що її колись займав у Кембріджському університеті Ісак Ньютон: «На підставі усього відомого нам було б цілком несуперечливо стверджувати, що існувало Розумне Начало, відповідальне за фізичні закони»¹⁰.

Оксфордський філософ Річард Суїнберн, не заперечуючи, що наука пояснює світ, водночас постулює Бога, аби показати, чому наука може пояснювати світ. Він указує, що сам успіх науки в демонстрації впорядкованості навколишньої природи дає нам підстави вивирити у причину самого цього порядку. Для Суїнберна

Бог не є альтернативою науці як поясненню природи: Він — фундамент усякого пояснення в тому розумінні, що саме Його існування надає таку можливість¹¹.

З іншого боку, крайні матеріалісти, припускаючи, відповідно до логіки свого підходу, що не існує Розуму, Який стоїть за матеріальним Всесвітом, повинні пояснювати пізнаванність світу в термінах процесів, позбавлених свідомості і розуму. При цьому вони нашоковуються на серйозну проблему. На неї вже давно вказав професор Дж. Б.С.Холдейн (який, між іншим, сам є атеїстом). Він писав: «Якщо розумовий процес у мене в голові цілковито визначений рухом атомів головного мозку, я не маю підстав припускати, що мої уявлення істинні... отже, й не маю підстав припускати, що мій мозок складається з атомів»¹². Складність полягає в тому, що саме по собі уявлення про пізнаванність світу припускає існування розуму, здатного визнати можливість пізнання. Насправді, впевненість у тому, що процеси розумової діяльності постачають людині справжню інформацію про світ, є фундаментальною передумовою будь-якого дослідження, а не лише наукового. Ми переконані в тому, що, як людські істоти, ми наділені здатністю мислення. Таке припущення є настільки необхідною передумовою будь-якої розумової діяльності, що ми не можемо піддати його сумніву, оскільки воно має передувати всякому сумніву. Воно є підґрунтям, на якому будується вся інша інтелектуальна діяльність. Теїзм дає цьому припущенню раціональне обґрунтування, тоді як матеріалізм виявляється тут безпомічним.

Людську раціональність відносять до тих феноменів нашого світу, які приводили мислителів усіх часів до висновку, що сам цей світ є продуктом діяльності якогось розуму. Оксфордський філософ Кейт Уорд каже про це: «Більшість тих, хто глибоко замислювався про природу і походження світу, висловлювали припущення: існування світу свідчить про щось таке, що виходить за межі цього світу, — про джерело існування, яке не має фізичної природи, а володіє величним розумом, силою і владою. Майже усі великі філософи-класики — Платон, Арістотель, Декарт, Лейбніц, Спіноза, Кант,

Гегель, Локк, Берклі — вбачали походження Всесвіту в трансцендентній реальності. Вони дотримувались різних поглядів на таку реальність і підходили до її аналізу по-різному. Але те, що наш світ не може пояснити себе сам, і те, що він вимагає пояснення, котре йому не належить, не викликало у них сумнівів»¹³.

Імовірно, найважливішим наслідком такого способу мислення стало виникнення самої науки, оскільки не тільки філософи вважали Всесвіт продуктом творчого розуму, а й декотрі з найвидатніших учених світу.

3. РОЛЬ ПІЗНАВАННОСТІ СВІТУ В СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ НАУКИ

У XVI–XVII ст. спостерігався стрімкий розвиток науки. Цей період вважають часом народження сучасної науки. Постає питання: чому це відбулося в даний конкретний момент історії? У висновку свого докладного дослідження «Релігія і виникнення сучасної науки» Р. Хойкаас дає таку інтерпретацію подіям, що відбулися: «Зіткнення греко-римської культури з біблійною релігією після багатьох століть напружених відносин між ними породило нову науку. Ця наука зберегла відповідні частини древньої спадщини, такі, як математика, логіка, методи спостереження й експерименту, але вона регулювалася іншими соціальними і методологічними уявленнями, що впливали, головню, з біблійного погляду. Образно кажучи, якщо м'язи науки були грецькими, то вітаміни і гормони — біблійними»¹⁴.

В одному з перших розділів книги ми згадували вчених, які відіграли ключову роль у формуванні сучасної науки. І вони вірили в Бога. Слід також відзначити, що більшість засновників Британського Королівського товариства (котре є, власне кажучи, Британською Академією наук) були віруючими. Іншими словами, віра в Бога — не тільки не перешкода у занятті наукою, а вона сприяла виникненню науки.

Постає ще одне питання: якщо сучасна наука настільки зобов'язана теїзму, то чому існує думка про ворожість теїстичних уявлень теорії і практики справжньої

науки, а у повсякденній свідомості релігію і науку вважають опонентами? Відповідальність за конфронтацію науки і релігії зазвичай покладають на релігію. Професор Дж. Д. Бернал пояснює це так: «Вся історія сучасної науки була боротьбою між ідеями, породженими спостереженням, практикою і забобонами, що виникли у людей внаслідок релігійного виховання...»¹⁵.

Слід визнати, перехід від геоцентричної системи до геліоцентричної зайняв майже століття почасти тому, що деякі люди вбачали в новому підході загрозу інституційному авторитетові церкви.

Однак серйозні біблеїсти того часу вказували, що не існує суперечності між геліоцентричною системою і Святим Письмом. Зокрема, навіть у період, що передував діяльності Галілея, теолог і подвижник Реформації Жан Кальвін (1509–1564) закликав до вивчення астрономії і медицини, що, на його думку, мало сприяти кращому розумінню творіння і мудрості Творця.

Відтоді, як Дж. Бернал написав про «боротьбу» між наукою і релігією, було проведено чимало історичних досліджень, завдяки яким відносини між наукою і релігією зазнали радикального перегляду. Відповідно до сучасних істориків науки, таких, як Колін Рассел, зображення відносин між наукою і релігією як конфлікту — не більш ніж карикатура. «Поширена думка, за якою... справжні відносини між наукою і релігією за останні кілька століть відзначені глибокою і стійкою ворожнечею між ними.. є не тільки історично некоректною, а й такою карикатурно-гротескною, що необхідно пояснити, яким чином ця думка взагалі могла претендувати на серйозне до себе ставлення»¹⁶.

Отже, зробимо **перший висновок**: *раціональна пізнаванність світу свідчить, що за Всесвітом стоїть Вищий Розум, Який його задумав і створив, Розум, з Яким пов'язана і свідомість людини.*

4. ГАРМОНІЯ СВІТУ

Першою особливістю навколишнього світу, яка спадає вченим на думку про те, що Всесвіт — наш дім, є

його пізнаванність. Отож, розглянемо його другу особливість: гармонійну будову світу, його внутрішню узгодженість і домірність. Навіть якщо Всесвіт не володіє здатністю до усвідомлення нашої присутності у світі, наша присутність у ньому була явно передбачена. Бо в тій чудовій картині, що поступово вимальовується в результаті фізичних і космологічних досліджень, Всесвіт постає як дивовижний збалансований механізм, здатний підтримувати життя. Новітні дослідження показали, що значення багатьох фундаментальних фізичних констант, починаючи з енергетичних рівнів атома вуглецю і завершуючи швидкістю розширення Всесвіту, знаходяться в рамках, необхідних для існування життя. Незначні відхилення від цих значень зробили би Всесвіт непридатним для життя. Таким чином, фундаментальні константи свідчать про гармонійну будову світу, що, на думку багатьох учених, якраз і вимагає свого пояснення.

Звернімося до деяких прикладів¹⁷. Насамперед розглянемо чотири фундаментальних типи взаємодій. Перший тип — це *ядерна* взаємодія, що керує зв'язком протонів і нейтронів в атомних ядрах. Якщо б вона була на 2% слабкіша, то зв'язок між протонами і нейтронами був би втрачений і Всесвіт склався б з водню, в ядрі якого один протон і немає нейтронів. З іншого боку, була би ця взаємодія сильнішою (хоча б на 0,3%), то виявилось б надто багато протон-нейтронних утворень, тобто важких елементів, а водень або був би рідкістю, або взагалі не існував.

Якби *електромагнітна* взаємодія була більшою, ніж вона є, то обмін електронами, що уможливорює утворення молекул, не мав би місця, оскільки електрони виявилися б зв'язаними між собою занадто міцно. З іншого боку, якби ця взаємодія була слабкішою, то електрони взагалі були б роз'єднані.

Слабка взаємодія керує, поряд з багатьма іншими процесами, швидкістю радіоактивного розпаду. Якби вона була сильнішою, то речовина занадто швидко перетворювалася б у важкі метали; якби вона була слабкішою, то існували б тільки більш легкі елемен-

ти. Ця взаємодія має бути дуже точно збалансованою, інакше життєво необхідні елементи, котрі, за думкою учених, виникли в глибині надвеликих зірок, ніколи б не досягли Землі.

І, нарешті, *гравітаційна* взаємодія, рівень якої визначає температуру «ядерного горна» зірок. Якби вона була сильнішою, то температура зірок була б такою високою, що вони згорали б або занадто швидко, або занадто хаотично, тоді виробництво елементів, необхідних для життя, було б неможливим. Якби сила тяжіння була занадто малою, то зірки мали б недостатньо високу температуру для необхідних ядерних реакцій, і тому не могли б утворюватися елементи, більш важкі, ніж водень чи гелій.

Відомий математик і астроном, професор Фред Хойл виявив, що значення енергії основного стану гелію, берилію, вуглецю і кисню повинні відповідати один одному. Якби вони коливалися в межах 3-4 % у будь-який бік, то життя у Всесвіті було би неможливим. Навіть такий ступінь відповідності був достатній, аби Хойл дійшов висновку: створюється враження, що «надрозум жонглював з фізикою, а також з хімією і біологією» і що «у природі не існує сліпих сил, які заслуговували б обговорення»¹⁸.

Отже, у деяких наведених вище прикладах значення констант здатні варіювати в межах 3-4 %. Можна взяти під сумнів, що це свідчить про високий ступінь гармонізації параметрів. Однак усі ці приклади можуть видатися несерйозними на тлі деяких інших. Фізик-теоретик Пол Девіс, міркуючи про співвідношення між сильною ядерною взаємодією та електромагнітною, каже, що якби воно відрізнялося від наявного на одну десяту квадрильйона (10^{-13}), зірки не змогли б утворюватися. Для утворення світу, на зразок нашого, необхідний баланс між силою тяжіння і слабкою ядерною взаємодією з точністю 10^{-40} . Приклад Девіса виявляє точність, необхідну снайперу, щоб влучити в монету, яка знаходиться від нього на відстані двадцяти мільярдів світлових років!¹⁹ Якщо нам важко собі це уявити, наведемо ще одну ілюстрацію, яку запропонував астрофізик Хью Росс (ми використо-

вуємо цю ілюстрацію у дещо зміненому виді). Накрийте територію Росії монетами, укладеними стовпчиками, так щоб вони досягали Місяця (відстань до Місяця становить 380 000 км). Після цього зробіть те ж саме для мільярда інших територій, які дорівнюють Росії. Після цього пофарбуйте одну монетку в червоний колір і покладіть її в один з цих стовпчиків. Зав'яжіть очі своєму другові й попросіть його знайти цю монетку. Імовірність того, що він знайде її, становить 10^{-40} .

Звернімося ще раз до співвідношення між константою електромагнітної взаємодії і константою гравітаційної взаємодії. Воно повинно бути точно витриманим: при збільшенні його на число, що дорівнює 10^{-40} , існували б тільки маленькі зірки, а при зменшенні на те ж число — тільки великі. Але у Всесвіті мають бути і великі, і маленькі зірки: великі є фабриками елементів, а маленькі потрібні для того, щоб процес їх згорання підтримував життя на планеті.

Дотепер ми говорили про різочу точність співвідношень фундаментальних констант у Всесвіті. Ця точність значно перевищує можливість виміру, що їх надають сучасні прилади. Проте космос несе в собі ще багато інших таємниць і загадок. Стверджують, що якби лише через 10^{43} сек. після виникнення Всесвіту (так званий Планковий час) співвідношення сил розширення і стиснення змінилося на таку незначну величину як 10^{-55} , це б викликало або занадто швидке розширення Всесвіту без утворення галактик, або занадто повільне, з наступним швидким колапсом (знищенням)²⁰.

Проте, навіть цей приклад внутрішньої гармонії Всесвіту затьмарюється феноменом, який, імовірно, сильніше за інших вражає уяву. В нашому Всесвіті зростає ентропія. Це факт, викладений у другому законі термодинаміки. Ось що каже оксфордський математик Роджер Пенроуз: «Спробуйте уявити собі фазовий простір... *усього* Всесвіту. Кожна точка цього фазового простору являє собою відмінний від будь-якого іншого шлях, з якого міг початися Всесвіт. Ми повинні уявити собі Творця, Який озброївся «указкою», націленою на одну з точок фазового простору... Вказуючи на будь-яку з цих точок,

Творець створює Всесвіт, відмінний від Всесвіту, котрий має своїм джерелом іншу точку. Точність, що необхідна для мети Творця, залежить від ентропії Всесвіту, що створюється у такий спосіб. Було б досить «легко» створити Всесвіт з високою ентропією, оскільки тоді указка могла б рухатися у фазовому просторі значного обсягу. (Нагадаємо, що ентропія пропорційна логарифмові обсягу даного фазового простору). Але для того, щоб покласти начало Всесвіту з низькою ентропією, так щоб у ньому діяв інший закон термодинаміки, Творець повинен оперувати в набагато меншому обсязі фазового простору. Наскільки малим може бути цей простір, аби виник Всесвіт, що близько нагадує той, в якому ми тепер живемо? Для відповіді на це запитання, Пенроуз використовує формулу ентропії Бекенштейна-Хокінга, яка стосується ентропії чорних дір. Він оцінює співвідношення W до V , наявного загального обсягу фазового простору. Ці обчислення приводять його до твердження, що «мета Творця» (вислів Пенроуза) повинна відповідати точності, котра вимірюється числом 1 до 10^{123} , тобто одиницею, за якою слідувало б число нулів 10^{123} . А це ж число, яке «неможливо було б написати в звичайній десятиричній системі, бо навіть якби ви змогли помістити нуль на кожній частці Всесвіту, то часток виявилось б недостатньо»²¹!

Після зіткнення з безліччю подібних прикладів гармонійної організації Всесвіту ми, ймовірно, погодимося з Полом Девісом: “Здається, що для створення Всесвіту хтось привів усі кількісні параметри Всесвіту у взаємну відповідність... Усе це створює грандіозне враження задуму”²².

Дотепер ми розглядали гармонію Всесвіту на космологічному макрорівні. Однак є безліч більш часткових параметрів Сонячної системи і Землі, необхідних для існування життя. Деякі з них очевидні. Такою є відстань між Землею і Сонцем. Якби вона було меншою, то випарувалася б вода, а якщо більшою, то температура Землі була би занадто низькою для існування життя. Зміна усього на 2 % потягла б за собою зникнення життя. Тяжіння Землі та температура є критичними і з погляду атмосфери, тобто сполучення га-

зів, необхідного для підтримки життя. Планета має обертатися з визначеною швидкістю. Якби вона оберталася занадто повільно, то різниця між денною і нічною температурою була б занадто різкою, а швидкість вітру занадто сильною тощо. Астрофізик Хью Росс²³ наводить 33 параметри, що повинні виконуватися для існування життя. Він також робить приблизний і, водночас, обережний підрахунок, за яким виявляється, що ймовірність існування Всесвіту становить 10^{-30} .

Арно Пензіас, лауреат Нобелівської премії з фізики за відкриття космічного мікрохвильового фонового випромінювання, дає такий підсумок своїм міркуванням: «Астрономія веде нас до висновку про те, що колись відбулася унікальна подія — створення Всесвіту з нічого, створення світу, унікального з погляду дуже точної рівноваги, необхідної для забезпечення умов існування життя, такого світу, в основі якого покладено (можна сказати “надприродний”) задум»²¹.

Учених-теїстів часто звинувачують у тому, що вони вірять у Бога, бо не можуть пояснити якісь явища. Тобто їх звинувачують у тому, що Бог потрібен їм лише для прикриття свого незнання (чи своєї лінії) у випадках, коли вони не знаходять наукової інтерпретації якихось явищ. І це, звичайно, неправильно, якщо взяти до уваги наведені вище дані та їх аналіз. На підставі останніх ідея «надприродного задуму» видається найбільш адекватною для пояснення гармонії Всесвіту. Уявлення про гармонію Всесвіту виникло саме внаслідок прогресу в царині наукових досліджень, і аж ніяк не є домислом неосвіченого розуму. Сучасні аргументи на користь Розумного Творця є абдуктивним висновком, що забезпечує найкраще пояснення і обґрунтовує на все збільшуваному потоці прикладів гармонійну будову навколишнього світу.

5. АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП І ГІПОТЕЗА ПРО МНОЖИННІСТЬ СВІТІВ

Уявлення про те, що Всесвіт має бути дуже добре впорядкованим, аби підтримувати життя, названо ан-

тропним принципом (від грец. *antropos* — «людина»). Одне з численних формулювань цього принципу полягає в наступному: Всесвіт є таким, яким він є, тому що він повинен бути таким для підтримки життя. Впровадження цього принципу вченими викликало бурхливу дискусію, оскільки прийнято вважати, що наука не може брати до уваги ідеї, пов'язані з кінцевою причиною (телеологію). Вона може оперувати лише більш вузьким поняттям функції.

Разом з тим деякі вчені і філософи стверджують, що не слід дивуватися впорядкованості і гармонії навколишнього світу, оскільки якби цієї впорядкованості не було, то життя, засноване на вуглєці, було б неможливим. Не було б і нас, спостережників порядку і гармонії. Однак, зазначає філософ Джон Лєслі, схожа аргументація подібна до міркування: якщо ви стоїте навпроти загону стрільців з 50 осіб, котрі скеровують на вас рушницї, то не слід дивуватися, коли ви залишитеся живими після пострілів²⁵. Зрештою, це єдиний результат, який ви можете спостерігати: якби бодай одна куля влучила у вас, то ви були б мертві! Однак ви, як і раніше, розумієте: є щось таке, що заслуговує на пояснення, чому всі стрільці схибили? Чи було це умисним планом? Лєслі доводить, що гармонія Всесвіту надає нам справжній доказ тільки двох можливостей. Перша можливість — це реальність Бога. Єдиний спосіб уникнути цього висновку — повірити у так звану гіпотезу «множинності світів», викладену нещодавно в книзі Девіда Дойча «Фабрика реальності»²⁶. В ній постульоване одночасне існування безлічі — і навіть нескінченної безлічі — паралельних світів, де (майже) все, що теоретично можливе, врешті-решт стає дійсним. Так що немає нічого дивного в існуванні Всесвіту, подібного до нашого.

Дойч (Оксфорд), фахівець із квантових обчислень, природно, ґрунтується у своїй теорії на квантовій фізиці. Водночас Джон Полкінґхорн, видатний теоретик у галузі квантової фізики і член академії, відкидає цю концепцію: «Давайте розглянемо ці спекуляції як такі. Це не фізика, а, у строгому розумінні слова, метафізика. Не існує суто наукових підстав віри в

множинність світів. А як теоретична конструкція ці світи не піддаються вивченню. Інше можливе пояснення, сповнене подібною інтелектуальною респектабельністю і, як на мене, чіткіше структуроване, полягає в наступному. Цей світ має наявну будову тому, що створений за волею Творця, Який хотів, щоб він був саме таким»²⁷. Оксфордський філософ Річард Суїнберн погоджується з цією думкою: «Постулювання трильйонів трильйонів інших світів, замість постулювання Одного Бога, аби пояснити впорядкованість нашого світу, видається вершиною ірраціональності»²⁸.

Фахівець у царині космології Едуард Харрісон міркує аналогічно: «Отже, ми володіємо доопрацьованим і модернізованим космологічним доказом існування Бога — доказом, заснованим на ідеї задуму і плану, що його розробив Пейлі. Найважливішим доказом Божественного задуму є гармонія й упорядкованість Всесвіту. Поміркуйте, що вам ближче: сліпий випадок, який потребує безліч світів, чи план, що припускає тільки один світ... Чимало вчених у своїх висновках схиляються до телеологічного аргументу або ідеї задуму»²⁹.

Другий висновок. *Точність і упорядкованість Всесвіту є доказом того, що нам призначено тут бути, що цей світ дійсно є нашим домом.*

6. ДЛЯ ЧОГО МИ ТУТ?

Отже, ми переконалися в тому, що Всесвіт містить певні ознаки наших із ним зв'язків. Раціональна пізнаванність світу вказує на існування Розуму, до Якого сходить як Всесвіт, так і наша свідомість. Саме тому ми можемо займатися наукою і відкривати математичні закономірності, що лежать в основі явищ, які ми спостерігаємо. Крім цього до усвідомлення невідповідності появи людини у Всесвіті веде розуміння — і воно постійно поглиблюється — гармонії Всесвіту в цілому й впорядкованості будови планети Земля зокрема. Земля — наш дім.

Але якщо існує Розум, Який стоїть за Всесвітом, і якщо цей Розум наперед визначив нам жити в цьому

світі, то постає дійсно важливе питання: навіщо ми тут? Яка мета нашого існування? Саме ці питання завжди хвилювали людину.

Ми вже переконалися, що науковий аналіз навколишнього світу може дати відповідь на це питання не більше ніж, скажімо, науковий аналіз пирога, випеченого вашою тіточкою, може дати відповідь на питання, чому вона його зробила (див. розд. 2, Б.1. С.56 даної книги). Зрозуміло, науковий аналіз пирога може сказати нам, що він їстівний. А ще є велика ймовірність того, що він був зроблений з розрахунку на людину, оскільки його компоненти стосуються продуктів харчування людини. Іншими словами, наука здатна сказати про те, що виготовлення пирога було підпорядковане якійсь меті. Але якій саме, наука сказати не може. Було б абсурдно шукати цю мету в самому пирозі. Тільки ваша тіточка може нам її повідомити. Справжню науку не бентежить та обставина, що вона неспроможна забезпечити знання про вищу причину — вчені просто визнають, що вони не мають у своєму розпорядженні методів набуття цього знання.

Тому було б серйозною логічною помилкою намагатися зрозуміти причину нашої присутності в цьому світі через аналіз компонентів, які складають Всесвіт: його матеріалу, структури і процесів, що відбуваються в ньому. Відповідь на це питання є *за* рамками нашого світу, вона впливає з когось або чогось, *що* пов'язано із Всесвітом так само, як ваша тіточка пов'язана зі своїм пирогом.

Яким чином ми можемо переконатися, що це так? Так, ми здатні бачити, що існують дані, котрі свідчать про те, що за Всесвітом стоїть Розум, Розум, Який визначив нам бути тут. І ми наділені свідомістю. Тому не буде нелогічним вважати: одна з основних причин наявності у нас свідомості полягає не в тому, щоб ми мали здатність досліджувати дивовижний світ — наш дім, а були спроможні розуміти Розум, Який дав нам цей дім.

Далі. Ми, люди, здатні висловлювати свої думки і повідомляти їх іншим людям. Було б дуже дивно, якби Розум, до Якого сходить наш розум, був менш

здатний до самовираження і комунікації, ніж ми. А це, у свою чергу, веде до ще одного питання: чи існує якийсь надійний доказ того, що цей Розум коли-небудь розмовляв з нашим світом?

Давні космології населяли світ різними богами і зводили їх походження до первинного матеріального хаосу Всесвіту, так що боги виявлялися в кінцевому підсумку його органічною частиною. Ці космології не можуть бути відповіддю на наше питання, бо ми шукаємо Розум, Який існує незалежно від Всесвіту.

Грецький філософ Арістотель сформулював поняття «нерухомого двигуна», який, сам будучи незмінним, змінює інші речі. Він вважав, що цей «нерухомий двигун» у певному розумінні є поза Всесвітом, і вважав абсурдною ідею про те, що принцип зміни повинен міститися в ньому ж. Однак «нерухомий двигун» Арістотеля був занадто віддаленим і абстрактним, аби виявляти інтерес до спілкування з нашим світом.

Задовго до Арістотеля була написана перша книга Біблії. Вона починається словами: «На початку сотворив Бог небо й землю» (Бут.1:1). Цей вислів цілком протилежний тому, про що йдеться в інших тогочасних космологіях. Наприклад, у вавилонській, де боги були органічною частиною світу і де світ описано як такий, що впливає з Бога. У біблійній Книзі Буття стверджується, що є Творець, Який існує незалежно від Всесвіту. Це твердження покладене в основу іудаїзму, християнства та ісламу. Християнський апостол Йоан тлумачить цей постулат так: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Богом. Воно було споконвіку в Бога. Через Нього все постало; а без Нього не постало нічого з того, що постало. У Ньому було життя, і життя було світлом для людей...» (Іван.1:1-4).

Це тлумачення заслуговує на особливу увагу. Насамперед тут йдеться про те, що за нашим Всесвітом стоїть Розум. Грецьке слово *Logos*, що перекладають українською як «Слово», грецькі філософи застосували для позначення раціонального начала, котре керує світом. У цьому тлумаченні полягає теологічне пояснення раціональної пізнаванності Всесвіту: він є

продуктом божественного Логосу. Більше того, апостол Йоан повідомляє, що за нашим Всесвітом стоїть не просто раціональний принцип, а Сам Бог-Творець, тобто не абстракція чи навіть не безособова сила, а особистісний Бог. І Він не є частиною світу. Згадайте наш простий приклад з тіточкою, яка приготувала іменинний пиріг. Цей приклад може здаватися наївним, але він добре передає зміст відносин між творцем і результатом його діяльності.

Бог вічний, а Всесвіт — ні. «Спочатку було Слово...», тобто «спочатку Слово вже було...». Бог був завжди. Це світ залежить від Бога, а не Бог — від світу.

У цьому контексті постає закономірне питання про цінність людських істот. За апостолом Йоаном, «у Ньюму [Слові] було життя, і життя було світлом для людей...». А яким чином життя виявляє себе як світло? Особливо важливо зрозуміти, як виявляє себе в цій якості життя людини, здатної до самовираження, здатної відчувати і взаємодіяти з іншими людьми. Про що свідчать усі ці види життєдіяльності людської істоти? Принаймні про те, що джерело нашого існування не менш значиме, ніж ми самі. На підтвердження цієї думки Книга Буття каже: «І сотворив Бог людину на Свій образ, на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх» (Бут.1:27). Таким чином, людські істоти унікальні на тлі всього іншого створеного світу. Божественне Слово умістило в нас образ Самого Бога, зробило нас розумними істотами, тим самим наділивши нас здатністю розуміти Його Розум, входити у відносини з Тим, для Кого ми були створені, і насолоджуватися цими відносинами. Саме це глибоке твердження міститься в словах апостола Йоана. Оскільки він повідомляє нам не тільки про акт творення, здійснений Богом-Логосом. Він повідомляє нам і про те, що сам був свідком унікальної історичної події: «І Слово стало тілом, і перебувало між нами, повне благодаті та правди...» (Іван.1:14). А на запитання, якою була мета цих подій, що здійснилися двадцять століть тому, апостол відповідає: «У світі був, і світ через Нього постав, але світ Його не пізнав. До своїх прийшов — і свої Його не прийняли. А тим, які

прийняли Його, дав владу стати Божими дітьми, тим, які вірять в Його ім'я» (Іван. 1:10-12).

Давайте на хвилину зупинимося і подумаємо про такий важливий факт: наука нічого не каже про подібні речі і не претендує на те, щоб говорити про них. Тим не менш ці речі не лише відповідають науковим даним, — вони є ключем до пояснення того, для чого наука існує взагалі, повідомляючи нам, що вічний Бог-Слово замислив і створив наш світ.

7. ПОЧАТОК ВСЕСВІТУ

Питання про те, чи має Всесвіт початок, є найважливішим питанням історії людської думки. Оскільки якщо Всесвіт не мав початку, він є вічний нескінченною низкою фактів. З іншого боку, якщо у нього був початок, то він не вічний. Це, своєю чергою, означає, що він не є вищою, кінцевою реальністю. Вища і вічна сутність, за Біблією, — Бог, Творець Всесвіту. Він не є частиною Всесвіту, а Всесвіт не є Його частиною.

Впродовж історії було висловлено чимало думок про походження світу. Платон твердив, що світ створений із наперед існуючої матерії (діалог «Тимей»). Арістотель вважав, що Земля завжди була центром вічного світу. Однією з варіацій на тему вічного Всесвіту була космологія древніх індусів, які думали, що світ проходить через нескінченне число повторюваних циклів, подібних до природних ритмів, але надзвичайно розтягнутих у часі і таких, що тривають трильйони років.

Але перші християни, опираючись на Біблію, дотримувались уявлення про те, що Бог створив світ *ex nihilo* (лат. — «з нічого»). Це уявлення, сформульоване такими видатними мислителями, як Августин та Іринеї, панувало протягом багатьох століть.

Тим не менш впродовж майже усього Нового часу після Коперніка, Галілея і Ньютона найбільш поширеною було уявлення про те, що Всесвіт нескінченний як у просторі, так і в часі. Згодом, десь із середини ХІХ ст., це уявлення почало поступово витіснятися і нарешті перестало домінувати. Віру в початок

світу нині поділяє більшість сучасних учених. З цього питання, як відомо студентам, що вивчають фізику й астрономію, існує чимало літератури. Оскільки предмет цієї книги — осмислення людиною свого місця у світі, ми обмежимося переліченням лише основних причин, які приводять учених до уявлень про початок світу, залишивши безліч цікавих деталей цього питання фахівцям у галузі фізики і космології.

Червоне зміщення світла. Так зване червоне зміщення світла, яке виходить з віддалених галактик, виявлене астрономом Едвіном Хабблом та інтерпретоване як ефект Доплера, свідчить про те, що галактики віддаляються одна від одної. Звичайно, якщо Всесвіт розширюється, то звідси випливає — в минулому він був меншим, ніж є зараз. Хокінг і Пенроуз у 1970 р. підтвердили висловлене раніше припущення видатного російського геофізика і математика О.О.Фрідмана, показавши наступне. Якщо загальна теорія відносності правдива і Всесвіт містить саме ту кількість речовини, яку ми спостерігаємо, тоді мав би бути початок, що його фізики і математики називають сингулярністю, точкою, де теорія відносності недійсна³⁰. Цей початок Всесвіту прийнято називати Великим Вибухом.

Космічне мікрохвильове фонове випромінювання. У 1965 р. Пензіас та Уїлсон, установивши складну антену, виявили мікрохвильове фонове випромінювання при температурі $2,7^\circ$ за Кельвіном (тобто при температурі на $2,7^\circ$ вище абсолютного нуля), що пронизує космос в усіх напрямках. Вони довели, що це випромінювання з'явилося в момент виникнення Всесвіту і є свого роду залишковим слідом Великого Вибуху. Це випромінювання виявилось великою мірою ізотропним, тобто однаковим у всіх напрямках, що й підтвердило теоретичні висновки Фрідмана. Дослідження Пензіаса та Уїлсона підтвердили і теоретичне передбачення фонового випромінювання, зроблене Георгієм Гамовим 1948 р. За своє відкриття Пензіас та Уїлсон були нагороджені Нобелівською премією.

Термодинаміка. У Всесвіті відбувається безліч незворотних процесів, зокрема термодинамічних. Кожен

з нас мав можливість спостерігати, що потік тепла йде в одному напрямку — від теплих тіл до холодних, а не у зворотному — від холодних тіл до теплих. Цей факт покладено у другий закон термодинаміки. Внаслідок застосування закону до усього Всесвіту вчені довели, що він рухається у напрямку до стану термодинамічної рівноваги, за якого все має однакову температуру. Оскільки очевидно, що Всесвіт ще не досяг термодинамічної рівноваги, він не міг існувати вічно. І тут можна навести простий приклад. Якщо ми заходимо у ванну кімнату і помічаємо, що температура води у ванні тепліша за саму ванну, то можемо зробити висновок — після наповнення ванни пройшов певний обмежений час. А якщо ми бачимо, що вода у ванні має ту ж саму температуру, що і ванна, то на підставі наших фізичних знань можемо зробити висновок: так було завжди.

Наведемо ще один спосіб, який дасть змогу проілюструвати другий закон термодинаміки. Ми можемо сказати, що в закритій системі безладдя (чи, інакше кажучи, ентропія) наростає, тому Всесвіт «розкручується» у напрямку максимального безладдя стосовно того стану, в якому він був «накручений». А ми знаємо про дідусевий годинник одне: якщо він продовжує йти, це означає, що він ішов не завжди!

Неприйняття ідеї початку світу. Не всі вчені переконані, що модель Великого Вибуху є правдивою. Існують альтернативні інтерпретації червоного зміщення. А нещодавно були виявлені дані, котрі свідчать про те, що швидкість розширення Всесвіту, вочевидь, збільшується. Це припускає існування невідомої дотепер сили, яка діє в напрямку, протилежному силі тяжіння.

Деякі вчені і філософи не приймають ідею початку світу зі світоглядних міркувань. З цього приводу цікаве зауваження висловив свого часу Енгельс: «... чи створений світ богом чи він існує споконвічно? Філософи поділилися на два великих табори відповідно до того, як вони відповідали на це запитання. Ті, котрі твердили, що дух існував раніше природи, і, врешті, так чи інакше визнавали створення світу... [вони] утворили ідеалістичний табір. Ті ж, які основним началом вважали при-

роду, приєдналися до різних шкіл матеріалізму»³¹. В аналогічному контексті висловлюється Стефан Хокінг: «Багатьом людям не подобається ідея початку світу, ймовірно тому, що вона має присмак божественного втручання»³². Одним з таких учених є Артур Еддінгтон (1882—1944), який міркує так: «З філософської точки зору, уявлення про початок порядку речей у Природі, котре ми сьогодні маємо, видається мені зовсім неприйнятним. Мені б хотілося тут знайти якийсь справжній вихід із становища»³³. Можна навести й інші приклади неприйняття обговорюваної ідеї. Так, у середині ХХ ст. Голд, Бонді, Хойл і Нарликар висунули ряд теорій стаціонарного Всесвіту, в яких вони стверджують, що Всесвіт завжди існував і що матерія постійно створювалась для підтримки постійної щільності ймовірно розширюваного Всесвіту. Швидкість створення матерії, що впливала з їхньої теорії, була надзвичайно повільною — один атом на кубічний метр за десять мільярдів років! Це, між іншим, означає, що не існує реальної можливості перевірки їхньої теорії шляхом спостереження.

Питанням про те, які мотиви були покладені в підвалини розробки цієї теорії, зацікавився один з відомих наукових щотижневиків — журнал «Nature» («Природа»). У ньому опублікована стаття Джона Гриббіна, де він указує: одним з найважливіших мотивів, які керували Хойлом і Бонді при створенні теорії стаціонарності, були філософські і теологічні проблеми, що виникають при допущенні початку Всесвіту, зокрема, у зв'язку з джерелом його походження³⁴.

Інший добре відомий учений, для якого ідея початку світу зовсім неприйнятна, — Джон Меддокс, колишній редактор журналу «Nature». Він оголосив ідею початку світу «глибоко неприйнятною», бо з неї випливає уявлення про походження світу з Вищої сутності, що, в свою чергу, дає креаціоністам серйозні аргументи для обґрунтування їхніх переконань³⁵.

Історична іронія даної ситуації в тім, що у ХVІ ст. багато людей чинили опір науковим нововведенням, бо їм здавалося, що наукові знахідки ставлять під сумнів віру в Бога. Що ж стосується ХХ ст., то нау-

кові уявлення про початок світу заперечуються тому, що їх сприймають як такі, котрі сприяють зміцненню віри в Бога.

Як би то не було, та серед учених нині превалює думка, за якою простір-час мали початок. Спробуємо пояснити, **що відбулося на самому початку**. Деякі вчені стверджують, що не потрібно шукати причини початку Всесвіту, оскільки їх немає. Але позаяк, кажуть вони, усяке міркування повинно з чогось починатися, можна почати з існування світу. Однак цей погляд має серйозні похибки, оскільки не пояснює ні раціональної пізнаванності світу, ні його гармонійної будови. Крім того, було б дивно, вказує Кейт Уорд, «думати, що існує причина для кожного явища, за винятком причини найважливішого, у чому полягає існування всіх інших речей, а власне — самого Всесвіту»³⁶. Невситима жага пояснити все на світі явно не дасть людству забути про це питання.

Інші люди широ вважають, що Всесвіт може бути пояснюваний сам собою. Так, хімік з Оксфорда Пітер Аткінс стверджує, що «простір-час породжує власний пил (dust) у процесі свого самостворення (self-assembly)»³⁷. Він називає це «космічним самонастроюванням»³⁸ (cosmic bootstrap). При цьому вказує на внутрішню суперечливість ідеї про те, що хтось може підняти себе, тягнучи себе вгору за шнурки власних черевиків. Кейт Уорд не сумнівається, що погляд Аткінса на Всесвіт настільки ж суперечливий, як і назва запропонованого ним принципу. Уорд вказує: «...логічно неможливо, щоб причина вела до якогось наслідку, не передуючи наслідкові у своєму існуванні». І далі: «Гіпотеза Бога і гіпотеза космічного самонастроювання не можуть суперничати між собою. Ми завжди справедливо вважали, що люди чи світи, які прагнуть тягти себе за свої власні шнурки, приречені на крах»³⁹. Ні світ, ні іменинний пиріг з нашого прикладу не здатні ні породити, ні пояснити самих себе. Аткінсове пояснення походження світу за допомогою ідеї самозародження більшою мірою пов'язано з його матеріалістичними, ніж науковими поглядами.

Тоді як Стефан Хокінг, вочевидь, згідний з позицією, котру ми ілюстрували на прикладі з іменинним пирогом, тобто з думкою, що наука не може відповісти на питання, навіщо існує Всесвіт. Він пише: «Звичайний науковий підхід, що полягає в конструюванні математичної моделі, непридатний, аби відповісти на питання, навіщо має існувати Всесвіт, якого описує наша модель. Навіщо Всесвіту потрібно брати на себе всі тяготи буття? Невже єдина теорія світу є такою могутньою, що може породити саму себе? Чи може для цього все-таки потрібен творець, і якщо так, то чи справляє він на Всесвіт якийсь вплив?»⁴⁰

Важко зрозуміти, *що* Хокінг має на увазі, коли говорить про теорію, яка породжує своє власне існування. Людина має здатність формулювати математичні закони, що описують природні явища, причому іноді точність цих описувань разюча. Однак закони, що відкриваються ними, не можуть самі по собі бути породжувальною причиною явищ. Так, за допомогою законів Ньютона можна описати рух більярдної кулі, але куля починає рухатися тільки тоді, коли гравець ударяє по ній кием. Закони допомагають нам описати траєкторію руху більярдної кулі, якщо ми знаємо початкові умови і якщо впевнені, що ніщо не вплине на цю траєкторію. Але закони неспроможні викликати рух кулі, не кажучи вже про те, щоб створити її. Закони нічого не можуть створити.

Важливо також усвідомлювати, що теоретичні складності, пов'язані з уявленням про початок світу, доволі істотні. За так званою стандартною моделлю, Всесвіт при початку свого існування був таким же неймовірно величезним, як і неймовірно маленьким. Рівень малих величин описує квантова теорія, котра пояснює поведінку атомів та їх складових. Фізики показали, що ми повинні думати в термінах квантової космології, щоб аналізувати перші долі секунди існування Всесвіту, де «дроблення» (split) означає практично незбагнений проміжок часу, так званий Планковий час, який дорівнює 10^{-43} сек. Цей час можна позначити за допомогою цифри 0,00...001, де після коми є 42 нулі. Основна ідея тут у тім, що на

рівні гранично малих величин неминучі невизначеність і непередбачуваність, які керуються принципом невизначеності Гейзенберга. Цей принцип окреслює межу нашої здатності визначати значення вимірюваних величин, на зразок положення й імпульсу атомних і ядерних часток. Так, елемент невизначеності вводиться таким чином, що, хоча ми можемо визначити з деякою ймовірністю, що відбудеться якась квантова подія, скажімо, радіоактивний розпад частки, ми не можемо точно його зафіксувати. Існує певна «невизначеність» поведінки, котру не можна усунути. Висловлюють припущення, що якимось чином ця невизначеність створює ймовірність виникнення Всесвіту як флуктуації у квантовому вакуумі⁴¹.

Теоретичні дослідження Хокінга і Хартла привели їх до створення математичної моделі, що включає поняття «уявлюваного часу»⁴², котре, на їхню думку, усуває сингулярності і тим знімає питання про Творця. Але, насправді, цього не відбувається.

Проблема цієї та інших аналогічних концепцій не лише в їх істотній спекулятивності. Річ у тім, що твердження про виникнення Всесвіту внаслідок флуктуації у квантовому вакуумі просто посуває питання про його початок на один крок, оскільки за цим твердженням неминуче постає питання про те, звідкіля взявся квантовий вакуум.

І, що важливіше, подібні концепції залишають без відповіді питання про те, яким є походження законів, котрі керують таким вакуумом. Що ж стосується уявлюваного часу, то Хокінг припускає наступне: «У реальному часі Всесвіт має початок і кінець у сингулярних точках, що утворюють межу простору-часу і в яких закони науки не діють»⁴³.

Отже, існує гідна подиву згода між різними вченими в тому, що Всесвіт мав початок. Спроби довести, що його можна пояснити самим собою, внутрішньо суперечливі. Таким же незадовільним є некритичне прийняття уявлень про початок світу як суто матеріальний факт.

Коли ми більше довідуємося про Всесвіт, його пізнанність і гармонійну будову, то зміцнюються по-

зиці віри в Бога-Творця, Який створив наш світ з певною метою. Віри як висновку, що сприяє найкращому поясненню того, навіщо ми живемо в цьому світі. Саме з цієї причини Алан Сендейдж, лауреат Крефурдської премії з астрономії, аналогічної Нобелівської, широко відомий як батько сучасної астрономії, каже: «Я вважаю зовсім неймовірним, що такий гармонійний порядок виник з хаосу. Для існування подібного порядку має бути якийсь організаційний принцип. Бог для мене — це таємниця, але Він є поясненням чуда буття — чому сталося так, що є світ, а не ніщо»⁴⁴.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. *Оскільки Ви задумуєтеся над безмежністю та красою Всесвіту, то чи погоджуєтеся з тими мислителями, які вважають, що ми просто призначені бути тут; або з тими, хто наполягає на думці, що ми – дрібні створіння, які Всесвіт створив просто випадково? Дайте ваші аргументи.*

2. *Що означає раціональна пізнаванність світу?*

3. *Чому Вігнер вважає, що для науковців раціональна пізнаванність світу є символом віри?*

4. *Який, на вашу думку, світогляд – теїзм, чи атеїзм – більш задовільно відповідає раціональній пізнаванності світу? Наведіть свої аргументи.*

5. *Чи вважаєте ви, що краса та елегантність є важливими рисами математичного опису Всесвіту? Чи існують у фізиці будь-які математичні рівняння, які, на вашу думку, були би справді елегантними? Чому ви так думаєте?*

6. *Яку роль відіграла віра в Бога науковців у виникненні сучасної науки?*

7. *Що означає “гармонія світу”? Наведіть приклади, які ви вважаєте найбільш цікавими.*

8. *Аргументуючи, скажіть, ви погоджуєтеся, чи ні з таким твердженням Арно Пензіаса: гармонія Всесвіту свідчить, що за ним стоїть надприродний задум.*

9. *Що маєтсья на увазі під гіпотезою про множинність світів? У чому, на вашу думку, її переваги та недоліки?*

10. *Чому питання, чи має Всесвіт початок, чи він його не має, є таким важливим?*

11. *Що означають слова в Новому Завіті: “Спочатку було Слово... Через Нього все постало”?*

12. Деякі науковці протирічать ідеї початку і роблять це ненауковими методами. Який висновок можна після цього зробити про об'єктивність науки?

ПРИМІТКИ

- ¹ Про ефект паралакса див. напр.: Энциклопедический словарь юного астронома / Сост. Н. П. Ерпылев. 2-е изд. М.: Педагогика, 1986. С. 207-208.
- ² Simpson G. G. The Meaning of Evolution. Yale, 1949. P. 344.
- ³ Цит. за: Sire J. The Universe Next Door. Downers Grove: InterVarsity Press, 1988. P. 13.
- ⁴ Dyson F. Energy in the Universe // Scientific American. 1971. N 224. P. 50.
- ⁵ Davies P. The Mind of God. L.: Simon and Schuster, 1992. P. 232.
- ⁶ Ibid. P. 150.
- ⁷ Polkinghorne J. Reason and Reality. L.: SPCK, 1991. P. 76.
- ⁸ Вигнер Е. Этюды о симметрии. М.: Мир, 1971. С. 183, 193.
- ⁹ Дирак П. А. М. Эволюция взглядов физиков на картину природы // Вопросы философии. 1963. N 12. С. 85—86. Див. також: Дирак П. А. М. Воспоминания о необычной эпохе. М.: Наука, 1990. С. 52-53.
- ¹⁰ American Scientist. 1985, N 73. P. 12.
- ¹¹ Ці висловлювання Хокінга і Сунберна є прекрасними прикладами того, що ми маємо на увазі під логічною погодженістю різних рівнів пояснення. Ми ілюстрували їх на прикладі з тіточкинним пирогом (див. розд. 2, Б/1 даної книги).
- ¹² Haldane J. B. S. Possible Worlds. L.: Chatto and Windus, 1945.
- ¹³ Ward K. God, Chance, and Necessity. Oxford: One World Publications, 1996. P. 1.
- ¹⁴ Hooykaas R. Religion and the rise of modern science. Edinburgh: Scottish Academic Press, 1972.
- ¹⁵ Waddington C. H. (ed.) Science and Ethics. L.: Alien and Unwin, 1942. P. 115-116.
- ¹⁶ Russell C. The Conflict Metaphor and Its Social Origins // Science and Christian Belief. 1989, N 1. P. 3-26.
- ¹⁷ Інші приклади, що ілюструють нашу тезу, можна знайти в книзі: Ross H. The Creator and the Cosmos. Colorado Springs: NavPress, 1995. P.111-145.
- ¹⁸ Annual Reviews of Astronomy and Astrophysics, 1982, N 20. P. 16.
- ¹⁹ Davies P. God and the New Physics, 1983.
- ²⁰ Guth A. H. Inflationary Universe // Phys. Rev. 1981, D. 23. P. 348.
- ²¹ Penrose R. The Emperor's New Mind. Oxford: Oxford University Press, 1989. P. 344.
- ²² Davies P. The Cosmic Blueprint. N. Y.: Simon and Schuster, 1988. P. 203.
- ²³ Ross H. Op. cit. P. 138-139.
- ²⁴ Margenau and Varghese (eds.) Cosmos, Bios and Theos. La Salle II, Open Court, 1992.
- ²⁵ Leslie J. Universes. L: Routledge, 1989. P. 14.
- ²⁶ Deutsch D. The Fabric of Reality. L: Penguin, 1997.

- ²⁷ Polkinghorne J. One World. SPCK. L, 1986. P. 80.
- ²⁸ Swinburne R. The Existence of God. Oxford: Oxford University Press, 1995. P. 68.
- ²⁹ Harrison E. Masks of the Universe. N. Y.: Macmillan, 1985. P–p. 252, 263.
- ³⁰ Hawking S. A Brief History of Time. L: Bantam Press, 1988. P. 50.
- ³¹ Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21. С. 283.
- ³² Hawking S. Op. cit. P. 46.
- ³³ Eddington A. The End of the World: From the Standpoint of Mathematical Physics // Nature. 1931. N 127. P. 450.
- ³⁴ Nature, 1976. N 259.
- ³⁵ Nature, 1989. N 340. P. 425.
- ³⁶ Ward K. Op. cit. P. 23.
- ³⁷ Atkins P. Creation Revisited. Harmondsworth: Penguin, 1994. P. 143.
- ³⁸ Термін «космічне самонастроювання» та його критичний пафос засновані на грі слів, що не перекладаються. Річ у тім, що слово «самонастроювання» в англійській мові складається з двох коренів: «boots» — черевики і «trap» — пастка (*прим. перекл.*).
- ³⁹ Ward K. Op. cit. P. 49.
- ⁴⁰ Hawking S. Op. cit. P. 174.
- ⁴¹ Вислів «квантовий вакуум» може збентежити чи заплутати людину, не обізнану з фізичною термінологією, оскільки під вакуумом зазвичай розуміють порожнечу. Квантовий вакуум – це термін, який фізики застосовують для позначення квантового поля в його основному, або найбільш низькоенергетичному стані. У цьому сенсі не можна сказати, що це «порожнеча». Коли кажуть про поле в його основному стані, то мають на увазі, що насамперед є поле з його властивостями маси, енергії тощо.
- ⁴² Зробимо примітку для математиків. У цій моделі використовують комплексні числа, аби врахувати той факт, що в теоретичній моделі Всесвіту на найбільш ранньому етапі його становлення геометрія простору-часу має два «тимчасових» виміри, що їх розуміють так само, як просторові виміри.
- ⁴³ Hawking S. Op. cit. P. 139.
- ⁴⁴ New York Times. 1991, 12 March. P. B9.

Як улаштований живий світ

1. ДИВОВИЖНИЙ СВІТ ЖИВОГО

У попередньому розділі ми переконалися в тому, що світ, з погляду фізики і космології, є гармонійним і раціонально пізнаваним. Це приводить багатьох людей до думки: при його створенні передбачалося, що в ньому будемо жити ми, люди. Тепер звернімося до живого світу і запитаймо себе, чи підтверджують дані біології цю думку. Випереджаючи подальший виклад матеріалу, відповімо на це запитання позитивно: так, підтверджують! Біологія відкриває нам світ, в якому засвідчено розумний задум (design), або, кажучи технічною мовою, проект. Річард Докінз, зоолог, професор Оксфордського університету, навіть своє визначення біології формулює, ґрунтуючись на цій ідеї. Біологія – це, за його словами, «вивчення складних предметів, що справляють враження створених (designed) з якоюсь метою»¹. Починаючи з великих мислителів античності, подібних до Арістотеля та Платона, і завершуючи сучасними біологами, живий світ був постійним джерелом здивування майстерністю Розуму, Який створив Всесвіт і керує ним. Свідчення задуму і певної організації бачимо у гніздобудівельному інстинкті голуба, в ехолокаторі кажана, у системі, що регулює кров'яний тиск у мозку жирафа. Цей список можна продовжувати нескінченно, оскільки живий світ багатий на механізми, що вражають уяву своєю складністю.

Однак найяскравіші свідчення задуму і складної організації надають нам новітні відкриття в царині біології клітини і молекулярної біології. Коментуючи ці відкриття, Майкл Дентон каже, що розрив між світом живої і неживої природи «є найбільш сильним і глибоким з усіх розривів безперервності, яких

знає природа. Між живою клітиною і найбільш впорядкованими небіологічними системами на зразок кристала чи сніжинки лежить прірва, настільки велика і настільки абсолютна, наскільки можливо собі уявити»². Навіть найдрібніша клітина бактерій, вага якої становить трильйонні частки грама, «являє собою справжню мініатюрну фабрику, що містить тисячі частин найскладніше організованого молекулярного механізму, котрий загалом складається зі ста тисяч мільйонів атомів. Ця фабрика набагато складніша за будь-який механізм, збудований людиною, і не має аналогів у неживому світі»³.

«Ми завжди недооцінювали клітини, — каже Брюс Альбертс, президент Національної Академії наук США. — Клітину в цілому можна розглядати як фабрику, що містить дуже складну мережу взаємозв'язаних ліній, кожна з яких складається з безлічі великих білкових механізмів... Чому ми називаємо великі білкові утворення, що покладені в основу функціонування клітини, білковими механізмами? Тільки тому, що, подібно до механізмів, винайдених людиною в макросвіті, ці утворення білків містять високо скоординовані між собою рухомі частини»⁴. Саме існування таких винятково складних, неймовірно мініатюрних молекулярних механізмів є могутнім свідченням Інтелекту, Який замислив і створив цей світ. Ця теза була висунута Майклом Бехе (Michael Behe), біохіміком з університету Лихаї, у книзі «Чорний ящик Дарвіна»⁵, що має велике значення в контексті обговорюваної проблеми. М.Бехе досліджує такі механізми, як, приміром, крихітний кислотно керований мотор (моторіум) (відкритий у 1973 р.), що рухає джгутиком (flagellum) бактерії — пропелеровидним пристроєм, який дає змогу бактерії плавати. І Бехе підкреслює, що цей мотор (настільки маленький, що якщо укласти 35 тис. таких механізмів один за одним, то вони становитимуть 1 мм) містить близько сорока білкових частин, включно з «ротором», «статором», «підшипниками» і «обертуючим стержнем».

2. НЕРЕДУКОВАНА СКЛАДНІСТЬ БІОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ

Бехе вказує й на те, що відсутність кожної з цих частин призвела б до втрати рухомої функції в бактерії. Це означає, що мотор повинен мати якийсь обов'язковий рівень складності. За словами Бехе, він являє собою «єдину систему, що складається з кількох добре підігнаних одна до одної і діючих між собою частин, кожна з яких робить свій внесок у функціонування системи. Так що усунення будь-якої з її частин веде до зупинки ефективного функціонування системи»⁶. Цей принцип можна проілюструвати на звичайній мишоловці. Щоб мишоловка працювала, вона повинна мати всі п'ять або шість обов'язкових деталей. Таким чином, вочевидь, вказує Бехе, «жодна система, складність якої нередукована, не може бути зроблена безпосередньо (тобто шляхом поступового поліпшення вихідної функції...), шляхом поступового поліпшення системи-попередника, оскільки будь-який попередник системи з нередукованим рівнем складності є за цим визначенням нефункціональним». Отже, існування біологічних механізмів, що мають нередуковану складність, є проблемою для еволюційної теорії, котру бачив уже Дарвін. Він сформулював її у «Походженні видів», коли написав: «Якби можливо було показати, що існує складний орган, який не міг утворитися шляхом численних, послідовних, незначних змін, моя теорія зазнала би цілковитої катастрофи»⁷. У відповідь на ці сумніви, висловлені Дарвіном, Бехе вказує на безліч молекулярних механізмів, які, подібно до джгутиків, мають нередуковану складність.

Проаналізувавши тисячі спеціальних праць з даного питання, Бехе робить висновок про неспроможність інших досліджень на цю тему і тим укріплюється в думці, що пояснення джгутиків у термінах еволюції неможливе. «Молекулярна еволюція не ґрунтується на науковому авторитеті. Немає жодної публікації в науковій літературі (у престижній популярній періодиці, спеціальних журналах або книгах), котра

б описувала, яким чином відбулася чи могла відбутися молекулярна еволюція якої-небудь реальної складної біохімічної системи. Висувають твердження, що така еволюція мала місце, але абсолютно жодне з них не підтримуване релевантними експериментами чи обчисленнями... попри порівняльний аналіз і математичне моделювання, в теорії молекулярної еволюції жодного разу не було порушене питання, в який спосіб виникли складні структури. Дійсно, публікацій з дарвінівської теорії молекулярної еволюції ніколи не було, і тому вона приречена піти в небуття»⁸.

Усе це співзвучне з думками Джеймса Шапіро, провідного біохіміка Чикагського університету, який твердить, що дарвінівська теорія еволюції не дає детальних пояснень якоїсь фундаментальної біохімічної чи клітинної системи. Мають місце лише міркування в дусі прийняття бажаного за дійсне. Навіть у винятково критичній рецензії на працю Бехе, написаній Кавалієр-Смітом, визнано правоту Бехе, який стверджує відсутність розроблених еволюційних біохімічних моделей. Дарвінівська схема не лише неадекватна, але й у принципі не може пояснити походження нередукованої складності біологічних систем.

Висновок Бехе цілком прозорий. Молекулярні дані про нередуковану складність явно вказують на те, що в основі організації світу покладено розумний задум. «Людині, яка не відчуває необхідності обмежувати своє дослідження причинами, не пов'язаними з розумним началом, видається очевидним висновок про те, що багато біохімічних систем є результатом втілення якогось задуму. Вони не породжені ні законами природи, ні випадковістю, ні необхідністю. Вони були сплановані. Той, Хто задумував ці системи, знав, якими вони будуть у закінченому вигляді, а потім ужив заходів для їх втілення. Життя на Землі на її найфундаментальнішому рівні, її найважливіші складові — продукт розумної діяльності»⁹. Бехе доводить, що його висновки засновані на емпіричних даних, а не на священних книгах чи сектантських віруваннях. Вони не потребують підкріплення новими принципами логіки

чи науки, а природно впливають зі сполучення даних біохімії і звичайного висновку про наявність задуму (design inference), що стоїть за існуючою реальністю. Більш докладно ми розглянемо цей тип висновку — висновок від задуму — нижче. Однак попередньо звернемося до матеріалу, з якого зроблені молекулярні механізми. Адже вони також є свідченнями на користь задуму.

3. БУДІВЕЛЬНІ БЛОКИ ЖИТТЯ

Молекулярні механізми збудовані на білках, що мають самостійний інтерес, оскільки білки — це незвичайний матеріал. Білки складаються з того, що переважно називають основними будівельними блоками живих систем, тобто з амінокислот, які представлені багатьма типами. Двадцять з них зустрічаються в живих організмах. Одним із ключових питань біології є питання про те, як вони виникли.

Знаменитий біохімік О.І.Опарін у 1920-х рр. висловив гіпотезу, що на ранніх етапах існування Землі її атмосфера складалася з метану, аміаку, водню та йодних парів і що життя виникло в результаті хімічних реакцій між атмосферою і хімічними речовинами Землі під впливом ультрафіолетового випромінювання, котре йде від Сонця й інших природних джерел енергії типу блискавки¹⁰. У 1952 р. американський студент Стенлі Міллер, якому тоді виповнилося двадцять два роки, провів знаменитий експеримент з перевірки припущення Опаріна. Він виробляв електричні розряди в хімічному середовищі, котре приблизно відтворювало атмосферу Землі на ранніх етапах її існування. Через два дні Міллер зафіксував наявність 2 % амінокислот. Продовження експерименту привело до утворення 19 з 20 амінокислот, необхідних для життя¹¹.

Подібні експерименти були зі захопленням сприйняті, оскільки наукове співтовариство бачило в них вирішення проблеми походження життя. Здавалося, що будівельні блоки життя можуть бути відносно легко отримані природним шляхом. Однак згодом ейфо-

рія згасла, бо постали серйозні труднощі, пов'язані з розумінням відповідних хімічних процесів.

а) Серед геохіміків почалися розбіжності щодо складу атмосфери Землі на ранніх етапах її існування. Сучасні геохіміки, на відміну від Опаріна та його послідовників, вважають, що в ній не містилося значної кількості аміаку, метану чи водню і вона скоріше за все складалася з азоту, двоокису вуглецю та йодних парів. Є також дані про те, що в ній містилася достатня кількість вільного кисню¹². Це зовсім змінює картину, оскільки є теоретичні і практичні причини, чому амінокислоти не могли утворитися в тій атмосфері, яку піддавали експериментальному дослідженню. Так, наявність кисню могла би перешкодити виникненню основних біомолекул і навіть сприяти руйнуванню тих, які вже існували. Отже, емпіричні дані свідчать про те, що атмосфера древньої Землі була несприятливою для утворення амінокислот.

б) Припустимо, ми хочемо одержати білок, складений з 100 амінокислот (це буде короткий білок, оскільки значна частина білків є у три рази довшими). Амінокислоти існують у двох формах, що дзеркально відображають одна одну; їх називають L- і D-формами. Ці дві форми фігурують рівною кількістю в експериментах з відтворення добіотичних умов, так що ймовірність отримання тієї чи іншої форми становить приблизно 1/2. Однак усі білки, що були знайдені в природі, мають L-форму. Таким чином, імовірність одержання 100 амінокислот L-форми дорівнює $(1/2)^{100}$, тобто один випадок з 10^{30} . Далі: одержані амінокислоти повинні бути зв'язані між собою. У функціонального білка всі зв'язки мають бути пептидними, щоб вони вписувалися у правильну тримірну структуру. Проте в експериментах з відтворення добіотичних умов пептидними виявляється не більше половини зв'язків. Таким чином, імовірність пептидного зв'язку становить приблизно 1/2 і знову ж таки імовірність одержання 100 таких зв'язків становить 10^{-30} . Отже, імовірність випадкового одержання 100 L-кислот з пептидними зв'язками становить 10^{-60} .

Слід зазначити, що ці малі ймовірності подібні до тих, про які ми говорили в розд. 3.3. С. 83 даної книги у зв'язку з гармонійною будовою Всесвіту. Самі будівельні блоки, з яких складається живе, засвідчують: тіло людини являє собою гармонійне ціле, призначене для того, щоб мати в собі життя.

в) Пол Девіс, відомий фізик, указує на існування колосальних проблем в одержанні пептидних ланцюгів з амінокислот. Другий закон термодинаміки (див. розд. 3.7. С. 95 даної книги) описує природну тенденцію закритих систем до занепаду, втрати інформації, порядку і складності, тобто до збільшення їх ентропії. Тепловий потік йде від теплого до холодного, вода тече вниз, метал іржавіє і таке інше. Другий закон має статистичний характер, тобто він не виключає, що фізичні системи можуть рухатися у зворотному напрямку, «вгору», але ймовірність цього руху дуже мала. Девіс каже: «Було встановлено, що без зовнішнього впливу для самовільного виникнення одиничного маленького поліпептиду всупереч дії закону термодинаміки потрібен був би обсяг рідкого чи газоподібного середовища, сумірного зі спостережним Всесвітом. Вочевидь, довільне перемішування молекул (shuffling) має незначний ефект, коли стрілка руху спрямована неправильно»¹³.

г) У всякому разі для того, щоб життя за цих умов усе-таки виникло, потрібно значно менше часу такого перемішування, ніж це вважає багато фахівців. Принаймні, сліди одноклітинних організмів були виявлені в найдревніших породах.

д) Проте навіть усі ці серйозні труднощі видаються відносно несуттєвими порівняно з проблемою, що постає у зв'язку з формуванням білків з амінокислот. Оскільки білки утворюються не просто шляхом змішання відповідних амінокислот у потрібній пропорції, як це відбувається, коли ми, змішуючи неорганічну кислоту з лугом, одержуємо сіль і воду. Білки будуються з довгих ланцюгів молекул амінокислот, з'єднаних разом, і їх головна особливість у тому, що ці амінокислоти повинні займати в ланцюзі цілком певне місце. Тобто порядок з'єднання в даному

випадку є вирішальним. Так само букви у слові чи команди комп'ютерної програми повинні розташовуватися у певному порядку, щоб їх послідовність мала сенс, а програма працювала. Достатньо одній букві виявитися не на своєму місці, щоб слово набуло іншого значення або зовсім його втратило. Достатньо однієї неправильної команди, щоб комп'ютерна програма перестала працювати. Саме ця властивість амінокислот — розташування у певному порядку — становить ключову різницю між складною організацією живої клітини і порядком, що виявляється у кристалі чи сніжинці. Саме ця складна організація живих систем спонукала Клауса Доуза (Dose), відомого дослідника походження життя, зробити такий висновок: «Понад 30 років експериментів у царині хімічної і молекулярної еволюції, спрямованих на дослідження проблеми походження життя, більше сприяли розумінню складності проблеми походження життя на Землі, ніж вирішенню цієї проблеми. Нині усі дискусії з основних теорій та експериментів у цій сфері або зайшли у безвихідь, або виявили свою повну неадекватність»¹⁴. Саме складна організація біологічних систем свідчить про задум, що стоїть за ними. Аби зрозуміти, чому це так, слід розглянути, що таке складна організація.

4. ПРИРОДА СКЛАДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ (COMPLEXITY) БІОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ

Кристали і сніжинки є високо впорядкованими системами. Але порядок їх організації, що відображає внутрішню структуру речовин, з яких утворені системи, — це повторювана модель, яка нагадує повторюваний малюнок на шпалері. Ці моделі не є зразками складної організації. Щоб у цьому переконатися, розглянемо наступну повторювану послідовність (патерн): Я ТЕБЕ ЛЮБЛЮ Я ТЕБЕ ЛЮБЛЮ Я..... Уявімо собі, що ланцюжок букв Я ТЕБЕ ЛЮБЛЮ повторюється десять тисяч разів. Один із способів оцінки складності ланцюжка — це з'ясування того, чи можна запропонувати його більш простий опис.

Це означає, у свою чергу, оцінку складності алгоритмів, які можуть породити цей ланцюжок, де алгоритм означає будь-який механічний процес, подібний до комп'ютерної програми, що автоматично породжує даний ланцюжок. У нашому випадку це може бути проста комп'ютерна програма: «*For n = 1 to 10000 write Я ТЕБЕ ЛЮБЛЮ; потім stop*» (Для $n = 1$ до 10 000 писати Я ТЕБЕ ЛЮБЛЮ, а потім зупинитися). Як бачимо, програма значно коротша порівняно з довжиною ланцюжка (яку складають 130 000 символів, якщо вважати символом і букву, і пробіл).

У такому випадку ми кажемо (услід за фахівцем з інформатики фірми ІВМ Грегорі Чайтиним¹⁵), що ланцюжок підлягає алгоритмічному стиску і тому не є складним. Інакше кажучи, цей довгий ланцюжок містить дуже мало інформації. Насправді вся інформація в даному випадку міститься в перших трьох словах, а інші є повторенням. Далі. Розглянемо послідовність зі, скажімо, 130 000 букв, вибраних випадково: пиваждлави..... «Випадково», за Чайтиним, означає, що найкоротший опис цієї послідовності буде самою цією послідовністю. Не існує жодного чіткого алгоритму, застосування якого дало б цю послідовність. Остання не підлягає алгоритмічному стиску¹⁶.

І, нарешті, розглянемо іншу послідовність: скажімо, перших 130 000 букв роману Ф.М.Достоевського «Брати Карамазови». З математичного погляду вона видається випадковою, оскільки не підпорядкована жодному простому алгоритму, який би її породив. Але це цілком особлива послідовність. Вона має важливу властивість заданості (specification) і відповідає послідовності букв, які ми вже знаємо, — російським словам. Носії російської мови, знаючи ці слова, можуть зрозуміти, про що цей текст каже, оскільки він має певний зміст. Людина, котра не знає російської мови, не зможе його зрозуміти. Для неї цей текст безглуздий.

Отже, ми розглянули три послідовності, кожна з яких містить 130 000 символів. Перша є добре впорядкованою, але не володіє істотним змістом і складніс-

тю. Друга є складною, але не заданою. А третя має складну організацію і є заданою.

Аби впевнитися, що нам зрозуміла різниця між другим і третім типом складної організації, наведемо ще один приклад. Якщо чорнило пролетіть на папір, стане складна подія — проте ймовірність того, що з усіх можливих плям на папері з'явиться якась одна конкретна пляма, нескінченно мала. Складність чорнильної плями при цьому не має визначеного характеру, тобто не є заданою. Якщо ж, з іншого боку, хтось напише на папері таким же чорнилом якийсь текст, то малюнок на папері буде мати задану складність. І ми, не вагаючись ні хвилини, припишемо появу плями випадку, а появу послідовності букв — розумній діяльності.

Генетичний код. Одним з найфундаментальніших відкриттів у царині живої клітини є саме те, що вона володіє заданою складністю (подібною до складності мови), виявленою в структурі білків, котрі містить клітина. Йдеться про те, що клітина — це структура, яка сходить в кінцевому результаті до структури ДНК ядра. Жива клітина є не просто матерією — вона є матерією, що пронизана інформацією. Подібно до проекту якої-небудь діяльності, ДНК містить інструкції, необхідні для вмонтування білків у функціональний організм. Подібно до твердого диска комп'ютера, ДНК містить інформаційну базу даних, необхідну для отримання заданого продукту. Кожна з десяти трильйонів клітин тіла людини містить базу даних, за своїм обсягом більшу від знаменитої тридцятитомної Британської енциклопедії.

Відкриття подвійної спіралі ДНК у 1953 р., за яке в 1962 р. Крік і Уотсон одержали Нобелівську премію, і наступна розшифровка генетичного коду, пов'язаного з ДНК, належать до тих відкриттів в історії науки, які істотно розширили наші уявлення про живі системи. Практично кожний школяр сьогодні знає про подвійну спіраль молекули ДНК. Ми можемо уявити її сьогодні як довгі вигнуті сходи, «боковини» яких складені з молекул цукру і фосфатів, а «ступенями» є азотисті основи. Інформацію несуть саме «ступені».

Вони можуть бути чотирьох типів: аденін (А), гуанін (Г), цитозин (Ц) і тимін (Т). «Боковини» спіралі утримуються вкупі за допомогою хімічних зв'язків між основами, де А на одному боці «боковин» завжди зв'язане з Т — на іншому, а Г — зв'язане з Ц, чи, як кажуть біологи, комплементарно. Таким чином, на одному боці «боковин» спіралі ми одержуємо дуже довгу послідовність букв АГТЦГААТ..., а на іншому боці — ТЦАГЦТТА.... Так само, як за допомогою звичайного алфавіту будь-якої писемної мови світу може передаватися повідомлення, складене завдяки визначеному порядку букв, послідовність основ на ланцюзі ДНК несе в собі точне повідомлення, записане за допомогою чотирибуквеного алфавіту, котрий складається з букв А, Ц, Г, Т. Ген — це довгий ланцюжок цих букв, який несе інформацію для білка, а геном — сукупність генів, що являє собою складну структуру. Так, ДНК *Escherichia coli* (кишкової палички. — Прим. перекл.) складена з майже чотирьох мільйонів букв. Потрібна ціла книга, щоб її зобразити. Тоді як геном людини — це ціла бібліотека. ДНК має таку ж складну організацію, як і природна мова.

Так, ДНК із її обома «боковинами» несе два «примірки» повідомлення, що дуже важливо в процесі реплікації ДНК. Коли «боковини» ДНК віддаляються одна від одної (чи, як ще кажуть, «розкручуються»), якщо при цьому поблизу є вільні молекули А, Г, Ц, Т, «боковини» будуть повернуті у відповідні місця ланцюга ДНК і відтворять її точну копію. Цей процес реплікації відбувається надзвичайно швидко і точно, хоча іноді виникають помилки. Саме помилки копіювання призводять до мутацій, що породжують розходження між організмами.

Насправді, процес побудови білка надзвичайно складний, і ми можемо уявити його тут лише в загальних рисах. Передусім, інформація ДНК копіюється в іншу нуклеїнову кислоту — РНК. Цей процес називають транскрипцією. РНК подібна до ДНК, за винятком того, що РНК — це молекула, яка складається з одного ланцюга, і замість основи тимін

(Т) має урацил (У). Потім РНК переносить цю розшифровану інформацію (в алфавіті А, У, Г, Ц) до тих частин клітини, де відбувається власне утворення білків. Можна розглядати ДНК як основний план, що міститься в ядрі, а РНК — як фотокопію, що використовується для самого процесу побудови білка. Потім білок будується з послідовності амінокислот шляхом іншого процесу — трансляції, де для побудови однієї амінокислоти потрібен триплет нуклеотидів. Наприклад, ЦГА визначає аргінін, а УУГ — лейцин тощо. Цей процес отримав назву генетичного коду.

Існує 64 імовірних триплети, що можуть бути утворені з чотирибуквеного алфавіту А, У, Г, Ц. При цьому кожний триплет виконує свою певну роль: 61 з них задає амінокислоти, а інші використовуються як «розділові знаки». Існує двадцять амінокислот, і зазвичай є кілька триплетів, що кодують кожну з них (наприклад, глутамін кодує ЦАА і ЦАГ). Отже, послідовність амінокислот у білку точно визначається порядком основ молекули ДНК.

Таким чином, якби навіть амінокислоти можна було відносно легко одержати природним шляхом (що, як ми переконалися вище, насправді неможливо), то виникла б досить складна проблема організації цих будівельних блоків у складний ланцюг. Вона, своєю чергою, привела б до побудови функціонального білка. Одна справа — виробити цеглини, і зовсім інша — організувати побудову будинку чи фабрики. Організація будівництва вимагає спеціальних знань та інформації. Такими знаннями й інформацією володіють архітектори і будівельники. Те ж стосується і будівельних блоків життя. Сліпого випадку недостатньо. Кернз-Сміт каже з цього приводу: «Сліпий випадок... дуже обмежений. Кооперативні зв'язки низького рівня, еквівалентні буквам і коротким словам, він [автор персоніфікує сліпий випадок. — Д. Г., Дж. Л.] може створити надзвичайно легко. Але він стає безпорадним, коли необхідний рівень організації збільшується. І тоді дуже

швидко періоди очікування і великі матеріальні ресурси втрачають сенс»¹⁷. Пол Девіс каже про це ще більш яскраво: «Одержання білка шляхом простої «ін'єкції» енергії більш подібне до підкладання динаміту під купу цеглин і очікування, що внаслідок вибуху утвориться будинок. Ви можете звільнити достатньо енергії, щоб збудувати будинок. Але якщо ви при цьому не подумаєте про те, як поєднати цю енергію з цеглинами, аби створити впорядковане ціле, залишиться мало надій на те, що у вас вийде щось більш упорядковане, ніж купа сміття»¹⁸.

Розглянемо питання утворення білків з імовірнісного погляду. Серед безлічі різних амінокислот у цьому процесі беруть участь тільки 20. Отже, якби ми мали у своєму розпорядженні сукупність, в яку входять тільки ці 20, то ймовірність одержання потрібної амінокислоти в потрібному місці білка була б $1/20$. Отже, ймовірність розташування 100 амінокислот у правильному порядку становила б $(1/20)^{100}$, тобто один випадок на 10^{130} , а значить, є вкрай малою¹⁹.

Наведені обчислення стосуються лише одного білка. Але для життя, наскільки нам відомо, потрібні сотні тисяч білків, і було показано, що ймовірність їх одержання завдяки випадку становить менше 1 до 10^{40000} . Ця цифра дала підставу професору Чандру Вікрамасинге (свого часу — колезі одного з авторів нашої книги) разом із Фредом Хойлом порівняти ймовірність випадкового формування життя з імовірністю того, що ураган, який обрушився на сміттєзвалище, приведе до складання Боїнга-747. Але це всього-навсього сучасна версія спостереження, здійсненого Ціцероном у 46 р. н.е. Він ясно бачив величезні складнощі, пов'язані з випадковим походженням будь-якого феномена, подібного до мови. У трактаті «Про природу богів» Ціцерон полемізує зі своїми опонентами, що вірять у випадкове походження речей: «Не розумію, чому б людині, котра вважає, що так могло статися [внаслідок випадкових зіткнень між тілами виник «чудово прикрашений світ». — *Перекл.*], не повірити і

в інше. Наприклад, якщо виготовити із золота чи якогось-небудь іншого матеріалу у величезній кількості двадцять одну букву, а потім кинути ці букви на землю, то з них одразу утворяться «Аннали» Еннія, так що їх можна буде відразу і прочитати. Навряд чи в такий випадковий спосіб може вийти навіть один рядок»²⁰.

Таким чином, для біології питання походження генетичного коду, загального для усіх форм життя, є фундаментальним. Біологи Джон Мейнард Сміт і Ейорс Сатмарі (Eors Szathmari) пишуть з цього приводу: «Існуючий механізм трансляції настільки складний, настільки універсальний і водночас настільки фундаментальний, що важко збагнути, як він міг виникнути, як життя могло без нього існувати»²¹.

Насправді, чим більше вивчають живу клітину, тим більш подібною вона виявляється до найвисокотехнологічних продуктів людського розуму (типу комп'ютерів). За винятком того, що здатність клітини до переробки інформації набагато перевищує можливості найсучасніших комп'ютерів. Засновник корпорації Microsoft Білл Гейтс сказав з цього приводу: «ДНК подібна до комп'ютерної програми, але вона є набагато досконалішою за будь-який програмний продукт, який ми коли-небудь створили»²².

І так само, як комп'ютер не може працювати без програмного забезпечення, клітина не може діяти без інформації, закодованої в її ДНК. Але, як зауважує П. Девіс, закодована інформація, що надходить, сама по собі є купою непотрібних даних, якщо немає інтерпретатора цих даних або ключа до них. «Генетичні дані самі по собі є просто синтаксисом. Дивовижна корисність закодованої генетичної інформації пов'язана з тим, що амінокислоти «розуміють» її. Інформація, розподілена уздовж ланцюга ДНК, є біологічно релевантною. Кажучи мовою інформатики, генетичні дані — це дані семантичні»²³ і вони мають задану складність (specified complexity).

Девіс додає, що такого типу впорядкованість не може бути результатом дії законів природи. «Чи може конкретна випадковість (randomness) бути гарантованим продук-

том детерміністського, механічного, подібного до закону процесу, на зразок первинного бульйону, відданого на милість відомим законам фізики і хімії? Ні, не може. Жоден закон природи не здатен до неї привести...»²⁴

Звідси випливає: сподівання, висловлені, наприклад, лауреатом Нобелівської премії Манфредом Ейгеном, що зрештою буде знайдено алгоритм чи закон природи, який може породжувати інформацію, безпідставні. По-перше, сформульовані вченими закони жодним чином не спричинюють події; вони їх лише описують. Річ у тім, що Ньютонові закони щодо руху не рухають більярдних куль. По-друге, тип явищ, описаних законами, характеризується регулярністю і порядком. Саме це ми маємо на увазі, коли говоримо про закони. Отже, ідея, що закон може породжувати складну задану інформацію (complex specified information), внутрішньо суперечлива. Закони, подібно до алгоритмів, здатні породжувати порядок на зразок порядку в кристалах, але не складну організацію, подібну до організації мови.

Ті ж за своєю суттю міркування стосуються ідеї, що нібито існують певні здібності до «самоорганізації» у молекулах, які несуть генетичну інформацію. Молекулярна біологія показала, що це не так. Справа якраз у тім, що нуклеотидні основи (А, Ц, Г, Т) можуть утворювати нескінченне число сполук. Якби між ними були якісь подібності, то їх потенціал як носіїв інформації був би надзвичайно обмеженим. Хімік і філософ Майкл Полані каже про це так: «Припустимо, дійсна структура молекули ДНК обумовлена тим фактом, що зв'язки її основ були би набагато сильніші, ніж зв'язки при будь-якому іншому розподілі основ. Така молекула ДНК не несла б у собі жодного змісту. А її кодовий характер відрізнявся би колосальною надмірністю... Яким би не було походження конфігурації ДНК, вона може функціонувати як код, тільки якщо її організація не обумовлена силами потенційної енергії. Вона повинна бути фізично такою ж невизначеною, як послідовність слів на друкованій сторінці»²⁵.

Інші ідеї з приводу самоорганізації були висунуті Іллею Пригожином. Він розглядає термодинамічні системи, далекі від рівноваги, і відзначає, що в них можуть виникати впорядковані моделі. Такою є водяна вирва, що утворюється, коли з ванни витікає вода. Однак і тут йдеться про порядок, а не інформацію. Стефан Мейєр відзначає: «Теоретики самоорганізації добре пояснюють те, що не потребує пояснення... пояснень вимагає не походження порядку... а походження інформації»²⁶.

Губерт Йокі, автор впливової книги «Теорія інформації і біологія» (Information Theory and Biology. Cambridge: Cambridge University Press, 1992), також дотримується цього погляду: «Спроби пов'язати ідею порядку з біологічною організацією або заданістю (specificity) слід розглядати як гру слів, що не витримує критики. Інформаційні макромолекули можуть кодувати генетичні повідомлення і саме тому несуть інформацію, оскільки послідовність основ чи інших частин (residues) зазнає незначного впливу від фізико-хімічних чинників, якщо взагалі його зазнає»²⁷. Як ми вказували у розд. 3.2 цієї книги, значення тексту не можна вивести з хімічного складу паперу і друкарської фарби.

Отже, створюється враження, що за допомогою понять випадковості і необхідності (закону) не можна пояснити походження інформаційно насиченої, складної біологічної організації. Математик і філософ Уільям Дембські каже, що істинність цієї засади може бути доведена, оскільки існує закон збереження інформації²⁸. Дембські стверджує, що хоча природні процеси (випадковість і необхідність) здатні успішно передавати комплексну, задану інформацію, вони неспроможні її породжувати. Отже, існування складної інформації заданого характеру вказує на її розумне джерело. Оскільки генетичну інформацію відносять до даного класу, вона припускає розумне джерело. Більше того, вона містить у собі необхідні свідчення на користь того, що за нею стоїть задум.

5. ПРИРОДА ВИСНОВКУ НА ПІДСТАВІ ЗАДУМУ

Тут важливо зрозуміти: попри те, що ДНК нагадує комп'ютерну програму, висновок на підставі наявності задуму (design inference) не є просто доказом за аналогією. Хоча багато класичних доказів від задуму саме такими і є. В цих доказах намагались йти від аналогічних наслідків до аналогічних причин у такий спосіб, що правильність аргументів зазвичай залежала від ступеня подібності між двома порівнюваними ситуаціями. Однак висновок на підставі задуму, побудований на знанні про ДНК, значно сильніший. Філософ Стефан Мейєр каже: «Необхідність виведення з інформації про ДНК розумного творця усього живого зумовлена не просто її подібністю до програмних забезпечень або людської мови. Необхідність розумного творця пов'язана з тим, що... ДНК має ту саму властивість (інформаційний зміст), що і створені відповідно до задуму комп'ютерні мови і тексти природної мови»²⁹. Мейєра підтримує і фахівець у царині теорії інформації Губерт Йоки: «Важливо зрозуміти, що ми міркуємо [у даному випадку] не за аналогією. Гіпотеза про наявність послідовності (тобто те, що генетичний код працює як книга) стосується безпосередньо і білка, і генетичного тексту, і писемної мови. Тому інтерпретація цих феноменів з погляду математики однакова»³⁰. Таким чином, ми тут міркуємо не за аналогією, а робимо висновок за принципом найкращого пояснення, подібно до слідчого, про якого ми говорили в розд. 2, А/7. С. 55 даної книги. І, як відомо кожному слідчому, причини, котрі, можуть привести до спостережного нами результату, є кращим його поясненням порівняно з причинами, які, наскільки відомо, до такого результату привести не можуть.

Головна праця Дембські «Висновок, побудований на ідеї задуму»³¹ присвячена поясненню природи висновків від задуму, що ми їх робимо на підставі наших уявлень про такі інформаційно насичені системи, як мови, коди, комп'ютери, механізми тощо.

Висновки від задуму, насправді, дуже поширені в науці. Декількох ліній і відколів на шматку кремнію достатньо, аби археолог міг сказати, що це не просто шматок кремнієвої породи, який зазнав дії вітру, води і температурних коливань, а культурний артефакт. Висновки про те, що щось є результатом активності розумної істоти, — типова практика в таких сферах людської діяльності, як археологія, шифрувальна справа, інформатика і судова медицина.

Навіть природознавство останнім часом виявляє інтерес до висновків, побудованих на ідеї організації, що засвідчує існування задуму. Тут як приклад можна навести Програму пошуків позаземного розуму (Search for Extra-Terrestrial Intelligence, скорочено — SETI). Як ми вказували у розд. 1-му цієї книги, НАСА витратило мільйони доларів на розробку і виготовлення радіотелескопів для спостереження по мільйонах каналів, сподіваючись отримати сигнали від розумних істот з космосу.

Хоча деякі вчені, ймовірно, ставляться до SETI як до підприємства, що має сумнівну наукову цінність, ця програма, вочевидь, будується на серйозній науковій проблемі з розпізнавання образів. У рамках даного проекту йде пошук дискретних сигналів серед випадкового радіошуму Всесвіту, які можуть свідчити про розумне джерело цих сигналів. А це, у свою чергу, веде до постановки наступної проблеми: яким чином розпізнати повідомлення, котре йде від розумного джерела, і відрізнити його від випадкового фонового шуму? Дембські в згаданій вище книзі вказує: єдиний спосіб це зробити полягає в порівнянні прийнятих сигналів з уже наявними, що їх мають учені, заданими зразками (patterns). Останні вважають ясними і надійними показниками розуму (подібними до послідовностей цілих чисел). Таке порівняння пов'язане з висновком про наявність задуму. В рамках програми SETI розпізнавання розумної діяльності — законний інструмент природознавства. Астроном Карл Саган вважав, що єдиного повідомлення з космосу було би достатньо, аби переконати нас в існуванні у Всесвіті іншого розумного світу.

Який же висновок потрібно зробити з разючої кількості інформації, що міститься в найпростішій живій системі? Вона говорить нам про задум набагато переконливіше, ніж за аргумент про гармонію Всесвіту, який переконує фізиків, що нам, людським істотам, призначено жити в цьому світі.

6. ІНФОРМАЦІЯ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ

Саме при обговоренні цього питання голос теології гучно волає, щоб до нього прислухалися. Адже теології є що сказати з цього приводу, і її міркування надзвичайно істотні й цікаві. У першому розділі Біблії описи перших дій Бога по створенню світу починаються з твердження: «І сказав Бог...». Наприклад: «І сказав Бог: “Нехай буде світло!” І настало світло» (Бут.1:3). Ідея про те, що Бог «промовляє», була філософськи сприйнята християнським апостолом Іваном в його описі творення: «Спочатку було Слово... Через Нього все постало» (Іван.1:1-3). Як побачимо з розд. 11.3, у грецькій мові лексему «слово» (Логос) застосовували для позначення раціонального принципу, що стояв за будовою світу. Іван твердить, що за Всесвітом стоїть не просто абстрактний раціональний принцип, а особистісний Бог. Більше того, він каже, що Бог є джерелом Слова, — Слова, Яке міститься в серці творіння. У цьому контексті поняття «Слово» передає ідеї повеління, значення, повідомлення — коротше, інформацію, а також, зрозуміло, творчу енергію, що несе в собі цю інформацію. Таким чином, у самім ядрі біблійного уявлення про акт творення покладене поняття, котре вважають центральним у науці, — поняття інформації. Фраза «І сказав Бог...» дуже проста і доступна всім людям усіх часів. І водночас її зміст і наслідки з неї мають дуже глибоке значення. І саме цю ідею Бога, Який є Джерелом інформації й енергії, підкреслено майже в усіх біблійних висловлюваннях з приводу творення.

Автор Послання до Євреїв розвиває цю ідею так: «Вірою розуміємо, що віки створені Божим Словом, тож з невидимого постало видиме» (Євр.11:3). Один з пунктів, який підкреслюють у теорії інформації, полягає в тому, що інформація є невидимою. Її носії можуть бути видимими, як, скажімо, видимі папір і текст на ньому, дим, екран телевізора чи гени. Але сама інформація — невидима і нематеріальна. Ми пишемо цю книгу. Ви її читаете. Ваша зорова система, сприймаючи відбиті від книги фотони, перетворить їх в електричні сигнали, котрі потім передаються в головний мозок. Припустимо, ви передаєте інформацію з цієї книги своєму другові за допомогою слів. Звукові хвилі несуть у собі інформацію від ваших голосових зв'язок у вуха вашого друга, де вони перетворюються в електричні сигнали і передаються у ваш головний мозок. Тепер ваш друг володіє інформацією, що виникла в головному мозку авторів книги. Але від нас вашому другові не було передано нічого матеріального. Для передачі цієї інформації було використано багато матеріальних речей, проте сама інформація не є матеріальною.

У світлі сучасної фізики видається напрочуд дивовижним, що, згідно з Біблією, Слово (інформація) є навіть більш фундаментальним поняттям, ніж матерія та енергія (або мас-енергія, як зараз воліє казати чимало фізиків). Матерія й енергія створені Словом: «Через Нього все постало...» (Іван.1:1-3). Отже, у цьому сенсі інформація переде матерії й енергії.

Саме ця думка була висловлена в колонці редактора журналу «Новини науки» («New Scientist») (від 30 січня 1999 р., с.3). Міркуючи про інформаційну революцію, котра справила колосальний вплив як на винахід механізмів для надшвидкої обробки інформації, так і на відкриття неймовірної здатності переробки інформації біологічними системами, фізик Пол Девіс пише: «Все більше застосування поняття інформації до природи привело до цікавого припущення.

Прийнято вважати, що світ складається з простих, матеріальних часток, подібних до маленьких грудочок, а інформація є вторинним феноменом, пов'язаним зі спеціальними, організованими станами матерії. Але, мабуть, усе навпаки: Всесвіт, можливо, є грою первинної інформації, а матеріальні об'єкти — її складним вторинним проявом».

Девіс каже, що ця ідея була висунута відомим фізиком Джоном Арчибальдом Уілером у 1989 р. Але, як ми показали в даному розділі, вона циркулює вже впродовж кількох тисяч років!

Думка про те, що інформацію слід розглядати як фундаментальну сутність, має глибокі наслідки для нашого розуміння світу і нас самих. Вона надає вагу тому, що ми сказали, оскільки перетворює висновок про розумне начало, котре стоїть за Всесвітом, зроблений на підставі ознак задуму, в ідеальний зразок висновку, який забезпечує найкраще пояснення. Крім того, з цього випливає, що основна редукціоністська посилка філософів-матеріалістів є помилковою, позаяк, виявляється, матерія та енергія неспроможні розвивати всі інформаційно насичені структури, необхідні для життя, без надходження відповідної інформації.

7. ЗАДУМ — АРГУМЕНТ «ВІД НЕУЦТВА»?

Проти концепції, яку ми розвиваємо, висловлюють іноді одне заперечення. Воно полягає у тому, що висновок на підставі задуму — це просто аргумент, до якого вдаються за відсутності необхідного знання. Інакше кажучи, постулювання задуму (і, отже, — Автора задуму) пов'язане з прогалинами в сучасній науці. Але це зовсім неправильно. Прихильники програми SETI не вважатимуть переконливою ідею про те, що постулювання іншого розуму як джерела насиченого інформацією повідомлення, котре коли-небудь буде отримане, спрямоване на закриття прогалин у наявних знаннях. А якщо математичний і теоретико-інформа-

ційний аналіз тотожні, то чи не буде несуперечливим постулювання розумного джерела насичених інформацією повідомлень, що містяться в ДНК? Крім того, як показано в розд. 2, Б/2. С. 59, ми не бачимо жодної проблеми, припускаючи наявність розумного автора даного тексту, і не намагаємося давати редукціоністське пояснення цього тексту в термінах фізичної будови або хімічного складу паперу і чорнил.

Висновок від задуму ми робимо не тому, що не маємо відповідних наукових даних, а якраз тому, що вони у нас є. Знання природи біологічної інформації, з одного боку, і знання того, що розумні джерела інформації є єдиними її можливими джерелами — з іншого, доповнене тим фактом, що випадок і необхідність не можуть породжувати складну задану інформацію, з якою ми маємо справу в біології, роблять задум прекрасним зразком висновку, котрий сприяє найкращому поясненню. Якраз знання обмежень фізико-хімічних пояснень паперу і чорнил, поряд з уявленням про здатність до розумної діяльності, дає змогу відмовитися від натуралістичних пояснень процесу письма і пояснити його, виходячи з ідеї автора. Небажання деяких учених зробити висновок від задуму на підставі знання про інформаційно насичені біомолекули, вочевидь, мало стосується науки. Це зумовлено значною мірою наслідками такого висновку відносно характеру Автора задуму. Отже, це питання світоглядне, а не наукове. Оскільки люди готові робити висновки від задуму, коли йдеться про результати діяльності людини чи позаземного розуму, то проблема не у висновкові від задуму як такого.

Однак, попри те, що висновок від задуму на підставі наявного знання про природу біологічної інформації здається цілком переконливим, багато хто, не замислюючись, відкидає його. Тому варто спитати себе, чому вони це роблять усупереч таким очевидним даним. Це і становитиме предмет наступного розділу.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Поцікавтеся думкою аудиторії: вважають студенти живу клітину спроектованою, чи ні. Ознайомтеся з їхніми аргументами і перерахуйте їх на дошці. Використайте цей список як основу для дискусії.

2. Що означає “нередукована складність”? Наведіть приклад.

3. Опишіть експеримент Міллера-Юрея. Обговоріть у класі (аудиторії) наступне твердження: “Цей експеримент дає належне підґрунтя для розуміння походження життя”.

4. Що означає “задана складність”? Чому вважається, що ДНК виявляє цю властивість?

5. Подискутуйте над твердженням: “ДНК не могла виникнути випадково”.

6. У світлі сучасного наукового розуміння інформації обговоріть біблійне твердження: “На початку було Слово”.

ПРИМІТКИ

¹ Dawkins R. The Blind Watchmaker... P. 1.

² Denton M. Evolution — a Theory in Crisis. Bethesda, Maryland: Adler & Adler, 1986. P. 249-250.

³ Ibid. P. 250.

⁴ Alberts B. The Cell as a Collection of Protein Machines // Cell 92. 1998. P. 291.

⁵ Behe M. Darwin's Black Box. N.-Y.: Simon and Schuster, 1996.

⁶ Ibid. P. 39.

⁷ Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора // Соч. М.-Л., 1939. Т. 3. С. 405.

⁸ Behe M. Op. Cit. P. 186. Тут автор обігрує відому приказку з англомовного наукового фольклору: «Publish or perish» — «Публікуйся чи загинеш» (прим. перекл.).

⁹ Ibid. P. 193.

¹⁰ Див. про це напр.: Опарин А. И. Происхождение жизни // Бернал Дж. Возникновение жизни. М., 1969. С. 250—287.

¹¹ Повний список амінокислот, які можна одержати шляхом такого експерименту, і докладний аналіз питання про походження життя знаходимо в книзі: Thaxton Ch. B., Bradley W. L. and Olsen R. L. The Mystery of Life's Origin. Dallas: Lewis and Stanley, 1992. P. 38.

¹² Ibid. P. 73-94.

¹³ Davies P. The Fifth Miracle. L: Alien Lane, Penguin Press, 1998. P. 60.

¹⁴ Dose K. The Origin of Life: More Questions than Answers // Interdisciplinary Science Reviews. 1988. 13. P. 348.

¹⁵ Cornwell J. (ed.) Nature's Imagination. Oxford: Oxford University Press, 1995. P. 27-44.

¹⁶ Іноді послідовність може видатися випадковою, хоча, насправді, вона такою не є. Так, бінарна послідовність 111100110110011010011001110111100110001 здається випадковою і

- такою, що не має у своїй основі моделі, хоча дійсно вона є цифровим зображенням числа p і тому може бути продовжена за допомогою простого алгоритму. Таким чином, вона має прихований порядок.
- ¹⁷ Cairns-Smith A. G. *The Life Puzzle*. Edinburgh: Oliver and Boyd, 1971. P. 95.
- ¹⁸ Davies P. *Op. Cit.* P. 61.
- ¹⁹ Відомо, що деякі місця в ланцюзі амінокислот білка можуть бути зайняті кількома амінокислотами, що маємо брати до уваги при обчисленні ймовірності. Біохіміки Райдар-Ольсон і Сауер провели ці обчислення і дійшли висновку, що ймовірність може зрости до величини – 1 до 1065, котра, на їхню думку, все рівно «вкрай мала» (*Proteins: Structure, Function and Genetics*. 1990, 7. P. 306— 316). Звичайно, якщо ми візьмемо до уваги і L-форми, і пептидні зв'язки, то ймовірність упаде – 1 до 10125.
- ²⁰ Цицерон. *Философские трактаты*. М: Наука, 1985. С. 131.
- ²¹ Smith J. M., Szathmary E. *The Major Transitions in Evolution*. Oxford and N. Y.: Freeman, 1995. P. 81.
- ²² Gates B. *The Road Ahead*. Boulder: Blue Penguin, 1996. P. 228.
- ²³ Davies P. *Op. cit.* P. 81.
- ²⁴ *Ibid.* P. 88.
- ²⁵ Polyani M. *Life's Irreducible Structure* // *Science*, 1968. N 160. P. 1309.
- ²⁶ Meyer St. *The Return of the God Hypothesis*. Seattle, Discovery Institute Center for the Renewal of Science and Culture. 1998. P. 23.
- ²⁷ Yockey H. *A Calculation of the Probability of Spontaneous Biogenesis by Information Theory* // *Journal of Theor. Biology*. 1977, 67. P. 377-398.
- ²⁸ Dembski W. *Intelligent Design as a Theory of Information* // *Perspectives on Science and Christian Faith*. 1997, 49, 3. P. 180-190.
- ²⁹ Meyer St. *Op. cit.* P. 37.
- ³⁰ *Journal of Theor. Biology*. 1981. N 91. P. 13-31.
- ³¹ Dembski W. *The Design Inference*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Суперечки навколо еволюції

1. СЛІПІЙ ГОДИННИКАР

Як було показано у попередньому розділі, принципове припущення, що покладене в основі доказу, побудованого на ідеї задуму, полягає в наступному: рівень складності, властивий механізмам і біологічним організмам, може брати початок лише в розумному началі. Саме це припущення поставлене під сумнів у теорії еволюції. Наслідки еволюціоністської критики цього припущення настільки важливі, що необхідно зупинитися на цій критиці дещо докладніше.

Однак насамперед слід вказати на те, що *не* підлягає сумніву. І це усвідомлення того, що природа містить у собі певний задум. Воно таке сильне, що його не можуть відкинути навіть найпослідовніші матеріалісти. Так, Френсіс Крік, який одержав разом із Джеймсом Уотсоном Нобелівську премію за відкриття структури ДНК, писав: «Біологи повинні постійно мати на увазі: те, що вони спостерігають, не було створене згідно з якимсь задумом, а є результатом розвитку»¹. Річард Докінз, виступаючи в 1991 р. з радіолекцією (Royal Institution Christmas Lectures), сказав те ж, що й Крік: «Живі істоти... разюче схожі на об'єкти, створені відповідно до задуму». Докінз, як ми вже зазначили вище, йде ще далі й описує біологію як вивчення «складних предметів, які справляють враження створених (designed) з якоюсь метою»².

Чому ж у такому разі вчені не наважуються зробити очевидний висновок і сказати — живі істоти виглядають як створені відповідно до задуму саме тому, що вони дійсно були створені відповідно до задуму? Вчені заперечують висновок про наявність задуму настільки категорично, що можна припустити: вони керуються мотивами, співмірними за своєю серйозністю, принаймні, для тих, хто цей висновок заперечує.

Тому нижче розглянемо природу цього заперечення і його спонукальні мотиви.

Докінз чітко стверджує, що враження про задум є чисто ілюзією. Разом з Кріком та іншими дослідниками він говорить, що еволюційні процеси можуть породити всі ті дуже складні механізми природи, про які ми говорили вище, і при цьому без жодного впливу зовнішнього розуму. Деніел Деннетт у своїй книзі «Небезпечна ідея Дарвіна» пише: «Дарвін запропонував скептично налаштованому світові... схему створення порядку з хаосу, в якому не бере участі Розум»³. Деннетт вважає ідею Дарвіна свого роду кислотою, що загрожує корозією всім додарвінівським поглядам на світ; свідомість постає в його концепції продуктом матерії, результатом позбавлених розумного начала і мети процесів. Цей сценарій добре узгоджується з матеріалістичною філософією і є прямою протилежністю тих ідей, які ми розвивали наприкінці розділу 4, а саме: інформація первинна, а матерія — вторинна.

Якою ж, запитаємо ми, є ця неймовірна еволюційна машина, що володіє творчою силою, здатною створити життя і свідомість з матерії, породити дивні природні форми і утворити механізми переробки інформації? Це не Божественний Розум, каже Докінз, а суто матеріальний механізм. Як би не було спокусливо вважати, що природу створено заради якоїсь мети, пише він, жодного божественного Годинникаря не існує: «Єдиний годинникар у природі — це сліпі сили фізики, хоча й організовані особливим чином. Справжній годинникових справ майстер знає заздалегідь, що він хоче зробити: він виготовляє гвинтики та пружинки і конструює сполучні ланки між ними, маючи на увазі визначену мету. Природний добір, — сліпий, несвідомий, автоматичний процес, який відкрив Дарвін, служить поясненням існування усіх форм життя, котрі явно підпорядковані меті, сам жодної мети не переслідує. Природний добір не має розуму, він не наділений зором, він не планує майбутнього. Він не бачить ні сьогодення, ні прийдешнього. Нічого. Якщо і можна сказати, що він відіграє в природі роль го-

динникаря, то це сліпий годинникар»⁴. Зробимо невеликий відступ, аби зазначити, що образ годинникаря має довгу історію у зв'язку з аргументом від задуму. Ціцерон (106-43 до н.е.) екстраполює свої уявлення про створені людським розумом механізми на впорядкований рух планет і зірок: «Коли ми бачимо, як рухаються частини якогось механізму... ми ж не маємо сумніву, що це зроблено за участю розуму. Тож чи можемо ми, спостерігаючи, як рухається небо... сумніватися, що все це відбувається завдяки розуму, до того ж — розуму незвичайному, Божественному?»⁵

Ціцерон ніби на багато століть уперед передбачає класичний аргумент від задуму, висловлений у XVIII ст. теологом і натуралістом Уільямом Пейлі. «Припустимо, перетинаючи пустир, я спіткнувся об камінь. Мене запитали, відкіля там узявся камінь. Я міг би відповісти, що, наскільки мені відомо, він лежав там завжди; мабуть, буде не досить просто показати абсурдність цієї відповіді. Але припустимо, що я знайшов на землі годинник. Мене, звичайно, запитують, відкіля він узявся в цьому місці. Навряд чи я відповім на це запитання так само, як я відповів на попереднє: “наскільки мені відомо, він там був завжди...” Коли мова йде про годинник, ми мусимо припустити існування годинникового майстра. Це означає, що мав існувати... ремісник... який його зібрав, переслідуючи певну мету, який цей годинник, на наш погляд, відповідає; ремісник розумів його будову і знав, як він буде використовуватися. Будь-яка ознака плану, будь-який прояв задуму, який можна знайти в годинникові, можна побачити в роботі природи. Єдине, чим відрізняється природа, — це більший масштаб таких проявів, що у певному сенсі не піддається жодному обчисленню»⁶.

Підсумуємо вищесказане. Якщо годинник припускає існування годинникового майстра, наскільки ж переконливіше промовляють на користь існування розумного божественного Годинникаря більш складні біологічні механізми типу людського ока. І протягом усієї людської історії чимало людей, у тому числі вчених, знаходило цей «аргумент» незаперечним.

Проте аргументи Пейлі зазнали критики. І деякі опоненти критикували його справедливо, оскільки вигадлива форма, в яку він втілював свої докази, робила його часом смішним в очах публіки. І тому основний зміст його аргументів найчастіше вислизав. Однак жодне з критичних зауважень не зачіпало питання про правильність центральної тези Пейлі. Вона звіщала: коли бачимо складну структуру, подібну до годинника, ніхто не зважиться заперечувати, що вона була створена згідно з якимось задумом.

Філософ Давид Юм, сучасник Пейлі, відкидав його аргумент на тій підставі, що така аналогія некоректна. Юм стверджував, що годинник і біологічні організми, насправді, істотно між собою відрізняються. Тому, за його словами, абсурдно припускати, що живі організми створені подібно до того як був створений годинник. Однак філософ Еліот Соубер (поряд з багатьма іншими) заперечує: «Хоча критичне зауваження Юма дуже серйозне, якщо доказ від задуму є доказом за аналогією, я не бачу підстав, чому доказ від задуму повинен будуватися саме в такий спосіб. Аргумент Пейлі щодо живих організмів цілком самостійний, незалежно від того, чи є годинник і організми подібними явищами. Згадку про годинник у цьому контексті зроблено з тією метою, аби показати, що аргумент про організми є незаперечним»⁷. Зрозуміло, аргумент Пейлі про живі організми цілком самостійний, але Соубер неправий стосовно некоректності аналогії, позаяк розвиток науки з часів Пейлі показав, що відмова від аналогії була цілком передчасною. Юм і Пейлі поняття не мали про те, які відкриття в галузі біохімії будуть зроблені стосовно молекулярних механізмів живих систем (див. розд. 4.2. С. 107 даної книги). Серед цих механізмів можна знайти молекулярні годинники еволюції, значно складніші, ніж годинник Пейлі. Юм також твердив, що для висновку про факт замислу живих організмів у нашому світі слід поспостерігати за організмами, задуманими в інших світах. Він був би вражений, якби довідався, що в лабораторіях нашого світу можна буде створювати біохімічні системи і навіть одержувати білки.

Але вернімося до нашої теми.

Докінз категорично відкидає аргумент про годинникаря. Людське око, хоча й викликає у Докінза подив, з його точки зору воно не свідчить більше ні про що, окрім як про тонкощі сліпого і позбавленого мети процесу. Бог стає непотрібною гіпотезою, і тому дарвінізм для Докінза становить наукове підґрунтя атеїстичної позиції. Хоча, за логікою, атеїзм міг бути переконливим і до Дарвіна, каже він. Проте саме Дарвін, на його думку, створив передумову стати інтелектуально впевненим у собі атеїстом⁸.

Уявлення про те, що дарвінізм усуває необхідність Творця, є доволі поширеним. Палеонтолог Стефан Джей Гоулд твердить: після Дарвіна ми знаємо, що «ніякий дух-промислитель не спостерігає з любов'ю за тим, що відбувається у природі (хоча Ньютонів Бог, який заводить годинники, напевно, усе-таки запустив механізм). І жодна життєва сила не керує еволюційними змінами. І що б ми не думали про Бога, Його існування ніяк не виявляється в природі»⁹.

Докінз і Гоулд втворюють Джуліану Хакслі, який у 1959 р. під час ювілейних читань, присвячених сторіччю Дарвіна, підсумував наслідки еволюційної теорії: «Відповідно до еволюційних уявлень, немає ні місця, ні необхідності у надприродному. Земля не була створена, вона виникла в результаті еволюції. Те ж саме можна сказати і про тварин, і про рослини, що її населяють, у тому числі про нас, людей, нашу свідомість і душу, а також наш мозок і наше тіло. Зазнала еволюції і релігія...»¹⁰. Таким чином, з позиції Хакслі, теорія еволюції витісняє Бога, даючи суто природно-історичне пояснення походженню не лише біологічних форм, а й таких вищих форм, як свідомість і мислення. Такої ж позиції дотримується наш сучасник, академік Гінзбург. Він у зв'язку з обговоренням еволюційної теорії стверджує, що наукові уявлення і віра в Бога зовсім несумісні¹¹.

Думку про те, що атеїзм є логічним наслідком еволюційної теорії, можна знайти не лише у науково-популярних книжках, а й в університетських підруч-

никах. Звернімося, приміром, до відомого підручника з теорії еволюції для університетів, написаного співробітником Музею зоології хребетних (Берклі, Каліфорнія) Монро Стрикбергером. У підручнику сказано: «Побожування, що дарвінізм — це спроба витіснити Бога зі сфери творення, є... обґрунтованим. На запитання: «Чи існує Божественна мета у створенні людини?» — теорія еволюції відповідає: «Ні, не існує». Згідно з цією теорією, адаптація виду й адаптація окремої людини виходять з природного добору, а не акту творення»¹².

Тому навряд чи слід дивуватися такому розповсюдженому уявленню, нібито теорія еволюції усунула Бога як щось непотрібне або таке, що вносить плутанину у свідомість сучасної людини. Позиція відомого філософа Роджера Скрутона цьому приклад. «У мене науковий світогляд, — каже він. — Я просто не можу не брати до уваги ідеї дарвінізму. Вони здаються мені очевидними»¹³.

Отже, перед нами дуже дивна ситуація. З одного боку, природним висновком з існування і складного характеру біологічної інформації є існування розумного Творця, Який створив як саму інформацію, так і нас самих. З іншого боку, поширена думка, що розумний Творець зовсім не потрібний і навколишній світ могли породити еволюційні процеси, які не мають свідомості.

2. НАСЛІДКИ ТЕОРІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ДЛЯ РОЗУМІННЯ МІСЦЯ ЛЮДИНИ У СВІТІ

Не буде перебільшенням сказати, що теорія еволюції вплинула на усвідомлення людиною свого місця і значення у світі, подібно до землетрусу. І цей вплив торкнувся всіх сфер людського життя. Чи є життя результатом суто природно-історичних процесів? І як же тоді виникла мораль? Чи еволюціонувала вона поряд з іншими явищами? І якщо це так, то яким є значення наших уявлень про те, що таке добре, а що погане, що слід вважати справедливістю та істиною? Деніел Деннетт називає еволюцію «небезпечною ідеєю Дарвіна», тому що вона «значно глибоко

ше підриває наші найфундаментальніші уявлення, ніж це припускали найвідданіші її апологети...»¹⁴.

Річард Докінз із ним погоджується. Він не сумнівається в тому, що дарвінівська теорія стала свого роду вододілом в історії думки: «Нам тепер немає потреби вдаватися до марновірств, коли зіштовхуємося зі споконвічними проблемами: чи існує сенс життя? для чого ми живемо? що є людина? Автор останнього з цих запитань, знаменитий зоолог Дж. Сімпсон... заявив наступне: “Я хочу тут підкреслити, що всі спроби відповісти на це запитання, які робилися до 1859 р., нічого не варті і нам краще зовсім не брати їх до уваги”»¹⁵.

Отже, що ж засвідчують нові відповіді на ці запитання? Лауреат Нобелівської премії Жак Моно не має сумніву, що тепер людські істоти можуть позбутися почуття кінцевої мети чи морального зобов'язання: «Чистий випадок, абсолютно вільний, але сліпий, покладено у саму підставу колосальної будівлі еволюції, і людина врешті-решт довідалася, що вона одна у цій байдужій безмежності Всесвіту. Ні її доля, ні її обов'язок не були в ньому закладені»¹⁶.

Подібні ідеї постійно знаходять відображення в засобах масової інформації. Аласдер Палмер, який висвітлює новини науки для однієї з найбільших газет світу, пише: «За найкращим поясненням походження людини як виду, єдина безсмертна частина людини — це молекула ДНК. Але це пояснення суперечить не лише релігійній інтерпретації світу. Воно суперечить ще і нашим етичним цінностям, оскільки більшість з них сформувалася під впливом нашої релігійної спадщини. У науковому поясненні світу немає більше місця свободі волі або аналогічній здатності кожного індивіда бути добрим чи справедливим. Немає місця і для душі»¹⁷. Таким чином, за цим поглядом, людські істоти благополучно звільняються від вкладеного в них почуття власної гідності, усвідомлення моральних цінностей, свободи і безсмертя — і все це в ім'я науки. Відходять і поняття «природного закону», — уявлення про те, що людські істоти

наділені якимись вродженими правами, які надаються їм не освіченим демократичним урядом, а Самим Творцем. І якщо наука розправилась із трансцендентним Творцем, Який колись визначив такі норми і цінності, то як і ким вони мають визначатися тепер?

Це питання особливо важливе в світлі розробок у галузі генної інженерії, котра швидко набирає темпи. З одного боку, в наявності позитивні результати генної терапії у боротьбі з деякими порушеннями на генному рівні, типу фіброзу сечового міхура. З іншого боку, розвивається генна інженерія стосовно клітин зародкового шляху (germline engineering), здатність штучно змінювати гени таким чином, що це впливає на наступні покоління організмів. Так, у журналі «New Scientist» («Новини науки» від 3 жовтня 1998 р.) повідомлялося, що подібний рівень впливу ось-ось буде досягнуто. Під яскравою назвою «Еволюція мертва» у заголовній статті журналу йшлося, що хочемо ми того чи ні, але в найближчі кілька років людські істоти зможуть контролювати свою власну еволюцію. У статті далі повідомлялося: хоча нині, згідно з угодою Ради Європи (підписаною 23 країнами), генна інженерія стосовно клітин зародкового шляху заборонена, більшість фахівців твердять, що будуть здивовані, якщо через 20 років навколо не стрибатимуть дітлахи, котрі з'явилися на світ в результаті експериментів генних інженерів. А наше ставлення до подібних речей змінюватиметься від «ніколи і нізащо» до «напевно, може бути». Люди стають об'єктами свідомого біологічного регулювання з боку інших людей.

Учені, подібні до Джона Кембелла, молекулярного біолога з Каліфорнійського університету (Лос-Анджелес), часто висловлюються, що в результаті генної інженерії, ймовірно, з'являться люди з більшою тривалістю життя, несприйнятливі до СНІДу або деяких видів раку. Проте генна інженерія відкриває й інші можливості, які не мають жодного відношення до порятунку життя людей чи попередження хвороб. Це — можливості впливу на особистість, поведінку і навіть інтелект. За якими нормами буде здійснювати-

ся такий вплив? Якими правилами контролюватимуть процес формування надлюдини? На думку Лібе Кавальєрі, молекулярного біолога з Університету штату Нью-Йорк, потенційний ефект генної інженерії перевищує масштаби впливу, пов'язані з розщепленням атома. І небезпеки, які вона за собою тягне, можуть бути такими ж значними.

У зв'язку з цим спадають на думку пророчі слова К. С. Льюїса, який пробував ще 1945 року передбачити результати перемоги людини над природою. Намагаючись витримати нейтральний тон, він змальовує її так: «Останній етап перемоги над природою, можливо, досить близький, настане тоді, коли внаслідок застосування методів євгеніки, переднатального впливу, освіти і пропаганди, заснованих на відпрацьованих методиках прикладної психології, людина досягне повного контролю над собою. Людська природа буде останнім бастионом, що впаде перед людиною. Битва за цей бастион зрештою буде виграна. Але хто виявиться в ній переможцем? Влада людини робити над собою усе, що їй заманеться, означає... владу одних людей робити з інших те, що подобається першим. І ті, кого вони в такий спосіб сформуєть, не обов'язково будуть людьми нещасливими. Вони взагалі не будуть людьми — вони будуть артефактами. Остаточна перемога людини над природою виявиться скасуванням Людини»¹⁸ (*переклад наш. — Т. Б., В.Л.*).

Генетик Майкл Дентон свідчить про глибокий вплив теорії еволюції на сучасну культуру: «Весь етос і філософія сучасної західної людини значною мірою ґрунтуються на центральному твердженні дарвінівської теорії, що людство не було результатом творчих цілей Божества, а виникло шляхом нерозумного процесу добору серед довільних молекулярних моделей за принципом спроб і помилок. Культурне значення теорії еволюції, таким чином, незмірно велике. Вона вінчає собою природничо-наукове дослідження світу, будучи останнім тріумфом світського підходу, який після епохи середньовіччя витіснив наївну космологію біблійної книги Буття із західної свідомості»¹⁹.

Д. Деннетт каже, що основна дарвінівська ідея «насправді має далекосяжні наслідки для нашого уявлення про те, у чому сенс життя або у чому він може полягати», і що ця ідея змусила «кожного побачити, нехай невиразно, як багато поставлено на карту»²⁰.

І саме тому, що поставлено на карту наше розуміння культури, сенсу життя і моральності, варто докладніше зупинитися на проявах теорії еволюції, котрі стосуються зазначених аспектів нашого життя. Про це поговоримо в Частині 3 нашої книги. Але передусім маємо проаналізувати наукові і філософські посилки, що покладені у підґрунтя теорії еволюції.

Слід відразу ж зазначити — в деяких тонкощах теорії еволюції заважає розібратися нагромаджена навколо неї плутанина. У розділі 4-му ми показали, що біологія дає красномовні підстави для висновку від задуму. Останній підкріплений даними фізики і космології про те, що нам, насправді, призначено жити на цій Землі. Але всупереч цим даним біологі-матеріалісти твердять, що висновок від задуму помилковий, оскільки наявність складної організації у Всесвіті можна нібито пояснити за допомогою еволюційних механізмів. Отже, виходить, що ці вчені пропонують нам зробити однозначний вибір між Богом і еволюцією. Перше запитання, на яке ми хочемо відповісти, є таким: чи дійсно нам треба робити цей вибір?

3. ЧИ Є АТЕЇЗМ ЛОГІЧНИМ НАСЛІДКОМ ЕВОЛЮЦІЙНОЇ ТЕОРІЇ?

Міркування Хакслі, Докінза, Деннетта й інших ґрунтуються на визнанні істинності двох тверджень:

Твердження 1. Біологічна еволюція несумісна з існуванням Творця.

Твердження 2. Біологічна еволюція вичерпно пояснює складну організацію живого світу.

Чимало матеріалістів вважає, що тут відсутній предмет для дискусії: для них обидва ці твердження істинні, причому перше самоочевидне, а друге впли-

ває з наукових досліджень. І все ж два вкрай важливі факти свідчать, що не все так просто. По-перше, є багато вчених, зокрема і в науках біологічного циклу, які вірять у Бога. А, по-друге, в рамках науки все частіше й частіше виникають питання щодо точного змісту Твердження 2. Тому ми повинні дослідити логіку дедуктивних висновків, що їх виводять з еволюційної теорії, а потім запитати себе, чи дійсно механізми, відкриті Дарвіним і його послідовниками, сповнені тієї ваги, котра їм надається.

Звернімося до Твердження 1. Ідея про те, що Бог і біологічна еволюція — це взаємовиключні альтернативи, припускає: Бог і еволюція належать до однієї категорії пояснювальних принципів. А це, вочевидь, помилкове посилання. Еволюція — це біологічний механізм, а Бог — це Діюча сила, Яка щось робить.

Як ми переконалися у розд. 2, Б/1 (на даному етапі знайомства з нашою книгою ми настійливо рекомендуємо його перечитувати), розуміння механізму роботи машини марки «Форд» не є аргументом на користь того, що сам Форд не існує (не існував). Видатний фізик, кавалер ордена Британської імперії II ступеня, член Британського Королівського товариства²¹, голова низки урядових і міжурядових комітетів з екології та глобальних кліматичних змін і колишній глава Британської метеорологічної служби Джон Хоутон пише: «Факт нашого розуміння механізмів функціонування Всесвіту чи живих систем не заважає нам вірити у Творця так само, як розуміння процесів складання годинника, якими б автоматичними вони не видавалися, не припускає, що можна обійтися без годинникових справ майстра»²².

Саме на підставі такого типу міркувань бачимо — завжди були і є видатні вчені, котрі вважають еволюційні механізми тим способом, яким Творець створив усе розмаїття життя. У самого Дарвіна також були прихильники, що дотримувалися цього погляду. Приміром, відомий гарвардський ботанік Аза Грей. Він був християнином і першою людиною за межами Англії, якій Дарвін виклав свою теорію і з якою постій-

но підтримував зв'язки. І сьогодні такі видатні вчені, академіки, як Гілін Пранс, член Британського Королівського товариства; член цього ж товариства Боб Уайт, професор геології з Кембріджу; Кью Гарденс, директор відомого в усьому світі Ботанічного саду (передмістя Лондона); Сем Беррі, професор генетики з Лондонського Університетського коледжу; Джон Брайант, професор молекулярної біології з Ексетерського університету і чимало інших категорично не погодяться з виведенням атеїзму з біології.

Дійсно, на логічному рівні аргумент про існування деякого механізму, який не виключає дії розумної сили, настільки простий і переконливий, що природно виникає питання, чому багато вчених усе-таки продовжують твердити: наслідком ідеї еволюції є атеїзм.

Однією з основних причин тут, як видно, є міркування: хоча існування такого механізму за логікою не виключає наявності автора його задуму, виявлений еволюційний механізм не потребує такого автора. Наприклад, Деннетт припускає, що «чимало автоматичних процесів є блискучим результатом творчості... Але ж ті, хто придумав автоматичну передачу чи автоматичні двері, були аж ніяк не дурнями і їхня винахідливість полягала у створенні таких «розумних» пристосувань, якими можна було б оперувати, не докладаючи при цьому свого розуму»²³.

Далі він каже, що на цій підставі в деяких людей склалося враження: процес творення якраз і полягав у створенні Богом тих, хто може робити автоматичні пристрої. Але потім Деннетт стверджує, що Дарвін відкрив існування процесу іншого типу (природного добору). Внаслідок нього «творча» праця була істотно розтягнута в часі і зберегла досягнуте на кожному етапі. Це означало: природний добір якимось чином творить (designs) і при цьому сам не є результатом творення і не переслідує жодної мети. Деннетт описує його як «механістичність, що не має свідомості і мети»²⁴.

Дуже подібний на цю картину опис Річардом Докінзом еволюційного Сліпого Годинникаря, який ми наводили вище: «Єдиний годинникар у природі — це сліпі

сили фізики... Природний добір, — сліпий, несвідомий, автоматичний процес, відкритий Дарвіним, який є поясненням існування усіх форм життя, що явно підпорядковані меті, сам ніякої мети не переслідує».

Однак якщо придивитися до цих описів уважніше, виявиться, що вони побудовані не зовсім послідовно. Зрозуміло, фізичні процеси на кшталт природного добору самі по собі сліпі і несвідомі, подібно до більшості інших фізичних процесів. Проте Докінз твердить, що природний добір є «поясненням» усіх форм життя на всіх рівнях, у тому числі й форм, які містять у собі мету. У розд. 2, Б/2 цієї книги ми охарактеризували такий методологічний редукціонізм як перехідний в онтологічний редукціонізм. Насправді, Докінзу не вдається у даному пункті міркувань виразно відповісти на метафізичне питання, чи стоїть за цими процесами розум, що підпорядковує їх якійсь меті. Аргумент Докінза виглядає так само переконливо, як і твердження, що храповик і випадкові рухи руки є поясненням існування і форми мого ручного годинника, який має цілком певне призначення самозаведення. Адже храповик і рухи позбавлені свідомості, сказав би він у цьому випадку. А це абсурд.

Поняття «єдиний годинникар» у Докінза, мабуть, засвідчує те, що, на його думку, жодна рушійна сила не потрібна. Але годинникових справ майстер — це людина, особистість, і тому, називаючи природний добір годинникарем, Докінз непомітно персоніфікує цей процес. Кінцевий ефект цього типу аргументації розрахований на те, щоб читач подумав: Докінз у своєму поясненні оминає введення особистісної діючої сили. Хоча насправді це йому не вдається. Адже міркування Докінза є просто вираженням його думки і віри, а не аналізом поставленого питання.

Розглянемо ще один приклад. Це часто цитоване висловлювання видатного біолога з Гарварда Джорджа Гейлорда Сімпсона. «Людина, — пише він, — це продукт позбавленого мети природного процесу, що не брав людину до уваги. Поява людини [у цьому світі] не була запланована»²⁵. Ще раз зверніть увагу на двозначність

опису цього процесу. Позбавлений мети процес міг «мати на увазі» процес, що не має мети, тобто не включає цілеспрямованої свідомості. Або він міг «мати на увазі» процес, позбавлений мети, у тому розумінні, що той не був організований і запланований, тобто не був продуктом розумної діючої сили. Про що говорить Сімпсон? Фраза «Поява людини [у цьому світі] не була запланованою» є ключем до розуміння смислу його твердження. Але вона водночас є й ознакою того, що Сімпсон у даному випадку вийшов за межі науки і опинився у сфері метафізики. Він, подібно до Докінза і Деннетта, просто висловлює тут свою думку. Питання про те, чи має вона підстави, розглянемо нижче.

А зараз хочемо підкреслити, що описи передбачуваного механізму еволюції зазвичай завантажені неоднозначно інтерпретованими словами на кшталт «сліпий», «автоматичний», «позбавлений мети» і супроводжуються відкритим запереченням розумної діючої сили. Це виявляє метафізичність позиції авторів.

Звернімося ще раз до нашої аналогії з іменинним пирогом (розд. 2, Б/2) і нагадаємо, що задачею наукового аналізу не може бути визначення мети, для якої був спечений пиріг. Наука в принципі не може робити висновків щодо мети.

4. ЕВОЛЮЦІЯ І МЕТАФІЗИКА

Вище ми пересвідчилися у тому, що атеїстичні висновки з біології пов'язані з протягуванням у визначення еволюції метафізичних понять. Цей факт, поряд із наведеним вище висловом Стрикбергера про прагнення еволюціоністів усунути Бога, порушує питання про те, якими є стосунки між біологією і метафізикою. Цікаво в зв'язку з цим відзначити: Майкл Рьюз, провідний філософ-еволюціоніст, у своєму програмному виступі перед Американською Асоціацією розвитку науки в 1993 р. сказав, що для багатьох його однодумців еволюція відіграла роль світської релігії.

Дональд МакКей, фахівець з дослідження асоціативних зв'язків у головному мозку, описує, як це від-

бувалося: «В біології стали апелювати до еволюції, як до Бога. А якщо це проходить у біології, то чому б не відтворити подібне ставлення й в інших галузях знання? Зі спеціально наукової гіпотези... це уявлення швидко перетворилося в атеїстичний метафізичний принцип, апеляція до якого може звільнити людину від теологічного трепету перед лицем Всесвіту. Написаний із великої літери «Е» і зведений у почесний сан наукової теорії еволюції... «Еволюціонізм» став назвою для цілої антирелігійної філософії, де «Еволюція» відігравала роль, можна сказати, наділеного особистістю божества, “реальної сили у Всесвіті”»²⁶.

Добре розумів суть цього питання, а також інших основних питань у суперечці навколо еволюції К. С. Льюїс. У своєму блискучому есе «Похорон великого міфа» він пояснює, що «ми повинні чітко розрізняти еволюцію як біологічну теорему і популярний еволюціонізм... який, безумовно, є міфом». Льюїс обґрунтовує своє твердження насамперед на хронології. «Якби популярний еволюціонізм був не міфом, а інтелектуально законним впливом наукової теореми на суспільну свідомість (як він сам про себе думає), то він виник би після того, як теорема набула широкої популярності». Але, вказує вчений, історично філософія еволюціонізму з'явилася раніше біології. Далі Льюїс пропонує «внутрішній» аргумент на користь своєї думки: «Еволюціонізм... відрізняється за своїм змістом від біологічних уявлень про еволюцію. Для біолога еволюція — це гіпотеза. Вона охоплює більше фактів, ніж будь-яка інша популярна гіпотеза, і буде прийнятною доти, доки якесь нове припущення не охопить більше фактів за допомогою ще меншого числа припущень. Я вважаю, що так думає більшість біологів. Професор Д. М. С. Уотсон навряд чи приєднається до такої оцінки. На його думку, еволюцію “зоологи приймають не тому, що її можна спостерігати чи доводити за допомогою логічно несуперечливих даних, а тому, що її єдина альтернатива, — якесь особливе творення, — є вочевидь неправдоподібною”. Це означає, що єдина підстава для прийняття [еволюціонізму] має не емпіричний, а мета-

фізичний характер. [Еволюціонізм] виявляється догмою метафізика-аматора, який вважає ідею створення світу неправдоподібною»²⁷.

Таким чином, Льюїс вважає дивним, що вчений може спиратися на метафізичні докази для прийняття наукової теорії. Однак, як міг переконатися читач з аргументації в розд. 2, В/5. С. 70 даної книги, наука не є філософськи нейтральною і зазвичай розвивається в рамках парадигми. А парадигми, своєю чергою, аж ніяк не ізольовані від впливу світоглядних установок. Деякі вчені, мабуть, вважають, що тільки парадигми, засновані на матеріалістичних посилках, можуть вважатися як наукові. Річард Докінз, наприклад, говорить: «Наше пояснення не повинно входити в суперечність із законами фізики. Насправді, воно має використовувати закони фізики і ніщо, крім законів фізики»²⁸. Якраз слова «ніщо, крім законів фізики» свідчать про те, що Докінз готовий прийняти лише редукціоністські, матеріалістичні пояснення. Його парадигма, безсумнівно, матеріалістична.

Якщо вже К. С. Льюїс був здивований твердженням Д. М. С. Уотсона, то що б він подумав із приводу висловлювання генетика зі світовим ім'ям Річарда Левонтіна (Гарвардський університет): «Наша готовність прийняти наукові твердження, що суперечать здоровому глузду, є ключем до розуміння реальної боротьби між наукою і надприродним. Ми стаємо на бік науки, попри очевидну абсурдність деяких її конструктів... незважаючи на терпимість наукового співтовариства до всякого роду непідтверджених історій, оскільки ми первинно дотримуємося... матеріалізму. І справа не в тім, що методи й інститути науки якимсь чином змушують нас прийняти матеріальне пояснення світу явищ. Зовсім навпаки. Наша прихильність до матеріальних причин змушує нас створювати апарат дослідження і розробляти систему понять, що ведуть до матеріалістичних пояснень, незалежно від того, наскільки суперечними інтуїції або таємничими вони здаються непосвяченим. Більше того, наш матеріалізм абсолютний, оскільки ми не можемо пустити божественне навіть на поріг»²⁹.

Це одкровення видатного члена наукового співтовариства суттєво відрізняється від загальноприйнятого розуміння науки як такої, що неупереджено йде за висновками експериментальних даних, куди б вони не вели. Для Левонтина матеріалізм — це найважливіше. Це його кредо, на ньому він ґрунтує все інше. Його кредо не сформоване на підставі одержуваних ним наукових даних, а є світоглядом, що впливає на його підхід до науки.

Небезпека такого підходу, як указує фахівець з логіки доказу Філіп Джонсон (Берклі, Каліфорнія), в наступному: «...сфера дії методологічної посліпки, корисної для обмеженого кола задач, настільки розширюється, що вона стає метафізичним абсолютом»³⁰.

Левонтин чітко дає зрозуміти, що в основу його філософії покладене догматичне несприйняття Творця, а не наукові пошуки. Його матеріалістична «сіть» не призначена для того, щоб «упіймати» в неї Бога. Проте це означає, що питання існування Бога залишається повністю відкритим. Матеріалістична наука часто стверджує, що вона довела — Бога не існує! Спробуємо показати суть цієї ситуації на такому прикладі. Якщо ми спеціально сконструюємо пристрій для реєстрації лише видимої частини спектра, буде нерозумно доводити на підставі експериментів з використанням цього пристрою, що не існує інфрачервоних, ультрафіолетових, рентгенівських і гамма-променів. Висновок про те, що ми їх не виявили, буде наперед доведений. Адже наш пристрій був спеціально сконструйований так, щоб ми не могли їх виявити. Так само, якщо ми будуватимемо свій науковий пошук з тим, аби апріорно виключити існування Бога, то буде абсурдним доводити, що до атеїзму нас привели наші наукові дослідження.

Слід зазначити: ми не стверджуємо, що Левонтин та інші вчені, котрі апріорно прийняли матеріалістичну позицію, не можуть отримувати якісних наукових результатів. Це було би безглуздим твердженням. Прекрасні наукові результати здобувають дослідники, що виходять як з матеріалістичних посилок, так і з теїстичних. Насправді ж, коли йдеться про наукове дослід-

ження пристрою і функціонування навколишніх предметів (а це і є основна мета науки), на відміну від вивчення їх походження, світоглядні установки відіграють дуже незначну роль. Ми ж стверджуємо важливість визнання того, що вихідні посилки досліджень накладають обмеження на висновки з цих досліджень.

Так, міркування Левонтина залишає відкритим питання про існування інших типів наукових парадигм. Останні, будучи не обмеженими жорсткими матеріалістичними припущеннями, можуть допомогти нам відповісти на питання про те, чи виявляє Всесвіт у цілому і життя на Землі, зокрема, ознаки творчої діяльності Творця.

5. ЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ МАТЕРІАЛІЗМУ

У зв'язку з вихідними передумовами матеріалізму виникає ще одне надзвичайно важливе питання. По-перше, очевидно, що висновок від задуму завжди має найжорсткіший опір — але не з боку науки, а з боку філософії та ідеології. Цей висновок просто оголошують поза законом «за визначенням», без залучення яких-небудь фактичних даних. З іншого боку, якщо, як каже Левонтин, наука — це свого роду «прикладний матеріалізм», тоді слід визнати в якості аксіоми, що життя — це наслідок суто матеріальних процесів. Таким чином, матерія й енергія повинні, в остаточному підсумку, мати здатність породжувати життя. І це тому, що не існує жодної альтернативи. Іншими словами, якщо матеріалістична посилка є правильною, то якийсь процес еволюції відбувався в силу суто логічної необхідності, незалежно від того, чи існують фактичні дані на його підтримку чи ні.

Це, звичайно, не означає, що еволюційна теорія помилкова. Однак існує реальна небезпека, що матеріалістична парадигма чинитиме такий сильний тиск на розвиток відповідної теорії (див. про концепцію Т. Куна в розд. 2, В/5 цієї книги), що остання втратить функцію критичного аналізу власних результатів, вельми характерну для науки як виду діяльності. Кун засте-

рігав учених, наголошуючи на тому, що парадигми, які формують закриту жорстку структуру знання, призводять до вилучення з поля зору вчених явищ, котрі не вписуються в цю структуру. Коли дещо вважати за істину, то дані, які розходяться з цією «істиною», або просто не беруться до уваги, або легко відкидаються. Щоб уникнути цієї небезпеки, Річард Фейнман, лауреат Нобелівської премії з фізики, рекомендує дуже ретельно реєструвати усі фактичні дані, які суперечать прийнятій тобою теорії, тому що найлегше обманути самого себе.

На жаль, застереження Куна і Фейнмана часто залишаються непоміченими, так що висловлювання сумнівів із приводу теорії еволюції може виявитися ризикованою справою. В очах багатьох людей піддати сумніву еволюцію означає нібито підняти руку на фактичні дані і тим самим, можливо, бути занесеним у список недоумкуватих маргіналів. Так, Річард Левонтин пише: «Прийшов час... відверто сказати, що еволюція, насправді, — це не теорія... Птахи виникли з «нептахів», а люди з «нелюдей». Людина, яка претендує на розуміння світу природи, може заперечувати ці факти не більше, ніж вона може заперечувати, що Земля кругла і обертається навколо своєї осі та навколо Сонця»³¹. Докінз і в цьому питанні залишається неперевершеним. Він каже: «Якщо ви зустрічаєте когось, хто стверджує, що не вірить в еволюцію, ви можете зовсім спокійно сказати — ця людина тупа, неосвічена чи психічно ненормальна (чи зловмисна, у що мені хочеться вірити щонайменше)»³².

В очах Левонтинна і Докінза взяти під сумнів еволюцію означає накликати на себе звинувачення у науковій наївності або у чомусь гіршому. Однак уже сама агресивність цих звинувачень може скоріш надихнути справжнього вченого на подальші дослідження, аніж зупинити його. Кажуть, що Арістотелю належить думка про те, що секретом успішного дослідження є вміння ставити правильні запитання. А якщо ми ставимо неправильні запитання, ми повинні розібратися, чому вони неправильні.

6. ВИЗНАЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ

Можливо, причиною агресивності звинувачень тих, хто піддає сумніву еволюцію, є почасти саме визначення терміна «еволюція». Вище ми вживали цей термін, начебто стосовно нього існує загальна згода. Насправді ж, дискусії з приводу еволюції найчастіше виявляються безплідними саме тому, що їх учасники не замислюються над фактом неоднозначного використання даного терміна. Деякі з цих значень є настільки ясними і несуперечливими, що їх неприйняття дійсно може бути свідченням неущтвта чи тупості (але аж ніяк не зловмисності!).

Отже, що ж таке еволюція? Наведемо кілька значень цього поняття.

1. ЗМІНА. РОЗВИТОК. МІНЛИВІСТЬ. У цьому значенні термін «еволюція» застосовують для опису зміни, котра не припускає якогось механізму (чи відсутності такого), що керує цією зміною. У такому сенсі ми кажемо про «еволюцію автомобіля», яка потребує участі розуму; машина не може еволюціонувати сама, це відбувається тільки завдяки ідеям і діяльності інженерів. Ми можемо казати про «еволюцію берегової лінії», за якої природний вплив моря і вітру, флори і фауни формує з часом обриси берегової лінії. Коли люди кажуть про «еволюцію життя» у цьому розумінні, то вони мають на увазі лише одне — життя якимось чином виникло: чи природним шляхом, чи внаслідок творіння, чи в результаті дії обох сил, чи якимось іншим шляхом.

2. МІКРОЕВОЛЮЦІЯ: ЕВОЛЮЦІЯ В РАМКАХ ПЕВНОЇ СКЛАДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ, КІЛЬКІСНА ЗМІНА ВЖЕ ІСНУЮЧИХ ОРГАНІВ ЧИ СТРУКТУР. У даному випадку обговорюють питання не походження, а зміни чи перебудови чогось, що вже раніше існувало. Такі мікроеволюційні процеси можна легко спостерігати, як показує дослідження зміни довжини дзьоба співучих птахів, здійснене Джонатаном Вайнером³³. Цей аспект теорії еволюції не викликає заперечень. Стосовно багатьох подібних явищ навряд чи взагалі можна говорити про еволюцію, якщо йдеться про змі-

ну у певному напрямі. Скоріше це приклади варіювання в рамках, по суті своїй, стабільного виду.

3. МАКРОЕВОЛЮЦІЯ: ПОЯВА НОВИХ ОРГАНІВ І СТРУКТУР, ЯКІСНО НОВОГО ГЕНЕТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ, ЕВОЛЮЦІЯ ВІД ОДНОКЛІТИННИХ СТРУКТУР ДО БАГАТОКЛІТИННИХ ТОЩО.

4. НАЯВНІСТЬ ЗАГАЛЬНОГО ПОПЕРЕДНИКА. Іноді цей напрям називають загальною теорією еволюції, або теорією загального походження, згідно з якою всі рослини і тварини пов'язані наявністю спільних предків. При цьому не завжди уточнюють, чи це можливо. Зазвичай таке уявлення ілюструють філогенетичними деревами, за якими можна простежити хронологію розвитку всього живого від спільних попередників.

5. НЕОДАРВІНІСТСЬКЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ, ЧИ СПЕЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ ЕВОЛЮЦІЇ. Предметом цієї теорії є механізми розвитку. Вона стверджує, що природний добір і природні мутації і деякі випадкові ефекти типу дрейфу генів є машиною, яка керує як мікро-, так і макроеволюцією. Цей неodarвіністський синтез іноді називають просто дарвінізмом, хоча сам Дарвін нічого не знав про генетичні параметри.

6. ШТУЧНИЙ ДОБІР, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ У РОСЛИННИЦТВІ І СКОТАРСТВІ. Селекціонери отримали величезну кількість видів рослин і тварин на підставі базових генетичних ліній шляхом різноманітних тонких методів схрещування. Цей процес передбачає велику інтелектуальну роботу; і хоча його часто наводять як приклад макроеволюції в результаті некерованих процесів (зокрема, його застосовує сам Дарвін), він таким не є.

7. ХІМІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ. Деякі вчені доводять, що еволюція припускає існування самореплікованого генетичного матеріалу. Проте в літературі часто зустрічаємо згадку про еволюцію живої клітини з неживого матеріалу. Відомий біолог Ф. Г. Добржанський у зв'язку з цим відзначав: «...Добіологічний природний добір — це логічна невідповідність»³⁴.

Тепер можна краще зрозуміти критичні зауваження Левонтина і Докінза на адресу тих, хто скептично

налаштований щодо теорії еволюції. Якщо сумніви, висловлювані з приводу еволюції, стосуються значень термінів 1, 2 чи 7, звинувачення скептиків цілком зрозумілі. Ніхто серйозно не заперечує мікроеволюцію як приклад дії природного добору³⁵.

Природний добір, очевидно, є фактично тавтологічним поняттям, на що вказувало чимало фахівців. Так, член Британського Королівського товариства Колін Петтерсон (Лондонський Музей природничої історії) уявляє природний добір у вигляді такого дедуکتивного висновку.

Всі організми повинні відтворюватися.

Всі організми мають спадкоємну мінливість.

Спадкоємні зміни відрізняються своїм впливом на відтворення³⁶.

Отже, зміни, що здійснюють сприятливий вплив на відтворення, закріплюються, а ті, котрі чинять несприятливий вплив, не закріплюються. Так відбувається зміна організмів.

Петтерсон стверджує, що викладена в такий спосіб ідея природного добору є ненауковою теорією, а трюїзмом: якщо ми припускаємо перші три засади, то четверта випливає з них логічно. Він пише: «... це показує, що природний добір повинен мати місце, але звідси не випливає, нібито природний добір є єдиною причиною еволюції. А коли природний добір абсолютизують як пояснення всіх еволюційних змін чи кожної ознаки всякого організму, йому приписують настільки велику пояснювальну силу, що він потрапляє в один ряд з такими концепціями, як фрейдистська психологія й астрологія». Це міркування Петтерсона означає, що ідея природного добору не підлягає фальсифікації. Так само, як не піддається фальсифікації теза Фрейда про те, що поведінка дорослої людини зумовлена травмою, якої вона зазнала у дитинстві. Петтерсон попереджає про небезпеку використання поняття «природний добір» як штампа, що створює ілюзію пояснення, тоді як насправді вона не може бути поясненням.

На рівні мікроеволюції ми перебуваємо у сфері спостережних явищ. Справжні проблеми починають-

ся тоді, коли переходимо від мікроеволюції до макроеволюції. Деякі біологи заперечують розрізнення мікро- і макроеволюції, позаяк розглядають еволюційний процес як одне ціле. Але саме це і викликає сумніви. Оскільки головне питання якраз у тому, чи може бути еволюція чимось цілим. Якщо ми розведемо мікро- і макроеволюцію, то це допоможе зосередитися на реальних розходженнях між ними, бо макроеволюція, очевидно, не належить до тієї ж категорії явищ, що мікроеволюція. Так, принаймні, вважає професор Вессон. Він пише: «Значні еволюційні інновації погано піддаються розумінню. Ще ні одну з них не вдалося простежити, і у нас немає жодного уявлення про те, чи відбувається який-небудь подібний процес у даний час. Ми не володіємо жодними викопними рештками тварин і рослин, які б свідчили на його користь»³⁷.

Перше, що спадає на думку у зв'язку з висловлюваннями професора Вессона: якщо воно правильне (а його підтверджують й інші автори), то макроеволюція не належить до тієї категорії, до якої її відносять Левонтин, Деннетт та інші. Макроеволюція не подібна, наприклад, на факт обертання Землі навколо Сонця. На те є дві причини. По-перше, факт обертання Землі навколо Сонця можна спостерігати. Але ніхто не бачив, як птахи виникали з нептахів. По-друге, обертання Землі навколо Сонця — це явище повторюване і регулярне. Твердження про те, що птахи виникли з нептахів, — це вислів про події минулого, які не повторюються. Віднесення неспостережної і неповторюваної події до тієї ж категорії, що і подія спостережна і повторювана, — це очевидна і груба помилка. Складається враження: Левонтин та інші вчені, які роблять цю помилку, так бояться допустити Божественне втручання, що матеріалістичні забобони починають переважувати здоровий глузд.

Мікроеволюція, оскільки вона стосується спостережених явищ, відкрита для вивчення методами індуктивної науки, чого не можна сказати про макроеволюцію чи хімічну еволюцію. Оскільки останні містять відсилання до неповторюваних подій минуло-

го, ми повинні дослідити ці явища за допомогою висновку, який забезпечує їх найкраще пояснення (див. розд. 2, А/7. С. 53 даної книги).

Найпоширеніше пояснення цих подій у неодарвінізмі полягає в тому, що природний добір і мутації, які діють на рівні мікроеволюції, стосовно відповідного часового проміжку пояснюють і макроеволюцію. Це означає, що мікроеволюція може бути екстрапольована на макроеволюцію.

Однак не усі фахівці згодні з тим, що така екстраполяція можлива. Так, висновок генетика Річарда Голдшміда про те, що «факти мікроеволюції недостатні для розуміння макроеволюції»³⁸, дотепер знаходить чимало прихильників. Наприклад, Роджер Левін стверджує, що проста екстраполяція одного рівня на інший — малоімовірне пояснення еволюційних інновацій. А С. Ф. Гілберт, Дж. М. Опіц і Р. А. Рафф пояснюють, що «мікроеволюція стосується лише тих адаптацій, що пов'язані з *виживанням* найбільш пристосованих, а не з *появою* найбільш пристосованих»³⁹. Або, як сказав з цього приводу біолог і філософ Пауль Ербіх: «Механізм мутації-селекції є механізмом оптимізації»⁴⁰. Тобто цей механізм допомагає існуючим живим системам вибірково пристосовуватися до змінюваних умов навколишнього середовища, але при цьому не створює нічого нового.

Експерименти зі штучного добору показують, що, ймовірно, існують межі навіть для тих змін, які можуть бути досягнуті шляхом найскладніших методів селекції. Звідси випливає, що внаслідок природного добору може статися ще менше змін. П'єр Грассе, відомий біолог із Сорбонни, редактор дванадцятитомної праці «Трактат із зоології», який очолював свого часу Французьку Академію наук, указує: дрозофіли залишаються дрозофілами, незважаючи на тисячі поколінь, які були отримані в результаті експериментів і мутацій, котрі у них виникли внаслідок цих експериментів. Насправді, здатність генофонду до зміни вичерпується в процесі цих дослідів досить швидко. Ернст Майр називає це явище генетичним гомеоста-

зом, що постає своєрідним бар'єром, якого штучний добір не може подолати, оскільки на певному етапі або виникає безплідність, або вичерпується генетична мінливість (здатність реагувати на впливи факторів навколишнього середовища морфофізіологічними змінами. — *Прим. перекл.*).

Тут варто також підкреслити: у будь-якому випадку величезна більшість мутацій, що їх спостерігають у лабораторії, згубно позначається на живих системах. На цей встановлений ученими факт часто не звертають уваги під час обговорення питань еволюції. Е. Дж. Амброуз, фахівець у царині біології клітини (Лондонський університет), твердить, що навряд чи більше п'яти генів могли будь-коли брати участь при формуванні навіть найпростішої нової структури, яку раніше не мав даний організм. Тільки одна на тисячу мутацій не справляє згубного впливу на організм, так що ймовірність п'яти нешкідливих мутацій становить одну на мільйон мільярдів (10^{-15}) реплікацій. Учений показав, що це лише найперші проблеми, які виникають при інтегруванні корисних мутацій у розвиток всього організму й у генофонд. При цьому Амброуз робить висновок: «... останні гіпотези про походження видів руйнуються, якщо не допустити, що інтенсивне включення нової інформації відбувається тоді, коли нова перехресна пара перебуває в ізоляції»⁴¹.

У зв'язку з цими даними постає питання: чи може мікроеволюція привести до кардинально нових рівнів складності. Приклади «еволюції в дії», що кочують з одного підручника в інший, є, скоріше за все, прикладами мікроеволюції. Тому можна зрозуміти читача таких підручників, якщо в нього складається враження, що механізми виникнення розходжень за довжиною дзьоба в різних співучих птахів мало свідчать про те, як ці співучі птахи виникли. Таким чином, з вищесказаного ясно: твердження, що нібито еволюція може пояснити походження біологічної інформації, виглядає відверто кажучи непереконливо.

Стефан Джей Гоулд навів ще один доказ на користь недостатності мікроеволюції для пояснення мак-

роеволюції⁴². Гоулд розглядає те, що він називає «короткочасною еволюцією», на прикладі спостережень, зроблених на одному з Багамських островів. Стверджують, що на цьому острові, покритому деревами та іншою густою рослинністю, у ящірок з часом розвилися довгі ноги. Коли колонія цих ящірок була перенесена на інший острів, укритий невеликим рідким чагарником, у ящірок через певний час ноги покоротшали відповідно до нових, значно небезпечніших умов. Гоулд доводить, що така «короткочасна еволюція» має занадто швидкоплинний і скороминущий характер, аби бути основою для значних еволюційних змін в еволюційний час. «Ці короткочасні дослідження дуже хороші і важливі, але на їх підставі не можна створити загальної моделі для побудови зразків історії розвитку життя». «І, нарешті, — пише Гоулд, — я підозрюю, що в більшості випадків, у тому числі й з тринідадськими гуппі та багамськими ящірками, ми маємо справу зі швидкими і мінущими сплесками змін, якими рясніє багата історія спадкоємних ліній у статисі, а не з атомами істотних і стійко накопичуваних еволюційних змін».

Які ж у такому разі межі мікроеволюції? Біолог, професор Зігфрід Шерер з Мюнхенського Технічного університету вважає, що всі живі істоти можна розділити на кілька основних типів. Основний тип визначають як співтовариство (*collection*) живих істот, прямо або побічно пов'язаних через гібридизацію (незалежно від того, є гібриди безплідні, чи ні)⁴³. У цьому визначенні враховують як генетичні, так і морфологічні поняття виду. Проведені до цього часу дослідження вказують на те, що «у рамках експериментально доступної сфери мікроеволюції (в тому числі дослідження зі штучної селекції і видоутворення), усі варіації, зрозуміло, залишалися в межах основних типів»⁴⁴. Більш того, Шерер указує, що оскільки швидкість мутації особливо легко вимірювати в бактерій, то можна оцінити ймовірність макроеволюційних стадій. Він зробив деякі обчислення стосовно війок бактерій (див. приклад нередукованої складності, який

ми обговорювали в розд. 4.2. С. 107). Для доказу своєї тези Шерер формулює вихідні посилання на користь теорії еволюції й обчислює ймовірність появи вдосконаленого мотора (моторіуму) війок при наявності дещо простішого. Таким чином, обчислення Шерера стосуються не первісної появи такого моторіуму, а звичайного поліпшення уже наявного. За його обчисленнями, такий процес повинен включати альтерацію 5 генів, кожного в трьох сферах. Імовірність такого винятково маленького макроеволюційного кроку в результаті точкових мутацій при тім, що гарантована радіометрична оцінка всієї історії Землі становить чотири мільярди років, дорівнює менше 10^{-29} . Насправді ж, знадобиться набагато більше мутацій і ймовірність цієї події буде ще меншою. Шерер робить висновок, що сучасній біології не відомі механізми породження складних молекулярних структур⁴⁵.

7. ВИКОПНІ РЕШТКИ ЖИВИХ ОРГАНІЗМІВ⁴⁶

Той факт, що мікроеволюція має обмежені масштаби, підтверджують міркування, висловлені Вессоном (див. вище). Останній каже, що викопні рештки не дають переконливих прикладів макроеволюції. Однак його міркування можуть видатися дивними дуже багатьом людям, оскільки поширена думка, що один з наймогутніших доказів на користь еволюції можна почерпнути з даних палеонтології. І все ж таки ця думка не відповідає дійсності. Насправді, найбільш запеклими критиками теорії Дарвіна були саме палеонтологи. Про причину цієї критики каже сам Дарвін. Вона пов'язана з відсутністю серед викопних рештків перехідних форм, наявність яких виводили з його теорії. Він писав у «Походженні видів»: «...Кількість проміжних різновидів, що існували колись, повинна бути воістину величезною... Чому ж у такому разі кожна геологічна формація і кожен шар не переповнені такими проміжними ланками? Дійсно, геологія не відкриває нам такого безупинного ланцюга організації, і це, мабуть, найбільш очевидне і серйозне заперечення, що може бути зроблене проти

[моєї] теорії»⁴⁷. Оксфордський зоолог Марк Рідлі коментує подібні ситуації так: «Палеонтологічні свідчення еволюційних змін у рамках однієї лінії успадкування дуже бідні. Якщо теорія еволюції правдива, то види виникають внаслідок змін видів-попередників і тому варто очікувати наявності викопних рештків. Але фактично таких рештків дуже мало. У 1859 р. Дарвін не міг навести жодного такого прикладу»⁴⁸.

Які ж результати майже півторавікової діяльності вчених, спрямованої на пошуки палеонтологічних свідчень, підтверджують теорію еволюції? Палеонтолог Девід Рауп з Польового музею природної історії, де зберігається одна з найбільших у світі колекцій викопних рештків, каже: «Прошло майже 120 років після Дарвіна. За цей час наші знання про викопні рештки істотно розширилися. Тепер ми маємо у своєму розпорядженні чверть мільйона зразків викопних рештків видів, але ситуація при цьому суттєво не змінилася. Фактичні дані щодо еволюції, на подив, уривчасті. Іронія нашого становища сьогодні полягає в тому, що зараз у нас менше прикладів еволюційного переходу, ніж їх було за часів Дарвіна»⁴⁹.

Стефан Джей Гоулд, палеонтолог зі світовим ім'ям з Гарвардського університету, пише, що «виняткова рідкість перехідних форм викопних рештків залишається свого роду «комерційною таємницею» палеонтології»⁵⁰.

Колега Гоулда, палеонтолог Найлс Елдредж з Американського Музею природничої історії, додає: «...коли трапляється еволюційне нововведення, то це зазвичай сприймається, як грім серед ясного неба. При цьому часто забувають наводити надійні дані про те, чи подібна еволюція не відбувалася в іншій місці! Еволюція не може постійно відбуватися десь не тут. Проте кожна знахідка вражала уяву деяких палеонтологів-одинаків і надихала їх на нові пошуки в царині теорії еволюції»⁵¹.

Далі Елдредж робить вражаюче припущення: «Ми, палеонтологи, заявили, що історія розвитку життя підтримує [наявний опис поступових адаптивних змін].

Водночас знаємо, що це не так»⁵². Але чому? Яка ж причина змушувала членів наукового співтовариства замовчувати відому їм істину, як не бажання обійти те, що, з їхнього погляду, підтримувало світогляд, який вони заздалегідь визнали неприйнятним?

Повернемось до викопних рештків і розглянемо докладніше, про що вони свідчать. Гоулд повідомляє, що історії більшості викопних рештків властиві дві риси, які особливо погано співвідносяться з тією ідеєю, що вони зазнали поступової еволюції.

1. *СТАЗИС*. Більшість видів не виявляє керованої зміни впродовж свого існування. Якщо судити по викопних рештках, то вони мало змінюються до моменту свого зникнення порівняно з часом своєї появи. Морфологічні зміни здебільшого обмежені й позбавлені якоїсь спрямованості.

2. *РАПТОВА ПОЯВА*. У будь-якому даному ареалі вид не виникає поступово, шляхом послідовних перетворень його попередників. Він виникає раптово, відразу ж і «цілком сформованим».

Таким чином, Гоулд і Елдредж вбачають у викопних рештках дані, що показують періоди швидких змін, за якими слідує тривалі періоди стазису. Для пояснення цієї картини вони розвили теорію «переривчастої рівноваги». Ідея цієї теорії в тому, що тривалі періоди стазису спорадично перериваються раптовими великими макроеволюційними «стрибками». Як ефектний приклад такого стрибка Гоулд описує у своїй популярній книзі «Дивне життя» про те, як зовсім раптово під час так званого «Кембрійського вибуху» з'явилися всі основні відомі нам *phyla*⁵³ (а також чимало інших, що згодом вимерли).

Звичайно, питання про те, що викликало такі раптові «стрибки», заслуговує на самостійний розгляд. Воно примножує проблеми для тих, хто прагне довести, що мікроеволюційні процеси — це справжній механізм еволюції.

Слід зазначити: теорія «переривчастої рівноваги» була прийнята мислителями-марксистами задовго до того, як знайшла застосування в біології, оскільки

вважали, що вона узгоджується з діалектичним способом мислення. Вони стверджували, що, коли зіштовхуються теза й антитеза, новий синтез відбувається скоріше у формі стрибка, аніж тривалого і поступового процесу. Таким чином, це ще один приклад того, як світогляд та ідеологія можуть впливати на науку.

Саймон Конвей Морріс (Кембрідж), член Британського Королівського товариства, дотримується більш поміркованих поглядів на Кембрійський період, аніж Гоулд, однак вважає, що подібний вибух мав місце. Морріс каже: «Форми, перехідні від одного виду до іншого, можна спостерігати й сьогодні. Можна зробити висновок і про їхнє існування в минулому. І все-таки кінцевий результат досить далекий від ідеально витканого гобелену, на якому Древо Життя можна побачити, просто прослідковуючи проміжні ланки: як нині живі, так і вимерлі істоти, що поєднують усі види між собою. Зовсім ні. Біологів значно більше вражає дискретність органічної форми і загальна відсутність проміжних ланок»⁵⁴.

Теорія переривчастої рівноваги абсолютно протилежна підходові «крайніх дарвіністів», таких, як Джон Мейнард Сміт, Річард Докінз і Деніел Деннетт, що дотримуються градуалістського підходу. Вони вірять у дуже поступове накопичення маленьких еволюційних кроків протягом багатьох геологічних епох. Книга Найлса Елдреджа «Нове відкриття Дарвіна» спрямована проти «градуалістів». Автор книги звинувачує їх у палеонтологічному неуцтві. Елдредж базує свою оцінку на таких аргументах: градуалісти прагнуть зрозуміти, яким чином генетична інформація перетворюється з плином часу, а потім просто допускають, що «еволюційна історія — це результат природного добору, котрий діє на матеріалі наявної генетичної мінливості»⁵⁵. Іншими словами, вони просто екстраполюють те, що спостерігають у даний час, на далекі геологічні епохи. «А це, — продовжує Елдредж, — у моїх палеонтологічних очах виглядає не дуже добре. Звичайна екстраполяція тут не працює. Я виявив це ще в 60-ті роки, намагаючись документувати приклади тої повільно спря-

мованої зміни, котру вчені очікували знайти з часів Дарвіна. Він вважав, що природний добір має залишити саме такі сліди... Замість очікуваних слідів я виявив, що, одного разу поставши, види виявляють тенденцію залишатися практично у незмінному стані. Види залишаються явно і незворушно стійкими стосовно змін. Звичайно — впродовж мільйонів років».

Цей висновок, істотно розбіжний зі загальнопоширеним поглядом на дані палеонтології, поділяє Колін Петтерсон з Лондонського Музею природничої історії, автор відомої новітньої (1999 р.) публікації цього наукового закладу, що присвячена еволюції. «Скажу прямо: не знайдено жодної такої скам'янілості [що має перехідний характер або характер попередника], котра може бути інтерпретована цілком однозначно»⁵⁶. Цікаво, що Петтерсон сказав це у зв'язку з археоптериксом (його скам'янілі залишки є якраз у розпорядженні вченого в Музеї природничої історії), якого зазвичай наводять як приклад перехідного виду від рептилій до птахів.

Інтерпретація викопних залишків може бути доповнена генетичними міркуваннями. Скажімо, здійснюються численні дослідження зв'язків між генетикою і морфологією (зокрема, дослідження так званих *Нохгенів*). На підставі цих досліджень висувають нові припущення. Так, Саймон Конвей Морріс каже, що якщо тварина, яка має достатньо високий рівень організації, вже існує, то відносно невеликі генетичні зміни можуть викликати доволі істотні зміни її морфології. Але навіть цей випадок Морріс супроводжує застереженням: «Хоча можна майже не сумніватися в тому, що розвиток форми записаний у генах; нині ми практично не маємо уявлення, як насправді дана форма виникає з генетичного коду»⁵⁷. Це зауваження показує, як важливо в контексті вказаної дискусії враховувати походження самого генетичного коду.

Отже, яким же чином слід інтерпретувати дані палеонтології? Наведені вище думки видатних фахівців у цій галузі, котрі відкрито висловлюють сумніви щодо фундаментальних засад своєї теорії, зокрема,

сумніви відносно можливості екстраполяції сьогодення на минуле, засвідчують, принаймні, те, що викопні залишки не є серйозним підтвердженням неодарвінізму, як це прийнято вважати.

Але у відповідь на таке твердження може бути висловлене заперечення: чи не є той факт, що ми можемо використовувати викопні залишки для класифікації живих істот в ієрархічні системи, сильним аргументом на користь еволюції?

8. ЗАГАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ

З багатьох підручників довідуємося про подібність кістяків різних тварин або подібність низки генів у амфібій, птахів і ссавців. Ці дані зазвичай подають як доказ спільного походження і, отже, еволюції. Але ті ж самі дані можна інтерпретувати і як доказ загального задуму. Зрозуміло, наявність спільного попередника також могла бути задуманою, так що ці поняття не є взаємовиключними. Разом з тим можлива наявність загального задуму без обов'язкової наявності спільного попередника, за винятком, звичайно, результатів мікроеволюційного процесу. Подивіться, приміром, як буде виглядати ієрархія усіх видів собак з врахуванням палеонтологічних даних, навіть якщо ми обмежимося лише тими видами, що були отримані шляхом селекції з вихідного типу. Згаданий вище оксфордський зоолог Марк Рідлі висловив дуже важливе міркування: «... той простий факт, що види можуть бути представлені у формі ієрархічної класифікації за родами, сім'ями і тому подібне, не є аргументом на користь еволюції. Будь-яку множинність об'єктів можна уявити у вигляді ієрархії, незалежно від того, мають їх варіації еволюційний характер, чи ні»⁵⁸. Наприклад, можна уявити у вигляді ієрархії автомобілі. Всі автомобілі мають подібні частини, бо ці частини необхідні для їх функціонування. А також тому, що частини виготовлені відповідно до загального проекту, а не тому, що походять одна від іншої.

Отже, подібності, як генетичні, так і морфологічні, вважають зумовленими загальним задумом або спільним

походженням — залежно від гіпотези, з якої ви виходите. Стефан Мейєр написав серйозну працю, де показав — гіпотеза про спільне походження методологічно еквівалентна гіпотезі загального задуму в тому розумінні, що звинувачення в ненауковості, адресовані одній гіпотезі, можуть бути з таким же успіхом адресовані й іншій. Так, постулювання неспостережного Автора Задуму не обов'язково більш ненаукове, ніж постулювання неспостережних макроеволюційних кроків⁵⁹.

9. ПРИНЦИПОВА СКЛАДНІСТЬ

Отже, в процесі нашого докладного аналізу різноманітних концепцій і підходів ми дійшли цікавого моменту. Ми розглянули твердження про те, що еволюційні механізми можуть пояснити біологічну інформацію. Ми також виявили, що це твердження сформульоване досить сильно і зазвичай асоціюється з атеїзмом. Тому у широкої публіки може скластися враження, що атеїзм — це логічний наслідок дарвінізму. Таке враження неправдиве. А правдивим є, вочевидь, зворотне. Принаймні, для деяких відомих учених атеїстичний матеріалізм є вихідною посилкою всіх їхніх наукових досліджень. Якщо дослідник дотримується матеріалізму, то якась форма еволюційної теорії впливає з нього як щось саме собою зрозуміле. Таким чином, існує реальна небезпека того, що теорія виявляється в статусі гіпотези, а не приймається на підставі фактичних даних.

Так, у ході нашого подальшого аналізу ми показали, що визначення еволюції надзвичайно запутане, оскільки цей термін охоплює досить багато різних понять. Частина з них, на зразок поняття мікроеволюції, базується на емпіричних даних і не викликає заперечень, тоді як інша частина, подібно до поняття макроеволюції, видається недостатньо обґрунтованою. Найбільш вражаючим фактом із усіх, розглянутих вище, є той, що ми дотепер не знайшли підтвердження ідеї про здатність еволюційних механізмів пояснити задану складність біологічної інформації.

Запропонуємо прихильникам теорії еволюції відповісти на пряме запитання: оскільки ви заперечуєте висновок від задуму і доводите, ніби еволюція може пояснити і насправді пояснює походження біологічної інформації, то які дані на користь існування механізму, що забезпечує подібне пояснення на підставі природних процесів, ви маєте?

Нагадаємо читачеві, у чому полягає суть питання. Це не питання отримання хімічних речовин, які, будучи довільно змішаними, дають живі організми. Це питання отримання впорядкованої структури, подібної до природної мови, на підставі покладання в певній послідовності будівельних блоків. Вище ми прагнули показати, що саме отримання будівельних блоків у результаті природних процесів являє собою колосальну проблему. Але тепер, суто для аргументації, припустимо, що це все-таки може бути зроблено, і зосередимося на найважливішій задачі — задачі здобуття інформаційно насичених біологічних структур. До яких відповідей ми приходимо?

Одну з найвідоміших відповідей на цю задачу дав Річард Докінз у книзі «Сліпий Годинникар». Для передачі своєї ідеї він скористався метафорою, що сходить до стилю мислення, властивого ще Т. Г. Хакслі⁶⁰. Нагадаємо зміст цієї метафори. У своїй знаменитій дискусії з Уїлберфорсом у 1860 р. Хакслі доводив, що людиноподібні мавпи, довільно ударяючи по клавішах шести друкарських машинок упродовж усього свого життя, маючи при цьому необмежений запас паперу і сил, зрештою, випадково надрукують один із сонетів Шекспіра або навіть цілу його книгу. Безглуздість заяви Хакслі легко показати. На цю тему Рассел Гріг написав чудову статтю «Чи можуть мавпи надрукувати 22-й Псалом?»⁶¹. Він наводить у ній деякі обчислення. Якщо припустити, що мавпа довільно ударяє по одній клавіші один раз в секунду, то їй, щоб надрукувати слово «the», у середньому знадобиться 34,72 години. А для видрукування чогось співмірного за обсягом із 22-м Псалмом, їй знадобиться 10¹⁰¹⁷ років! Тоді як, за сучасними

оцінками, вік Всесвіту становить величину, межа якої 4×10^9 і 15×10^9 років.

За Докінзом, ці обчислення показують, що 22-й Псалом є складним об'єктом. Тобто він має «таку властивість, яку можна визначити заздалегідь; [про цю властивість можна також сказати, що] занадто мало ймовірно, щоб вона була набута виключно випадково»⁶². Саме підрахунки, подібні до наведених вище, переконали більшість учених, що за допомогою суто випадкових процесів неможливо пояснити походження складних систем, що несуть інформацію.

Для ілюстрації цієї тези Докінз наводить обчислення стосовно ймовірності випадкового утворення молекули гемоглобіну з амінокислот, зроблені Айзеком Азімовим і багатьма іншими⁶³. Кожна молекула гемоглобіну складається з чотирьох перекручених між собою ланцюгів амінокислот. Кожний з ланцюгів складається зі 146 амінокислот. У живих організмах зустрічається 20 різних амінокислот. Отже, кількість можливих способів з'єднання цих 20 амінокислот у ланцюг, що має 146 ланок, становить 20^{146} , це приблизно дорівнює 10^{190} . (Слід зазначити для порівняння, що кількість протонів у всьому Всесвіті становить 10^{70}).

Наведемо ще один вислів Докінза: «Твердо, абсолютно очевидно, що якби дарвінізм був дійсно теорією випадковості, він не міг би працювати. Вам не треба бути математиком чи фізиком, аби вирахувати — знадобиться ціла вічність, щоб око чи молекула гемоглобіну зазнали випадкового самоутворення із цілковитого хаосу...»⁶⁴.

Астроном і математик Фред Хойл і астрофізик Чандре Вікрамасинге поділяють точку зору Докінза: «Незалежно від того, якого масштабу середовище ви розглядаєте, життя не могло виникнути випадково. Цілі отари мавп, гуркочучи клавішами друкарських машинок, не здатні надрукувати твори Шекспіра з тієї простої причини, що увесь Всесвіт, який піддається спостереженню, недостатньо великий, аби вмістити потрібне число мавпячих отар, друкарських машинок і, нарешті, необхідну кількість контейнерів

для «відходів виробництва». Те ж саме можна сказати і про живий матеріал.

Імовірність спонтанного утворення життя з неживої матерії становить 1 до числа із 40 000 нулями... Воно достатньо велике, щоб поховати під собою самого Дарвіна разом із усією теорією еволюції. Не існувало первинного бульйону — ні на цій планеті, ні на якій іншій. І якщо походження життя було не випадковим, воно, отже, стало продуктом діяльності розуму, що керувався певною метою»⁶⁵.

Усі ці автори, вочевидь, мали би бути одностайні в тому, що випадкове зародження елементів, які становлять живі організми, «умирає» в первинному бульйоні. Як же тоді пояснити походження такого складного явища? Докінз робить спробу розв'язати проблему походження систем, високий рівень складності яких виключає випадкову появу, шляхом «розбиття неймовірності на маленькі доступні для огляду частини, «розмазування» випадковості по всьому просторі, в обхід Гори Неймовірності «з тилу» і поступове сходження по її пологістих схилах, дюйм — за мільйон років»⁶⁶.

Спробуємо піти за Докінзом і зменшимо неймовірність одержання, скажімо, молекули гемоглобіну, розбивши цей процес на маленькі кроки, припустимо, на 1000 кроків до вершини нашої Гори Неймовірності. Для цього зведемо наше сходження до дуже спрощеної ситуації, де маємо лише на кожному кроці два вибори (один веде до життєздатної структури, а другий — до нежиттєздатної, так що Природний Добір усуває останню). Кожен крок будемо вважати незалежним. Яка ж у такому випадку ймовірність віднаходження правильного шляху до вершини? 1 до 2^{1000} , що становить 10^{-300} . Проте ця величина значно менша, ніж первісна ймовірність випадкового утворення молекули гемоглобіну. Отже, до подібного міркування варто виявляти обережність. Однак це ще не всі проблеми. Надамо слово професору Кейту Уорду: «Стратегія Докінза зменшити неймовірність і дивовижність феномена виникнення життя зовсім не працює. Він пропонує просто перестати дивуватися стихійним по-

родженням складного бажаного результату. Новим об'єктом подиву стає тим самим стихійна поява ефективного правила, внаслідок якого обов'язково з'являється бажаний результат»⁶⁷.

Лауреат Нобелівської премії фізик Брайен Джо-зефсон з Кембріджа вказує на іншу приховану передумову Докінзового міркування: «У книжках, подібних до «Сліпого Годинника», головний елемент аргументації пов'язаний з питанням про існування поступового шляху, який веде від моменту виникнення життя до людини. Причому кожен крок на цьому шляху «санкціонований» природним добором, будучи досить маленьким, щоб статися випадково. Існування такого шляху подано як логічну необхідність, але насправді такої логічної необхідності не існує. Скоріше, існування такого шляху потребує посилок, загальноприйнятих серед теоретиків еволюціонізму»⁶⁸.

Єдиний спосіб вибратися з цього ймовірного глухого кута полягає в істотному зменшенні ролі фактора випадковості.

Саме це Докінз і намагається зараз зробити. Він повідомляє, що еволюція далеко не випадкова. А точніше, випадкові мутації, тоді як природного добору немає. Для ілюстрації своєї думки він наводить аналогію, подібну до прикладу з друкуваними мавпами, що її використав Хакслі⁶⁹. Докінз пропонує розглянути ситуацію, коли мавпи повинні надрукувати задану фразу з твору Шекспіра «Гамлет»: «Methinks it is like a weasel»⁷⁰. У цій фразі 28 символів («букв»), включно з пробілами. Ймовірність випадкового надрукування першої букви становить 1 до 27, двох перших букв – 1 до 27, помножене на одну двадцять сьому тощо. Таким чином, імовірність надрукування усієї фрази шляхом випадкових ударів по клавіатурі дорівнює один випадок із 27²⁸, що приблизно становить 10⁻⁴⁰, тобто знову ж неймовірно маленьку величину, – меншу ніж одна трильйон трильйон трильйонна. Усвідомлюючи цю проблему, Докінз пропонує варіант збільшення цих маленьких імовірностей. Щоразу, коли мавпа друкує букву, цю букву порівнюють із заданою комп'ютером фразою (чи

Головною Мавпою, як дотепно пропонує називати її математик Девід Берлінські), і комп'ютер зберігає букву, якщо вона правильна. Тим самим задану фразу досягають дуже швидко — у 43 кроки.

Отже, ми дійшли самої суті аргументації Докінза. Нагадаємо, у чому полягає теза, котру він хоче довести: природний добір — сліпий процес, що не має свідомості, — має здатність породжувати біологічну інформацію.

Однак своєї мети ця аргументація не досягає, оскільки Докінз вирішив поставлену перед ним проблему шляхом уведення двох елементів, яких він за будь-яку ціну хотів би уникнути. Він пише у своїй книзі, що еволюція сліпа і не переслідує жодної мети. Як же тоді пояснити використання в цілях аргументації конкретно заданої фрази? Яким чином сліпа еволюція може її розпізнати? Він повідомляє, що еволюція позбавлена свідомості. Що ж у такому разі він має на увазі, коли вводить у своє міркування два механізми, котрі мають всі ознаки свідомості, — механізм, який порівнює кожну спробу зі заданою фразою, і механізм, який фіксує будь-яку вдалу спробу. І — що найбільш дивно — сама інформація, котру дані механізми покликані відтворити, мабуть, уже знаходиться десь у межах організму, який, згідно з твердженням Докінза, повинен моделювати описуваний ним процес!

Берлінські коментує це міркування так: «Уся ця справа являє собою зразок самообману. Задана фраза? Повторення, що нагадують задану фразу? Комп'ютер чи Головна Мавпа, які вимірюють відстань між вдалим і невдалим ударом? Якщо одержувані на виході сполучення невидимі, то в якій формі можна уявити задану фразу і як оцінити відстань між випадково породженими фразами? І ким? А що можна сказати про Головну Мавпу? Механізм цілеспрямованого задуму, якого позбулася дарвінівська теорія на рівні організму, знову виник на рівні опису самого природного добору як живий приклад — у душі Фрейда — повернення того, що було витіснено»⁷¹.

Дивно, але Докінз припускає, ніби його аналогія вводить в оману саме тому, що природний добір у ці-

лому — це «сліпа сила, котра не сприймає мету». Він стверджує, що програма може бути модифікована, аби врахувати цей момент. Утім, його твердження нічим не обґрунтоване, що не дивно, бо подібна програма не може бути змінена в принципі. Адже, насправді, це твердження говорить щось прямо протилежне поглядові Докінза, оскільки зміна програми зажадає докладання ще більшого інтелекту до вже розробленого зі застосуванням інтелекту артефакту — вихідної програми. Ускладнена біоморфна програма Докінза включає той самий розумно побудований принцип добору. Заберіть принцип добору, задану мету і Головну Мавпу — і ви одержите на виході щось безглузде.

Ще простіший приклад того, що ми аналізуємо — самозаводний годинник. У такому пристрої застосовують випадкові рухи руки для підзаводки годинникового механізму. Як це відбувається? Годинникових справ майстер, який має розум, винайшов спеціальний храповик, який дає змогу маховому колесу рухатися лише в одному напрямку. Цей храповик ефективно відбирає лише ті рухи руки, які рухають махове колесо, блокуючи при цьому інші рухи. Храповик — це результат розумного задуму. Такий механізм, за Докінзом, не може бути дарвінівським. Його Сліпий Годинникар не володіє даром передбачливості і передбачення. Наведемо у зв'язку з цим ще один вислів Берлінські: «Дарвінівський механізм не може ні передбачати, ні пам'ятати. Він не дає жодних вказівок і не робить вибору. Неприйнятним і строго забороненим в еволюційній теорії є введення сили, здатної реєструвати час, або дотримуватись якоїсь позиції чи властивості, позаяк вони корисні [подібні до храповика в годиннику]. Така сила вже не може бути дарвінівською. Яким же чином сліпа сила розпізнає корисну властивість? І яким чином ймовірна майбутня корисність буде передана в сьогодні?»⁷²

Але з аналогією Докінза виникають ще деякі проблеми, особливо якщо ми спробуємо прикласти її до походження механізмів з нередукованим рівнем складності, описаних Майклом Бехе (див. розд. 4.2).

Проблему, про яку йдеться, найкраще проілюструвати за допомогою варіанта аналогії Докінза, запропонованого Еліотом Соубером. Ця аналогія з кодовим замком, який можна відкривати лише за допомогою сполучення букв METHINKSITISLIKEAWEASEL. Кодовий замок являє собою пристрій з 19 дисків, на кожному з яких нанесено 26 букв алфавіту і кожний з них обладнаний віконечком. Через нього можна бачити лише одну букву алфавіту. Уявімо собі, що диски обертаються, і якийсь механізм зупиняє диск тоді, коли буква, котра опиняється у віконечку, відповідає заданій комбінації. Таким чином, ця система дуже подібна до вихідного варіанта в аналогії Докінза.

Майкл Бехе відзначає, що ця аналогія «претендує на те, аби бути аналогією природного добору, підлеглого якійсь функції. Але яка функція в комбінації замка дає збій? Припустимо, після обертання дисків протягом якогось часу ми одержали половину правильних букв, щось на зразок MDTUIFKQINIOAFE RSCLE (тут правильною є кожна друга буква). Відповідно до аналогії, цей ланцюжок являє собою поліпшення порівняно з довільною низкою букв, і він допоможе нам відкрити замок... Якби ваші репродуктивні можливості залежали від відкриття цього замка, ви б не залишили жодного потомства. Іронія ситуації для Соубера і Докінза у тому, що комбінація букв у замку є строго заданою системою, котра володіє нередукованим рівнем складності, і яка чудово показує, чому в подібних системах до виконання її функції не можна підійти поступово»⁷³.

У вихідному варіанті аналогії з друкуючими мавпами відбір зберігає лише ті спроби, які сприяють досягненню мети, тобто несуть визначену функцію. У термінах даної аналогії це означає, що надруковані мавпами букви на кожному проміжному кроці послідовності повинні утворювати осмислені слова. За таких умов, якщо просто подивитися на те, що утворюється на виході моделі Докінза, процес навіть не може розпочатися. Звідси випливає, що Докінз не може

навіть підступитися до систем, які мають нередуковану складність.

Таким чином, у міркуваннях Докінза міститься кілька принципових помилок, що роблять його аргументацію абсолютно недійсною. З іншого боку, його аргументація веде до обґрунтування ймовірності розумного задуму, оскільки показує: навіть ті спроби пояснення походження біологічної інформації, що засновані на дуже сильних матеріалістичних припущеннях, не можуть не апелювати до механізмів, породжених розумом (і значною мірою — навіть механізмів, які мають нередуковану складність!).

Цікаво відзначити для порівняння, що, згідно з Ноамом Хомським, одним з найвидатніших лінгвістів світу, походження інформації залишається поза межами людського розуміння. Навіть Френсіс Крік, невідомий як симпатик віри в Бога, якось сказав: «...походження життя видається майже чудом, так само чудом можна назвати чимало умов, необхідних для його існування»⁷⁴.

Здається, одне з найкрасномовніших висловлювань з цього приводу також належить Річардові Докінзу, який сказав: відкриття генетичного коду виявило, що «не існує спонукованої духом життєвої сили, жодної пульсуючої, важкої, в'язкої, протоплазмової, таємничої речовини. Життя — це просто безліч одиниць інформації, вираженої цифровим способом»⁷⁵.

Але «просто безліч одиниць інформації, вираженої цифровим способом», припускає розумне джерело, що породжує цю інформацію!

10. ЧИ ЕВОЛЮЦІОНУВАЛА КЛІТИНА?

У попередніх розділах цієї книги ми говорили про те, чому, попри переконливі свідчення щодо наявності розумного джерела в навколишньому світі, багато учених відкидає цю ідею на користь суто натуралістичних еволюційних пояснень походження і розвитку життя. Ми виявили, що ці пояснення не досягають своєї мети, і навіть феномен нередукованої складності вони зали-

пшають без серйозної інтерпретації. У цьому контексті можна констатувати збільшення правдоподібності висновку від задуму, як висновку, що сприяє найкращому поясненню складності біологічних систем.

Однак, обговорюючи теорію еволюції, ми не торкнулися, принаймні, ще одного важливого питання. Йшлося, здебільшого, про походження біологічної інформації, закладеної в ДНК клітини. Але ми не запитували себе, чи існують які-небудь дані про те, що сама клітина зазнала еволюції. Генетик Майкл Дентон відповідає на це питання так: «Молекулярна біологія показала, що організація клітинної системи є, за своєю суттю, загальною для всіх живих систем на Землі, починаючи від бактерій і закінчуючи ссавцями. Для всіх організмів ролі ДНК, матричної РНК і білка однакові. Значення генетичного коду, насправді, однакове для всіх клітин. Розмір, структура і будова механізму синтезу білків також практично однакові у всіх клітинах. Отже, з точки зору своєї принципової біохімічної будови жодну живу систему не можна вважати базовою або такою, що передує будь-якій іншій системі. Не існує також навіть найменших емпіричних ознак еволюційної послідовності серед надзвичайно різноманітних клітин»⁷⁶.

Цю думку підтримує і лауреат Нобелівської премії Жак Моно, якого Дентон цитує у своїй праці: «...ми не маємо жодного уявлення про те, якою могла бути структура первинної клітини. Найпростіша відома нам жива система, клітина бактерії... своєю загальною хімічною будовою нічим не відрізняється від інших живих істот. Вона використовує той же генетичний код і той же механізм трансляції⁷⁷, що їх використовують клітини людського організму. Так, у простіших, доступних нашому вивченню клітинах немає нічого «вихідного»... жодних ознак дійсно базових структур»⁷⁸.

Таким чином, самі клітини виявляють своєрідний «стазис», який засвідчує, що клітині, взятій як ціле, у певному сенсі властива нередукована складність. Дивовижна притаманність клітини у тому, що вона має

властивість самореплікації. Неймовірність випадкового виникнення цієї здатності набагато вища, ніж неймовірність випадкового виникнення ДНК чи білка. Видатний математик Джон фон Нейман підрахував, що будь-яка система, здатна до самореплікації, повинна мати підсистеми. Останні функціонально еквівалентні банку інформації, який знаходять у наявних клітинах системи, котрі реплікуються та обробляються⁷⁹.

Ця праця допомагає оцінити спроби змалювання сценаріїв зародження життя як процесу самоорганізації (див. про це в розд. 4.4. С. 112 даної книги). У ній висунуто думку, що, оцінюючи будь-яку таку спробу, ми повинні запитати себе: яка кількість інформації необхідна для початку такого процесу і яка кількість інформації додається в ході самого процесу? Наприклад, хімік Дж. К. Уолтон довів, що додана інформація в моделі Пригожина не перевищує інформації, яка вже міститься в експериментальному апараті. Його використовували для створення потоків, що виявляють упорядковану поведінку⁸⁰. Відповідно до моделі гіперциклу, розробленої Манфредом Ейгеном, потрібно 40 визначених білків поряд з комплексною молекулою РНК, аби цей процес розпочався.

Біофізик Дін Кеньон, один з авторів класичного підручника з походження життя⁸¹, пише, що чим більше молекулярні біологи і фахівці з походження життя дізнаються про хімічні процеси, пов'язані з життям, тим менш імовірним видається суто натуралістичне пояснення його походження. Сам Кеньон у результаті тривалих досліджень дійшов висновку, що біологічна інформація є продуктом розумного задуму. «Якщо наука ґрунтована на досвіді, то вона обов'язково засвідчує, що повідомлення, закодоване в ДНК, сходить до розумної причини. Що це за розумна діюча сила? Наука сама по собі не може відповісти на це запитання. Вона повинна надати можливість відповісти на нього релігії й філософії. Проте це не повинно перешкодити науці у визнанні свідчень розумного джерела життя там, де вони можуть бути»⁸².

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке “аргумент годинникаря” Пейлі? Про що йдеться у виразі: “сліпий годинникар”?

2. Напишіть твір про значення еволюції для людської гідності, як ви бачите це.

3. Як на вашу думку (аргументовано), чи еволюція в обов'язковому порядку провадить до атеїзму? Якщо ні – доведіть це.

4. Прочитайте підрозділ 4, а потім обговоріть погляд, за яким “лише парадигми, які засновані на матеріалізмі, можна вважати науковими”.

5. Що спільного між матеріалізмом Річарда Левонтіна та його наукою? Який висновок можна зробити щодо обґрунтованості його матеріалізму?

6. “Якщо матеріалізм є істиною, тоді, як наслідок абсолютно логічної необхідності, мав би відбутися певний тип еволюції, цілком незалежно від будь-яких доказів, які можуть бути висунуті на його підтримку”. Обговоріть цю думку та її практичне значення.

7. На основі власних аргументів, визначте, які аспекти терміна “еволюція” можна вважати несуперечними, а які – суперечними.

8. У чому суть проблеми Грассе щодо мікроеволюції?

9. Якого висновку можна дійти, ознайомлюючись із викопними рештками, а чого робити не можна?

10. Прочитайте підрозділ 9. Опишіть спробу Докінза імітувати еволюцію і обґрунтуйте вашу думку щодо успіху чи невдачі його спроби.

11. Організуйте дебати в класі (аудиторії) на тему: “Ця аудиторія вірить, що еволюція пояснює існування життя”.

ПРИМІТКИ

¹ Crick F. Lessons from Biology // Natural History. 1988. Vol. 97. P. 36.

² Dawkins R. The Blind Watchmaker... P. 1.

³ Dennett D. Darwin's Dangerous Idea. L: Penguin, 1996. P. 50.

⁴ Dawkins R. Op. cit. P. 14.

⁵ Цицерон. Философские трактаты. С. 133.

⁶ Paley W. Natural Theology on Evidence and Attributes of Deity. 18th ed. rev. Edinburgh: Lackington, Alien and Co., and James Sawers, 1818. P. 12-14.

⁷ Sober E. Philosophy of Biology. Boulder, Colorado: Westview Press, 1993. P. 34.

⁸ Dawkins R. Op. cit. P. 6.

⁹ Hamm Ch. L. (ed.) Darwin's Legacy. N.-Y.: Harper and Row Publishers, 1983. P. 6-7.

¹⁰ Tax S. (ed.) Evolution after Darwin. University of Chicago Press, 1960.

- ¹¹ Газета «Поиск». 1998. N 29-30.
- ¹² Strickberger M. Evolution. Sudbury: Jones and Bartlett, 1996. 2nd ed. P.62.
- ¹³ Times. L.: 1997. Dec.
- ¹⁴ Dennett D. Darwin's Dangerous Idea... P. 18.
- ¹⁵ Докинз Р. Эгоистический ген. М.: Мир, 1993. С. 14.
- ¹⁶ Monod J. Chance and Necessity. L: Fontana, 1972. Pp. 110, 167.
- ¹⁷ Sunday Telegraph, 1997.
- ¹⁸ Lewis C. S. The Abolition of Man. L.: Geoffrey Bles, 1945. P. 42. Рос. пер.: Льюис К. С. Человек отменяется, или мысли о просвещении и воспитании. Особенно же о том, как учат английской словесности в старших классах // Любовь. Страдание. Надежда. М., 1992. С. 201-203.
- ¹⁹ Denton M. Evolution: A Theory in Crisis. Bethesda, Maryland: Adler and Adler, 1986. P. 357-358.
- ²⁰ Dennett D. Op. cit. P. 19.
- ²¹ Членство в Британському Королівському товаристві є еквівалентним членству в Академії наук (*прим. перекл.*).
- ²² Houghton J. The Search for God – Can Science Help? Oxford: Lion Publishing PLC, 1995. P. 54.
- ²³ Dennett D. Op. cit P. 67.
- ²⁴ Ibid. P. 76.
- ²⁵ Simpson G. G. The Meaning of Evolution. Yale University Press, 1949. P. 344.
- ²⁶ McKay D. The Clockwork Image. L.: Inter Varsity Press, 1974. P. 74.
- ²⁷ Lewis C. S. Christian Reflections. L.: Geoffrey Bles, 1967. P. 82-93.
- ²⁸ Dawkins R. The Blind Watchmaker... P. 15.
- ²⁹ The New York Review of Books. 1997, January 9.
- ³⁰ Johnson Ph. Objections Sustained. Downers Grove, Illinois: Inter-Varsity Press, 1998. P. 73.
- ³¹ Цит. за: Science on Trial. Sinauer, Sunderland, 1995. P. 161.
- ³² Put Your Money on Evolution // The New York Review of Books. 1989, April. P. 34-35.
- ³³ Weiner J. The Beak of the Finch. L.: Cape, 1994.
- ³⁴ Fox S. W. (ed.) The Origins of Prebiological Systems and Of Their Molecular Matrices. N.-Y.: Academic Press, 1965. P. 310.
- ³⁵ Цікаво зазначити, що один з найпопулярніших прикладів, який застосовують для доказу справедливості теорії еволюції і який кочує з одного підручника в інший (хоча найбільше, що він може довести, – це мікроеволюція), взяти нещодавно (у 1998 р.) під серйозний сумнів. Йдеться про працю Кеттлуелла (Kettlewell) щодо індустріального меланізму метеликів, який вважають прикладом природного відбору, що веде до виникнення темних форм метеликів, оскільки світлих метеликів добре бачать їхні вороги на тлі забрудненої поверхні стовбурів дерев. Згідно з Майклом Майерусом, фахівцем з метеликів із Кембріджа, «практично всі частини історії про плямистих метеликів неправильні, фактично необґрунтовані і неповні» (Majerus M. Melanism – Evolution in Action. Oxford: Oxford University Press, 1998. P. 171). До того ж не існує даних, які засвідчували б, що плямисті метелики в диких умовах відпочивають на стовбурах дерев. Чимало фотографій зі зображенням метеликів на стовбурах дерев – ніщо інше, як фальшивки. Слід зазначити, однак, що експерименти, пов'язані з

- довжиною дзьоба співучих птахів, засновані на більш надійних фактичних даних.
- ³⁶ Patterson C. Evolution. L: The Natural History Museum. 2nd ed., 1999. P. 118.
- ³⁷ Wesson P. Beyond Natural Selection. Massachusetts Institute of Technology Press, 1991. P. 206.
- ³⁸ Goldschmidt R. The Material Basis of Evolution. Yale, 1940. P. 8.
- ³⁹ Gilbert S. F., Opitz J. M. and Raff R. A. Resynthesizing Evolutionary and Developmental Biology. 1996. N 173. P. 361.
- ⁴⁰ Erlich P. Zufall. Kohlhammer. Stuttgart. 1988. S. 217.
- ⁴¹ Ambrose E. J. The Nature and Origin of the Biological World. N. Y.: Halsted Press, 1982.
- ⁴² Gould St. J. The Paradox of the Visibly Irrelevant // Natural History. 106, 12/97 - 01/98. P. 12.
- ⁴³ Scherer S. Evolution – ein kritisches Lehrbuch. Giessen: Weyel Biologic, Weyel Lehrmittelverlag, 1998. S. 34.
- ⁴⁴ Ibid. S. 46.
- ⁴⁵ Ibid. S. 133.
- ⁴⁶ Існує кілька варіантів передачі терміна «fossils» українською мовою – «скам'янілості», «викопні рештки». У даному перекладі ми переважно йдемо за виданням: Грин Н., Стаут У., Тейлор Д. Биология. В 3 т. М.: Мир, 1990 (прим. перекл.).
- ⁴⁷ Дарвин Ч. Происхождение видов путем естественного отбора // Соч. М.-Л, 1939. Т. 3. С. 514-515.
- ⁴⁸ Ridley M. The Problems of Evolution. Oxford University Press, 1985. P. 11.
- ⁴⁹ Raup D. Conflicts Between Darwin and Palaeontology // Field Museum of Natural History Bulletin. 1979, January. P. 25.
- ⁵⁰ Gould St. J. Evolution's Erratic Pace // Natural History, 1977, vol. 86.
- ⁵¹ Eldredge N. Time Frames: The Evolution of Punctuated Equilibria. Princeton: Princeton University Press, 1985.
- ⁵² Op. cit.
- ⁵³ *Phyla* – множина від *phylum* – філіум (одиниця систематики) (прим. перекл.).
- ⁵⁴ Morris S. C. The Crucible of Creation. Oxford: Oxford University Press, 1998. P. 4.
- ⁵⁵ Eldredge N. Reinventing Darwin. Phoenix, 1996. P. 3.
- ⁵⁶ Цит. по: Davis P., Kenyon D. H. Of Pandas and People: the Central Question of Biological Origins. Dallas, Texas: Haugton Publish. Co., 1989. P. 106.
- ⁵⁷ Morris S. C. Op. cit P. 8.
- ⁵⁸ New Scientist. 1981. N 90. P. 830 - 832.
- ⁵⁹ Meyer St. The Methodological Equivalence of Design and Descent // Moreland J. P. (ed.) The Creation Hypothesis. Downers Grove, Illinois: Inter-Varsity Press, 1994. P. 67-112.
- ⁶⁰ Т. Г. Хакслі (Т. Н. Хуклей) – найближчий соратник Дарвіна. Його ім'я відоме також в іншій транскрипції – Гекслі (прим. перекл.).
- ⁶¹ Grigg R. Could Monkeys Type the 23rd Psalm? // Interchange. 50 (1993): 25 - 31.
- ⁶² Dawkins R. The Blind Watchmaker... P. 9.
- ⁶³ Ibid. P. 45.
- ⁶⁴ Dawkins R. Climbing Mount Improbable. N. Y.: Norton, 1996. P. 67.

- ⁶⁵ Hoyle F., Wickramasinghe Ch. *Evolution from Space*. N.-Y.: Simon and Schuster, 1984. P. 176.
- ⁶⁶ Dawkins R. *Climbing Mount Improbable*. P. 68.
- ⁶⁷ Ward K. *God, Chance and Necessity*. Oxford: One World Publications, 1996. P. 108.
- ⁶⁸ Josephson B. Letter to the Editor // *The Independent*. L: 1997, January 12.
- ⁶⁹ За іронією долі Докінз, який відкидає використання аналогій з метою доведення висновку від задуму, спокійно вдається до них для спростування висновку від задуму!
- ⁷⁰ Слова Гамлета: «Як на мене, вона [хмара] скидається на тхора» (Акт III, сцена 2) (*прим. перекл.*).
- ⁷¹ Berlinski D. *The Deniable Darwin* // *Commentary*. 1996, June. P. 19-29.
- ⁷² *Ibid.*
- ⁷³ Behe M. *Op. cit.* P. 221.
- ⁷⁴ Crick F. *Life Itself*. N.-Y.: Simon and Schuster, 1981. P. 88.
- ⁷⁵ Dawkins R. *River out of Eden*. L.: Weidenfeld and Nicholson, 1995.
- ⁷⁶ Denton M. *Evolution: A Theory in Crisis...* P. 250.
- ⁷⁷ Трансляція — синтез поліпептидного ланцюга білкової молекули на матриці РНК (*прим. перекл.*).
- ⁷⁸ Monod J. *Chance and Necessity*. L: Collins, 1972. P. 134.
- ⁷⁹ Berks A. (ed.) *Theory of Self-Reproducing Automata*. Urbana: University of Illinois Press, 1966.
- ⁸⁰ Walton J. C. *Organisation and the Origin of Life* // *Origins*. 1977. N 4. P. 16 - 35.
- ⁸¹ Kenyon D. H. and Steinman G. *Biochemical Predestination*. N.-Y.: McGraw-Hill, 1969.
- ⁸² Davis P., Kenyon D. H. *Of Pandas and People...* P. 7.

Розділ 6

Мовна здатність людини

Основна думка, яку ми розвивали вище, полягала в наступному: будова біологічних об'єктів свідчить про те, що вони є надзвичайно складними системами переробки інформації і самі насичені інформацією, подібною до мовної. Ми дійшли висновку, що не існує жодного правдоподібного пояснення походження таких систем у термінах природних процесів. Надзвичайно цікаво порівняти цей висновок з дослідженнями походження мови, і тому ми дуже вдячні Норману Фрезеру, M.A., M. Sc., Ph. D.¹, котрий надав нам свої матеріали з даної теми. Він — відомий у світі фахівець з математичної лінгвістики, як теоретичної, так і прикладної; поряд з іншими питаннями займався структурою російської мови. Доктор Фрезер — один з піонерів у галузі автоматичного розпізнавання голосу. У 1993 р. він став одним із засновників VOCALIS PLS — провідної компанії в галузі телекомунікацій.

МІРКУВАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ МОВИ

Норман Фрезер

Науку цікавить існування речей у фізичному світі. Науково-дослідні процедури сформувався в ході багатовікової розробки способів вільної від упереджень рефлексії, розвитку методів спроб і помилок та одержання перевірених результатів. Критерій перевірюваності в науці — один з найважливіших. Твердження, що не можуть бути підтримані емпіричними даними і логічним висновком, повинні бути визнані неприпустимими.

Дослідження походження якогось явища припускає вивчення того, як речі з'явилися в нашому світі. Воно серйозно залежить від природознавства, але самою наукою не є. Дослідження походження здійснюють за допомогою таких процедур.

1. Збір та аналіз даних (наприклад, підрахунок річних кілець на пні дерева).

2. Розробка історичної реконструкції, що бере до уваги фактичні дані і раніше створену наукову теорію (скажімо, визначення віку дерева за числом річних кілець, побудоване на щорічному утворенні у дерев по одному новому кільцю).

Теорії походження можуть бути піддані критиці на підставі якихось нових фактичних даних, але вони не підлягають перевірці в загальноприйнятому розумінні поняття «наукова перевірка». «Істинність» теорії про походження якогось явища залежить від її внутрішньої зв'язності і погодженості, а не від відповідності реальному, оскільки цю відповідність не можна встановити.

Будуючи теорію походження певного явища, ми діємо подібно до того, як в графі залежностей сходимо від відомої точки до вихідної. Відома точка відповідає поточному стану, а її місце в графі визначається тим, що ми знаємо про стан об'єкта в даний час. Почнемо з того, що існує безліч способів сходження до первинної точки, але в міру нагромадження історичних даних деякі можливі способи виключаються. До історичних даних відносять археологічні знахідки, скам'янілості, відносне розташування артефактів у геологічних шарах і результати радіовуглецевого аналізу. Чим більшою кількістю емпіричних даних ми володіємо, тим обмеженішим є число можливих зворотних ходів.

Теорія походження якогось явища являє собою реконструкцію, завдяки якій ми рухаємося до вихідної точки через проміжні пункти, не вступаючи при цьому в суперечності з іншими теоріями.

Походження мови. Природна мова була предметом наукових досліджень протягом тисячоліть. За цей час нагромадилося чимало найрізноманітніших даних, які укладаються в досить повну картину сучасного стану мови. Тому, будуючи теорію походження мови, ми можемо, принаймні, почати зворотний рух від відомої точки. На жаль, ми фактично не маємо у своєму розпорядженні жодних інших точних даних, які допомогли б нам обмежити теорію походження мови.

Найбільш ранні з відомих зразків писемності беруть початок від 4 тис. р. до н.е. Хоча мовою, зафіксованою в цих писемних пам'ятках (шумерською), ніхто сьогодні не розмовляє, за своїми виразними можливостями вона така ж складна, як і сучасні мови. Написи шумерською мовою свідчать про те, що це самостійна розвинута мова, а не якась праформа мови як такої. І навіть якби були знайдені більш стародавні фрагменти текстів, вони також нічого не сказали б нам про походження мови, оскільки письмо є просто засобом мовного вираження. Мова повинна спочатку виникнути, аби після цього сформувалися системи письма.

Деякі дослідники з метою пояснення генези мови звернулися до археології і до дисципліни, яка відома під назвою «лінгвістична палеонтологія»². Значні зусилля дослідників були спрямовані на те, щоб реконструювати побудову голосового апарата давньої людини, або квазі-людини, аби визначити, чи володіла така людина фізичними даними для мовної артикуляції в тому вигляді, в якому ми її знаємо сьогодні³. Однак мовлення нетотожне мові. Мовлення є фізичною діяльністю, тоді як мова — це абстрактна психічна сутність. Мовлення може використовуватися, щоб виражати мову. Але з цією ж метою можна використовувати і письмо, і жести (мова глухонімих), і барабани, і багато інших засобів передачі інформації. Здатність до мовної артикуляції не гарантує володіння мовленням, як впливає з прикладу людей з обмеженими розумовими здібностями. Хоча, як показує досвід, мова зазвичай виражається за допомогою мовлення, ці дві сутності логічно відмінні між собою. Тому лінгвістична палеонтологія не може зробити істотного внеску у вивчення походження мови.

Фундаментальна проблема полягає в тому, що не існує відомостей про доісторичний стан мови. Ми набираємо повітря в легені і починаємо говорити якоюсь мовою. Але докази цієї мови, які нас цікавлять, тут же зникають, ніби злітаючи з наших уст. Якою була мова наших далеких предків? Чи використову-

вали вони слова, які видаються нам сьогодні дивними? Чи відрізнявся їхній акцент від нашого? Більшість із нас про це не знає. Мова наших предків втрачена для нас, оскільки ніхто спеціально не піклувався про те, щоб її зберегти.

Відсутність надійних даних підриває всі теорії походження мови, хоча, як ми побачимо нижче, перешкоди у вивченні цієї проблеми, що здаються нездоланними, не зупинили деяких видатних учених перед спробами її вирішити.

Достатнього розвитку набули такі дисципліни, як етимологія (наука про історію слів) і філологія (наука про історію мов і мовних сімей). Але їх можливості визначаються тим, що може бути встановлене на підставі документальних даних та достатньо традиційних і обережних історичних реконструкцій. Дослідницька царина цих наукових дисциплін обмежується кількома тисячами років.

Спроби простежити походження мови традиційно зустрічали скептичне ставлення до себе лінгвістів-теоретиків. Коли 1865 р. було засноване Паризьке лінгвістичне товариство (*Societe de Linguistique de Paris*), до його Уставу (стаття 2) було внесене положення про те, що товариство не розглядає статті про походження мови⁴. Ця засада була прийнята тому, що не існує надійних даних для реконструкції передісторії мови. Найбільш ранні письмові джерела створені не більш ніж кілька тисяч років тому і нездатні пролити світло на походження мови, оскільки писемність уже припускає існування мови. Не можуть сприяти вирішенню цієї проблеми і такі історичні дисципліни, як археологія і палеонтологія, поза як вони не мають відомостей про свідомість стародавнього носія мови.

Побудова теорії при відсутності необхідних даних — не більш ніж спекуляція. «Ми повинні досліджувати те, що є», — сказав Олександр Дж. Елліс, президент Лондонського філологічного товариства в 1873 р.⁵ Не слід піддаватися спокусі будувати домисли при відсутності надійних фактичних даних.

Протягом цілого століття походження мови обговорювали лише в стінах академічних установ. Проте в останні роки спостерігаємо цілий сплеск інтересу до цього питання як фахівців, так і широкої публіки. Чим це пояснити?

Критика теорії еволюції у світлі даних про походження мови. Що ж усе-таки спонукало багатьох серйозних учених проникнути на територію, позначену як “небезпечна зона”? Для цього є низка причин. Частина з них пов’язана з проблемами теорії еволюції шляхом природного відбору, що постають у зв’язку з даними про природу мови. Нижче ми розглянемо чотири таких причини.

По-перше, наукова спільнота почала все більше усвідомлювати, що саме мова (а не життя) є вершиною процесу еволюції. Мова — це етап розвитку, який настає за розвитком життя, доповнюючи його, хоч зазвичай з ним не асоціюється. Багато видів тварин здатні до найпростішої комунікації, однак лише людина опанувала все багатство і символічну складність мови. Це найскладніша форма розумного поведіння у відомому людині світі. Усяка теорія походження життя, яка спрямована на пояснення складних форм життя і поведінки і яка, проте, нічого не може сказати про найскладніший у цьому ряді феномен, є свого роду пірамідою без вершини. Тому її не можна вважати завершеною і, в кінцевому результаті, здатною пояснити те, заради чого вона була розроблена.

По-друге, видається малоймовірним, що мова могла виникнути з послідовності численних кроків, ряд яких виявився вдалим і тому закріпився як комунікативні одиниці. Цей висновок можна обґрунтувати кількома аргументами.

Перша проблема, на яку наптовхується дана теорія, пов’язана з інноваціями, котрі не знаходять загальної підтримки. І полягає вона в тому, що мова виконує свою функцію тільки тоді, коли обидва учасники комунікації перебувають на однаковому рівні розвитку мовної здатності. Тому єдиний шлях до прогресу шляхом еволюції полягає в тому, що два чи більше

членів спільноти проходять однакові корисні мутації одночасно. Це абсолютно малоймовірно.

Інша проблема цієї теорії пов'язана з тим, що мова функціонує відповідно до правил: і конструювання, і розуміння правильно побудованих висловлювань підпорядковані системі граматичних правил. А граматичні правила є, вочевидь, операціями над символами, які підпорядковані принципу «усе або нічого».

Лінгвісти і когнітологи⁶, ймовірно, дотримуються позиції Ст. Гоулда, котрий вважає: якщо око виконує свою функцію на 5 %, то це приблизно те ж саме, якби воно взагалі не функціонувало⁷.

Деякі відомі психологи висловлюють свої сумніви з приводу неповних систем правил у такий спосіб: «Як би це виглядало, коли б організм володів половиною символу або трьома чвертями правила?»⁸.

Проблема «граматичних пертурбацій» полягає в тому, що найбагатша дедуктивна структура граматики влаштована наступним чином: найменша зміна одного-єдиного принципу може вплинути на всю мову в цілому, оскільки ця зміна має послідовний, «каскадний» ефект на всі граматичні механізми. Насправді, одинична мутація не може мати або незначний позитивний, або незначний негативний вплив на мовну компетенцію індивіда. Ці впливи можуть бути істотними, але, очевидно, змішаними (почасти позитивними, почасти негативними).

По-третьє, не існує «відсутніх ланок» — усі 6 тис. відомих природних мов є однаково розвинутими. Квазімов не існує. Мова повністю відсутня у найближчих до нас з організацією приматів.

«Незважаючи на те, що інші види тварин мають певний інтелект, а також той факт, що комунікативні системи тварин за своєю складністю подібні до найпростіших мов, у жодного виду тварин немає мовних систем. І справа не в тому, що вони їх не потребують. З якоїсь причини навіть найпростіша мова неймовірно складна для тварин. Це загадка для науки»⁹.

По-четверте, для постулювання еволюції мови потрібно бачити, що існують граматичні системи, які кра-

ще відповідають завданню відтворення їхніх носіїв. На перший погляд це твердження видається розумним, але в нього є серйозні вади. Девід Примак, котрий одним з перших провів експерименти зі засвоєння мови шимпанзе, критикує еволюційну інтерпретацію походження і розвитку мови, вказуючи на властиву мові «рекурсивність», тобто граматичний принцип, відповідно до якого прості пропозиції можуть бути вбудовані в більш складні: «Я пропоную читачеві дати історичну реконструкцію сценарію життєвої ситуації, яка б пояснила рекурсивність у світлі природного добору. Так, вважають, що мова виникла, коли люди чи їхні історичні предки полювали на мастодонтів... Чи мав перевагу один з наших предків у порівнянні з іншим, якщо він, сидячи навпочіпки біля багаття, був здатний сказати своєму родичу: «Остерігайся коротконогого звіра, котрому Боб пошкодив переднє копито, якому, забувши свій власний спис у таборі, він завдав удару тупим списом, запозиченим у Джека»?

Природна мова — камінь спотикання для теорії еволюції, бо мова володіє набагато більшими можливостями, аніж можна їй приписати в термінах природного відбору. Семантична мова з простими правилами відповідності між словом та об'єктом, яку можна спостерігати в шимпанзе, ймовірно, має виразні можливості, достатні для обслуговування полювання на мастодонтів і аналогічні операції. Для комунікації в рамках подібних операцій, синтаксичні класи, правила структурної залежності, принцип рекурсії та інше — надмірно могутні механізми, наявність яких у даному контексті видається абсурдною¹⁰.

Інтерес до походження мови зростає саме тому, що, як зазначив Примак, мова «є каменем спотикання для теорії еволюції». Хоча серед більшості біологів і деяких психологів прийнято вважати, що природна мова є результатом еволюції, існує наукова дисципліна, представники якої не такі впевнені в адекватності еволюційного підходу до мови. Ця наукова дисципліна називається лінгвістикою і докладно вивчає тонкощі організації природної мови.

«Для... більшості лінгвістів немає жодного сенсу шукати доказів існування мови на ранніх етапах людського суспільства, і ще менше — шукати ознаки мови в комунікативних системах людиноподібних мавп. ...[Існує] філософська суперечність між тими, хто розглядає людину як особливий вид, відмінний від усієї іншої природи, і тими, хто розглядає її як один із видів, тісно пов'язаний з іншими. Ніде ця суперечність не виявляється з такою силою, як у дискусії про природу і походження мови»¹¹.

Багатьох лінгвістів переконують навіть ті аргументи проти еволюційної теорії, які ми навели вище, але питання, що дає найбільший імпульс їхньому скептицизму щодо еволюційної теорії, — це здатність людей до засвоєння мови.

Засвоєння мови і вроджена мовна здатність. Яким чином діти засвоюють мову? Було б заманливо повірити в те, що структури і правила мови засвоюють на основі використання загальних когнітивних здібностей, таких, як здатність до узагальнення, категоризації, розпізнавання моделей і здатність до побудови послідовностей. Але це не може бути так. Вже від найменшого віку діти виявляють здатність будувати висловлювання, яких вони ніколи раніше не чули. Це свідчить про те, що вони не просто перетворюють раніше почуті зразки висловлювань, а оперують системою правил, яка покладена в основу їхньої мовної активності і має потенціал будувати раніше не зареєстровані висловлювання. Яким чином вони могли інтегрувати¹² цю систему?

Дерек Бікертон показує, що навіть окреме речення є неймовірною проблемою для слухача/мовця, який не володіє відповідною системою мови.

«Спробуйте перетворити звичайне речення, яке складається з десяти слів. У принципі можливі 3 628 800 комбінацій цих слів, але для першого речення даного абзацу лише одна комбінація дає правильну й осмислену фразу. Це означає, що 3 628 799 інших сполучень будуть неправильними. Як ми цього вчимося? Ні батьки, ні вчителі не можуть навчити нас цій здатнос-

ті. Ми можемо знати, як це робити, тільки володіючи певним рецептом побудови речень, рецептом, таким складним і досконалим, що він дає змогу автоматично виключити всі 3628799 хибних варіантів сполучення десяти слів та обрати єдино правильний. Але оскільки такий рецепт повинен застосовуватися до всіх речень, а не до даного конкретного прикладу, цей рецепт для кожної мови виключає більше граматичних конструкцій, які суперечать граматичним нормам мови, ніж є атомів у космосі»¹³.

Завдання реконструкції мовної системи на основі відносно невеликого числа висловлювань, яке поставлене перед кожною дитиною, є неймовірно складним. Це завдання може бути вирішене лише в тому випадку, якщо дитина вже народжується з відповідними механізмами в головному мозку. Цей висновок загально асоціюється з концепцією Н. Хомського, одного з провідних лінгвістів ХХ ст. Хомський стверджує, що діти народжуються наділеними вродженою мовною здатністю, яка, поряд з іншими речами, визначає універсальну граматику, тобто мережу обмежень на структурні можливості мов світу. Засвоєння мови дитиною є процесом «запуску» параметрів універсальної граматики¹⁴.

Мова є більшою мірою інстинктом, аніж індивідуальним досягненням¹⁵. Але яким чином цей інстинкт з'явився в даного виду? Це питання залишається нездоланною перешкодою для еволюційної теорії. Н. Хомський з цього приводу пише: «Здається, що не існує даних, які підтверджували б погляд, за яким людська мова — це просто більш складний випадок чогось, що ще може бути знайдене десь у тваринному світі. Це стає проблемою для біолога, бо, якщо це вірно, ми маємо справу з прикладом дійсного «виникнення» — появи якісно особливого явища на особливій стадії розвитку складної організації»¹⁶.

Відомий філософ мови Джеррі Фодор підкреслює, наскільки важлива ця проблема: «У нас буквально відсутнє уявлення про те, як засвоюється концептуальна система, більш багата, ніж та, котрою лю-

дина вже володіє; ми просто не уявляємо собі, як може відбуватися перехід від концептуально бідної до концептуально багатой системи шляхом процесу навчання»¹⁷.

Критичні зауваження Фодора стосуються як процесу навчання й засвоєння нового окремою людиною, так і розвитку виду протягом багатьох епох еволюції. Він говорить, що, насправді, ми наштовхуємося тут на філософський бар'єр. Дуже категорично кажуть про це Бейтс та його співавтори: «Якщо основні структурні принципи мови не можуть бути засвоєні з досвіду або виведені із загальних принципів, можна висунути тільки два можливих пояснення їх існування: універсальна граматики була дарована нам Творцем або наш вид зазнав мутації надзвичайного масштабу, свого роду когнітивного Великого Вибуху»¹⁸.

Ідеологія і походження мови. Незважаючи на всі емпіричні і філософсько-теоретичні складнощі в побудові теорії походження мови, кількість публікацій з проблем еволюції не зменшується. Через відсутність надійних історичних даних вони, за визначенням, носять спекулятивний характер і більшою мірою зумовлені ідеологічними симпатіями прихильників еволюційної теорії, аніж науковими даними.

Так, у висновку своєї впливової роботи, де зроблено спробу реабілітувати еволюційну теорію в лінгвістиці, Лінкер і Блум визнають, що значна частина наукової праці, яку варто зробити для обґрунтування їхніх тез, ще не була здійснена. «Ми вважаємо, що безліч надійних наукових даних щодо еволюції мови ще не були синтезовані»¹⁹.

Однак складається таке враження, що вони просто не бачать необхідності в синтезуванні цих наукових даних, оскільки самі твердо вирішили — єдина можлива відповідь на таємницю походження мови полягає в наступному: «Мова виявляє риси складного механізму, призначеного для передачі пропозиціональних структур, а єдине пояснення походження органів, які мають таку складну організацію, міститься в процесі природного добору»²⁰.

Зверніть увагу на логіку міркування Лінкера і Блума, оскільки для того, щоб дискутувати з ними, надзвичайно важливо побачити помилковість їхньої аргументації. Отже, вони говорять, що природний добір як механізм виникнення мови становить одну з їхніх передумов. Мова, стверджують вони, є прикладом класу артефактів, яким можна дати лише одне пояснення. Хоча переважна частина їхнього дослідження спрямована на те, щоб обґрунтовувати висновки в дусі теорії еволюції, ці висновки, насправді, є їхньою вихідною позицією.

У галузі досліджень походження мови досить часто зустрічають учених, які намагаються подавати свої ідеологічні припущення як результати ретельно проведених наукових пошуків і які, разом з тим, виявляють необхідну відповідальність в іншому. Але в кращих зразках наукових праць передумови формулюють відкрито, а висновки роблять обережно.

Наявний стан досліджень походження мови можна коротко охарактеризувати так: наука не може сказати в цій галузі нічого певного, але їй удалося виявити кілька загадок. Убогість даних про передісторію мови означає: малоімовірно, що якась із запропонованих теорій отримає надійне фактичне підтвердження. Однак ці загадки мають принципове значення, настільки принципове, що можуть підірвати всю будівлю дарвінівської концепції природного відбору. Хомський з цього приводу зазначає:

«Цілком можна приписувати цей розвиток [розвиток уроджених мовних структур. — *Н. Ф.*] “природному добору”, якщо тільки ми розуміємо, що таке твердження позбавлене змісту, і воно зводиться не більш ніж до переконання в існуванні натуралістичного пояснення цих явищ»²¹.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Напишіть твір, деталізуючи способи, якими людська мова кидає виклик теорії еволюції.

2. “Людський мозок призначений для вивчення мови”. Обговоріть цей постулат.

ПРИМІТКИ

- ¹ М. А. — скор. від Master of Arts — «магістр гуманітарних наук», M. Sc. — від Master of Science — «магістр природничих (або точних) наук», Ph. D. — Doctor of Philosophy — «доктор філософії» (*прим. перекл.*).
- ² Див. напр.: Renfrew C. *Archaeology and Language*. L: Jonathan Cape, 1987.
- ³ Lieberman Ph., Crelin E. S. On the Speech of Neanderthal Man // *Linguistic Inquiry*. 1971. Vol. 2. P. 203-222.
- ⁴ Stam James H. *Inquiry into the Origin of Language: (The Fate of a Question)*. N.Y.: Hagerstow, 1976. P. 259.
- ⁵ *Ibid.* P. 256.
- ⁶ Когнітологія — комплексна дисципліна, що вивчає пізнавальні процеси (*прим. перекл.*).
- ⁷ Gould St. J. *Evolutionary Considerations. Paper Presented to the McDonnell Foundation Conference Selection vs. Instruction**, Venice, May, 1989.
- ⁸ Bates E., Thai D. and Marchman V. *Symbols and Syntax: A Darwinian Approach to Language Development* // Krasne-gor N., Rumbaugh D., Studdert-Kennedy M. and Schiefelbusch R. (eds.) *The Biological Foundations of Language Development*. Oxford, 1989. P. 3.
- ⁹ Deacon T. *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Human Brain*. L: Alien Lane, 1997. P. 42.
- ¹⁰ Premack D. 'Gavagail' or the Future History of the Animal Controversy // *Cognition* 1985. N 19. P. 281-282.
- ¹¹ Leakey R *The Origin of Humankind*. L: Weidenfeld and Nicolson, 1994. P. 120.
- ¹² Інтеріоризація — психологічний термін, що позначає перенесення суспільних уявлень у свідомість окремої людини. (Див.: *Психологический словарь / Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. М.: Педагогика, 1983*) (*прим. перекл.*).
- ¹³ Bickerton D. *Language and Species*. Chicago: University of Chicago Press, 1990. P. 57-58.
- ¹⁴ Chomsky N. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. N.Y.: Praeger, 1986.
- ¹⁵ Pinker St. *The Language Instinct: How the Mind Creates Language*. N.Y.: Morrow, 1994.
- ¹⁶ Хомский Н. *Язык и мышление*. М.: Изд-во МГУ, 1972. С. 89.
- ¹⁷ Fodor J.A. *Fixation of Belief and Concept Acquisition* // Piattelli-Palmarini M. (ed.) *Language and Learning: The Debate Between Jean Piaget and Noam Chomsky*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980. P. 149.
- ¹⁸ Bates E., Thai D., and V. Marchman. *Op. cit.* P. 2-3.
- ¹⁹ Pinker St. and Bloom P. *Natural Language and Natural Selection* // *Behavioral and Brain Sciences*, 13, 1990. P. 727.
- ²⁰ *Ibid.* P. 726-727.
- ²¹ Хомский Н. *Язык и мышление*. С. 113—114.

Збіг між науковими уявленнями та біблійною картиною процесу творення

Проведений вище аналіз уявлень про людину і природу показує, що атеїстична наука апріорно привносить матеріалізм в інтерпретацію фактичних даних. Теїсти, зрозуміло, також, здійснюючи інтерпретацію фактів, привносять у неї свою апріорну віру у Творця. Найбільш дивовижним тут є те, що наукові дані, які ми розглядали вище, виявляють значний збіг з біблійною картиною процесу творення. Це може здивувати тих, кого завжди вчили, що ця картина безнадійно спрощена. Подаємо читачеві ті моменти збігу між біблійною картиною світу, з одного боку, та сучасною фізикою і космологією — з іншого, про які ми говорили в розділі 3.7 даної книги. Звичайно, біблійний опис предмета, котрий нас цікавить, викладено загальнодоступною мовою, але було би помилкою думати, що від цього він стає менш глибоким. Навпаки.

Насамперед, як ми могли переконатися (див. розд. 4.6 даної книги), у Біблії, втім, як і в різних наукових дисциплінах, аналізується походження інформації. Згідно з Біблією, інформація й енергія беруть початок від розумної діяльності Слова, Котре є Бог. Однак усупереч очікуванням, у Книзі Буття описано не раптову й одноразову подію, яка відбувається в первісному акті творення, а послідовність таких актів. У тексті Біблії кілька разів читаємо: “І сказав Бог”. І далі подано опис чергового етапу в процесі творіння. Так, за біблійним свідченням, відбувається не одна, а ціла послідовність подій, пов’язаних з уведенням (input) інформації, що мають місце протягом певного періоду часу доти, доки процес творення не закінчується і не повідомляється, що Бог відпочив від діл творення.

Складність, з якою зустрічається чимало освічених людей, читаючи цю оповідь про творення, в наступному: якщо читати її поверхово, може скласитися враження, що світ був створений за шість земних днів, після яких настав день спокою. Але це не обов'язково мало бути так. Ретельний аналіз показує, що цей біблійний текст надзвичайно складний. Так, слово “день” має чотири різних значення у фрагменті Буття 1:1–2:4.

1. Шість днів, протягом яких відбувається творення, мають *ранок і вечір*, і тому, відповідно до звичайних давньоєврейських уявлень, повинні позначати дні, що складаються з 24 годин (хоча багато тлумачів у додарвінівські і постдарвінівські часи вважали, що ці часові проміжки означають невизначені періоди часу).

2. У фразі “*І Бог назвав світло днем*” слово “день” означає світловий день, тобто приблизно 12 годин (період, менший за 24 години).

3. Відсутність повторюваної фрази “*І був вечір, і був ранок*” при описі сьомого дня, тоді як вона присутня при описі інших шести днів, говорить про те, що сьомий “день” не має кінця. Бог завершив процес творення і не збирається його відновлювати.

4. У Бутті 2:4 слово “день” (давньоєвр. — *yom*), очевидно, описує весь процес творення.

Цих зауважень достатньо, аби дійти висновку, що маємо справу зі складним текстом. Але, ймовірно, найцікавіше тут те, що давньоєврейський певний артикль використовують лише при називанні шостого і сьомого днів. Це підкреслює їх особливе значення: шостого дня була створена людина, а сьомий день Бог присвятив відпочинку. Відсутність певного артикля в назві інших п'яти днів залишає відкритою можливість того, що ці дні були відокремлені один від одного перервами невизначеної тривалості, даними для розвитку потенціалу актів творення. Інакше кажучи, з цього тексту можна зробити висновок, що шість днів були звичайними днями, але не днями земного тижня. Це були дні творення, відзначені ве-

денням (input) інформації й енергії, яким потім надавався час для розвитку їх потенціалу аж до наступного етапу.

Якщо це так, то змальована картина відповідає даним палеонтології, які свідчать, що характерні риси живих організмів з'являються раптово, на нових рівнях формування складності, після яких іде період стазиса. Саме така модель може бути побудована, якщо розуміти біблійні описи прийнятим нами способом.

Далі. Послідовність актів творення і відокремленого від них дня відпочинку служить для того, аби підкреслити, що створення Богом Всесвіту і життя не є тотожними Його промислительній підтримці творення під час розвитку ними своїх потенційних можливостей. Звідси випливає істотна різниця між наукою про функціонування Всесвіту і наукою про його походження. Вона особливо наочна, коли ми звертаємося до розгляду розбіжностей між творчим введенням (input) інформації й енергії в дні творення і часом стазиса між цими днями. Оскільки логічним наслідком того факту, що необхідно додаткове привнесення інформації для переходу від стадії (чи дня) n до стадії $n + 1$, є те, що якщо ви спробуєте пояснити стадію $n + 1$ у термінах фізики або хімії стадії n , то зазнаєте невдачі. Іншими словами, дія мікро-еволюційних процесів на стадії n може цілком призвести до безлічі змін, але ніколи не призведе до більш високого рівня складності, що спостерігається на стадії $n + 1$. Для цього потрібне нове привнесення інформації й енергії.

Останній етап — це творення людського життя, і тут відмінність між виникненням і розповсюдженням людства підкреслює християнський апостол Павло у своєму зверненні до грецьких філософів міста Афін: “І весь людський рід Він [Бог] з одного створив...” (Дії 17:26). Отже, створення першої людини нетотожне наступному створенню всього роду людського. Доречно розглянути, що припускає останнє як з позицій науки, так і з позицій теології.

1. Елемент випадковості (принаймні, на наш погляд) — мутації в генетичному матеріалі людини.

2. Мінливість обмежена певними рамками. Вона не приводить до виникнення зовсім інших видів живих істот.

3. При цьому Бог не залишається осторонь і продовжує спостерігати за процесами, які відбуваються (Вих. 4:11).

Пункти (1) і (2) можна проілюструвати на простому прикладі з фізики. Візьмемо пневматичну шину. Повітря всередині шини складається з молекул, які перебувають у постійному русі, що супроводжується всякого роду непередбаченими явищами на квантовому рівні. Але всі ці випадкові процеси протікають у системі, обмеженій покриттями шини.

Біблійний опис допомагає нам також зрозуміти, у чому неспроможність матеріалістичних теорій. Якщо біблійний опис є правильним, то чи можна очікувати успіху, досліджуючи природу з погляду теорії, яка стверджує, що вся історія життя, починаючи від добіотичного рівня і закінчуючи людиною — єдине ціле, що розвивається?

Така теорія, як показує проведений нами аналіз, або не здатна пояснити походження (нових рівнів) складності і/або вона не працює без непомітного «протаскування» розумного начала. Суто механістичні пояснення є за своєю ідеєю і за своєю реалізацією неадекватними. Таким чином, виявляється, що біблійний опис знаходить підтвердження в наукових відкриттях.

Ряд учених, таких, як Докінз і Деннетт, стверджують, що безглуздо вводити ідею Бога як пояснення складної організації з тієї простої причини, що Бог, якщо Він існує, є, за визначенням, більш складною сутністю, ніж все інше. А намагатися пояснювати одне складне явище через ще складніше не має сенсу. Але таке твердження абсурдне. Насамперед, тут має місце змішання категорій рушійної сили (діяча — *agent*) і механізму, про який ми говорили в розділі 2, Б/1 даної книги. Чи сподобається вам ар-

гументація, згідно з якою апеляція до існування Генрі Форда для пояснення походження автомобіля ні до чого не приводить, оскільки Генрі Форд, за визначенням, набагато складніший, ніж автомобіль? Чи, скажімо, аргументація, що апеляція до неземного розуму для пояснення змісту інформації, отриманої за допомогою радіотелескопа, смішна, оскільки такий неземний розум буде, за визначенням, набагато складніший, ніж отримане повідомлення? Або думка про те, що постулювання наявності автора для пояснення книги є абсурдною, оскільки автор «складніший», ніж книга? Неможливо сприймати подібні аргументи всерйоз. Вони компрометують базове допущення матеріалістичної філософії про неприпустимість пояснень у термінах діяча (*agent*).

На завершення слід сказати, що у випадку прихильності матеріалістичному світоглядіві єдиним варіантом пояснення природи може служити та чи інша форма хімічної чи біологічної еволюції, з якими би проблемами вона не зіштовхувалася. Але якщо вийти за межі цього світогляду, то можна побачити, що дотепер найкращим поясненням складної біологічної організації є уявлення про те, що вона бере свій початок від розумного задуму, і що біологічна мікроеволюція являє собою прекрасне, та у світлі ідеї розумного начала складної організації доволі тривіальне пояснення мінімальності у визначених межах. Мікроеволюція виявляється закладеною Творцем здатністю біологічних систем пристосовуватися до різних умов оточення, що існують на величезній земній кулі. У міру поглиблення емпіричних досліджень складної організації живих систем ми все більше зміцнюємося в усвідомленні того, що нам, людям, призначено жити в цьому світі. Теза про «Сліпого Годинникаря» помилкова. Як каже Майкл Дентон: «В остаточному підсумку, дарвінівська теорія еволюції не більше, ніж великий космогонічний міф двадцятого століття»¹.

Ми, люди, — результат цілеспрямованої надприродної діяльності Творця, Який передбачив нашу появу в цьому світі.

А якщо це так, то в чому ж полягає зміст людського життя? До цього питання ми і звернемося в наступній частині даної книги.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Прочитайте у класі текст розділу Буття 1. На чому, на вашу думку, тут зроблені основні наголоси?

2. Чому слід вважати спрощенням відкинення Буття 1 тільки через те, що воно наголошує на днях творіння?

3. Обговоріть у класі вираз: “Даремно представляти Бога як Того, Кого можна пояснити, оскільки Бог, за визначенням, є набагато складніший, ніж будь-що інше, що може бути пояснене”.

4. Організуйте в аудиторії дискусію на тему: “Ця аудиторія вірить, що наука підтримує віру в Бога-Творця”.

ПРИМІТКА

¹Denton M. Evolution — a Theory in Crisis. N.-Y.: Adler and Adler, 1986. P. 358.

Частина третя

Людська поведінка

Розділ 8

Цінність людського життя

Розділ 9

***Свобода людини та небезпека
нерозуміння її цінності***

Розділ 10

Природа моральності та її основи

Розділ 11

Порівняльний аналіз етичних систем

Розділ 12

***Призначення людини та її влада
над природою***

Розділ 13

Як людина застосовує свою владу

Розділ 14

Що чекає людину в майбутньому?

Цінність людського життя

Не прагнучи почати з визначення, що таке людське життя, — оскільки вирішення цього завдання може забрати занадто багато часу, якщо воно взагалі має вирішення, — почнемо з конкретного питання про те, яку цінність ми надаємо і повинні надавати життю людини. Зрештою, усі ми люди і всі ми живемо на цьому світі, і, що ще важливіше, маємо безпосередній особистий досвід того, що значить жити. Тому нам потрібно усвідомити, яку цінність надаємо людському життю — як своєму власному, так і життю інших людей.

Давайте уточнимо, що слід розуміти під виразом «надавати цінність людському життю». Напевно, мова має йти не про те, як добре було за старих часів, або чи приносить задоволення людям життя сьогодні. Для нас важливо, яку цінність ми надаємо життю, як такому, незалежно від того, чим воно сповнене. Чи дійсно людське життя, буде це наше власне, або життя іншої людини, являє собою таку цінність, що було б негоже поводитися з ним неналежним чином або якщо применшувати його значимість, чи навіть руйнувати його? Зрозуміло, що відповідь на це питання є вирішальною як з погляду нашого ставлення до себе, так і до інших.

Для початку розглянемо одну з животрепетних проблем життя і смерті, яка допоможе зрозуміти суть поставлених нами питань.

Проблема вбивства новонароджених. Усі ми колись з'явилися на світ і, ймовірно, вдячні долі, що не стали жертвою дітовбивці. Але чи є щось ганебне в дітовбивстві? І якщо є, то що це і чому?

У Стародавній Греції батько або обоє батьків небажаної дитини мали право помістити її у відкритий короб чи посудину і залишити в горах на поживу диким звірам. Так вони намагалися заспокоїти своє сум-

ління, роблячи вигляд, що дитину вбили не вони, а дикі звірі. Фахівці з історії стародавнього світу, професори М. Кері і Т. Дж. Хаархофф пишуть, що після 200 р. до н. е. такий спосіб звільнення від небажаних дітей став, очевидно, «досить часто використовуватися для підтримки незмінної чисельності населення Греції, а в деяких містах навіть викликав її різке зниження»¹. Можливо, навмисне, а можливо і ні, дітовбивство було, ймовірно, як засобом зменшення сімейних витрат, так і засобом регулювання чисельності населення.

У зв'язку з цим виникає питання: чи правомірне таке дітовбивство з погляду моралі? Дане питання стосується і нас, тому що це проблема не тільки стародавнього світу. Ми теж колись були дітьми. А раптом з якоїсь причини наші батьки не захотіли б нашої появи на світ? Чи дозволено було б із позицій моралі нас знищити? За останні двадцять чи тридцять років життя мільйонів зародків, мозок і нервова система яких уже сформувалися, було перерване за допомогою абортів просто тому, що батьки не захотіли їхньої появи на світ. Хіба вони не були також людьми? А якщо були (хоча багато хто завзято заперечує це), ми могли б поставити питання, яке обговорювали вище: чи правомірне їхнє знищення з позицій моралі?

Повернімося до новонароджених дітей, оскільки ніхто не заперечує, що вони — людські істоти. Чи можна вважати їхнє життя абсолютною цінністю, так що вбивати їх не можна, навіть якщо батьки не можуть собі дозволити їх мати, або з якоїсь причини не хотіли їхньої появи на світ, або якщо держава вирішила скоротити надлишкове зростання населення?

На початку нашого століття багато господарів тримали в будинках кішок, аби не заводились миші. Так робить чимало людей і сьогодні. Якщо ж кішка принесла чотирьох кошенят, а господарі не хочуть їх мати і немає бажаючих їх забрати, господарі зазвичай топлять кошенят. Нікому не спадає на думку, що з позицій моралі це щось ганебне.

Сьогодні багато хто переконує нас повірити в те, що людські істоти — це просто тварини, які в результаті випадкової мутації генів і наступного процесу природного відбору з волі випадку зазнали дальшої еволюції, ніж інші примати. Якщо це так, то на якій підставі можна говорити, що вбивство маленького кошеняти не потрібно вважати порушенням моралі, а убивство новонародженої людини — потрібно? Яка ж у такому випадку кардинальна відмінність людської істоти від тварини?

Якщо, як вважає багато хто, у Всесвіті немає нічого, крім матерії, а в людських істот немає ні душі, ні духу і вони, подібно до тварин, є високоорганізованою формою матерії, тоді чому не можна поводитися з ними так само, як з дитинчатами тварин? У чому різниця?

Дехто може відповісти на це питання так: «Різниця полягає в тому, що люди цінніші за тварин, і тому аморально вбивати людських дітей та й узагалі людських істот будь-якого віку, на будь-якому етапі їхнього життєвого шляху».

Усвідомлення того, що людське життя чомусь являє собою особливу цінність — це гарний початок. Але терміни «цінність», «цінний», як правило використовують у кількох різних розуміннях. Тому потрібно визначити, в якому розумінні можна говорити, що, по-перше, людські істоти являють собою цінність, а по-друге, — більшу цінність, ніж тварини.

Цінність людського життя не може залежати від суб'єктивного судження людей. Деякі речі не мають цінності самі по собі. Вони набувають її тільки в очах людей. Візьмемо, приміром, сигарети. Одним вони подобаються, і для них пачка сигарет є цінністю. Іншим — не подобаються; вони навіть вважають, що сигарети взагалі не мають жодної цінності і їх потрібно просто спалити.

Виходячи з таких міркувань, чи можна зробити висновок, що життя людини є цінним, якщо комусь дана людина видається цінною і її не слід знищувати? Або аналогічний висновок: якщо якимось людям

та чи інша людина не подобається і не є цінною для них, то вони можуть її знищити?

Звучить страшно, і воно дійсно страшно; проте саме так іноді й поводяться деякі народи. У давні часи один з єгипетських фараонів, бажаючи підкорити собі своїх рабів, проводив державну політику, відповідно до якої дочок, що народилися в родинах рабів, залишали живими, а синів відразу ж після народження топили в ріці. Можна навести приклад із сучасного життя. Чимало людей у Китаї з різних причин надають перевагу синам перед дочками. Китайський уряд, стривожений колосальним зростанням народжуваності, свого часу прийняв був закон, який забороняв батькам мати більше однієї дитини. Цей закон провокував і поведінку людей, яка видається неймовірною: відомі випадки того, що у віддалених районах Китаю первістку-дівчинку батьки могли спокійно вбити, сподіваючись, що наступною дитиною буде хлопчик.

Отже, коли говоримо про цінність людського життя, ми могли б дотримуватися більш твердого принципу, який несумісний з міркуваннями, що бажаної й улюбленої дитини батьки не повинні знищувати, а батьки, для яких немовля не бажане, можуть бути вільні у своєму виборі: убити або залишити його живим. Не можна зводити цінність людського життя до проблеми довільного особистого вибору і смаку. Але якщо людське життя має цінність, то слід вважати, що воно повинне завжди і скрізь бути однаково цінним, незалежно від того, чи подобається носій цього життя іншим людям, чи ні.

Можливо, хтось заперечить: «Новонароджені діти і дорослі люди мають різну цінність. Доросла розвинута людина, безсумнівно, має більшу цінність, ніж новонароджена нерозвинена дитина; а дорослий, наділений даром, скажімо, художника чи вченого інженера, має більшу цінність, аніж дорослий, котрий не володіє жодним із цих талантів і котрий може бути навіть повним невігласом. Хіба широкі маси не цінують знаменитого футболі-

ліста чи кінозірку більше, ніж заводського робітника чи дитину-каліку?»

Звичайно, ми цінуємо і повинні цінувати рівень розвитку дитини та засмучуємося, якщо стикаємося з якимись патологіями. Звичайно, ми цінуємо і повинні цінувати майстерність доброго кухаря чи досвідченого лікаря, талант педагога, романіста чи музиканта. Але визнаючи, що захоплюємося і цінуємо обдарованих людей за їхні таланти, то що конкретно маємо на увазі? Напевно, ми все-таки не маємо на увазі, що згідно з вимогами, які висувають до класу “людина”, даний індивід повинен бути винятково обдарованою особистістю, або що проста жінка похилого віку меншою мірою є людиною, ніж, скажімо, молода кінозірка. Спробуйте уявити собі людину, абсолютно позбавлену якихось здібностей. Хіба їй не дароване людське життя? І хіба не слід цінувати це життя, розглядаючи його, як священне і недоторканне тільки тому, що це життя людини?

А може, хтось скаже, що існують люди різних сортів, або категорій, і життя людини вищої категорії варто зберігати і плекати, а життя людей нижчих категорій навряд чи варто зберігати; його можна по праву зневажати або навіть знищити?

Цінність людського життя не можна ставити в залежність від природних якостей і обдарованості людини.

Це не просто академічне питання, оскільки поширена думка, за якою цінність людського життя залежить від ступеня розвитку людини. Ця думка мала в нашому столітті колосальну популярність і далекосяжні наслідки. Наведемо кілька прикладів.

1. *АНТИСЕМІТИЗМ ГІТЛЕРА*. Професор З. Стернхілл² показує, які ціннісні судження були покладені в основу політики Гітлера, що призвела до знищення шести мільйонів євреїв. Грунтуючись на перевернутих екстремістських уявленнях про соціал-дарвінізм (які, між іншим, сучасні дарвіністи суворо засуджують), люди типу Ж. Вашера де

Лапужа у Франції³ та Отто Аммона в Німеччині⁴ «не лише стверджували абсолютну фізичну, моральну і соціальну перевагу арійців, яку вони обґрунтовували за вимірами черепа та іншими соціальними, антропологічними та економічними критеріями, але й висунули нове поняття людської природи, сформулювавши нове уявлення про відносини між людьми. Соціал-дарвінізм, пов'язаний з расизмом, мав прямий вплив на десакралізацію сутності людини і прирівнювання соціального існування до фізичного. Вважали, що на людський вид поширюються ті ж закони, що й на інші види, а людське життя розглядали як безперервну боротьбу за існування. Представники цього вчення вбачали, що світ належить найсильнішому, котрий завдяки своїй силі є кращим, і тому необхідно дотримуватися нової етичної системи (яку Вашер де Лапуж назвав «селекціоністською») і яка замінила йому традиційну християнську етичну систему. На зламі століть ідея етнічної нерівності стала дуже впливовою». Німеччина і Франція були наповнені публікаціями, де ці ідеї поєднувалися з арійським антисемітизмом. Не дивно, що політичне мислення Гітлера сформувалося під впливом літератури подібного змісту. І ми всі добре знаємо, до чого це призвело.

2. *МАСОВІ ВБИВСТВА В КАМБОДЖІ*. Пол Пот також був прихильником поглядів, відповідно до яких деякі люди являють собою більшу цінність порівняно з іншими. Він відносив до людей більш низької категорії інтелектуалів, і тому знищив близько двох мільйонів тих, хто належав до цієї соціальної групи.

3. *БЕЗПРИТУЛЬНІ ДІТИ В ДЕЯКИХ ЛАТИНО-АМЕРИКАНСЬКИХ КРАЇНАХ*. Це або діти-сироти, або діти, залишені своїми батьками в ранньому дитинстві. Вони мешкають на вулицях, виростають дикунами, живуть випадковими заробітками або крадуть, будучи незмінним джерелом суспільних проблем. Вони, звичайно, теж людські істоти.

Проте вони нікому не потрібні і ніхто не вважає їх цінністю. Час від часу поліція робить рейди по вулицях і відстрілює їх як бездомних тварин або злочинців. З ними поводяться як із низькосортними, а тому непотрібними людськими істотами.

Однак нам не слід обмежуватися розглядом таких крайніх випадків. Якщо цінність людського життя ставиться залежно від дарувань і здібностей її власника або від його корисності для людського суспільства, а не від того простого факту, що це людське життя і що воно недоторканне, то як, наприклад, ставитися до життя людей похилого віку? В минулому вони приносили користь суспільству, але тепер усі їхні здібності забуті. Вони ослабнули і не тільки не приносять жодної користі, а у більшості випадків є тягарем для родини. У деяких країнах сьогодні існують сильні і гучноголосі прихильники прийняття законодавства, за яким родичі мали би право «допомагати» людям похилого віку «відправлятися» на той світ. Це називають «самогубством з чужою допомогою». Чи буде таке законодавство моральним?

А як же тоді бути з дітьми, котрі мають фізичні чи психічні відхилення, або є розумово відсталими? Чи не повинні окремі люди або держава піклуватися про них, наскільки дозволяють можливості, адже вони, не приносячи фактично жодної користі, все-таки залишаються людьми? Чи маємо ми право залишати їх напризволяще?

Дотепер ми порушили більше питань, аніж дали відповідей. Але вже на цьому етапі міркування стає зрозумілим наступне.

1. Цінність людського життя не можна ставити залежно від суб'єктивного ставлення до нього окремої людини чи нації. Життя не можна робити предметом чийогось довільного особистого смаку чи уподобання.

2. Вкрай небезпечно цінність людського життя вимірювати залежно від ступеня розвитку тієї чи іншої людини та її «корисності» для суспільства.

Виходячи з цих тез, розглянемо таку можливість.

Цінність людського життя полягає в самому житті. Вона об'єктивна. Якщо якогось вечора ви побачите на небосхилі незвичайний захід сонця, то майже мимоволі вигукнете: «Як гарно!» Більше того, від усіх, хто також спостерігатиме це видовище, ви також будете очікувати подібної реакції. Якщо ж хтось залишиться байдужим, ви вирішите, що ця людина, вочевидь, не зовсім нормальна, або страждає дальтонізмом чи взагалі нездатна сприймати прекрасне. Ми міркуємо так тому, що дійсно вважаємо захід сонця надзвичайно прекрасним. Напевно, кожний підтвердить, що захід прекрасний незалежно від того, дивимося ми на нього чи ні.

Далі. Ми дійдемо цього висновку не на підставі складного логічного аналізу. Захід викликав наше замишування в силу краси, властивої йому незалежно від нашої оцінки. Для цього не потрібні були думки інших людей і висновки на основі консенсусу.

У природі можна спостерігати безліч подібних явищ. Учені кажуть, що, досліджуючи будову фізичного світу, його складність і разом з тим простоту його фундаментальних законів, вони не можуть не відчувати благоговіння. У результаті постійного експериментування і теоретичного аналізу вченим удалося виявити ці прекрасні у своїй простоті й елегантності закони. Але ці дивовижні закони виникли не внаслідок постійної праці дослідників. Краса законів об'єктивна. Вона є їх сутнісною природою. І саме ця сутнісна природа збуджує благоговіння того, хто з нею зіткнеться.

Те ж саме можна сказати і про людське життя: сама його об'єктивна сутність і природа приводять нас до визнання його цінності.

Нижче розглянемо редукаціоністські концепції людського життя, що не визнають його фундаментальної цінності.

Редукаціоністські пояснення. Якщо ви розповісте про прекрасний захід сонця редукаціоністові, той, напевно, відповідь вам, що його велична краса —

це усього-на-всього ваша суб'єктивна реакція на явища матеріального світу. Він скаже вам, що наука може дати вичерпне пояснення природи цих явищ за допомогою понять сонячного випромінювання, фотонів, нервових імпульсів тощо, не вдаючись при цьому до ідей значення, цінності, величі і краси. А оскільки останні не можуть бути досліджені науковими методами, то вони не мають об'єктивної реальності. Це просто ілюзії, що виникають у нашій уяві і допомагають пом'якшувати вплив голих безособових фактів, які розкриваються шляхом наукового дослідження.

Редукціоністи те ж саме кажуть і про людське життя. Воно для них — ніщо інше, як жива матерія. Завдяки властивим їй якостям матерія стихійно дала початок білкам, клітинам, генам, хромосомам, котрі в якийсь момент випадково з'єдналися в певну структуру. Ця структура, у свою чергу, без зв'язку з будь-якою метою стала джерелом нижчої форми життя, яка зазнала поступової еволюції, що завершилася розвитком людини.

Виходить, що матерія і фактори, які її супроводжували, діяли незалежно від будь-якої свідомої мети або розуміння цінності. Речовина, яка утворює гени, не містить у собі жодної мети. Гени не мають свідомості. Матерія, з якої вони складаються, при певному випадковому збігові обставин сліпо йде по шляху максимально можливого самовідтворення (реплікації) у наступних поколіннях⁵.

Якщо вважати, що людське життя дійсно виникає в такий спосіб, то як воно може мати неминущу цінність? Але навіть якщо людина все-таки переконується в невід'ємній цінності життя, то редукціоніст заявляє, що його психологічна оцінка й усвідомлення цієї цінності керуються нейронами головного мозку. Чого ж тоді вартують відчуття цінності, якщо вони просто є продуктами безликих електрохімічних процесів, котрі не мають свідомості?

Як ми переконалися вище (див. розд. 2. Б даної книги), не всі вчені поділяють крайній редукціо-

нізм. І коли звертаємося до найбільш складних і загадкових сторін природи людини, таких, як функціонування головного мозку, механізм пам'яті, а також до надзвичайно складного питання про співвідношення свідомості і мозку, ми не можемо не відчувати подяки за працю вчених (у тому числі й редукаціоністів!), котрі працювали над розкриттям таємниць людського організму.

З іншого боку, коли справа доходить до розуміння природи і цінності людського життя, ми не залежимо лише від науки та її емпіричних методів, тому що маємо інший, більш прямий шлях пізнання. Ми можемо прислухатися до голосу інтуїції.

Щоденний досвід і розуміння цінності життя.

Кажуть, що грам досвіду коштує тонни теорій, і це особливо правильно, коли йдеться про зміст життя. Ми, люди, знаємо з власного досвіду, що значить бути живим. Нам не потрібно запитувати про це вченого. У нас є безпосередній досвід життя, і на цьому рівні для нас набагато корисніша філософська рефлексія, ніж емпірична наука. Завдяки досвіду кожен з нас твердо знає, принаймні, дві речі і кожний може сказати:

«Я живий(а)», «Я існую» і

«Я усвідомлюю, що я живий».

Те ж справедливо і щодо мислення. Я можу забезпечувати свій мозок інформацією, змушувати його працювати над якоюсь задачею; і навіть коли я сплю, він продовжуватиме обробляти інформацію, яка надійшла, завдяки моєму “нейронному комп'ютеру”. Але процес мислення — це моя справа. Я не можу “доручити” його електрохімічним нейронним процесам свого головного мозку. Зведення мислення до нейронних процесів у кінцевому результаті підриває саме себе, оскільки знищує раціональність, як зазначає професор Джон Полкінгхорн (див. розд. 2. Б даної книги). Наведемо його думки з цього приводу в більш повному вигляді: «Мислення замінюється електрохімічними нейронними явищами. Два таких явища виявляються непорівнюваними в рамках одного раціо-

нального міркування. Вони не можуть бути ні істинними, ні фальшивими. Вони просто мають місце. Якщо наше психічне життя ніщо інше, як інтенсивна діяльність винятково складного “мозку-комп’ютера”, то хто повинен сказати, правильна чи неправильна програма закладена в цей “комп’ютер”? Зрозуміло, що ця програма передається від покоління до покоління, будучи закодованою в ДНК, однак разом з нею може передаватися і помилка. Якщо ж ми потрапили в редукціоністську пастку, то у нас немає способу оцінювати істинність суджень. Твердження самого редукціоніста — ніщо інше, як сплески в нейронній мережі його головного мозку. Світ раціонального міркування розчиняється в абсурдній “балаканині” синапсів. По правді кажучи, подібна картинка не може бути істинною і ніхто не вважає її такою»⁶.

Далі. Якщо електрохімічні нейронні процеси за самою своєю природою не можуть бути частиною раціонального міркування, тоді як «я», чи окремий суб’єкт, може міркувати і міркує; в силу цього «я» не може бути просто сукупністю електрохімічних явищ чи матеріальною речовиною в якій-небудь формі. «Я» завжди було і залишається душею чи духом, як указував багато століть тому Арістотель і як говориться в Біблії. Людське життя і «я» — суб’єкт цього життя — не можна зводити до матерії. І саме це «я» в кожному з нас запитує: яка цінність життя? чого вартую я сам?

Є ще одна якість, яка характеризує людську істоту на відміну від іншого світу. Філософи називають її трансцендентністю, і кожний з нас може сам перевірити, чи дійсно ця якість притаманна людині.

Трансцендентність людського життя. Достатньо хвилини міркування, аби переконатися в тому, що ми можемо думкою вийти за межі нашого безпосереднього життєвого досвіду. Це, власне, і означає термін «трансцендентність». Ми можемо, наприклад, в абстрагуванні від самих себе міркувати про далекі галактики, вивчати їх, не приписуючи їм своїх власних

людських якостей, а сприймати їхні характеристики, якості, функції і закони як характеристики незалежних від нас об'єктів.

Наша любов до інших у найглибшому розумінні цього слова (наша повага і моральне ставлення до них) також залежить від нашої здатності до трансцендування, до виходу за межі нашого «я», за межі наших почуттів та інтересів. І цим ми відрізняємося від тварин. Собака може зустріти вас радісним гавканням і стрибками, які можна прийняти за ознаки прихильності і любові. І це буде її реакцією на добрий догляд. Але людські істоти можуть захоплюватися кимсь, з ким вони особисто не знайомі. Іноді їм досить для цього побачити людину по телевізору або почути про її якості від когось іншого. Так само, коли ми захоплюємося явищами природи, наприклад, заходом сонця, ми робимо це безвідносно до нас самих.

Як людські істоти, ми можемо виходити за межі матеріального субстрату Всесвіту і думати в математичних термінах про закони його функціонування.

Ми можемо думкою вийти за межі нашого теперішнього існування і звернутися до тих часів, коли нас ще не було на світі, або зазирнути в майбутнє, коли наше земне життя вже закінчиться. Коли ми міркуємо подібним чином, то постає питання: відкіля ми прийшли? Оскільки наша трансцендентність несе в собі неминучу відмову від того, щоб задовольнятися існуванням тут і зараз, — як нас самих, так і матеріальних і нематеріальних речей навколо нас, — ми рано чи пізно починаємо запитувати себе про наше існування, його кінцеву мету, значення і цінність.

Людські істоти — це не просто матерія. Кожен із нас ще й особистість, а не лише сукупність нейронів та електрохімічних явищ. Людина — це і матерія, і дух. І оскільки людина — дух, вона усвідомлює, що вона вища за матерію. Будь-хто з нас, насправді, має більшу значимість і цінність, аніж увесь матеріальний Всесвіт.

Саме здатність до трансцендування разом з чітким усвідомленням того, що ми не самі себе створили, приводить людей, принаймні деяких з них, до пошуків джерела свого існування в Богові-Творці, Котрий, за свідченням Біблії, є Дух і Який створив людину за образом Своїм і подобою як істоту, здатну, хоча б частково, зрозуміти Його природу, любити Його і поклонятися Йому у відповідь на Його доброту.

Якщо така суть справи, то легко зрозуміти, як іудеї, християни і мусульмани відповідають на запитання: що саме надає вищу цінність життю людини? Це те, що людина створена Богом, за образом і подобою Бога і для Бога. Саме тому життя людини недоторканне (Бут.1:26-29; 9:6; Колос.1:16,17), дорогоцінне і значиме (Матв.22:31,32).

Християни, крім цього, ще додадуть, що цінність людини, як Божого створіння, незмірно зростає у зв'язку з тим, що Ісус Христос ціною власного життя і крові відкрив шлях, ідучи яким люди зможуть перебороти своє відчуження від Бога, викликане провинами і гріховністю людства (1Петр.1:18-19; Об'яв.5:9,10).

І все ж чимало людей не хоче вірити, що людське життя має таку високу цінність. Зокрема, атеїсти дуже різко виступають проти такого розуміння цінності людини та її життя. Вони вважають, що прийняття уявлення про Бога-Творця принижує людину, позбавляючи її волі й гідності. Саме до цієї теми ми і звернемося в наступному розділі.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. а) Чи вважаєте ви, що між людською істотою і твариною існує суттєва різниця?

б) Якщо ні, то чи будете ви готові сказати, що новонароджена людська дитина є не більш цінною від народженого поросяти?

в) Якщо ж різниця всеж існує, то у чому її суть, якщо порівнювати людську істоту з твариною?

2. Всесвітньо відомий футболіст переважно ціниться за свої навички у футбольній грі. Чи його життя більш цінне від життя особистості, котра такими здібностями не володіє?

3. Якщо ви, через старість, станете обтяжливими для вашої родини, то чи може бути виправданим той факт, що ваша сім'я переконає лікаря дати вам смертельну ін'єкцію?

4. Що означає проголошення гасла, що цінність людського життя є об'єктивною цінністю?

5. Який погляд на людське життя у редукціоністів? Яким, за думкою професора Джона Полкінгорна, буде результат, якщо редукціоністська теорія буде застосована до людського розуму?

6. Що може сказати інтуїція щодо суті природи та цінності людського життя? Чи заслуговує на довір'я те, що інтуїція каже?

7. Що значить трансценденція людського життя?

8. Що мають на увазі Пітер та Джин Медавар, стверджуючи, що: "лише людські істоти знаходять свій шлях завдяки світлу, яке освітлює більше, ніж клаптик землі, на якій вони стоять"?

9. Хто, або що, встановлює цінність людського життя? Уряд? Суспільство? Наука? Кожна особа? Бог?

10. Відповідно до вчення євреїв, християн і мусульман, що мовиться про людські істоти, і що визначає їх як верховно цінних та недоторканих?

11. Чому християни кажуть, що ціна людини, як створіння Божого, після смерті Христа на Голгофі надзвичайно зростає?

ПРИМІТКИ

¹ Cary M., Haarhoff T.J. Life and Thought in the Greek and Roman World. 5th ed. L., 1951. P. 143.

² Miller D. et al. (eds.) The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought. Oxford: Basil Blackwell, 1991. P. 414 - 416.

³ Lapouge Vacher de. Les Selections sociales. Paris: Fontemoing, 1899.

⁴ Ammon O. Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Gmndlagen. Jena: Fisher, 1895. Див. також: Biddiss M. D. Father of Racist Ideology: the Social and Political Thought of Count Gobineau. N.Y.: Weybright and Talley, 1970.

⁵ Приписування генам егоїзму, що робить Річард Докінз у своїй відомій книзі "Егоїстичний ген", є зовсім некоректним. Оскільки термін "егоїстичний" має на увазі головну особистість, яка наділена самосвідомістю і прагне до самоутвердження. Проте саме цієї властивості позбавлена, на думку Докінза, матерія, з якої гени складаються.

⁶ Polkinghorne J. One World... P. 92-93.

Свобода людини та небезпека нерозуміння її цінності

А. / Свобода: право кожної людини за народженням

Для кожної людини, яким би не був її світогляд, свобода належить до числа вищих ідеалів. Відповідно до світовідчуття кожного з нас, свобода — це те, що належить нам за народженням: ніхто не має права відібрати свободи в людини проти її волі (зрозуміло, за винятком того випадку, коли вона вчинила злочин). Навіть спроба відняти чиясь свободу — злочин проти високого звання Людини.

Але в житті кожний з нас поступається своєю особистою свободою заради загального блага. Це відбувається як у дрібних справах, так і в справах більш важливих. Візьмемо, приміром, простий випадок — гру у футбол. На ігровому полі десять гравців погоджуються підкорятися вказівкам одинадцятого — капітана, а вся команда з одинадцяти осіб погоджується грати за правилами гри і підкорятися рішенням судді. Жоден із гравців не претендує на свободу грати за власними правилами: жодна гра не була би можливою, якби вони не прийняли таких умов.

Ми добровільно поступаємося якимись елементами нашої особистої свободи й у більш важливих ситуаціях. Як громадяни цивілізованої держави ми (принаймні, теоретично) відмовляємося від якихось елементів нашої особистої свободи і підкоряємося законам країни в ім'я загального блага, що полягає в мирному і цивілізованому житті.

Проте коли йдеться про право кожної людської істоти на свободу як про принцип, усі ми, незалежно від

характеру нашого світогляду, погоджуємося з тим, що це право не повинно порушуватися¹. Тому й відчуваємо справедливе обурення, зустрічаючись з поневоленням іншої людини, зі ставленням до неї як до гвинтика від машини, засобу досягнення якихось цілей, буде це чийсь задоволенням чи благом окремої особистості. Кожна людська істота, котра живе в будь-якій частині світу, — людина будь-якої національності, будь-яких віку і статі, кольору шкіри і віросповідання — має право на те, щоб до неї ставилися не як до статиста і засобу виробництва, а як до самодостатньої сутності, як до Людини, котра має власне ім'я і свої індивідуальні особливості; вона народжена, аби бути вільною.

Розбіжності з приводу основної умови свободи людини. Коли постає питання про те, що є принципово умовою реалізації повної свободи людини, виявляється, що теїстичний та атеїстичний світогляди — основні типи життєвих позицій — кардинально розходяться у своїх відповідях на нього. Це питання, по суті, сформульоване так: чи є людство вищою і єдиною розумною силою в нашому світі й у Всесвіті в цілому? Це питання, у свою чергу, тягне за собою інші. Чи є людство абсолютно вільним вирішувати, як поводитися, а також, що правильно, а що неправильно? Які вищі цінності людства? Яка кінцева мета його існування, його *suntum bonum*, якщо така взагалі є? Якою вона взагалі має бути? І чи повинна людина бути відповідальною перед кимсь, окрім себе самої?

Або, можливо, існує Бог, Котрий, створивши Всесвіт і людство, що живе в цьому Всесвіті, має право встановлювати закони, причому не тільки фізичні закони природи, які є умовами існування людства, але також моральні й духовні закони, призначені для керування поведінкою людей? І чи правда, що за Божим визначенням людство в цілому і кожний індивід зокрема відповідальні за те, як вони поведуться, і що врешті-решт вони постануть перед Ним, щоб відповісти за свої вчинки?

Добре відомо, що атеїсти і теїсти істотно розходяться у відповідях на такі питання. Проте не має особ-

ливого сенсу просто констатувати цей факт або відзначати, що розбіжності між ними в минулі часи виливалися в досить різку нетерпимість. Як писав у газеті «Комсомольська правда» (жовтень, 1988 р.) А. Чудаків, часи «бульдозерного і динамітного» атеїзму минули. Було би більш розумно як для теїстів, так і для атеїстів спробувати зрозуміти один одного, причому зрозуміти не тільки позицію опонента, а й глибоко заховані почуття, що покладені в основі. Розуміння протилежної точки зору, яке може бути в кінцевому результаті досягнуте, а також причин стійкості цих протилежних позицій повинно, принаймні, сприяти пом'якшенню взаємної нетерпимості і привести до більшої взаємоповаги сторін. У наступному підрозділі даної книги ми саме і почнемо таку спробу.

Типи атеїзму. По-перше, необхідно зрозуміти, що існує кілька різних типів атеїзму. Так, атеїзм не обов'язково пов'язаний з якоюсь певною політичною філософією. Атеїстичні концепції можуть бути тісно переплетені з комунізмом або соціалізмом, з деякими формами демократії, лівими чи правими політичними концепціями. Нижче проаналізуємо власне атеїстичні погляди, не вдаючись у політичні симпатії й антипатії прихильників цього світогляду.

По-друге, варто зрозуміти, що атеїстична позиція може бути виражена різною мірою.

1. Іноді атеїзм — це дещо жорсткіша форма агностицизму, прихильники якої просто не впевнені в тому, є Бог чи ні. Вони стверджують, що дані для доказу існування якогось надприродного начала або відсутні, або їх недостатньо, і тому вважають себе атеїстами. Деякі з них ідуть далі і допускають: якщо їм вдасться отримати переконливі, на їхній погляд, відомості, що свідчать на користь існування Бога, то вони приймуть їх як доказ буття Бога і відмовляться від свого атеїстичного світогляду.

2. Деякі люди стверджують, що вони є атеїстами через свій науковий світогляд. І це при тому, що атеїстична інтерпретація наукових даних позбавляє Всесвіт і людський досвід яскравості і змісту... Суть цієї

позиції добре висловлена Куртом Е. М. Байером: «Науковий підхід припускає, щоб для всього шукати природне пояснення. Науковий підхід і наукове пояснення світу привели до значно глибшого розуміння Всесвіту і контролю над ним, аніж будь-які інші підходи. А коли людина дивиться на світ з наукової точки зору, то в неї складається враження, що особистісним відношенням між людськими істотами і надприродною істотою, котра керує людьми, немає місця. Тому чимало вчених і просто освічених людей дійшли висновку, що християнське ставлення до світу і людського існування зовсім недоречне. Вони вирішили, що Всесвіт й існування людини в ньому не підпорядковані жодній меті і тому позбавлені сенсу»².

3. Інша група атеїстів стверджує: наука не може довести, що Бога не існує. Але вони визнають, що атеїзм має для них певну психологічну привабливість. Так, Айзек Азімов, котрий займав посаду директора Американської асоціації гуманістів у 1989—1992 рр., сказав в одному з інтерв'ю: «Я атеїст до мозку кісток. Мені треба було багато часу, щоб дійти цього висновку. Я був атеїстом протягом багатьох років, але мені чомусь здавалося — твердження про те, що ти атеїст, звучить інтелектуально нереспектабельно, оскільки воно припускає знання, якого в людини немає. Чомусь мені здавалося: краще сказати, що ти гуманіст або агностик. Зрештою вирішив, що я, людина, наділена як почуттями, так і розумом. Емоційно я атеїст. Я не маю відомостей, які б доводили, що Бога не існує. Але оскільки я сильно підозрюю, що Він таки не існує, то навіть не хочу витратити час на пошук таких відомостей»³.

4. Є атеїсти, яких їхній атеїзм бентежить. Так, відомий французький філософ-екзистенціаліст Ж.-П. Сартр писав: «Екзистенціалісти... стурбовані відсутністю Бога, тому що разом з Богом зникає всяка можливість знайти які-небудь цінності у світі, який можна збагнути розумом. Не може бути більше блага *a priori*, оскільки немає нескінченного і досконалого розуму, який би його мислив. І ніде не записано, що

благо існує, що потрібно бути чесним, що не можна обманувати; і це саме тому, що ми перебуваємо на рівнині, і на цій рівнині живуть лише одні люди.

Достоевський якось писав: “Якщо Бога немає, то все дозволено”. Це — вихідний пункт екзистенціалізму. Справді, усе дозволено, якщо Бога не існує, а тому людина залишена; їй немає на що спертися ні в собі, ні зовні. А насамперед у неї немає виправдань»⁴.

5. Є й такі атеїсти, котрі не люблять самого терміна «атеїзм», а надають перевагу якомусь нейтральному визначенню типу «не-теїст». Причина ще і в тому, що слово «атеїзм» у самій своїй структурі містить відсилання до «теїзму» і побудоване на запереченні останнього. Це заперечення віри в Бога, яке або сповідували раніше, або продовжують повсюдно сповідувати. Саме з цієї причини даний термін не подобався Карлу Марксу, котрий писав: «Атеїзм... не має більше жодного змісту, тому що атеїзм є запереченням Бога і стверджує буття людини саме за допомогою цього заперечення; але соціалізм, як такий, уже не має потреби в такому опосередкуванні: він починається з теоретично і практично чуттєвої свідомості людини і природи як сутності. Соціалізм — позитивна, вже не опосередкована запереченням релігії самосвідомість людини...»⁵

6. Зустрічають і таких атеїстів, які навряд чи заслуговують бути названими нами з тієї простої причини, що вони ніколи серйозно не замислювалися над тим, чи існує Бог. Вони цілком бездумно і некритично сприйняли абсолютно світське мислення і ставлення до життя.

Психологічні причини слідування догматичному атеїзму. Наведена вище класифікація типів атеїстичного світогляду показує, що буде неправильно змішувати всіх атеїстів в одну купу, пов'язувати їхні погляди з одними і тими ж психологічними причинами або вважати, що всі вони дотримуються атеїстичних переконань з однаковою послідовністю і переконливістю.

З іншого боку, коли розглядаємо концепції провідних філософів-атеїстів XIX — першої половини

XX ст., ми виявляємо, що в їхню основу покладені різьче ясні і вельми подібні психологічні причини. І ці причини не мають нічого спільного з наукою. Не наука зробила для них неможливою віру в Бога, не вона привела їх до необхідності розробляти абсолютно світські філософські концепції. Вони стали на цей шлях через абсолютизацію волі і незалежності людини. На їхню думку, визнати Бога і будь-яке уявлення про Бога як про Творця і вищий моральний авторитет — означає принизити людину, допустити компромісне ставлення до її волі і знищити властиве їй від природи почуття власної гідності. Тому будь-яке поняття про Бога повинно бути відкинута, і прихильники цієї позиції шукають аргументи на її підтримку в науці.

Так, Ж.-П. Сартр гранично чесний і відвертий у формулюванні цієї думки. Його позиція — послідовний атеїзм. Але основа і ядро його атеїзму не в доказах того, що Бога не існує. Як ми вже зазначали, він припускає, що з деяких причин “відсутність Бога” приносить йому і філософам екзистенційного напрямку в цілому деяке занепокоєння. Однак Сартр ясно говорить, що “навіть якби Бог існував” і був його особистим Творцем, проте в ім’я своєї свободи і прагнення тільки свободи на кожному етапі свого життя людина, як абсолютно незалежна особистість, рішуче виступає проти Бога»⁶.

Одержимий саме такою незалежністю від Бога герої однієї з п’єс Сартра каже Юпітерові: «Що в нас спільного? Ми розійдемося, не торкнувшись один одного, як у морі кораблі. Ти — Бог, а я — вільний...»⁷

Іншими словами, для Сартра немає жодної різниці: чи доводить наука, що Бог існує, чи навпаки — стверджує, що не існує. Рушійна сила його філософії — це рішучість бути абсолютно вільним, тобто абсолютно незалежним навіть від Бога.

Проте не всі атеїсти були чи є екзистенціалістами, як Сартр. Тож звернімо увагу на деякі характерні висловлювання і позиції інших філософів-атеїстів — з Німеччини, Франції і США. Наведені нижче твер-

дження належать: одному з попередників марксизму; самому Марксу; представникам гуманізму, а також філософу, близькому до екзистенціалізму.

1. *Німецький філософ Людвіг Фейєрбах* (1804–1872), філософська концепція якої істотно вплинула на формування поглядів Маркса.

«Ми звели позасвітову, надприродну і надлюдську сутність Бога до складових частин істоти людської як до її основних елементів. Наприкінці ми знову повернулися до початку. Людина – початок, людина – середина, людина – кінець релігії»⁸.

«Якщо людська сутність є вищою сутністю людини, то і практична любов до людини повинна бути вищим і першим законом людини. Homo homini Deus est!»⁹.

2. *Карл Маркс* (1818–1883).

У передмові до своєї докторської дисертації Маркс писав: «Філософія цього [неприйняття Бога. – *перекл.*] не приховує». Визнання Прометея: «По правді, усіх богів я ненавиджу» є її (філософії – *перекл.*) власним визнанням, її власним висловом, спрямованим проти всіх небесних і земних богів, які не визнають людську самосвідомість вищим божеством»¹⁰.

«Людина, яка живе милістю іншого, вважає себе залежною істотою. Однак я живу повністю милістю іншого, якщо я зобов'язаний йому не тільки підтримкою мого життя, але, понад усе, ще й тим, що він моє життя створив, що він – *джерело* мого життя; а моє життя неодмінно має таку причину поза собою, якщо воно не є моїм власним творінням. Ось чому *творення* є таким уявленням, яке дуже важко витіснити з народної свідомості»¹¹.

«Релігія – це лише ілюзорне сонце, що рухається навколо людини доти, доки вона не починає рухатися навколо себе самої»¹².

Таким чином, Маркс не був готовий визнати Бога Творцем і силою, що підтримує людину, оскільки визнати таку Сутність, Яка стоїть над самою людиною, означало б, на його погляд, узяти під сумнів абсолютну незалежність людини.

3. Французький філософ Моріс Мерло-Понті (1907 – 1961).

Професор Патрік Мастерсон висловлюється щодо філософії Мерло-Понті так: «Очевидно, що дана метафізична позиція заважає утвердженню Божественного абсолюту. Так, Мерло-Понті каже, що вона заважає [йому] повірити в християнського Бога-Отця як Творця неба і землі. Така віра, стверджує він, підриває уявлення про людину як про кінцеве джерело справді історичного значення і цінності, здатна викликати стоїцистське ставлення пустого квієтизму, оскільки віруюча людина бачить у Богові абсолютну сутність, у якій все знання, краса і доброта присутні споконвіку. Людські зусилля й устремління через це втрачають зміст, а на статус-кво накладається печать Божого схвалення. Жодні наші зусилля не можуть нічого додати до досконалості світу, тому що він уже є нескінченною досконалістю. Ми сковані і безсилі перед поглядом Всевишнього, і наше становище аналогічне становищу видимих предметів. Усі наші внутрішні ресурси відчужені нескінченною мудрістю, котра вже визначила кожній речі своє місце»¹³.

Християнинові подібний опис впливу віри в Бога не може не видатися дивним. Віруюча людина у відповідь на подібне міркування скаже, що вона ніколи не відчувала нічого подібного. Однак у цьому контексті нас цікавить не реакція віруючих на таку оцінку, а постійний мотив філософії Мерло-Понті: заперечення віри в Бога на тій підставі, що вона обмежує і, фактично, зводить на ніщо волю і потенційні можливості людини.

4. Погляди найбільш відомих сучасних світських гуманістів.

Насамперед необхідно визначити зміст слова “світський” стосовно гуманізму.

Гуманізм як концепція людського буття і засновано на ній світогляду є однією із шанованих традицій людської думки. Вона бере початок від епохи Відродження і представлена такими іменами, як Еразм Роттердамський і Леонардо да Вінчі. У деяких країнах поняття гуманізму використовували і дотепер використо-

вують як загальну назву для гуманітарних дисциплін, таких, як літературознавство, філософія, мистецтвознавство, класична філологія і філософська антропологія.

У цього поняття є ще більш загальне значення, яке характеризує діяльність, спрямовану на турботу про інших людей. Дана книга, що аналізує пошуки людиною свого місця у світі і сенсу життя, теж може бути віднесена до гуманістичної традиції.

Однак нині в деяких країнах, і особливо у Великій Британії та Сполучених Штатах Америки, гуманістами називають себе люди, які працюють у найрізноманітніших галузях й іноді мають дуже впливовий статус в наукових, освітніх, юридичних і політичних колах. Ці вчені вважають, що людство може досягти вершин свого розвитку, тільки якщо прийде до заперечення Бога (чи богів), відкинувши релігію і віру в надприродне та створивши винятково антропоцентристське суспільство.

Дотримуючись саме останньої інтерпретації поняття «гуманізм», професор Пол Курц сказав, що «гуманістом у жодному об'єктивному розумінні цього слова не може бути названий той, хто все ще вірить у Бога як Джерело і Творця Всесвіту»¹⁴.

Щоб уникнути плутанини, слід зазначити, що автори цієї книги використовують терміни «гуманізм» і «гуманіст» для позначення даного — світського, атеїстичного — гуманізму.

Наведемо деякі характерні висловлювання світських гуманістів.

Артур Е. Бріггс: «Гуманіст — це той, хто вважає людину центром Всесвіту»¹⁵.

Дж. А. К. Ф. Ауер (Гарвардський університет): «Людині варто було би поклонятися Богові, якби вона вважала, що може захоплюватися Богом. Але якщо це не так, якщо Бог упав нижче від рівня моральної досконалості, яку вона, людина, для себе встановила, то вона [людина] повинна відмовитися від поклоніння Богові. Це і є Гуманізм, тобто визнання людини мірою всіх речей, зокрема релігії»¹⁶.

Блани Сендерс: «Гуманіст скинув із себе давнє ярмо культу надприродного, з його вантажем рабства

і страху, і крокує по землі як вільне дитя природи, а не безлічі вигаданих ним же самим богів»¹⁷.

Джуліан Хакслі: «Відносно мене, то заперечення ідеї, що Бог є надприродною сутністю, приносить мені колосальне духовне полегшення»¹⁸.

Таким чином, стає ясно, які психологічні причини покладені в основі цих домарксистських, марксистських, екзистенціалістських і гуманістичних різновидів атеїзму. Усі ці напрями ставлять за основу людську свободу: людину, абсолютно незалежну від Бога і абсолютно самостійну; людину як вищий авторитет у будь-якій царині; людину як мірило всіх речей і центр Всесвіту. Саме ця мотивація керує тими, хто заперечує існування Бога і скасовує будь-яке поняття надприродного Творця, оскільки для них припустити існування Бога означає підірвати людську свободу.

Така з погляду атеїстів необхідна умова реалізації свободи людини. Що ж кажуть з цього приводу теїсти?

Вони, звичайно, ставляться до наведених вище тез і аргументів атеїстів цілком серйозно. Нижче ми дамо докладний аналіз цієї «втечі від Бога», як її бачать теїсти.

Однак перш ніж запропонувати читачеві докладний аналіз, зробимо кілька зауважень з теїстичних позицій. Це зауваження з приводу міркувань атеїстів для попередження можливих помилок у розумінні нашої аргументації.

Зауваження перше: про заклики до свободи.

Теїсти, як і атеїсти, визнають, схвалюють і цінують прагнення людини до свободи. Це прагнення саме по собі природне і, як сказали б теїсти, дане Богом. Більше того, для теїстів воно є принципово важливим з погляду їхніх стосунків з Богом і розуміння віри.

Так, для релігійних євреїв саме звільнення з єгипетського рабства в II тис. до н.е., що, на їхню думку, було здійснене Богом, стало вихідним моментом формування і подальшого існування нації. Звернення Божого пророка Мойсея до фараона: *«Відпусти народ Мій, щоб святкував Мені свято в пустині»*, на їхню думку, відгукнулося у всіх наступних поколіннях євреїв, котрі щорічно святкують своє звільнення під час Ве-

ликодня (Песаха). Отримання свободи надихнуло євреїв вірою в Бога як Промислителя і Визволителя та підтримувало їхню надію і сподівання в часи репресій з боку тоталітарних антисемітських режимів.

Християни, у свою чергу, додадуть сюди, що звільнення і свобода є головним у Благій звістці Ісуса Христа. Вони наведуть вислів Христа, в якому Він формулює головну мету Своєї місії: “На Мені Дух Господній, бо Мене Він помазав, щоб Добру Новину звіщати вбогим. Послав Він Мене проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння, відпустити на волю помучених, щоб проповідувати рік Господнього змилювання” (Луки 4:18,19).

Для християн також надзвичайно важлива обітниця Христа, дана Ним Своїм учням: «...Якщо ви перебуватимете в Моєму слові, тоді справді будете Моїми учнями і пізнаєте істину, а істина вас вільними зробить!... Знову й знову запевняю вас, що кожний, хто чинить гріх, є невільником гріха... Отож, якщо Син визволить вас, то справді будете вільні» (Іван 8:31-36). На це атеїсти могли би заперечити, що Христос говорить тут про моральну і духовну свободу, тоді як їх хвилює дійсна свобода, тобто соціальна і політична. Але це заперечення не має сенсу, бо якщо ви звернетеся до наведених вище висловлювань філософів-атеїстів, то переконаєтеся, що коли вони закликають до незалежності від Бога, то говорять саме про моральну і духовну свободу. Маркс не хоче визнавати Бога своїм Творцем і стверджує, що є сам собі паном. Джуліан Хакслі висловлює почуття духовного полегшення, пов'язане зі запереченням Бога як надприродної сутності, а не почуття полегшення від того, що він може перейти в іншу політичну партію.

Християни ж, перебуваючи в постійному спілкуванні з Богом, приєднуються до слів апостола Павла, котрий сказав: «...Адже ви не одержали духа рабства знову на страх, але одержали Духа синівства, яким кличете: Авва, Отче! Сам Дух свідчить нашому духові, що ми — діти Божі. Якщо ж ми діти, то й спадкоємці, — спадкоємці Бога і співспадкоємці Христа...» (Римл. 8:15-17).

Отже, християни у відповідь на атеїстичні міркування, подібні до висловлювань Бланш Сендерс про людину, яка скидає із себе «давнє ярмо культу надприродного, з його вантажем рабства і страху», цілком слушно можуть поставити запитання, про які культу надприродного тут йдеться.

З дискусії між атеїзмом і теїзмом випливає дуже важливе питання. Прихильники цих обох світоглядних позицій говорять про свободу. Але що кожна зі сторін розуміє під «свободою»? І яка ймовірність того, що слідування за прихильниками тієї чи іншої позиції принесе бажану свободу?

Зуваження друге: про атеїстичну критику релігії.

В основі прагнення атеїстів відкинути уявлення про Бога-Творця зазвичай покладено критику релігії (ймовірно, породжену власним життєвим досвідом), що поневоле людський дух і відчужує людину від її справжнього «я».

Християни згідні з цією критикою, принаймні тією мірою, якою релігія як інститут, на відміну від віри людини в Живого Бога, вироджується у форму поневолення. У зв'язку з цим особливо важливо відзначити, що сама Біблія говорить про небезпеку виродження релігії у форму придушення особистості. Коли в Посланні до галатів апостол Павло говорить своїм братам: «Христос визволив нас для свободи. Тож стійте *в ній* і не впрягайтеся знову в ярмо рабства» (Гал.5:1), то під ярмом рабства він має на увазі формальну, законницьку релігію. Декількома віршами вище в тому ж Посланні до галатів він описує її так: «Але тоді, не знаючи Бога, ви служили тим, що за своєю природою не є богами. Тепер же, пізнавши Бога, — а краще, як Бог пізнав вас, — навіщо знову повертаєтеся до безсилах та убогих стихій, яким бажаєте знову, як і колись, служити? Ви уважно стежите за днями й місяцями, за порами й роками [тобто дотримуєтеся різних свят і дат — прим. перекл.]. Я боюся за вас, чи не дармо я працював коло вас?...» (Гал. 4:8-11).

З погляду християнина, помилка атеїстів може полягати в тому, що, прагнучи уникнути законницької релігії, яка затьмарює свідомість і сповняє її забобонами, вони заперечують Бога, Котрий також засуджує подібні релігії.

Зауваження третє: про гріхи і злочини в християнському світі, які призвели багатьох людей до заперечення будь-якої релігії на користь атеїзму.

Християни визнають ці гріхи поза всякі застереження. Це були непростимі провини. Християнський світ використовував меч, щоб «захищати» і поширювати християнство, спалював і переслідував як іудеїв, так і усіх, хто підпадав під визначення єретиків. Нібито в ім'я Христа заохочувалися хрестоносці, їхнє пограбування Константинополя, знищення турків. Історія знає багато випадків, коли за потуранням християнського світу пригноблювали бідняків. Не може служити виправданням цих злочинів християнського світу посилення на те, що в тих же гріхах винні і світські уряди. Християнський світ заслуговує навіть більшого осуду, оскільки його порочні дії здійснювалися як пряма непокора вченню Христа. Адже Христос категорично забороняв Своїм учням використовувати меч і для захисту, і для поширення Свого Царства (Іван.18:10,11,33-37; 2Кор.10:4,5).

Водночас було би несправедливо звинувачувати Бога, Христа чи Його апостолів у гріхах і непокорі християнського світу, як було би несправедливо покладати відповідальність за сталінські репресії на Маркса і його вчення.

Що ж стосується співчуття людям праці та захисту їхніх інтересів, то справжнє християнство достатньо красномовно заступається за них, засуджуючи гнобителів: «Тепер слухайте ви, багатії, плачте й ридайте над жахливими вашими злиднями, що надходять. Ваше багатство зотліло, а ваш одяг сточила міль. Золото ваше й срібло поржавіло, і їх іржа свідчитиме проти вас і з'їсть ваші тіла, немов той вогонь! Ви назбирили скарбів на останні дні! Ось затримана вами платня робітників, які жали на ваших нивах, вже волає, і

зойки женців досягли вух Господа Саваота. Ви розкошували на землі й насолоджувалися, наситили свої серця, [немов] на заколення. Ви засудили й убили Праведника; Він вам не чинив опору» (Яков 5:1-6).

Зазначимо, між іншим, що саме зусиллями християнина на прізвище Уїлберфорс було скасоване рабство на території Британської імперії.

Зауваження четверте: про твердження атеїстів, що шлях до свободи пролягає через заперечення всіх створених самою людиною богів.

Давайте повернімося до висловлювання Бланш Сендерс, наведеного вище: “Гуманіст скинув із себе давнє ярмо культу надприродного, з його вантажем рабства і страху, і крокує по землі як вільне дитя природи, а не безлічі вигаданих ним же самим богів”.

Іудаїсти, християни і мусульмани дружно втішилися б, якби люди змогли позбутися усіх вигаданих людством богів. Поклоніння і служіння таким богам приносить людину і завжди призводить до її поневолення. Але змішання Істинного, Живого, Вічного Бога, Творця неба і землі з вигаданими божествами є грубою помилкою. Іудаїсти, християни і мусульмани також указали б, що саме відкидання Єдиного Істинного Бога, яке протягом усієї історії людства закономірно і неминуче призводило до поклоніння вигаданим богам — чи то фізичним, метафізичним, філософським або політичним богам, — в кінцевому підсумку позбавляло людські істоти як особистої гідності, так і свободи.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Якими свободами можна поступитися, а яких у жодному разі ми не повинні віддавати?

2. Коли справа стосується умов реалізації основних людських свобод, теїсти і атеїсти розходяться в думках. Чому?

3. Різні атеїсти пояснюють факт свого атеїзму різними аргументами. Що це за аргументи? Які з них основні?

4. Яка різниця між агностиком та атеїстом?

5. Чому Марксу не подобався термін “атеїст”?

6. Яка різниця між оригінальним гуманізмом і атеїстичним, або так званим світським гуманізмом?

7. Який зміст вбачають євреї у своєму щорічному святкуванні Пасхи?

8. Який вид свободи Христос пропонує Своїм послідовникам?

9. Деякі атеїсти стверджують, що релігія – це гнітюче ув'язнення людського духу, причина людського відчуження від свого істинного “я”. Що християни можуть сказати на таку критику релігії?

10. Назвіть великі злочини, вчинені християнським світом. Наскільки ці злочини далекі від дійсної природи та доктрин Нового Завіту?

11. Порівняйте та зіставте марксистське співчуття до бідних і його критику утисків робітників капіталістами з позицією Нового Завіту відносно цього питання.

12. Юдеї, християни і мусульмани – всі рішуче протестують проти “штучних” богів. У світлі цього питання обговоріть, що Бланш Сандерс мала на увазі, коли сказала: “Гуманіст скинув давнє ярмо надприродності ... і крокує по землі, як вільна людина, дитина природи, а не якихось штучних богів”.

Б.

Свобода і небезпека нерозуміння її цінності

1. ВСТУП

У попередніх розділах книги ми наводили висловлювання деяких атеїстів, котрі пояснюють, як вони прийшли до свого світогляду. Вони були спонуковані глибоким і надзвичайно сильним прагненням до свободи; вони вважали, що атеїзм дає змогу людині стати незалежною від будь-якої вищої сили і тому — цілком вільною. Щоб знайти таку свободу і насолоджуватися нею, на їхню думку, необхідно усунути всяку віру в Бога.

Тепер надамо слово теїстові і подивимося, як він аналізує духовну ситуацію людства. Згідно з думкою теїста, відмова від Бога не тільки не збільшує людську свободу, а й зменшує її. Ця відмова провадить до антропоцентричної псевдорелігійної ідеології, — до

того, що кожна окрема людина стає в'язнем ірраціональних сил, котрі, зрештою, знищують людей, цілковито ігноруючи їхню раціональність.

У своєму викладі скористаємося досвідом аналізу, зробленого християнським апостолом Павлом у листі, написаному ним для християнської громади Рима близько 59 р. н.е. Павло був євреєм, але успадкував римське громадянство. Він вільно володів як арамейською, так і грецькою мовами, вивчав богослів'я в Тарсі і Єрусалимі та багато подорожував по всій Римській імперії. Завдяки цьому він прекрасно орієнтувався в різних поширених того часу релігіях.

Він також проводив дискусії з філософами — зі стоїками та епікурейцями (див. Дії 17:15-21). Стоїки вважали, що в основі світобудови лежить творчий керівний Розум, Який пронизує собою будь-яке явище у світі. Однак, за їхнім вченням, цей Розум безособовий і просто становить частину світу. Таким чином, стоїки були, як тепер кажуть, пантеїстами; їхнє вчення має для нас значення тому, що воно пов'язане з однією з ранніх спроб пояснення світу як системи, а також тому, що стоїки намагалися побудувати всеосяжну етичну концепцію без залучення потойбічних сутностей.

Епікурейці ж були матеріалістами. Вони думали, що у світі немає нічого, крім матерії і простору. Тіло людини, її мозок, розум і душа складаються виключно з атомів. Після смерті людина розпадається на складові частини. Життя за порогом могили не існує, а отже, немає і Страшного Суду (цим надзвичайно тішився римський епікуреєць Лукрецій Кар¹⁹). Ті боги, які існують (а епікурейці жодним чином не заперечували існування богів), зовсім не пов'язані з людиною, з її світом і поведінкою. Людина вільна і незалежна. Вище благо (*summum bonum*) для неї — задоволення.

З цього можна зробити висновок, що філософський матеріалізм, який приймала більшість атеїстів в останні сторіччя, насправді ідея аж ніяк не нова. Його проповідували деякі філософи задовго до народження апостола Павла.

Апостол Павло був добре обізнаний зі сучасними йому філософськими концепціями та релігіями і був далекий від думки, що всі люди мають однакові вірування і спонукання. Він навчав, що втеча людства від Бога почалась від самого початку роду людського. Він навіть вважав (і це може здивувати декого, хто з цим вперше зустрічається), що чимало релігійних питань, пов'язаних з вірою в богів і надприродні явища, мають свої глибокі коріння саме в цій утечі. Більше того, він розумів, що деякі філософи зверталися до матеріалізму саме через те, що почували інтелектуальну і моральну відразу до абсурдності й аморальності політеїстичного ідопоклонства в сучасному їм світі.

З іншого боку, він визнавав, що попри цей світоглядний хаос були люди, які прагнули зрозуміти істину про Бога: існує Він, чи ні, і Який Бог, якщо Він існує. Саме це Павло відзначав у своїй дискусії з філософами — стоїками й епікурейцями в Афіньському ареопазі, зі схваленням цитуючи двох грецьких поетів: Епіменіда Критянина й Арата (Дії 17:28)²⁰.

Аналіз духовної ситуації свого часу апостол Павло починає з опису споконвічної втечі людства від Бога. Далі він підкреслює негативний вплив цієї втечі на наступні покоління, на формування їхнього способу мислення. Апостол зауважував, що цей вплив не лише продовжується, а й посилюється. Через те він закликає своїх сучасників подивитися на себе і зрозуміти, чи й вони продовжують втечу від Бога, властиву їхнім предкам, і чи роблять вони це з тих же самих мотивів. Цей заклик так само звернений і до нас, — сучасних його читачів.

Аналіз духовної ситуації становить першу частину великого листа, з яким апостол звернувся до християнської громади Рима приблизно в 59 р. н.е. Не претендуючи на дослідження листа у всіх подробицях, ми зупинимося лише на тих засадах, які стосуються теми нашої книги. Для зручності наведемо весь текст, який нас цікавить.

«...Бо гнів Божий з'являється з неба на всяку безбожність і неправедність людей, які правду стримують

неправедністю; адже те, що можна знати про Бога, відоме їм: тому що Бог їм відкрив. Тож Його невидиме від сотворення світу через творіння стає зрозумілим, — Його вічна сила і Божественність. Так що нема їм виправдання. Адже пізнавши Бога, вони не прославили Його як Бога, не подякували Йому. Але їхні думки стали нікчемними, а нерозумні їхні серця — оповиті темрявою. Називаючи себе мудрими, вони стали нерозумними, і славу нетлінного Бога вони замінили подобою тлінної людини, птахів, чотириногих і плазунів. Тому Бог через пожадання їхніх сердець віддав їх нечистості, що вони самі між собою безчестили свої тіла. Вони замінили Божу істину на неправду, поклонялися і служили творінню більше, ніж Творцеві, Який є благословенний навіки! Амінь. Тому Бог віддав їх ганебним пристрастям: їхні жінки замінили природне єднання на протиприродне; так само й чоловіки, залишивши природне єднання з жінкою, розпалилися своєю пристрастю один до одного; чоловіки з чоловіками роблять ганьбу, і самі в собі пожинаяють належну відплату за свій блуд. Оскільки вони вважали за непотрібне пізнати Бога, то видав їх Бог їхньому перекрученому розумові, щоб чинили те, чого не личить. Вони сповнені всякої неправди, лукавства, зажерливості, злоби; повні заздрості, вбивства, суперечок, підступу, поганих звичок, пліткарства; вони наклепники, богоненависники, напасники, зухвалі, горді, хвалькуваті, винахідники зла, непокірні батькам, нерозумні, зрадливі, безсердечні, непримиренні, немилосердні. Вони, знаючи про суд Божий, що ті, які таке коять, варті смерті, не тільки продовжують це робити, але й схвалюють інших, що таке чинять» (Римл. 1:18-32).

2. ЯК ВТРАЧАЄТЬСЯ СВОБОДА (Частина 1)

Отже, розглянемо послідовність тез Павла.

- Споконвічно людина знала Бога і визнавала, що істина про світ і саму людину міститься в тому, що і світ, і людина зобов'язані своїм існуванням Богові-Творцю (1:18-21)²¹.

- Але люди навмисне стримували і придушували це знання Бога (1:18); вони не бажали мати чи зберігати знання про Бога; не вважали, що це знання їм потрібне і відмовлялися визнати Бога (1:25).

- Наступний крок у цій втечі від Істинного і Живого Бога полягав в обожнюванні людини, тварин і сил природи (1:23,25), внаслідок чого виник політеїзм, а людина піддалася як духовному, так і моральному знецінюванню.

Нам відразу ж заперечать: твердження про те, що споконвічно людина знала Єдиного Істинного Бога і тільки потім опустилася до політеїзму й анімізму, повністю перекреслює прийняті уявлення про історичний розвиток релігії. Тому, перш ніж продовжити наше тлумачення тексту, звернімося до теорії еволюції релігії.

Теорія еволюції релігії. Ця теорія була широко прийнята від часів Дарвіна та до середини минулого сторіччя і подекуди користується визнанням у наш час. Спочатку вона видавалася дуже правдоподібною. Якщо людина виникла в результаті еволюції від нижчих приматів, як стверджував Дарвін, то звідси логічно має випливати, що релігія проходила аналогічну еволюцію. Як зауважує Джуліан Хакслі: «У вивченні еволюції думки тепер немає місця надприродному та й немає необхідності в ньому. Земля не була створена, вона еволюціонувала. Те ж саме можна сказати і про її тваринний та рослинний світи, включно з людьми: нашим розумом, душею, мозком і тілом. Релігія також пережила еволюцію»²².

Відповідно до цієї теорії, на найбільш ранніх етапах свого розвитку людство не мало жодної релігії, крім споконвічного страху перед усім незвичайним і загрозливим. Вважають, що такий страх мають відчувати і тварини²³. Потім релігія поступово розвивалася від магії й анімізму (ідеї про існування духів чи духовної сили в усьому, мані, якій слід поклонятися) до політеїзму, а також до генотеїзму, тобто до переконання, що існує свій бог для кожної родини, племені або нації, і далі — до монотеїзму²⁴.

І, нарешті, передвіщають, що згодом монотеїзм також буде відкинутий і еволюція приведе людство до наукового атеїзму, свободи від усякої релігії та ірраціональних вірувань.

Еволюційну теорію широко пропагували такі вчені, як Дж. Фрезер (1854–1941). Фрезер написав у дусі цієї теорії книгу “Золота гілка”²⁵, що подекуди й дотепер має популярність.

Слабкість цієї теорії в тому, що вона не підкріплена достатньою кількістю польових досліджень, є значною мірою спекулятивною і суперечить фактам. Можна продемонструвати це на двох прикладах. Вони наведені в статті Е. Ньюїнга “Релігії дописемних культур”²⁶.

1. «Коли Чарльз Дарвін прибув на Вогненну Землю в 1833 р., він вирішив, що зустрів аборигенів, які не мають узагалі жодної релігії. Величезне враження, яке це повідомлення справило на британців, відчувається дотепер. І це незважаючи на те, що 50 років тому вчений, який довго жив серед мешканців Вогненної Землі та вивчив їхню мову і звичаї, повідомив, що ідея Бога в них добре розвинута і немає підстав вважати, ніби колись ця ідея не була їм знайома. Ім'я цього Бога Ватауінаїва (Watauinaiwa), що значить “Вічний”».

2. «Один дослідник... у своєму виступі перед Королівським Географічним товариством, розповідаючи про сафарі у верхів'ях Нілу в Південному Судані 1861 р., говорив: “Як і всі інші племена, що живуть у районі Білого Нілу, вони [жителі цих місць] не мають ідеї божества, у них відсутні навіть елементарні забобони; вони просто тварини, і їхні ідеї про земне блаженство зводяться до великої кількості дружин, худоби і пива”²⁷. Водночас є й інші, відмінні від даного, свідчення про ці племена. Таким є свідчення професора Е. Еванс-Прічарда, який написав найкращу книгу про релігію дописемних культур. Він повідомляє: «Нуери, звичайно, примітивні, згідно з нашими пересічними уявленнями, але їхнє релігійне почуття неабияк витончене, рафіноване й інтелектуальне. Крім того, воно дуже складне»²⁸.

Аналогічних висновків дійшли й інші етнографи та історики, ґрунтуючись на численних копітких польових дослідженнях дописемних культур. Таким чином, ідея про те, що були виявлені примітивні племена, які не мають релігії, і що це підтверджує теорію еволюції релігії, була спростована.

Але спростована була не тільки ця ідея. За еволюційною теорією, розвиток релігії описано як перехід від магії до монотеїзму. Ця ідея також була поставлена під сумнів. Релігія і магія існують паралельно аж до теперішнього часу навіть у розвинутих цивілізаціях. Прикладом цього є Японія. Тому, як каже Е. О. Джеймс, не можна «погодитися з уявленнями Тейлора, Фрезера та їхніх сучасників про послідовність етапів еволюції»²⁹.

Ідея про поступовий розвиток релігії від політеїзму до монотеїзму була також спростована антропологами, які займаються польовими дослідженнями численних дописемних культур. Вони встановили, що, насправді, розвиток зазвичай ішов у зворотному напрямку: від монотеїзму до релігійних уявлень, у яких цілісність монотеїзму порушувалася запровадженням менших богів, тобто до політеїзму.

Про погляди на світ у дописемних культурах. В. Шмідт (1868—1954) у своїй відомій книзі про походження і розвиток релігії повідомив³⁰, що серед пігмеїв Центральної Африки він знайшов виразне усвідомлення Вищої Істоти, якій підпорядковане існування всіх інших явищ, природних чи надприродних. Він і його співробітники пішли ще далі цих спостережень, розвиваючи думку про те, що віра в якесь вище начало — явище практично універсальне. Таку віру можна знайти в Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Ірані і Китаї; але у всіх цих випадках вона поєднується з політеїстичними віруваннями і практикою, або останні накладаються на неї³¹.

Доктор Е. К. Віктор Пірс згадує зауваження Е. Еванс-Прічарда, зроблене ним під час його головування в Інституті соціальної антропології в Оксфорді: «До 1930 р. еволюційна концепція релігії твер-

дила, що релігія розвивається від анімізму та магії до політеїзму, і нарешті перетворюється в монотеїзм. Польові дослідження спростували цю концепцію, і в даний час антропологи вважають, що віра в єдиного Бога-Творця передувала всім іншим релігійним концепціям. Ця віра згодом виродилася в політеїзм, а потім у віру в безліч різних духів природи»³².

У 1953—1954 рр. доктор Лео Поспішил почав вивчати папуасів капаука, жителів Нової Гвінеї. Мешкаючи у важкодоступній гірській місцевості, вони були відрізані від усіх сусідніх племен і нічого не знали про інший світ. Їхня культура, що її відносять до неоліту, не зазнала жодних зовнішніх впливів. У своїй книзі про культуру і вірування капаука Лео Поспішил дає такий опис їхніх вірувань: «Увесь світ і все суще “задумане Угатаме”, Творцем. Природа Угатаме двоїста: вважають, що він і чоловік, і жінка; він має дві сутності і з’являється людям через двоїстість сонця і місяця. На моє запитання, чи є Угатаме сонцем і місяцем, я одержав тверду негативну відповідь. Сонце і місяць — це тільки прояв Угатаме, котрий у такий спосіб виявляє себе. Угатаме всезнаючий, всемогутній і всюдисущий; йому приписують створення всіх речей і обумовлювання всіх подій»³³.

Е. Ньюїнг після декількох років роботи в Африці дійшов висновку: «Майже всі, якщо не всі, люди в дописемних культурах вірять у Вищу Істоту, котру більшість учених називають Верховним Богом, щоб відрізнити його від менших божеств. Деякі вчені стверджували: якщо “язичницькі племена *зараз* мають чітке поняття про Верховного Бога, замість туманної ідеї, яку вони мали *раніше*”, то це результат впливу християнських місіонерів. Можливо, у деяких випадках це було дійсно так, але, загалом, у більшості дописемних культур поняття Бога було зовсім ясним і повністю сформувалося ще до прибуття місіонерів. Щоправда, переважно цей Бог дуже мало цікавиться справами людей, виступаючи в ролі байдужого спостерігача; однак варто відзначити, що ясне і високе поняття про Бога можна знайти в деяких навіть най-

більш відсталих народів. Як правило, Вища Істота — це небесне Божество. Воно — або Творець, або Зачинатель творення. Йому не завжди поклоняються, вівтарі йому споруджують рідко. Однак якщо всі інші засоби не дають результату, то звертаються до Нього, бо він наймогутніший з усіх духів та людей. Більшість африканців вважає, що його не слід надмірно турбувати, бо це може призвести тільки до неприємностей. Для звичайних, щоденних справ набагато придатніші духи мертвих, природні божества і маніпуляції з маной»³⁴.

Ці й інші приклади світогляду людей, котрі належать до дописемних культур, звичайно, не дають твердого доказу, що монотеїзм був первісною вірою у всіх подібних суспільствах. Але, як зауважує Роберт Броу³⁵, «...первісний монотеїзм пояснює чимало історичних фактів, незрозумілих з погляду гіпотези про еволюцію релігії»³⁶.

Отже, відомості, отримані в результаті вивчення дописемних культур, засвідчують, що на первісний монотеїзм згодом наклалися політеїзм і анімізм.

Проте ми маємо два значно більш вражаючі доступні свідчення того, що навіть у наш час існує тенденція відпадиння людства від віри в Бога і звернення до тієї чи іншої форми ідолопоклонства.

З історії іудаїзму і християнства. Біля джерел монотеїзму іудеїв, відповідно до їхніх священних текстів, стоїть божественне Одкровення — Бог Сам відкрився родоначальнику іудеїв Авраамові як Єдиний Істинний Бог. Авраам був покликаний і пішов із своєї землі; це був протест проти поширеного тоді політеїзму. Самі іудеї, за їхнім власним визнанням, часто відступали від первісного монотеїзму. Не лише прості люди, але навіть священники впадали в ідолопоклонство, марновірство і багатобожжя, які панували серед сусідніх народів. Іудейські пророки Ілля, Ісая, Єзекіїль, Єремія постійно закликали народ повернутися до поклоніння Єдиному Істинному Богові, оскільки народ знову і знову впадав в ідолопоклонство. Кінець цьому наступив з ва-

вилонським полоном. Християнство виникло всередині монотеїстичного іудаїзму, але протягом наступних століть постійно демонструвало ту ж тенденцію впадати в язичницьке ідолопоклонство (до якого іслам мав величезну і цілком зрозумілу огиду). Серед греків-язичників був звичай після смерті оголошувати героями людей, які вирізнялися своїми діяннями і подвигами при житті. До них молилися, на їхніх вівтарях здійснювали ритуальні церемонії; люди вірили, що час від часу в ім'я цих героїв відбуваються чудеса. Християнство зрештою прийшло до аналогічної практики: видатних людей проголошували після смерті святими; їм споруджували пам'ятники, вшановували їхні усипальниці і мощі, до них зверталися в молитві, від них очікували якщо не чудес, то, принаймні, прихильності. У деяких країнах і нині можна знайти громади, які додають до своїх християнських традицій неабияку частку цілком язичницьких ритуалів і практик.

Таким чином, теорія еволюції релігії, яка запевняє, що розвиток походив від анімізму через політеїзм до монотеїзму, не витримала перевірки польовими і теоретичними дослідженнями; еволюційна інтерпретація припускає напрям розвитку релігії, протилежний до того, який у дійсності спостерігаємо в історії людства. Зараз ця теорія викликає великі сумніви. На цьому ми закінчимо її обговорення і повернемося до нашої основної теми.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. *Якою була основна ідея древнього стоїцизму?*
2. *За якими основними принципами було побудоване древнє епікурейство? Яким чином епікурейська система думок схожа зі сучасним філософським матеріалізмом?*
3. *Дайте визначення термінам анімізм, політеїзм, генотеїзм, монотеїзм, монізм.*
4. *Уривок з послань Павла, процитований вище (див. розд. 9.Б/1), стверджує, що людство від початку знало і вірило в єдиного Бога-Творця, і лише пізніше відійшло до політеїзму та анімізму. Наскільки це протирічить теорії про еволюцію релігії?*

5. На яких доказах заснована теорія еволюції релігії?
6. Яку ідею висловив Дарвін щодо релігії людей Тьєрри дель Фуєго в 1833 р. Що показали подальші дослідження?
7. Прочитайте дані досліджень, зроблених В. Шмідтом, Е. Еванс-Прітчардом, Лео Поспісілем та Едвардом Ньюінгом відносно світоглядів неосвічених дописемних суспільств.
8. Яку ідею підтримують Писання старозавітних пророків: Ісаї, Єремії та Єзекіїля:
- а) що спочатку Ізраїль практикував анімізм і поступово, через політеїзм, прийшов до монотеїзму; або
  - б) що Ізраїль спочатку дотримувався монотеїзму, однак постійно відхилявся до політеїзму і його потрібно було знову закликати до монотеїзму?
9. У деяких країнах сьогодні християнство у практиці богопоклоніння переважно змішане з ідолопоклонством, поклонінням духам предків та зі загальним синкретизмом. Що цей факт свідчить про напрям, у якому релігія має тенденцію розвиватися?

3. ЯК ВТРАЧАЄТЬСЯ СВОБОДА (Частина 2)

Апостол Павло говорить, що втеча людини від Бога була навмисною. Вона відбулася не через непоінформованість або недбалість. Люди приховували, стримували істину (Римл.1:18), не хотіли зберігати знання про Бога, відмовлялися від нього (Римл.1:28). Пізнавши Бога, не захотіли прославити Його як Бога і не дякували Йому (Римл.1:21).

Ці останні слова — “не подякували Йому” — дають ключ до рушійних мотивів їхньої поведінки. Подякувати кому-небудь за простягнену руку допомоги, за великий чи маленький подарунок, висловити подяку лікареві за спасіння життя — такого роду подяка може бути виражена без втрати почуття незалежності. Але відносини з Богом будуються інакше. Щоби прославити Його як Бога, ми повинні визнати, що залежні від Нього в усьому; ми зобов’язані Йому всім — від планети, на якій живемо, до елементів, які складають наше тіло; ми зобов’язані Йому сонячним світлом і озонним шаром, котрий захищає нас від шкідливого впливу сонячних променів; ми зобов’язані Йому нашим ди-

ханням, їжею, нервовими зв'язками в головному мозку й інтелектом; генетичним кодом, записаним у наших клітинах, і моральними законами, записаними в нашому серці, — тобто життям і усім нашим єством. Прославити Бога і подякувати Йому — значить з подякою і радістю визнати, що ми цілковито залежимо від Бога. Але якраз це, за словами Павла, викликає в людях відразу, і саме цього вони не хочуть робити.

Однак наскільки правильні міркування Павла і наскільки вони стосуються сучасної людини?

Нагадаємо наведені вище, у рубриці А даного розділу, твердження К. Маркса, про те, що людина почувається незалежною лише тоді, коли сама собі пан; а паном вона є, своєю чергою, тільки тоді, коли своїм існуванням зобов'язана самій собі. Людина ж, котра живе з милості когось іншого, відчуває себе залежною істотою. Якщо ж вона знає, що зобов'язана комусь своїм життям, то вже не може відчувати себе незалежною.

Маркс не хотів визнавати залежність людини від Бога. Згадаймо і те, з якою рішучістю відстоював радикальну незалежність людини від Бога Ж.-П. Сартр.

Проте бажання бути незалежною від Бога, на думку апостола Павла, виникло в людини на самому початку людської історії. У такому бажанні полягає зміст падіння людини. За Біблією (Бут.3:1-4), первородний гріх не був чимось трагічним і моторошним, на зразок убивства; людина впала в гріх, послушавши голосу спокусника, котрий сказав, що шлях до повної реалізації людських можливостей полягає в тому, щоб здобути незалежність від Бога і зірвати заборонений плід³⁷. У такий спосіб, запевняв спокусник, можна було стати незалежною від Бога особистістю у визначенні того, що добре, а що погано.

Людина піддалася спокусі, хоча добре усвідомлювала існування Бога, і Бог попереджав її про смертельні наслідки цього кроку. Вона навіть не пробувала сумніватися, визначаючи, чи має достатньо свідчень, які б доводили віру в Бога; вона просто вирішила взяти свою долю у власні руки. Але навіть тоді, коли вона забажала стати незалежною від Бога,

все одно вірила в Нього — вірила і тікала від Творця, намагаючись сховатися від Нього серед дерев раю (Бут.3:9,10).

Так, згідно з Біблією, почалася втеча людини від Бога. Ця втеча виявилась прообразом поведінки наступних поколінь людей. Навіть і зараз чимало людей думають: якщо вони зануряться в життєві справи чи наукове вивчення Всесвіту, то зможуть відійти від вродженого знання про існування Бога.

Для створеної особистості бажання жити незалежно від Творця означає жити в суперечності з дійсністю. Саме тому після слів апостола Павла: «Адже пізнавши Бога, вони не прославили Його, як Бога, і не подякували Йому» (Римл.1:21), подано опис логічних наслідків: «Їхні думки стали нікчемними, а нерозумні їхні серця — оповиті темрявою» (Римл.1:21). Це зовсім не означає, що атеїсти не розумні. Багато хто з них володіють блискучим мисленням. І все ж атеїзм веде до світогляду, який, за екзистенціалістською термінологією, є в кінцевому результаті абсурдним (див. про це нижче).

У своєму Посланні апостол Павло пише, що втеча людини від Бога була навмисною і заслуговує на покарання. «...Нема їм виправдання», — каже він (Римл.1:20)³⁸.

Чому? А тому що люди закрили очі на істину і відмовилися дивитись на свідчення вічної могутності Бога, які Сам Бог зробив для них очевидними: «Тож Його невидиме від сотворення світу через творіння стає зрозумілим, — Його вічна сила і Божественність» (Римл.1:20). Сьогодні багато хто заперечують твердження про те, що кожен, дивлячись на навколишнє творіння, може переконатися в могутності і силі Бога. Вони міркують так: «*Ми* цього не бачимо. Ми повірили б, якби ви могли це довести. Але ви не можете цього зробити».

Слова у приведеній вище цитаті Послання до римлян викладають думку дуже точно. Там не сказано, що можна довести існування Бога з існування природи, або за допомогою абстрактних міркувань чи філо-

софської аргументації. І те, що так не сказано, безумовно, дуже розумно. Чимало людей, створених Богом, не володіють розвинутою здатністю до абстрактного мислення, необхідного для міркувань з філософських тем. Якби до пізнання Бога могли прийти лише люди із сильним логічним мисленням, то більшість була б несправедливо від Нього відчужена. Не можна зрозуміти за допомогою абстрактних філософських міркувань і багато чого іншого — красу, музику і поезію, любов і вірність і насолоджуватися цим. Це саме стосується й існування Бога.

Апостол Павло вживає у своєму Посланні два грецьких слова. Одне — «kathōra», що означає «уважно спостерігати що-небудь своїми очима». Друге — «poeo», яке має два значення: «бачити що-небудь своїми очима» і «бачити що-небудь своїми очима й усвідомлювати це розумом». Так, можна уважно подивитися на картину, після чого усвідомити, яка вона чудова і яким геніальним був художник, котрий задумав такий прекрасний твір мистецтва і зумів створити його.

Щось подібне можна сказати про навколишній світ. Чим пильніше й уважніше ми за ним спостерігаємо, тим сильніше переконуємося в тому, що він кимось задуманий і створений. Це означає, що в нього був Творець і що цей Творець не просто надзвичайно могутній: Він — Істота надприродна, тобто Божественна. У цьому можуть переконатися всі, якщо, звичайно, захочуть. Для цього не потрібно видатних логічних і філософських здібностей.

Проте апостол Павло стверджує, що багато хто не хоче цього бачити. Річ не у тім, що вони не можуть бачити чи не бачать; вони бачать, що Творець існує, розуміють наслідки, які звідси випливають, але свідомо відрікаються від цього знання.

Чи правильно це? Розглянемо ще кілька сучасних прикладів, до яких ми вже зверталися (див. розд. 5 даної книги).

Френсіс Крік, який відкрив подвійну спіраль ДНК, висловлює таку думку: «Початок життя видається майже чудом; стільки труднощів довелося перебороти, щоб це стало можливим». Однак вчений зали-

шається переконаним атеїстом. Замість того, щоб визнати наявність Творця, він припускає початок життя в космосі, вважаючи, що воно зародилося десь там, а потім уже було перенесене на Землю.

Професор Докінз зауважує: «Біологія — це вивчення складних речей, які упорядковані так, начебто вони створені з певною метою»³⁹. Вчений бачить те, що може бачити кожен, а також те, що кожен у глибині свого серця знає, що це правда. Проте потім Докінз відкидає теорію «Свідомого Творця» і приймає нудну теорію природного добору. Вона трактує походження життя як «сліпий, несвідомий автоматичний процес, відкритий Дарвіном і не підпорядкований жодній меті. За цим процесом не стоїть розум і внутрішнє бачення. Він не будує планів на майбутнє. У нього немає передбачення, він взагалі нічого не бачить»⁴⁰.

Тоді виникає питання: чому Докінз надає перевагу дарвінівській теорії Свідомого Творця? Він же сам визнає: «Дуже схоже на те, що людський мозок створений спеціально для того, щоб неправильно сприймати дарвінізм і знаходити його важким для розуміння»⁴¹.

Причина стає більш зрозумілою, коли Докінз починає описувати почуття додарвінівського атеїста: «До Дарвіна атеїст міг сказати услід за Юмом: “Я не можу пояснити, чому здається, що за цим світом стоїть певний задум. Знаю тільки, що Бог — це погане пояснення. Тому ми повинні сподіватися і чекати, що з’явиться хтось, хто дасть нам краще пояснення”. Мене не залишає почуття, що така позиція, хоча й вона логічно бездоганна, може бути вкрай незадовільною з емоційного погляду. Логічно атеїзм міг бути слухним і до Дарвіна. Однак лише завдяки Дарвіну з’явилася можливість бути інтелектуально впевненим у собі атеїстом»⁴².

Іншими словами, атеїзму апіорно віддано перевагу. Філософська аргументація Юма могла зробити атеїстичний підхід логічно можливим. Проте останнє залишалось досить незадовільним, доки Дарвін не прийшов на допомогу і не дав можливість не тільки продовжувати слідувати цьому підходу, але і відчувати його інтелек-

туальну надійність і повноту. Чимало вчених довгий час воліли апріорно приймати атеїзм, незважаючи на те, що перед їхніми очима був очевидний надзвичайно складний задум Творця, Котрий усвідомлює Свої дії.

Наведемо ще одне висловлювання Френсіса Кріка. «Біологи завжди повинні мати на увазі, що речі, які вони спостерігають, не створені, а є результатом еволюції»⁴³. Дані, які свідчать, що наш світ був колись створений і його створення було підпорядковане певному задуму, настільки очевидні, що біологи повинні докладати свідомих зусиль, аби опиратися цій думці.

У рамках згадуваної вище програми SETI за допомогою радіотелескопів здійснюють пошук будь-яких сигналів з космосу, які могли би виходити від джерела, наділеного розумом. Гіпотеза організаторів програми полягає в тому, що будь-який сигнал, який можна інтерпретувати як код, а не просто як шум, мав би надходити від розумного джерела. Чому? Відомо, що сліпа безособова матерія не промовляє розумною мовою; такою мовою говорить тільки особистість. Усі вчені згодні з цією гіпотезою.

Далі. Було встановлено, що подвійна спіраль ДНК є кодом, котрий передає найскладнішу інформацію. Якщо слідувати прийнятій гіпотезі, то потрібно було б визнати, що вона повинна походити від розумного джерела. Однак коли доходить справа до визнання розумності джерела, то багато хто відмовляється від даної гіпотези. Чому? А тому, що в такому разі розумне джерело може бути лише Богом-Творцем.

Видатний генетик-марксист Річард Левонтин (див. вище розд. 4.5) пояснює свою філософсько-матеріалістичну позицію: «...щоб наш матеріалізм був абсолютним, ми не можемо допустити, щоб Бог проникнув хоча б у вітальню нашого дому»⁴⁴.

Нагадаємо знову слова апостола Павла: "...вони вважали за непотрібне пізнати Бога" (Римл 1:28). Павло стверджує, що така позиція ганебна з морального й інтелектуального погляду: люди дадуть відповідь за неї перед Богом. Це стосується людей не лише минулих часів, але й наших сучасників.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Уривок з Нового Завіту, процитований вище (див. розд. 9.Б/1), стверджує, що початкова втеча людини від Бога була вмотивованою свідомою відмовою признати свою залежність від Бога. Яке відношення має цей факт до сучасної людини?

2. Відповідно до цього уривка, як людина приходить до того стану, коли їй відкривається, що Всесвіт і наша земля надають безперечні докази про існування, силу та задум Творця?

3. Цей уривок стверджує, що відмова признати такий доказ усвідомлена, – люди могли би при бажанні побачити це, – і тому заслуговують осуду. Які докази приводяться у викладах деяких сучасних науковців на підтвердження того, що такий аналіз є правильним?

4. ЯК ВТРАЧАЄТЬСЯ СВОБОДА (Частина 3)

Отже, бачимо, що втеча людини від Бога за всіх часів була викликана прагненням до моральної і духовної незалежності та свободи. Однак апостол Павло показує, що втеча людини від Бога не тільки не забезпечує їй свободу і незалежність, а й призводить до недооцінки людської особистості, в кінцевому підсумку духовно ув'язнюючи її. Так завжди було і так буде.

Апостол Павло спочатку показує, як це відбувалося на ранніх етапах людської історії. Люди звільнилися від Єдиного Істинного Бога-Творця, аби потрапити в залежність від цілого сонму фальшивих богів, «замінили Божу істину на неправду» і тим самим прирекли себе на поклоніння створеним речам.

На перший погляд може видатися дивним, що людина здатна настільки втратити свою гідність. Але це тільки на перший погляд. Коли людина ще корилася Богові, вона усвідомлювала, що створена за образом і подобою Божими. Вона жила в спілкуванні з Творцем; оскільки ж вона спілкувалася з Вічним Богом, то це спілкування мало вічний вимір, який не могла знищити навіть фізична смерть (див.: Матв.22:31,32).

Саме через це людина усвідомлювала, що вона за своєю цінністю і значимістю вища, ніж увесь матеріальний світ і матеріальні сили Всесвіту. Це, звичайно, не

означало, що в ті далекі часи людина могла керувати цими силами: з науково-технічної точки зору людина переживала дитячу фазу свого розвитку. Але, живучи в довірі і залежності від Творця, вона знала, що природа перебуває в підпорядкуванні її Отцеві, Богові.

Однак пізніше, обравши незалежний від Творця шлях життя, людина стала почуватися все більш і більш відчуженою від Нього. Без щирої віри в Бога вона відчула, що залишена напризволяще і повинна якось сама справлятися з могутніми таємничими силами, від яких залежало її життя і які могли легко її знищити. Через те вона вважала, що повинна поважати ці сили: сталося так, що тепер вони керували нею, а не вона — ними.

Ось чому вона їх обожнювала. Людина почала поклонятися сонцеві, місяцеві, зіркам, уявним силам родючості, ураганам і вітрам, а також власне людським здібностям — таємничим силам статі, агресивності, сліпій Долі і Випадкові. Вона ставилася до усього цього як до богів. Саме тоді й наступив кінець свободі і незалежності! Адже про яку свободу можна говорити, якщо розумна людська істота, подібно до раба, схиляється перед позбавленою розуму і свідомості природою?

Але людина вважала, що так треба, оскільки не в змозі була керувати цими силами. Єдине, що вона могла робити, — це поклонятися їм і приносити жертви, сподіваючись милості від них. Вона жила життям не вільної істоти, створеної за образом і подобою Божими, а в рабській покірності нерозумним силам Всесвіту.

Хтось може заперечити: «Яке відношення це має до нас? Ми не поклоняємося нерозумним силам Всесвіту. Завдяки науці і техніці ми тепер розуміємо їх. Більше того, ми можемо деякі з них навіть приборкати і використовувати у власних цілях, тим самим підносячись над неуцтвом, страхом і забобонами, властивими людині донаукової епохи».

І це дійсно так. Людство пройшло колосальний шлях наукових досягнень і відкриттів!

Але якщо ми подивимося на ситуацію безстороннім поглядом, то побачимо, що людина, у кінцевому результаті, анітрохи не наблизилася до того, що можна було би вважати пануванням над силами Всесвіту. Візьмемо, наприклад, два найбільш необхідних для підтримки життя людини фактори — світло і тепло. Джерело світла і тепла, від якого ми всі залежимо, нам непідвладне і ніколи не буде підвладне. Те ж саме можна сказати і про інші сили й умови, котрі складаються в гармонічне сполучення, що забезпечує життя на Землі. Більше того, сама наука свідчить нам, що Сонце зрештою вибухне й у той же момент перестане існувати Земля. Не має значення, в якому далекому майбутньому станеться ця подія. З логічної точки зору часова дистанція не змінює того, що людське життя на цій планеті — тимчасове явище і в один прекрасний день піде в минуле.

Але повернімося до зазначеної вище проблеми: до нашого власного життя як окремих особистостей тут і зараз. Запитайте атеїста, в результаті дії яких сил він з'явився на світ і в результаті впливу яких факторів він піде з цього світу. Він дасть вам відповідь, яка за своєю сутністю буде подібна до відповіді стародавнього ідолопоклонника, хоча і буде сформульована дещо іншою мовою. Він говоритиме про фундаментальні природні сили і процеси: енергію, слабку і сильну ядерні взаємодії, електромагнетизм, гравітацію, закони фізики, хімії, біохімії, фізіології тощо. Як зазначає професор Джордж Гейлорд Сімпсон, «людина — це продукт безцільного природного процесу, котрий не брав до уваги людину. Поява людини [у цьому світі] не була запланована»⁴⁵. Атеїст, звичайно, не назве природні сили і процеси богами, він не буде їм поклонятися і благоговіти перед ними. Але від цього нічого не змінюється: врешті-решт саме вони керують ним, а не він — ними.

Дивно і водночас сумно те, що атеїст — це сповнена життя, почуттів і планів розумна людська істота. Натомість сили, які, на погляд атеїста, створили і в один прекрасний день знищать його разом з усіма по-

чуттями, цілями і розумом, за його власним визначенням, позбавлені розуму, почуттів, свідомості і цілей.

Атеїст стверджуватиме, що в ньому втілена нова, одухотворена розумом стадія розвитку матерії, так що він може розуміти, як ці сили і процеси діють, хоча самі вони позбавлені цієї здатності. Вони не переслідують жодних цілей, коли створювали його — у них просто немає для цього свідомості. Існування атеїста, таким чином, не підпорядковане жодній вищій меті, жодному вищому змістові. Одного разу ці нерозумні сили почнуть його знищувати. Він розумітиме, що вони хочуть з ним зробити, але недостатньо сил, щоб їх зупинити. Апофеозом іронії стане те, що коли ці несвідомі сили знищать атеїста і його розум, вони навіть не знатимуть, що зробили це. Бездушна і нерозумна сила візьме гору над людською свідомістю і раціональністю.

Таким чином, теїстові позиція атеїста не може не здаватися безглуздою. Атеїст почав свою втечу від Бога для того, щоб, окрім всього іншого, домогтися інтелектуальної незалежності, яку він вбачає у відсутності потреби визнавати Творця. Проте йому вдається використовувати свою незалежність повною мірою лише для того, аби виявити, що несвідомі матеріальні сили зрештою насміються над його раціональністю і знищать його, навіть не довідавшись про це. Подібне використання раціональності приводить до того, про що говорить Павло у своєму Посланні: «Адже пізнавши Бога, вони не прославили Його, як Бога, і не подякували Йому. Але їхні думки стали нікчемними, а нерозумні їхні серця — оповиті темрявою» (Римл. 1:21).

Атеїст може на це сказати, що теїсти вмирають так само, як атеїсти. Дійсно, це так. Але між ними є деяка розбіжність. Теїст знає, по-перше, що він не продукт сліпої матерії, а Божа дитина, створена за Його образом і подобою. По-друге, він не просто матерія, але й дух, здатний вступати в духовне спілкування з Богом, яке, подібно до Самого Бога, вічне. У зв'язку з цим буде цікаво нагадати вислів апостола Павла: «Бо я переконаний, що ні смерть, ні життя, ні

Ангели, ні влади, ні теперішнє, ні майбутнє, ні сили, ні висота, ні глибина, ні будь-яке інше творіння не зможе нас відлучити від Божої любові, яка в Христі Ісусі, Господі нашім» (Римл.8:38,39).

Цього атеїст не може і, ймовірно, не хоче сказати і тому залишається в полоні матеріального Всесвіту, очікуючи, що нерозумні сили зрештою запанують над ним і знищать його разом з його свідомістю, раціональністю і розумом. Професор Вільям Провайн (Корнельський університет), один з провідних істориків, визнає: «...Свободи волі, як її традиційно розуміють, — свободи робити вибір серед альтернативних способів дії, не піддаючись при цьому зовнішньому тискові, — просто не існує... немає такого шляху, на якому еволюційний процес може зробити істоту, дійсно здатну робити вільний вибір»⁴⁶.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

„Якщо ми не створені Божественною Мудрістю, то це означає, що ми не є вільними; в такому разі наша раціональність — це продукт бездумного випадку та некерованих сил. Як раціональні істоти, ми є в'язнями бездумних сил, які одного дня знищать нас і висміють нашу раціональність”. Обговоріть.

5. ЯК ВТРАЧАЄТЬСЯ СВОБОДА (Частина 4)

Апостол Павло стверджує, що споконвічна втеча людини від Бога призвела її до перекручених форм релігії. Замість досконалого Бога люди стали поклонятися ...зображенням недосконалої людини або птахів, чотириногих, плазунів.

У зв'язку з цим атеїст із почуттям деякої переваги може сказати, що це, мовляв, узагалі типово для релігії і що релігія своїми абсурдними ритуалами приносить людину, позбавляючи її дійсної гідності; саме тому атеїзм такий непримиренний стосовно релігії.

Так, Ленін писав: «Усяка релігійна ідея, усяка ідея про будь-якого боженьку, усяке навіть кокетування з боженькою — невимовна мерзенність... Мільйон грі-

хів, капостей, насильств і фізичних зараз набагато легше розкриваються юрбою і тому значно менш небезпечні, ніж тонка, духовна, одягнена в найошатніші “ідейні” костюми ідея боженьки»⁴⁷.

Інші атеїсти висловлюються дещо делікатніше; проте і вони вважають, що віра в Бога в кращому випадку — милиця для слабких і непристосованих, хоч самі вони такої милиці не потребують.

Однак справа не завжди така проста. Світські гуманісти (слово “гуманісти” використовуємо тут у термінологічному, філософському розумінні), за визначенням, є атеїстами. Але у 1980 р. в США у передмові до I і II Маніфестів гуманістів було написано: «Гуманізм — це філософська, релігійна і моральна позиція»⁴⁸.

У 1934 р. відомий гуманіст Джон Дьюї, який відкидав усе надприродне, у тому числі й надприродного Бога, написав книгу під назвою «Загальна віра»⁴⁹, де стверджує: «Тут є всі елементи релігійної віри, яка не підлягає обмеженням секти, класу чи раси. Залишається її точно сформулювати і зробити войовничою»⁵⁰.

Під час столітнього ювілею публікації «Походження видів», що проводили в Чикагському університеті в 1959 р., Джуліан Хакслі у своїй лекції сказав: «Нарешті еволюційна позиція дозволяє нам побачити, хоча і не цілком чітко, риси нової релігії, яка, безсумнівно, виникне, щоб служити потребам нової ери»⁵¹.

Навіть у марксизмі (хоча це може шокувати марксистів) люди, які не поділяли цього вчення, часто зауважували риси релігії⁵². І дійсно: основне положення марксизму треба прийняти на віру, оскільки воно не може бути доведене і полягає в тому, що у світі немає нічого, крім матерії. У марксизмі є своє євангеліє для порятунку людства: невблаганний закон діалектичного матеріалізму, що діє в історії, свій «спаситель» — диктатура партії, своя «земля обітована» — прийдешнє комуністичне суспільство, при якому на завжди зникнуть гноблення, незгода, відчуження і держава як апарат примусу. У нього є переконані місіонери, котрі поширюють марксистське «євангеліє» в усьому

світі. Марксизм подібний до релігії ще й тим, що жорстоко переслідував своїх “єретиків”, так званих «ревізіоністів»⁵³. Матерія, центральна категорія діалектичного матеріалізму, зазначає М. О. Бердяєв, спіритуалізується. «На матерію переносять властивості духу — волю, активність, розум. Діалектичний матеріалізм змушений вірити в Логос самої матерії»⁵⁴.

Як би ми не кваліфікували згадані вище вчення, важливо не те, варто чи не варто чіпляти ярлик «релігія» до деяких форм атеїзму; важливо зрозуміти, чому придушення віри в Бога незмінно веде до ідолопоклонства. Людині, насправді, вельми важко не вірити в жодні вищі принципи. Це свого часу помітив ще Г. К. Честертон. Якщо людина відмовляється повертатись своєю вірою до Бога, то вона неминуче починає поклонятися будь-кому або будь-чому іншому. Інакше вона ризикує стати повним скептиком, котрий не бачить жодного сенсу в житті.

Відповідно до визначення, даного в Біблії, ідол — це щось або хтось відмінний від Бога, у кому або в чому людина бачить вищий зміст і на що звернена її віра. Відомий вислів Л.Фейєрбаха — «Для людини бог — ЛЮДИНА» (*виділено Л.Фейєрбахом*) правильно резюмує основний принцип його філософії. Вона є чистим ідолопоклонством.

Про небезпеку ідолопоклонства ще століття тому писали давні автори. Наприклад, у VII—VIII ст. до н.е. пророк Ісаїя яскравими фарбами змалював те, що відбувалося в свідомості його сучасників, коли вони споруджували собі ідолів.

«Кому ви хочете уподобити Бога? Який образ Йому надати? Митець виливає образ кумира, якого золотар покриває золотом й срібні ланцюжки чіпляє; а хто на таке приношення не спроможний, вибирає негниюче дерево, вишукує митця-умільця, щоб поставити непорушно божище» (Ісаїя 40:18-20).

«Тесля, шнур нап'явши, значить крейдою міру, обточує ідола стругом, заокруглює його розміром і робить подобу людини гарного вигляду, щоб поставити її у храмі» (Ісаїя 44:13). «А з останку ж дерева

робить собі бога, кумира свого, й стає перед ним навколішки, ниць припадає, молиться до нього й говорить: Спаси мене — бо ти бог мій» (Ісає 44:17).

Як усі люди в усі часи, ці стародавні представники людського роду відчували необхідність «спасіння» у найширшому розумінні цього слова, коли їм доводилося переживати труднощі і кризи в своєму житті. Їм був потрібний бог, котрий міг би їх урятувати, і вони майстрували такого бога самі. У них, звичайно, була своя думка і про якості, необхідні богам, аби він міг їх урятувати. Насамперед вони піклувалися про його довговічність, тому підбирали метал або міцне дерево. Вважалося неподобством мати бога, котрий може швидко згнати...

Друга властивість, яку вони хотіли бачити в богах, — це стійкість: якщо бог хитається або легко перевертається, від нього мало користі. Тому вони закріплювали своїх богів ланцюгами і цвяхами, аби ті не падали.

Третя вимога до бога — багатство і велич. Тому й прикрашали богів золотом і сріблом. Вони робили богів у вигляді людини, після чого поклонялися їм і просили їх про порятунок.

Проте чим насправді були ці боги? Звичайно, це не був Живий Бог, Творець неба і землі, в Якого вірив Ісає. Їхні боги були просто втіленням уявлень людей, матеріалізацією форми людини⁵⁵.

Звернемося до основного твердження філософії Фейєрбаха (див. вище рубрику А даного розділу). Він проголошує необхідність зведення надлюдського, надприродного Бога до елементів людської природи. Він говорить, що початком, серединою і кінцем релігії має бути людина⁵⁶.

Що він має тут на увазі, дуже добре пояснив М. Дж. Інвуд з Коледжу Святої Трійці в Оксфорді: «Бог, справді, є сутністю людини, абстрагованою від індивідуальної, конкретної людини; цю сутність матеріалізують, і їй поклоняються як окремій сутності. Ми повинні залікувати тріщину між небом і землею, замінити віру в Бога вірою в людину, визнати, що доля людини залежить тільки від неї самої, а не від

чогось надприродного»⁵⁷. Отже, за Фейєрбахом, виходить, що сказати «Бог є любов» — це не значить сказати, що є незалежно існуючий Бог, Який любить людину. Це просто означає, що людська любов має характер абсолюту. А коли ми говоримо, що Бог нас спасає, то це, за Фейєрбахом, означає, що окрема людина слабка і має потребу в спасінні; але Бог, Який її спасає — це не Бог, а людство в цілому.

«Усі божественні визначення, усі визначення, що роблять Бога Богом, суть *визначення роду*, визначення, обмежені окремою істотою, індивідом і не обмежені в сутності роду і навіть у його існуванні, оскільки це існування відповідно виявляється лише в усіх людях, узятих як щось збірне. Моє знання, моя воля — обмежені; але моя обмеженість не є обмеженістю від іншого, не кажучи вже про людство. Те, що важко для мене, легко для іншого; те що неможливе, незбагненне для однієї епохи, зрозуміле і можливе для іншої. Моє життя пов'язане з обмеженою кількістю часу, життя людства необмежене»⁵⁸.

Відповідно до даного принципу, сказати, що Бог всемогутній, значить сказати, що людство в цілому всемогутнє. Звичайно, це стосується не одного покоління людей; кожне покоління недосконале, воно старіє, занепадає, умирає. Але якимсь чином виходить, що всі покоління разом узяті — всемогутні.

У зв'язку з цим варто зробити два зауваження. По-перше, коли людина звертає свою віру до такої зрозумілої Людини, то це, поза сумнівом, є актом релігійної віри.

По-друге, людина, поставлена на місце Бога, буде, вочевидь, мати такі ж вади, що й ідоли стародавніх часів: вона буде розкладатися і падати.

Історія показує, що від людини, яка вирішила рятувати інших, необхідно рятуватися.

КОНТРОЛЬНЕ ЗАПИТАННЯ

„Відкинення людиною трансцендентного Бога у більшості випадків приводить її до винайдення псевдорелігії”. Обго-

ворить цю тезу у світлі: а) аналізу марксизму Бертраном Рас-селом; б) експозиції Ісаї про марноту ідолопоклонства та в) філософії Фейєрбаха.

ПРИМІТКИ

- ¹ Це, звичайно, деяке перебільшення, тому що до цього часу не скрізь дотримуються чотирьох основних свобод: свободи слова і зборів, свободи від убогості, свободи від страху і свободи віросповідання. Остання полягає у свободі кожної людини поклонятися Богові, як вона того бажає, і проповідувати свою віру (або не поклонятися жодному богові взагалі і проповідувати атеїзм).
- ² Baier K. E. M. The Meaning of Life // Angeles P. (ed.) Critiques of God. Buffalo, 1976. P. 296
- ³ An Interview with Isaac Azimov // Free Enquiry. 1982. Spring. Vol. 2, № 2. P. 9.
- ⁴ Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм — это гуманізм // Сумерки богів. М., 1989. С. 327.
- ⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Соч., Т. 42. С. 127.
- ⁶ Сартр Ж.-П. Указ. соч. С. 344.
- ⁷ Сартр Ж.-П. Мухи // Стена. Избр. соч. М., 1992. С. 250.
- ⁸ Фейєрбах Л. Сущность христианства // Соч.: В 2 т. М., 1995. Т. 2. С. 173.
- ⁹ Людина людині — Бог (лат.). Фейєрбах Л. Указ. соч. С. 244.
- ¹⁰ Маркс К. Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура // Маркс К., Енгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956. С. 24.
- ¹¹ Там само. С. 597.
- ¹² Маркс К., Енгельс Ф. Соч. Т. 1. С. 415.
- ¹³ Masterson P. Atheism and Alienation. Harmondsworth: Pelican Books, 1972. P. 143-144.
- ¹⁴ Kurtz P. Is Everyone a Humanist? // Kurtz P. (ed.) The Humanist Alternative. Buffalo, 1973. P. 177.
- ¹⁵ The Third Annual Humanist Convention // The Humanist. 1945, Spring. P. 53.
- ¹⁶ Religion as the Integration of Human Life // The Humanist. 1947, Spring. P. 161.
- ¹⁷ The Humanist. 1954. № 5. P. 226.
- ¹⁸ Religion Without Revelation. N.Y., 1957. P. 32.
- ¹⁹ Лукреций Кар. О природе вещей. М., 1958. Кн. 1.
- ²⁰ Слова «У Ньому ми живемо, рухаємося та існуємо» складають четвертий рядок чотиривірша, який зберігся від вірша, приписуваного Епіменіду Критянину (близько 600 р. до н.е., але насправді набагато пізніше). Слова «Бо і ми з Йою роду» — частина п'ятого рядка вірша «Феномен» кілійського поета Арата (народився в 310 р. до н.е.).
- ²¹ Ці і подальші посилання в даному розділі стосуються Послання до римлян.
- ²² Associated Press Dispatch, November 27, 1959, Address at Darwin Centennial Convocation, Chicago University // Tax Sol (ed.). Issues in Evolution. University of Chicago Press, 1960.
- ²³ Це те, що Буке (A. C. Bouquet) називає «анімізмом», котрий він визначає як «віру в невизначену, могутню, жадливу і незрозумілу силу» (Comparative Religion. Pelican, 1962. P. 42).

- ²⁴ Термін “монотеїзм” слід відрізняти від терміна “монізм”. Останній застосовують для позначення релігійно-філософської ідеї, за якою все справді існує єдине. “Існує тільки Єдине — брахман, і немає нічого іншого. Ним просякнутий увесь світ, як солоною водою. Атом — принцип життя в людині — те ж саме, що брахман” (Eastwood C. *Life and Thought in the Ancient World*. Derby, Peter Smith, 1964. P. 62).
- ²⁵ Рус. пер. М.: Политиздат, 1984.
- ²⁶ Newing E. G. *Religions of Pre-literary Societies* // Anderson N. (ed.). *The World's Religions*. 4-th edition. L., 1975. P. 14-15.
- ²⁷ Baker S. *Account of the Discovery of the Second Great Lake of Nile*, Albert Nyanga // *Royal Geographical Society*. 1867, XXXV.
- ²⁸ Evans-Pritchard E. *Nuer Religion*. 2-nd edition. L.: Oxford University Press, 1971.
- ²⁹ James E. O. *Christianity and Other Religions*. L.: Hodder and Stoughton, 1968. P. 22.
- ³⁰ Schmidt W. *The Origin and Growth of Religion*. Translated by H. J. Rose. L: Methuen, 1931. P. 88, 191 ff et al.
- ³¹ Schmidt W. *Op. cit.* P. 251 ff; James E. O. *Op. cit.* P. 51-54, 60-62.
- ³² Pearce E. K. V. *Evidence for Truth: Science*, Guildford, Eagle, 1998. P. 191.
- ³³ Pospisil L. *The Kapauka Papuans*. Holt, Rinehart and Winston. 1963. P. 84.
- ³⁴ Newing E. G. *Religions of Pre-Literary Societies*. P. 38
- ³⁵ Brow V. *Religion, Origins and Ideas*. L.: Tynedale Press, 1966. P. 13.
- ³⁶ Тут маємо приклад абдуктивного висновку за принципом найкращого пояснення (див. розд. 2, А/7 даної книги) в галузі соціальної антропології.
- ³⁷ “І сказав змій до жінки: “Ні, напевно не помрете! Бо знає Бог, що дня того, коли скуштуєте його, то ваші очі відкриються, і станете ви, немов Бог, що знає добро й зло” (Бут.3:4,5 Св.П.пер.І.Хоменка).
- ³⁸ Даний вірш наводиться тут за сучасним перекладом Нового Завіту під ред. о. Р.Турконяка, Українське Біблійне Товариство, Київ 2000).
- ³⁹ Dawkins R. *The Blind Watchmaker...* P. 1.
- ⁴⁰ *Op. cit.* P. V.
- ⁴¹ *Op. cit.* P. XV.
- ⁴² *Op. cit.* P. VI.
- ⁴³ Crick F. *Lessons from Biology* // *Natural History*. 1988. Vol. 97. P. 36.
- ⁴⁴ *The New York Review of Books*. 1997. N 9, January.
- ⁴⁵ Simpson G. G. *The Meaning of Evolution...* P. 344.
- ⁴⁶ Provine W. *Evolution and the Foundation of Ethics* // *MBL Science* (a publication of the Marine Biological Laboratory at Woods Hole, Massachusetts). Vol. 3. N 1. P. 25-29.
- ⁴⁷ Ленин В. И. *Полн. собр. соч.* Т. 48. С. 226-227.
- ⁴⁸ Kurtz P. (ed.). *Humanist Manifestos I & II*. Buffalo: Prometheus, 1980. P. 3.
- ⁴⁹ Dewey J. *A Common Faith*. New Haven: Yale University Press, 1934. P. 87.
- ⁵⁰ У наступні роки американські гуманісти з різних практичних і політичних причин перестали у своїх маніфестах уживати терміни “релігія” і “релігійний”.
- ⁵¹ Цит. за: Tax Sol (ed.). *Evolution after Darwin*. 1960. Vol 3.
- ⁵² Див. про це: Бердяев Н. А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. М.: Наука, 1990. С. 125-126, 130, 133, 135, 136 і др.

- ⁵³ Порівняйте оцінку, дану відомим гуманістом і атеїстом Бертраном Расселом: "Називати їхній (комунізм і нацизм) релігіями — значить викликати заперечення як з боку їхніх друзів, так і ворогів; але насправді вони мають усі риси релігій. У них є священна історія, Месія і священство. Я не знаю, що ще треба зажадати від вчення, щоб можна було визначити його як релігію (Understanding History. N. Y.: Philosophical Library, 1957. P. 95).
- ⁵⁴ Бердяев Н. А. Указ. соч. С. 122.
- ⁵⁵ Можна припустити, що Ісая погодився б із Фрейдом, котрий говорив, що релігію створює людина; проте він, звичайно, вважав би необхідним відрізнити таку релігію від віри у Живого Бога.
- ⁵⁶ Фейербах Л. Сущность христианства // Соч.: В 2 т. М., 1995. Т. 2. С. 320.
- ⁵⁷ Inwood M. J. Feuerbach, Ludwig Andreas // Honderich T. (ed.). Oxford Companion to Philosophy. Oxford, N. Y., 1995. P. 276 b.
- ⁵⁸ Фейербах Л. Сущность христианства. С. 146.

Природа моральності та її основи

А. **Загальні зауваження**

Тема даного розділу — поведінка людини. Вживаючи термін поведінка людини, ми маємо на увазі не просто те, як люди себе поводять, а як вони *повинні* поводитися.

Сенс даного заголовка, таким чином, полягає в тому, що існує такий феномен, як істинно людська поведінка, на відміну від форми поведінки більш низьких форм, наприклад, тварин, і що ми повинні поводити себе дійсно як люди.

Між людською поведінкою та поведінкою тварини багато спільного. Як тварина, так і людина, відчуваючи голод та спрагу, прагнуть їх вгамувати. І тварина, і людина знаходять собі пару, продукуючи потомство. Ця поведінка зумовлена природою, або, якщо хочете, інстинктом.

Але, порівнюючи далі, ми дуже швидко пересвідчуємося, що поведінка людини відрізняється від поведінки тварини суттєвою ознакою. Ми маємо моральне почуття, тоді як у тварин, наскільки нам відомо, його немає. Ви можете привчити свого пса не заходити в дім до сусіда і не красти з його столу м'ясо. Для того, щоб він цього не робив, ви, напевно, будете карати пса щоразу, як він це зробить. Оскільки вторгнення в дім сусіда у нього асоціюватиметься з болем, він намагатиметься цього не робити. Але, навчаючи його не красти, ви ніколи не зможете йому пояснити, чому це аморально. Немає жодного сенсу щось доводити псові.

Проте якраз докази на користь моральності викликають у людей найбільше питань. Скажіть підлітку: «Ти повинен слухатися своїх батьків», і ви швид-

ше за все почуєте у відповідь: «А навіщо?» Скажіть кому-небудь: «Ти не повинен обманювати», і ваш співрозмовник відповідь: «А чому не повинен, якщо мені це вигідно?» Якщо ж ви будете наполягати: «Обманювати не можна, тому що це аморально», у відповідь ви знову можете почути: «А хто ти такий, щоб нав'язувати мені свої норми моралі?»

Отже, як бачимо, людей цікавить, чому обов'язок людських істот полягає в тому, щоб поводити себе морально.

Етика та мораль. Тема цього розділу — поведінка людини. Основні терміни, що їх зазвичай використовують у зв'язку з обговоренням таких питань, — «етика» та «мораль» (або «філософія моралі»). Перш ніж перейдемо до детального обговорення даної теми, пояснимо, як будемо використовувати ці терміни.

Слово «етика» має не одне значення. Перш за все воно відоме як назва особливої дисципліни (порівняйте з іншими аналогічними назвами типу «фізика», «математика»), предметом вивчення якої є філософія моралі. Так, філософії моралі присвячений трактат Арістотеля «Нікомахова етика»¹. У такому сенсі «етика» та «моральна філософія» — терміни, що взаємозамінюються.

Однак ці значення співпадають не завжди. З'являються розбіжності, коли ми, наприклад, говоримо про етику медицини. Під етикою медицини розуміємо кодекс поведінки терапевтів, хірургів, психіатрів та ін., що ґрунтується на загальних принципах моралі. Він водночас містить вказівки, як ці моральні принципи повинні використовуватися у конкретних ситуаціях, коли лікарям необхідно приймати конкретні рішення у своїй повсякденній практиці. «Чи етично, — запитуємо ми, — видалити нирки у жінки, яка вмирає, та трансплантувати їх іншому хворому пацієнту, не отримавши дозволу в самої жінки чи її родичів?» Або: «Чи етично крадькома продати ці нирки заможному пацієнтові, а гроші залишити собі?»

У даному прикладі під етикою розуміємо реальну правильну поведінку, тим часом як мораль — це фундаментальні принципи, які регулюють та контролюють

люють нашу поведінку; це означає, що в останньому випадку ми маємо справу з теорією моральності, тоді як у першому — зі застосуванням теорії на практиці.

Чому так важливо і корисно розмежовувати ці два поняття? Розглянемо декілька буденних ситуацій.

1. Використання основних моральних принципів на практиці вимагає різних, часто — прямо протилежних заходів.

Візьмемо, приміром, принцип, за яким ми повинні любити своїх ближніх, як самих себе, і тому не завдавати їм жодної шкоди. У світі знайдеться, напевно, десять тисяч способів використання цього принципу, в тому числі йому підлягають і правила дорожнього руху. Ми повинні робити все від нас залежне, аби уникати аварій. Для того існують правила, котрі попереджують, з якого боку дороги слід їздити. У багатьох країнах прийнято правосторонній рух, в інших — навпаки, лівосторонній. І не має значення, з якого боку приписано їздити, важливо щоб усі дотримувалися єдиного правила. Безвідносно до правила рух з правого чи лівого боку — морально нейтральний. Обидва правила однаково відповідають моральному припису уникати ситуацій, у результаті яких вашому ближньому може бути заподіяна шкода.

Розглянемо більш складну ситуацію.

2. Гідна з погляду моралі мета може бути досягнута порочними з точки зору моралі засобами.

Розглянемо ґрунтовний принцип, за яким чоловік повинен любити свою дружину та дітей. На практиці це може означати, що він має працювати і утримувати їх. Припустімо, що глава сім'ї не зміг знайти собі роботу і йому випала можливість заробити гроші на незаконному розповсюдженні наркотиків. Цей заробіток, звісно ж, вирішить проблему утримання сім'ї. Але чи слід главі сімейства братися за таку роботу? Мета, до якої він прагне, моральна. Але засоби, якими досягається мета, аморальні.

Ця ситуація слугує прикладом значення етичного правила: мета не виправдовує засоби. Неприпустимо з погляду моралі використовувати ганебні засоби,

мотивуючи тим, що вони служать для досягнення гідної мети. Засоби повинні бути самі по собі моральними і незалежними від цілей, які переслідують.

3. Інколи необхідно порушувати букву морального закону, щоб зберегти його дух.

Наведемо приклад, до якого часто вдавалися древні філософи. Моральний принцип проголошує, що порушувати клятву — аморально.

Припустімо, один чоловік взяв на деякий час у свого друга гострого ножа і поклявся при цьому, що поверне його при першій же потребі. І ось настав час, коли друг прийшов забрати свого ножа. Однак усі вже знають, що він втратив здоровий глузд і вимагає ніж, щоб убити власну дружину.

Що повинен у такому випадку зробити чоловік, який позичив в товариша ножа? Чи мусить він виконати свою обіцянку і віддати ніж його власнику? Якщо він її виконає, то стане співучасником убивства жінки. А це, звісно, означатиме недотримання морального закону, який забороняє завдання шкоди своєму ближньому.

Вихід може бути такий: йому не слід повертати ніж господарю саме в цей конкретний момент. І хоча зовні він у такий спосіб порушує моральний закон, проте внутрішньо залишається вірним його духу, оскільки зміст закону, який приписує дотримуватися слова, спрямований також на те, щоб протистояти злу, що, зазвичай, може бути пов'язане з недотриманням слова. Проте в даній конкретній ситуації, що відхиляється від норми, дотримане слово принесе зло, але не усуне його.

4. У тих випадках, коли існують дві можливості дотримуватися моральних приписів одночасно, перевагу потрібно надати більш високому з двох законів.

Наприклад, стверджуючи, що брехня — це моральне зло, ми не засуджуємо людей, які в часи Другої світової війни обманювали гестапо і не видавали місцезнаходження євреїв, котрі переховувалися, уникаючи смерті. Якби ті люди говорили правду, а в деяких випадках просто мовчали, то це призводило б до загибелі євреїв, котрі переховувалися від гес-

тапо. Люди, які їх переховували, стояли перед двома моральними обов'язками: робити добро і говорити правду. Однак в даній ситуації вони не могли одночасно дотримуватися обох цих моральних обов'язків. Треба було вибирати. І вони справедливо робили вибір на користь більш високого морального закону. Обманюючи гестапо, вони тим самим робили добро і для гестапо, перешкоджаючи нацистам чинити брудні злочини.

Попередні висновки. Із наведених прикладів можна зробити висновок, що основні моральні принципи можуть бути зрозумілими, тимчасом як правильний шлях до їх виконання може бути достатньо складним. Але з цих прикладів ми також бачимо, що дотримання моральних принципів може супроводжуватися прийняттям складних рішень. Проте це аж ніяк не означає, що втрачають зміст самі принципи.

Відзначимо між іншим, що можна знайти паралелі подібної ситуації в науці та техніці. Наприклад, ґрунтовним принципом польоту літальних апаратів є аеродинамічний профіль, тобто певна форма крила, яка забезпечує підймання літального апарата. Цей принцип сам по собі винятково простий, але використання його на практиці в моделюванні літальних апаратів надзвичайно складне. У той же час жодна з цих труднощів не підважують правильності самого принципу.

Зрозуміло, що теоретичні моральні принципи недостатні самі по собі. Вони повинні використовуватися відповідно до етичної практики. Хто не чув про знаменитого римського філософа-стоїка і плутократа Сенеку (І ст. н. е.)? Він писав трактати з філософії моралі, розповідаючи людям, як слід поводитися. Однак, коли імператор Нерон убив свою власну матір Агрипину, Сенека допоміг йому написати лист у Римський сенат, де давалось інше пояснення смерті Агрипини; таким чином покривався злочин Нерона².

Водночас зрозуміло: якщо хочемо жити добродібно, однієї лише практики недостатньо. Наша практика має спиратися на усвідомлену теорію моралі, в термінології античних філософів – «розсудливість». Як

говорить про це Арістотель: «...неможливо ні бути, власне, добродішним без розсудливості, ні бути розсудливим без моральної добродішності... оскільки як без розсудливості, так і без добродішності усвідомлений вибір не буде правильним, тому що друга створює мету, а перша дозволяє здійснювати вчинки, що ведуть до мети»³.

Ще одна вимога. До цього часу мова йшла про теорію моралі та практику моральної поведінки (тобто про етику), а також про те, чому і те, й інше є необхідним. Якщо хочемо бути моральними людьми, то маємо не лише усвідомлювати закони моралі розумом, але й правильно ставитися до цінностей, що стоять за цими законами, підпорядковуючи їм свої почуття. Звичайно ж, йдеться не про сльозливість чи сентиментальність, а про емоційну реакцію, що відповідає моральним цінностям.

Наше розуміння цінностей безпосередньо визначає нашу поведінку. Якщо чоловік побачив, що у нього горить дім, він не кинеється у вогонь рятувати пачку цигарок. Якщо ж у його домі був захищений злиток золота, він може наважитися проникнути в дім, аби дістати його. Однак, якщо в дитячій кімнаті залишилося двоє його маленьких дітей, то він може навіть ризикувати своїм життям, аби винести їх з вогню.

У хвилини небезпеки, перед обличчям смерті чи спокуси суто раціонального розуміння основних принципів і законів моралі зазвичай недостатньо, щоб захистити людину від морального компромісу. За часів правління деспотичних і жорстоких римських імператорів, таких, як Нерон чи Доміціан, чимало членів Сенату плазувало перед ними. І не тому, що сенатори не усвідомлювали моральних принципів розумом, а тому, що не засвоїли цих принципів на рівні почуттів та емоцій. Життя було для них дорожчим за моральну чистоту.

Отже, від попередніх спостережень і пояснень переходимо до головного питання стосовно моралі, якому і буде присвячена друга частина даного розділу. Ми не обговорюватимемо деталей етичної практики, хоча

вони й надзвичайно важливі, а звернемося до питання, яке покладено у серце всіх систем моралі, а саме: що є джерелом та яка природа морального закону й моральних цінностей?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. *Яка різниця між мораллю та етикою? Яку практичну важливість має ця різниця?*

2. *Чи необхідно для гарної поведінки щось більше, ніж просто інтелектуальні нахили до моральних принципів? Що це?*

Б.

Джерело та природа морального закону

Питання природи та джерела морального закону залишається предметом гострої дискусії; щодо нього існує велика кількість тих чи інших думок. Якого б наряду ви самі не дотримувалися, з точки зору освіти важливо також знати й інші погляди, аби розуміти, чому різні люди займають неоднакові позиції.

Розмову на цю тему краще за все розпочати зі спроби осмислити свій власний досвід та досвіди інших людей.

1. ПРИРОДЖЕНЕ ПОЧУТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Усі ми володіємо внутрішнім почуттям справедливості. Воно є навіть у маленьких дітей. Розглянемо просту ситуацію. Двоє братів гралися у дворі, аж раптом старший вихопив у молодшого іграшку. Молодший почав протестувати, висловлюючи свій протест плачем та криком. На крик вибігла мама і побачила, як молодший ударив старшого в обличчя. Звісно, вона не бачила початку сварки і не знала, що її ініціатором був старший син, її улюбленець. Не розібравшись у чому справа, вона покарала молодшого, закричала обох до миру, забрала іграшку і пішла. Зви-

чайно ж, молодший почав плакати й обурюватися: «Це нечесно! Я не винний! Не я ж перший розпочав...»

Може з'явиться запитання: звідки в цього засмученого малюка з'явилася ідея, що світ обов'язково має бути упорядкований за принципом справедливості, а все, що трапилося, було абсолютно несправедливим? Як він зміг дійти такої думки, не докладаючи до того особливих зусиль? Зрозуміло, що реакція мами була для нього і фізичним, і емоційним шоком. Проте якщо пригадати своє власне дитинство, а також досвіди дорослого життя, то можна припустити, що найтяжчим для хлопчика в цій ситуації був не фізичний біль, а травма, що була нанесена його почуттю справедливості.

Почуття справедливості залишається у людини й тоді, коли вона дорослішає; хоча, коли ми постійно зіштовхуємося із несправедливістю нашого світу, ми не раз втрачаємо сприйнятливість до зла і перетворюємося у таких собі циніків. Інколи нам здається, що почуття справедливості не потрібне, оскільки життя протистоїть йому. І тому постає питання: яке значення слід надавати почуттю справедливості? Ми не виняшли його самі. Звідки ж воно взялося? Чи є воно надійним орієнтиром у світі?

У зв'язку з цим буде доречно розглянути інші пригаманні людині почуття.

2. ЕСТЕТИЧНЕ ПОЧУТТЯ

Це почуття ми також не придумуємо самі. Ми народжуємося з ним. Воно для нас винятково цінне, оскільки дає змогу сприймати красу форми та кольору, отримуючи від цього насолоду. Проте трапляється, що нашому естетичному почуттю може бути завдано шкоди потворством і неподобством. Саме естетичне почуття керує нами, коли захищаємо красу й боремося, наскільки дозволяють сили, із неподобством.

Як зазначено у передмові до цієї книги, сприйняття краси троянди є вищою мірою суб'єктивним досвідом, — чимось таким, що ми переживаємо гли-

боко всередині. Однак, коли показуємо троянду іншим людям, то очікуємо, що вони також погодяться з тим, що вона прекрасна, і в них не виникне проблем із такою оцінкою. Звідси можна зробити два висновки. 1) Хоча оцінка краси — суб'єктивний досвід, утім існують об'єктивні критерії, які дають змогу вирішувати, що гарно, а що — ні. 2) Кожна людина має вроджене почуття краси. Якщо деякі люди і не володіють ним або навіть надають перевагу потворному, ми сприймаємо їх почуття як відхилення від норми або за своєрідних дальтоніків, чи людей, котрі страждають порушенням розумових здібностей, що й не дозволяє їм правильно сприймати форму або колір.

3. ПРИРОДЖЕНА МОВНА ЗДАТНІСТЬ

Друга важлива природжена здатність — сприйняття й оволодіння природною мовою. Свого часу висувалася гіпотеза, що людська мова є результатом еволюції звуків, які видають тварини. У спрощеному вигляді це виглядає так.

Уявіть собі, що звичайна свиня, яка наштовхнулася на лева, з жахом заверещала. Припустімо, ця подія повторилася декілька разів (з різними свинями і різними левами), а тому інші свині, які чули цей вереск жаху, звикли пов'язувати його із сигналом «лев!». Так мав би народитися спеціальний сигнал зі значенням «лев». На ґрунті цього та подібних до нього примітивних сигналів, що пов'язані з іншими реакціями, поступово, протягом багатьох мільйонів років, буцімто формувалася людська мова. Для підтвердження цієї теорії проводилися тривалі експерименти з людиноподібними мавпами, які спрямовувались на те, щоб довести: мавпу можна навчити розмовляти. Проте жоден з експериментів донині не увінчався успіхом. Прибічник еволюційної теорії професор Джордж Джейлорд Сімпсон висловлювався з цього приводу цілком зрозуміло: «Людська мова кардинально відрізняється від будь-якої

комунікативної системи тварин. Це стає цілком зрозумілим в її порівнянні зі сигналами тварин, що максимально нагадують людську мову і які зазвичай називаються “мовою тварин”. Звуки, що їх видають тварини, насправді являють собою звичайні вигуки. Розбіжність між вигуком тварини і мовою людини — це розбіжність між нашим “Ой!” і фразою “Вогонь гарячий»⁴.

«Дослідження Дарвіна й цілий ряд досліджень більш пізнього періоду були спрямовані на те, щоб дослідити походження мови як еволюцію від джерела, яке існувало на землі до появи людини. Всі вони виявилися невдалими. Один із сучасних спеціалістів у цій галузі сказав: “Чим більше ми дізнаємось про це [про комунікацію мавп та приматів], тим менше ці системи, очевидно, допомагають у розумінні людської мови»⁵.

«Більше того, нині жодна із відомих мов не є примітивною в розумінні суттєвої близькості до витоків мови. Навіть люди, які належать до нижчих культур, володіють досить складними мовами зі складною граматиною та багатою лексикою, що слугують для називання і обговорення всього, що відбувається в оточенні тих, котрі розмовляють цією мовою».

«Найстаріша з доступних для реконструкції мов уже стала сучасною, складною і цілковито розвинутою з еволюційної точки зору»⁶.

Більше того, як свідчить у своїх новаторських дослідженнях мови Ноам Хомський, американський лінгвіст і філософ⁷, сутність людської мови полягає не стільки у використанні довільних звуків (і слів), щоб уявляти речі та ідеї, скільки в здатності розуміти, а потім виражати за допомогою синтаксису логічні зв'язки між ідеями.

Дивовижно, але така здатність виявляється у людини в надзвичайно ранньому віці. І справа тут зовсім не в тому, яку мову дитина починає засвоювати першою — російську, японську чи якутську. Будь-яка природна мова засвоюється з однаковою легкістю. Яку б мову дитина не почала слухати й засвоювати, вона вже з самого раннього дитинства здатна розумі-

ти внутрішні логічні зв'язки між її фразами і реченнями, що передаються за допомогою синтаксичних зв'язків даної мови.

Так, дитина може, наприклад, зрозуміти такий складний логічний зв'язок, як гіпотетична умова. Коли мати каже своїй чотирирічній дитині: «Якщо ти сьогодні будеш добре поводитися, я куплю тобі морозиво», дитина може зрозуміти логічний зв'язок між головним і підрядним реченням і чудово усвідомить, що задоволення від обіцяного морозива вона отримає лише у разі зразкової поведінки.

Ні собаки, ні людиноподібні мавпи не здатні на це, скільки б слів, звуків, кольорів, жестів вони не навчилися розпізнавати. Логіка найскладнішого синтаксису розмовної мови залишається поза межами їхніх інтелектуальних можливостей: тварини не володіють природженою мовною здатністю, у порівнянні з людьми. Природжена мовна здатність людини визначає її можливість вивчити будь-яку мову, яку вона забажає, і потім висловлювати свої думки саме цією мовою.

4. ЩЕ РАЗ ПРО ПОЧУТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Естетичне почуття може бути підсилене шляхом навчання і практики, але це можливо лише тому, що для почуття є вихідна основа. Те ж можна сказати і про мовну здатність дитини. Вона може бути розвинутою і підсиленою досвідом, навчанням і аналізом, але тільки тому, що в людини, на відміну від тварин, вона ґрунтується на природжених властивостях.

Вернімося до почуття справедливості, зокрема до тези, якою ми розпочинали цей розділ. У дорослих це почуття розвивається і випробовується життєвим досвідом. Проте, як ми вже переконалися, його вже мають діти, які щойно народилися. Складається враження, що почуття справедливості, як і естетичне почуття та мовна здатність, є природженими. Це складова частина нашої людської природи.

5. ПРИРОДЖЕНА ЗДАТНІСТЬ РОЗРІЗНЯТИ ЧЕСНОТИ І ВАДИ

Отже, ми бачимо, що людині притаманне не лише природжене почуття справедливості та несправедливості, а й природжена здатність розуміти, що одні дії й уявлення є моральними, а інші — аморальними. Звідси випливає усвідомлення того, що людина повинна чинити правильно.

Розглянемо, приміром, обман. Зверніть увагу, як люди реагують на обман, причому не просто, коли вони розмірковують про обман на філософському рівні, а коли зіштовхуються з цим явищем у повсякденному житті.

Розглянемо просту ситуацію. Людина А, котра веде ділові переговори з людиною В, раптом пересвідчується, що В її обманює. Сповнений обурення, А наводить В незаперечні докази обману і з викликом кидє цій людині звинувачення: «Ви мене обманювали!»

З цього моменту стають зрозумілими відразу ж декілька речей. По-перше, А очікує, що В визнає силу обвинувачення і відчує себе винним в огидному порушенні морального закону. При цьому А не вдається до детальної філософської аргументації, аби перекопати В у тому, що обманювати погано. З точки зору А і В, як і будь-якої іншої людини, обман — це зло.

Звісно, А прекрасно усвідомлює, що багато людей так само обманюють — як у дрібницях, так і в серйозних ситуаціях. Але водночас А розуміє: ті, котрі обманюють, включно із В, у глибині душі усвідомлюють, що обманювати погано! Адже упіймані на брехні, вони відчувають незручність і сором⁹.

Отже, А звинувачує В у брехні й очікує, що В, як і кожний свідок їхньої розмови, погодиться із загальноприйнятою нормою, на якій базоване звинувачення А. Яку ж реакцію ми очікуємо від В у відповідь на звинувачення? Спочатку В може спробувати довести, що насправді він не обманює. Якщо це йому не вдасться, він може стиснути плечима й піти. Проте, найімовірніше, він спробує виправдати себе, опи-

савши ситуацію, в яку потрапив, і страх, який спонукав його збрехати. Однак уже сам факт, що ця людина намагається знайти собі виправдання, засвідчує: вона дійсно розуміє, що обманювати погано. Вона припускає існування і справедливості загального морального закону, після чого намагається знайти виправдання власної провини.

Але чи здатна така людина знехтувати загальним моральним законом? Чи могла вона сказати: «Звісно, я тебе постійно обманював, проте не бачу в цьому нічого поганого. Я завжди кажу неправду»?

Обман паразитує на правді. Ошуканець вводить своїх слухачів в оману тому, що вони гадають, що люди повинні казати правду. Якби усі казали неправду, то ніхто б нікому не вірив у те, що говориться. Людські відносини зазнали б краху, а сімейна й ділова сфери життя стали б неможливими. Соціальна нестабільність набула б хронічної форми.

Обман не відповідає тому, що є насправді, і через це підриває соціальну безпеку. Ошуканець не просто передає ненадійну інформацію. Він дискредитує себе як ненадійну людину. Він користується довір'ям іншого, щоб зрадити його й завдати йому шкоди. Він подібний до несучої конструкції будови, яка зовнішньо виглядає надійною, а насправді проржавіла. Вважаючи її надійною, будівельники можуть використати цю конструкцію за призначенням і побудувати будинок, який у будь-який момент розвалиться і поховає під уламками своїх творців. Точнісінько так і обманщик ризикує поховати себе під уламками власної брехні, посилюючи при цьому зрадницьку ненадійність цього світу.

Прийняте у суспільстві ставлення до брехунів — їх засудження — і поведінка самих брехунів (спроби виправдати себе) свідчать про те, що моральний закон, спрямований проти ошуканців, так би мовити, написаний у серці кожної людини. І це стосується не лише закону, спрямованого проти обману, але й інших фундаментальних моральних законів. Вони є природженими.

6. ЗАГАЛЬНЕ УСВІДОМЛЕННЯ ПРИРОДНОГО ЗАКОНУ

Той факт, що деякі моральні закони написані у людському серці, зовсім не означає, що всі люди на землі впродовж усієї історії існування людства дотримувались цих законів чи хоча б просто прагнули їх виконувати. Коли порушення людиною моральних законів входить у звичку, її совість мовчить і приборкується моральним злом. Обманщик може вирішити, що така його поведінка — ознака розуму й зрілості, прийнятний шлях для досягнення успіху в навчанні або спорті. Нечесний бізнесмен може вирішити, буцімто брехня і обман вкрай необхідні у бізнесі, а непорядний політик вважатиме, що це необхідна складова політики.

Незважаючи на це, історія засвідчує, що основні моральні закони є загально визнаними. У своїй книзі «Людина скасовується»¹⁰ К.С. Льюїс наводить список принципів моралі, що можна назвати загальними для всіх світових цивілізацій. Він називає їх «прикладними природного закону» і об'єднує у 8 груп.

1. Закон загального благоденства.

Сюди він включає такі правила: не вбивай, не руйнуй; не будь горлохвотом, гнобителем, не зводь наклепу; не паплюж, не кажи неправди, не роби іншому того, чого не хочеш, щоб робили тобі, а також відповідні позитивні правила.

2. Закон благоденства в конкретних сферах життя.

В них ідеться про любов до своєї дружини, сім'ї, родичів і країни.

3. Обов'язки перед батьками, старшими і предками.

4. Обов'язки перед дітьми й нащадками.

5. Закон справедливості.

Тут мова йде про справедливість у стосунках між людьми різної статі, а також про чесність взагалі і справедливий суд.

6. Закон доброї віри та правдивості.

7. Закон про милосердя.

8. Закон про великодушність.

Сюди входять: сміливість, готовність постраждати заради захисту інших, прагнення уникати хтивих та непристойних думок і вчинків.

Проте, напевно, у кожного з нас з'являється спокуса вважати моральні закони, яких дотримувалося людство впродовж багатьох віків, застарілими. Проведемо подумки «експеримент». Спочатку розглянемо уявлення древнього єгиптянина про важливі для нього моральні закони, а потім спробуємо порівняти те, що було важливе для нього, з тим, що свідчить нам наше сумління.

Список, який наводимо нижче, міститься в єгипетській «Книзі мертвих». Ця книга була своєрідним документом, який клали поряд з тілом померлої людини під час підготовки його до поховання. Ідея цього документа полягає в тому, що людина після смерті має стати перед Останнім Судом, на якому вирішуватиметься питання, буде вона гідною вічного життя, чи ні. Цей документ являє собою своєрідну декларацію, в якій зазначалось, що людина не чинила негідних вчинків і не порушувала моральних законів. Пропонуємо вашій увазі деякі пункти цієї «декларації».

Я не чинив зла людям.

Я не згрішив стосовно Істини.

Я не робив нічого огидного.

Я не блюзнів.

Я не піднімав руку на слабшого.

Я не чинив мерзоти перед богами.

Я не був причиною хвороби.

Я не вбивав.

Я не наказував убивати.

Я нікому не завдавав болю і страждань.

Я не додавав до мірки ваги і не віднімав від неї.

Я ніколи не казав неправди.

Я не крав.

Я не заздри.

Я не чинив перелюбу¹¹.

Мета нашого «експерименту» не в тому, щоб пересвідчитися, чи дійсно померлий єгиптянин жив так,

як написано в його «декларації», а щоб відповіді на три запитання.

1. Які ж це з точки зору древнього єгиптянина найважливіші закони, прописані людству?

2. Чи можете ви сказати, що декотрі з цих моральних законів зовсім не були законами і немає значення, якщо хтось у нашому світі їх порушує?

3. Чи ви згодні з тим, що існують деякі вроджені моральні закони, які були в усі часи й у всіх народів?

Але якщо існують моральні закони, не придумані людиною, а, так би мовити, написані в її серці, ми мали б замислитися: як вони там з'явилися і хто їх там написав. Однак перш ніж обговорювати ці питання, зупинимось ще на двох природжених почуттях.

7. СОРОМ І СУМЛІННЯ

Кожен знає зі свого власного досвіду, що людина має два внутрішніх механізми, призначені для стримування особистості від порушення моральних законів. У разі їх порушення, ці механізми слугують внутрішнім голосом, який говорить про неправильність нашої поведінки. Один з них — сумління, або совість, другий — почуття сорому. Цілком очевидно, що люди не придумали їх самі, оскільки обидва вони завдають чимало клопоту та занепокоєння, докучаючи деяким людям настільки, що ті намагаються їх ігнорувати чи заглушати.

Совість постає як суддя тих учинків, які ми збираємося зробити; вона або санкціонує їх як гідні, або ж протестує проти них, вселяючи в нас тривогу через одну лише думку про негідний вчинок. І якщо, всупереч голосу сумління, ми все ж порушуємо моральний закон, воно підносить свій голос і не залишає нас у спокої постійними докорами, сповнюючи почуттям провини.

Другий механізм — це почуття сорому, котре, як і сумління, застерігає нас від ганьби, що загрожує нам у тому разі, якщо наша поведінка не відповідає моральним принципам. І якщо ми все ж відважуємося на

поганий вчинок і про нього стає відомо, то реагуємо не тільки емоційно, а й фізично — червоніючи перед свідками. Більше того, навіть якщо «таємне не стає явним», це внутрішнє почуття змушує нас соромитися самих себе.

Обидва ці механізми стоять на варті загального морального закону. Проте, якщо вони часто зазнають грубого насильства, то їх дія може припинитися. Один древній письменник з жалем говорив про людей, які «знищили власне сумління» (1Тим.4:2), а інший різко засуджував своїх вкрай зіпсутих сучасників — як пересічних людей, так і священнослужителів: «Чи вони засоромилися, що гидоту робили? Не засоромилися ані трохи вони й не вміють встидатись...» (Єрем.6:15).

Що з усього вищезазначеного впливає? Що можна сказати про усі ці вроджені почуття і механізми: почуття справедливості, естетичне почуття, мовні здібності, розуміння і усвідомлення фундаментальних законів, сумління і почуття сорому?

Якби ми були неживими, хоча й складними механізмами, на зразок літаків, то відразу ж відповіли б на це запитання. Кабіна сучасного літака оснащена різноманітними пристроями: світловими й звуковими індикаторами, радарми, які допомагають пілоту керувати літаком. Вони показують висоту, напрямок і швидкість руху, кількість пального і попереджують пілота про небезпеку. І хоча він сам вирішує, як діяти, ці пристрої спеціально створені для того, щоб він міг врахувати їх показники у прийнятті рішень.

Отже, звідси впливає: вроджені почуття і здібності людини також були спеціально задумані й надані їй, аби допомагати у прийнятті рішень.

Ось що читаємо про це в Біблії: «Бо коли інші народи, не маючи Закону, природно діють згідно з Законом, то вони, не маючи Закону, самі собі є Законом. Вони виявляють, що діло Закону написано в їхніх серцях, про що свідчить їм їхнє сумління і думки, які то засуджують, то виправдовують одна одну» (Римл.2:14,15).

У цьому уривку мова йде про те, що Бог використав два шляхи, щоб люди пізнали Його моральний Закон. Перший шлях полягав у послідовному розкритті вимог Його Закону через Десять заповідей, які були дані Мойсею і витлумачені старозавітними пророками, а потім — через проповіді Ісуса Христа (такі, як Нагірна проповідь) і моральні настанови Його учнів — апостолів.

Але той факт, що це вчення про моральність на той час не набуло масового розповсюдження серед язичників (як свідчить фраза «інші народи, не маючи Закону» (вірш 14), себто Закону Мойсея), зовсім не означає, що Бог залишив язичницькі народи у повному незнанні щодо Свого морального Закону. Коли Творець створив людину на Свій образ і подобу, то Він написав головні принципи й вимоги Свого морального Закону в її серці. Звідси — універсальність цього Закону.

Але звідси ж випливає влада й авторитет морального Закону. Якщо, скажімо, пілот літака знехтував показниками приборів і це призвело до аварії; якщо при цьому сам пілот не загинув, то йому доведеться пояснювати, чому він проігнорував сигнали небезпеки, які показували прибори. До того ж, він змушений буде давати пояснення не індикаторним пристроям і не самому собі, а своєму начальникові, котрий відповідає за порядок на авіапідприємстві, а також власникам цього підприємства, за дорученням яких кабінку пілота було оснащено індикаторними приборами, що дають змогу оцінювати критичність ситуації.

Якщо ж Бог-Творець написав основні принципи і вимоги Свого морального Закону в наших серцях, то, власне, перед Ним ми повинні будемо відповідати за свої вчинки, які суперечать моральним принципам.

Моральні принципи в наших серцях були написані Богом не так, як, скажімо, програмується комп'ютер, який автоматично працює по заданій програмі. Скоріш за все, вони записані на зразок того, як у кабінку пілота вмонтовують радары та індикаторні пристрої з усіма їх екранами й іншим приладдям, що

дає змогу пілоту свідомо приймати правильні рішення і вести літак за курсом. Люди володіють свободою вибору. Вони можуть прийняти рішення виконувати вимоги Божого морального Закону — що зазвичай вони і роблять, або ж знехтувати ними, відкинути їх чи спотворити, — тобто зробити те, що ми робимо досить часто.

Отже, якщо моральні закони дійсно написані в наших серцях Богом, то на підставі цього можна зробити надзвичайно важливий висновок, який ми розглянемо дещо пізніше (починаючи з розд. 11.6 даної книги). А поки що обмежимося таким коротким зауваженням: кожен з нас як моральний суб'єкт пов'язаний не просто зі звичайним кодексом, а з Особистістю. І якщо ці відносини ґрунтуються на взаємоповазі, тоді дотримання моральних законів — не просто питання додержання певних норм, а справжні міжособистісні стосунки.

Однак, як всім нам добре відомо, таке пояснення походження і авторитету моральних законів для деяких людей неприйнятне. По-перше, вони не вірять у Бога, а по-друге, вважають, що сприйняття Бога як сили, яка стоїть за моральним Законом, було причиною нескінченних страждань і горя роду людського. З огляду на це в наступному розділі ми розглянемо саме таке розуміння моральності та її наслідки.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які є підстави думати, що людський естетичний смак та мовна здатність дані від природи? Чи розумно вважати, що всезагальне людське почуття справедливості також вроджене?

2. Які існують докази всезагальної обізнаності з певними моральними законами (так званий “природний закон”), “записаними у людських серцях”?

3. Як ви поясните механізм совісті та сорому?

4. Якими будуть наслідки того, що певні моральні закони написані у наших серцях Творцем? Чи буде кожен схвалювати їх?

Мораль є суб'єктивною чи об'єктивною?

У підрозділі Б ми розглянули позицію, за якою загальний характер і авторитет моральних законів виходять від Творця людства, Бога. У цьому розділі ми розглянемо протилежну – атеїстичну концепцію моралі та її джерела.

Тут є певні труднощі, пов'язані, зокрема, з вимушеною стислістю, зумовленою жанром навчального посібника. Одна з таких труднощів — це відсутність єдиної атеїстичної концепції моралі. Їх багато: гуманістична, марксистська, екзистенціалістська тощо, і вони суттєво відрізняються між собою. Не будемо зупинятися і на деталях етичної практики, тобто на відмінностях цих підходів до того, як конкретно можуть застосовуватися різні загальні моральні принципи у конкретних ситуаціях. Ми проаналізуємо лише відмінності у розумінні фундаментальних принципів моралі і джерела цих принципів.

У цьому короткому огляді не маємо можливості однаковою мірою висвітлити усі наявні атеїстичні підходи до моралі. Тому настійно рекомендуємо читачам звернутися до широкого кола першоджерел, а також інтерпретацій етичних концепцій у літературі з історії філософії та у філософських енциклопедіях.

Отже, існує два вельми важливих запитання, які теїст задає прихильнику атеїстичних концепцій моральності.

1. Чи забезпечує атеїстичний підхід до моралі якусь абсолютну норму (чи норми), за допомогою якої можна було б давати оцінку певним моральним принципам? Це питання важливе й тому, що атеїсти зазвичай виступають проти теїстичного підходу, згідно з яким джерелом морального закону у всій його повноті є Бог. Суть їхнього заперечення в тому, що, відповідно до цієї позиції, моральному закону надається Божественний абсолютний авторитет, а така влада, вважають вони, завдає шкоди людській гідності і мораль-

ній незалежності і, врешті-решт, перетворює людину на морального раба.

Таким чином, запитання, яке теїст адресує своєму опоненту, звучить так: чи передбачає атеїстичний підхід до моральності абсолютну, авторитетну норму? І якщо передбачає, то що вона собою являє? І чому ця норма краще співвідноситься з людською свободою, ніж норма, встановлена Богом?

І якщо теїст не дотримується абсолютної об'єктивної норми в межах своєї системи, то чи не є ця система повністю суб'єктивною і через те довільною?

2. Друге фундаментальне питання мало чим відрізняється від першого, проте його відмінність насправді вельми важлива хоча б, приміром, для пояснення деяких специфічних термінів. Отже, друге запитання: чи існують об'єктивні моральні цінності, чи всі моральні цінності є суб'єктивними?

Значення термінів «об'єктивний» і «суб'єктивний». Наше перше завдання в цьому розділі полягає в тому, щоб зрозуміти значення термінів «об'єктивний» і «суб'єктивний» у контексті питання, що розглядаємо, а потім розібратися, чому так важливо дійти висновку, якими є моральні цінності — об'єктивними чи суб'єктивними.

Якщо ми говоримо про існування об'єктивних моральних цінностей, то це означає, що є такі моральні настанови, які завжди правильні, незалежно від чиїхось особистих почуттів та оцінок, симпатій чи антипатій. Таким чином, кожна людина, коли і де б вона не жила, повинна керуватися ними у своєму житті. Це також означає, що існують такі настанови, які завжди неправильні, незалежно від того, що з цього приводу думають окремі люди, групи людей чи навіть цілі держави. І це також означає, що ніхто не мав би виконувати ці настанови.

Водночас якщо говоримо, що моральні цінності суб'єктивні, то це означає їх залежність від симпатій чи антипатій та упередженості окремих людей. Одна людина схвалює певні моральні цінності, тому що вони їй подобаються, інша може їх відкинути, оскільки вони їй не до вподоби. І не існує вищої абсолютної

норми оцінки моральних цінностей на предмет правильності чи неправильності.

Розглянемо це питання ще з іншого боку. Якщо йдеться про те, що моральні закони об'єктивні, то це означає, що вони подібні до законів арифметики. Ми, люди, їх самі не придумали — ми їх відкрили. Упродовж всієї історії народи винаходили різноманітні системи чисел (наприклад, древні вавілоняни використовували шестерневу систему, а сучасні люди послуговуються десятковою системою). Однак усі ці придумані людьми системи чисел передають одні й ті ж закони арифметики: ніхто ці закони не винайшов.

Припустімо, учень, розв'язуючи задачу, одержав відповідь, що $\sqrt{9} = 4$. Учитель каже йому, що це неправильна відповідь, а правильною є така: $\sqrt{9} = 3$. Проте це не означає, що учитель нав'язує учневі свої погляди. Закони арифметики мають для нього таку ж саму силу, як і для учня. Правильність цих законів не залежить від поглядів учителя на них. Єдина відмінність між учителем та учнем у даному разі полягає в тому, що у вчителя було більше часу, аби зрозуміти, що, відповідно до законів арифметики, є об'єктивно правильним, а що — об'єктивно неправильним, і вчитель, знаючи це, навчає учня підпорядковувати своє мислення об'єктивним арифметичним законом.

Натомість є люди, які заперечують об'єктивність моральних цінностей і тим самим — існування будь-якої абсолютної норми, за якою визначаємо, які моральні цінності правильні і дотримання яких обов'язкове для всіх без винятку, а які — неправильні і не є обов'язковими. Вони вважають, що моральні закони придумані різними людьми і групами людей у різні часи, відповідно до різних історичних ситуацій. Звідси випливає, що моральні закони ніколи не були і не повинні оцінюватися як універсальні щодо застосування і мають постійно переглядатися відповідно до часу, місця і обставин.

За такою логікою моральні цінності подібні до стилю одягу, який залежить від національної традиції, кліматичної зони, віку людини тощо.

НАСЛІДКИ СУБ'ЄКТИВІЗМУ В РОЗУМІННІ МОРАЛІ

1. Суб'єктивізм у розумінні моралі в кінцевому результаті зводить моральні цінності до питання смаку.

Ми вже торкалися цього питання у розділі 8, а зараз розглянемо його дещо детальніше.

Щодо питання смаку, то не існує однастайності. Смак — це, дійсно, справа суб'єктивних уподобань. Якщо Наталя каже: «Я люблю їсти шпинат», а Олексій — навпаки, то у цьому випадку маємо судження про два діаметрально протилежні уподобання. Однак ми не можемо стверджувати, що одне з них неправильне. Якщо Наталя — щира людина, то і її слова «Я люблю їсти шпинат» правдиві; вона дійсно його любить, і ніхто не може цього заперечити. Те ж саме стосується і слів Олексія.

Більше того, Олексієві немає сенсу стверджувати, що Наталя повинна любити не шпинат, а буряк, як і він. Ніхто не зобов'язаний любити буряк чи не любити шпинат. Це питання суб'єктивного смаку.

Наталя, звичайно, може сказати: «Ти повинен любити шпинат, тому що він значно корисніший для тебе, ніж буряк». Однак у такому разі Олексій може відповісти: «Які підстави ти маєш для того, щоб стверджувати, буцімто шпинат корисніший для мене, ніж буряк?». І тоді для Наталі недостатньо буде сказати: «Так говорить лікар N», адже Олексій може у свою чергу відповісти: «А лікар M стверджує, що не шпинат корисний, а буряк». Коли ж погляди двох спеціалістів різняться між собою (як це часто буває практично з усіх питань), єдиний шлях дійти висновку, хто з них має рацію, — це довести, що один має всі підстави так стверджувати, а інші помиляються. Але щоб це зробити, треба мати певну норму, як основу оцінки обидвох точок зору і їхнього об'єктивного порівняння. Таким чином ми підійшли до такого етапу, де вже не можна вдаватися до суб'єктивних тверджень.

Звідси зробимо висновок: якби моральні закони й цінності були питанням суб'єктивного смаку й уподо-

бань, тоді ми ніколи б не змогли сказати, що уподобання однієї людини з погляду моралі є правильне, а іншої — неправильне, і що ми готові надати перевагу одній точці зору і відкинути іншу.

Але зверніть увагу, до чого така позиція призводить. Ми, приміром, ніколи б не змогли звинуватити Гітлера у геноциді. Для Гітлера достатньо було сказати: «Вам не подобається вбивати євреїв? То не вбивайте. А мені подобається їх убивати. Це просто питання смаку. Хто ви такі, щоб нав'язувати мені свій смак?»

Далі. Якщо одна людина просто скаже: «Я вважаю, що геноцид — препогана річ», а інша заперечить: «На мій погляд, геноцид цілком прийнятний», — то, насправді, вони обоє нічого не говорять про геноцид. Ці люди просто повідомляють дещо про себе, а саме: один схвалює геноцид, а інший ні. Коли ж якась людина говорить: «Я гадаю, що геноцид прийнятний. Це не злочин. Він позбавляє людство від ракової пухлини», то ці слова, звичайно, мають безпосереднє відношення до геноциду і дають йому моральну оцінку. Проте, яке з цих висловлювань правильне з погляду моралі? Ви не зможете цього визначити, займаючи суб'єктивну позицію. Для цього необхідна певна об'єктивна моральна норма.

Але якщо не існує жодних абсолютних об'єктивних моральних норм, як у такому разі вирішувати це питання?

2. Чи можна вважати моральні закони подібними до правил гри?

Візьмемо, приміром, футбол. Правила гри не є питанням індивідуального смаку чи уподобання. Усі гравці з обох команд повинні дати згоду грати за правилами. Окрім гравців є ще незалежний суддя. Він визначає, хто і коли порушує правила, а у випадку виникнення конфлікту між командами розв'язує його. Більше того, на міжнародних змаганнях правила встановлює група міжнародних експертів, і команди з усіх країн світу дають згоду дотримуватися цих правил. Це вже не питання суто особистого смаку чи національно-культурної традиції, а об'єктивні правила і норми. Проте ці правила є результатом загального обгово-

рення і обопільної згоди, а не довільного зовнішнього запровадження.

Але у такому разі, — продовжують далі прибічники інтерпретації природи морального закону, — хоча футбольні правила у цьому розумінні об'єктивні, це зовсім не означає, що правила завжди залишаються незмінними. Так, вони можуть змінюватися, і час від часу це відбувається; буває, що правило, встановлене п'ятдесят років тому, неприпустиме сьогодні, і навпаки. Це стається тому, що правила запроваджують не Божественним авторитетом, а шляхом узгодженості між усіма футбольними авторитетами світу. І якщо всі вони погоджуються змінити правила, з тим, щоб гра стала цікавішою і більш захоплюючою, тоді вони їх змінюють; буває таке: що раніше вважалося неприпустимим, зараз дозволяється. І це правильно.

Чому ж у такому разі ми не можемо мати об'єктивні моральні цінності, встановлені за тим же принципом: прийняті на основі згоди всього людства, але відкриті для внесення змін і адаптації з огляду на зміну умов життя людства?

Це міркування на перший погляд здається досить привабливим. Однак аналогія, на якій воно й ґрунтується, неправомірна. І для цього є декілька причин.

1. Правила футбольної гри — це, переважно, найпростіші приписи. Так, під час гри, наприклад, не дозволено брати м'яч у руки, і це правило аж ніяк не впливає на моральність гравців.

2. Футбольні правила не можуть наказувати гравцеві казати неправду, любити своїх дітей, поважати батьків тощо.

3. Ще один недолік даної аналогії, яка передбачала б, що моральні закони могли би бути встановлені на основі загального діалогу та згоди (як у футболі) полягає в наступному: прихильники такої концепції забувають, що футбол — не єдина гра, в яку грають люди. Існують також інші ігри, і кожна з них має свої системи правил. Буває: що дозволено, скажімо, в гандболі, заборонено у футболі. Футболіст не може заявити, що гандбол має погані правила гри, бо вони

відрізняються від футбольних. Також ніхто не може сказати, що слід грати, приміром, в крикет, а не в хокей. Кожна людина має право грати в ті ігри, які їй подобаються, а, відтак, дотримуватись прийнятих у цій грі правил.

Однак чи можна вважати це прийнятним щодо моральних законів? Якщо «так», то на підставі чого можна було б засуджувати канібалізм? Канібал просто сказав би: «Я граю в іншу гру, а ти хто такий, щоб заявляти, що моя гра гірша за твою?»

4. Однак, можливо, ми несправедливі щодо аналогії, яку розглядаємо? Ті, котрі пропонують подібну аналогію, можуть, наприклад, апелювати до такої обставини: футбольна гра розвивалася до того моменту, доки розроблені для неї правила не були прийняті на основі загальної згоди. Для кожного окремого гравця чи команди ті правила, які раніше були в стадії розробки, нині стали абсолютними і цілком об'єктивними. І тому, якщо людство змогло перейти до абсолютних правил у футбольній грі, чому ми не можемо плекати надію, що одного чудового дня людство дійде до того, що всі мешканці землі визнають єдиний моральний авторитет? Він зробить у царині моральності те, що сталося у футболі, — встановить об'єктивний, всезагальний, абсолютний моральний закон.

Цікава ідея. Припустімо, — хоча це буде вельми сміливе припущення, — це дійсно сталося і цей єдиний для всього світу авторитет встановив абсолютний закон, за яким насилля — абсолютно аморальне явище. Еволюціоніст Майкл Рюз пише, що якби розумні істоти з галактики Андромеда (якщо вони там взагалі є) прилетіли на Землю, то виявилось б, що вони не вважають насилля аморальним, оскільки, за словами Рюза, їхня історія еволюції може цілковито відрізнитися від нашої¹².

У цьому випадку, вочевидь, необхідно було би призначити (ясна річ, на основі знову ж таки загальної згоди) галактичний моральний авторитет для утвердження всезагальної міжгалактичної моральної сис-

теми, обов'язкової для усіх жителів, які можуть існувати у Всесвіті.

З огляду на це ми з усією серйозністю стверджуємо: дійсно, такий галактичний авторитет існує і він називається Богом. Однак річ у тім, що атеїсти, мабуть, не стали би протестувати проти загального морального авторитету, який би утвердив загальний закон, якщо б цей авторитет було встановлено шляхом загальної згоди людей, а не Богом.

Однак міркування Майкла Рюза, що ґрунтуються на еволюційному підході, з приводу моральності гіпотетичних мешканців Андромеди перенесли нас у світ фантазії, тоді як нам потрібна мораль, яка б відповідала нашим земним потребам.

Ми не можемо чекати, поки виникне якась загальна система моралі, котра донині існує як гіпотетична конструкція. Нам потрібна об'єктивна мораль зараз, у цьому реальному світі, з його щоденними потребами і проблемами.

Усі ми, звісно, радо вітаємо щирі зусилля Організації Об'єднаних Націй, спрямовані на досягнення загальної згоди з тим, щоб покінчити з агресією та насильством, обмежити політичні амбіції, досягти повсюдного дотримання прав людини, звільнити країни «третього світу» від експлуатації, подолати злиденне життя, заборонити гонку озброєнь, сприяти справедливому розподілу матеріальних благ тощо. Жодна людина доброї волі не побажає здати вже досягнуті позиції у вирішенні цих питань.

Проте цілком очевидно, що Організації Об'єднаних Націй як і виборчому міжнародному органу надзвичайно складно домогтися спільної згоди навіть у теорії (не кажучи вже про політичну, соціальну й економічну практику), не беручи на себе відповідальності у обговоренні та зміцненні загальної об'єктивної моральної системи.

У будь-якому випадку виникає сумнів, що політично заангажований загальносвітовий авторитет може бути розумним вирішенням проблеми вищого авторитету і сподвижника у питаннях моралі. Історія тоталітаризму свідчить про те, що авторитет, який не має морального підґрунтя, не може бути ефективним.

літарних режимів, які утверджували свої моральні переконання, як загальні, не лише у своїй країні, але й намагалися нав'язати їх усьому світові, сповнена жорстокості, гніту, заперечення свободи совісті. Водночас діаметрально протилежні за своїм характером політичні системи, що ґрунтуються на волевиявленні демократичної більшості, навряд чи сприяють вирішенню проблем моралі. Хіба завжди більшість (або меншість) приймає справедливе рішення? І яким чином можна було би зробити висновок про те, хто має рацію — більшість чи меншість, — якби не існувало над ними вищого морального авторитету?

Але зараз настав час атеїстам сказати, як вони вирішують цю проблему.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що означають терміни “об’єктивний” та “суб’єктивний” відносно стандартів моральності?

2. Чому важливо запитувати будь-яку моральну систему, чи базується вона на якомусь абсолютному, об’єктивному, авторитетному, загальновизнаному стандарті, чи вона заснована на суб’єктивізмі?

3. Якими були би практичні висновки, якщо б моральність вважалася просто питанням суб’єктивного смаку?

4. Чому було б неправильно розглядати моральні закони, як такі, що мають не більше авторитету, ніж правила гри?

5. Коли потрібно було вирішити, чим для людини повинен бути моральний закон, то чи завжди більшість приймала правильні рішення? А меншість? Чому нас навчила історія?

6. Чи можна вважати закони арифметики суб’єктивними та культурно визначеними? Чи все-таки вони об’єктивні та загальновизнані? Коли шкільна вчителька виправляє помилку дитини з арифметики, чи в такому разі можна вважати, що це її власні суб’єктивні погляди на дитину? Чи допомагає таке виправлення дитині сприйняти закони арифметики, як об’єктивно правильні, незалежно від авторитету вчителя?

ПРИМІТКИ

¹ Нікомах – ім’я сина Арістотеля. Книга названа так або тому, що Арістотель присвятив її своєму синові, або тому, що Нікомах був якимось чином причетний до її створення, наприклад, до редагування.

- ² Тацит. *Анналы*. XIV. 11. См. также: Ошеров С. *От Рима к миру // Сенека Луций Анней. Нравственные письма к Луцилию*. М., 1977. С. 340.
- ³ Аристотель. *Никомахова этика // Соч.*: В 4 т. М., 1984. Т. 4. Книга VI. 13 (1144b33-1145a5).
- ⁴ Simpson G. G. *The Biological Nature of Man // Science*. 1966. Vol. 152. April 22. p. 476.
- ⁵ *Ibid.* P. 477.
- ⁶ *Ibid.*
- ⁷ Хомский Н. *Аспекты теории синтаксиса*. М.: Изд-во МГУ, 1972; Chomsky N. *Rev. of: V.F.Skinner. Verbal Behavior // Language*: 1959. 35: 26-58; *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. N.Y., 1986.
- ⁸ Від часу Дж. Дж. Сімпсона і перших робіт Н. Хомського вчені, певна річ, далеко просунулися у вивченні питання про навчання тварин природної мови. Спільної думки щодо цього питання немає донині. Проте природна мова продовжує залишатися каменем спотикання для теорії еволюції. (Детальніше див. розділ 6 даної книги, написаний Норманом Фрезером).
- ⁹ Теорія, покладена в основу детекторів обману, полягає в тому, що повідомлення неправдивої інформації супроводжується сигналами, які підлягають вимірюванню і які показують зміни фізичного стану людини.
- ¹⁰ Levis C. S. *The Abolition of Man*. Collins, Fount Paperbacks, 1978. P. 49-59.
- ¹¹ *Поэзия и проза Древнего Востока / Под ред. И. Брагинского*. М.: Худ. лит. 1973. С. 71-72.
- ¹² Ruse M. *Is Rape Wrong on Andromeda? // Regts E. Jr. (ed) Extraterrestrials*. Cambridge, 1985. P. 60-67.

Розділ 11

Порівняльний аналіз етичних систем

ВСТУП

Ми маємо намір вивчати шість систем моральності:

1. Популярний погляд на те, що наука знищила традиційні основи моральності;

2. Соціальний дарвінізм;

3. Соціобіологію;

4. Марксизм / ленінізм;

5. Світський гуманізм;

6. Теорію Божого правління.

Студенти повинні бути готовими задати до кожної системи наступні запитання:

1. Що є основою її морального авторитету?

2. Які її основні робочі принципи?

3. Наскільки переконливі аргументи, подані на її підтримку?

4. Які її сильні сторони?

5. Які її слабкі сторони?

6. Наскільки вагомими є висунуті проти неї заперечення?

Першим предметом нашого аналізу в цьому розділі будуть етичні системи, що ґрунтуються на еволюційному підході щодо походження й розвитку людини. Розглянемо спочатку найбільш поширені концепції.

1. РОЗВИТОК НАУКИ ПРИЗВІВ ДО ЗНИЩЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ЗАСАД МОРАЛІ

Наведемо декілька висловлювань представників цієї точки зору. Розпочнемо з висловлювань вченого.

Уільям Б.Провайн, історик (Корнельський університет):

«Висновки сучасної науки... вочевидь не сумісні з більшістю релігійних традицій. В природі не існує цільових принципів. Органічна еволюція відбулася

п шляхом різноманітних поєднань випадкових генетичних зрушень (genetic drift), природного добору, упадкування ознак, описаного Менделем, і багатьох інших позбавлених цілі механізмів. Людські істоти — це складні органічні механізми, котрі помирають, не залишаючи після себе ані душі, ані свідомості».

«Для людського суспільства не існує моральних чи етичних законів, ані абсолютних принципів. Ми байдужі для Всесвіту, і не маємо кінцевого сенсу в житті»¹.

«Не існує богів чи будь-яких інших, здатних творити сил, які можна виявити за допомогою раціональних методів».

«Індивід стає моральною особистістю внаслідок дії двох основних механізмів — спадковості і впливу навколишнього середовища. Не існує жодних інших детермінуючих його моральність факторів».

«Ми повинні дійти висновку, що коли помираємо, то... це кінець...».

«Зрештою, свободи волі, як її зазвичай розуміють, — тобто свободи робити вибір серед альтернативних способів дії, не зазнаючи при цьому впливу зовнішнього тиску, — просто не існує... Не існує такого шляху, йдучи яким еволюційний процес може спродукувати істоту, справді здатну робити вільний вибір»².

Перш ніж вдатися до коментування цих висловлювань, наведемо міркування на рівні *пересічної свідомості*.

Аласдер Палмер, кореспондент Відділу науки «Санді телеграф»:

«Не лише релігійні уявлення *про світ* суперечать науковим поясненням щодо походження людини, а й більшість наших *етичних цінностей* стосується релігії. В науковому поясненні людини більше немає місця ні свободі волі, ні однаковій здатності всіх індивідів бути добрими і чинити справедливо, ні існуванню душі»³.

Коментар. «Логіка» цієї точки зору на науково-професійному, чи звичайному рівні міркувань, полягає в наступному.

1. Наука, вважають люди (головно, на основі того, чого їх навчали), довела, що Бога не існує.

2. Це означає, що світ являє собою величезну, позбавлену особистісної основи систему, або машину, яка не має свідомості і не переслідує жодної мети.

3. Це також означає, що ми, як людські істоти, є продуктом процесів, позбавлених мети. Люди являють собою біологічні механізми, позбавлені свободи волі, а тому не несуть моральної відповідальності. Наше життя не підлягає визначеній наперед меті, а коли помremo, то цілковито зникнемо із поверхні землі. Від нас нічого не залишиться; не існує й Останнього Суду після смерті (так само, як і після смерті нас нема кому судити) і врешті-решт, немає жодної різниці, добре ми себе поводили за життя чи погано. Виходить, що у світі немає жодних внутрішніх моральних чи етичних законів, жодних абсолютних принципів, які б керували людським суспільством. І в цьому значенні функціонуванням людського суспільства не більшою мірою керують якісь принципи, ніж, скажімо, управляє життям пасажирів мотор автобуса, на якому вони їдуть. Тому етика — це просто питання того, наскільки людина пристосована до сучасної культури і може в рамках цієї культури досягати своїх прагматичних інтересів.

4. Наука, таким чином, знищує засади релігії й етичної системи, яку релігія пропагує. А те, що від них залишається, — це всього лише забобони.

Слід відзначити, що це дуже поширена, хоча й погано продумана точка зору. І, як ми вже пересвідчилися, вона ґрунтується на хибній основі, оскільки наука, насправді, не довела, що Бога немає, і не зробила нічого іншого в цьому плані.

Звичайно, коли люди дотримуються погляду, за яким основа етики знищена, вони не починають відразу ж поводити себе як злочинці. Зовсім ні. Вони безперечно можуть поводитися як високоморальні люди, оскільки виявляється, що практично неможливо жити, удаючи, буцімто моральних норм не існує. Уявіть собі, що в атеїста вкрали гроші, чи його несправедливо обгудили, підважили його репутацію, забрали в нього дружину, жорстоко повелися з його

дітьми. І навіть якщо він — інтелектуальний прибічник професора Провайна, атеїст сповниться морального обурення. Він висловить протест проти огидної поведінки людей, котрі його глибоко образили, та апелюватиме до того, що існують правда і справедливість і що суспільство зобов'язане покарати людину, яка заподіяла йому зло. Справедливі вимоги морального закону Творця залишаються написаними на скрижалях і його серця, навіть якщо на рівні розуму він заперечує існування Бога.

Таким чином, зовнішню життя будь-якого атеїста може бути цілком добродесним й мало чим відрізнятиметься від життя людини, котра вірить у даний Богом моральний Закон. Однак між цими двома людьми існує велика різниця. Як каже професор Провайн, основа моралі атеїста знищена.

В одній стародавній притчі йдеться про двох людей, які побудували собі будинки. Один збудував свій дім на фундаменті з каменю, а інший — на піску. Коли ж налетіла буря й почалася злива, дім, споруджений на піску, розвалився, а будинок з фундаментом із каменю вистояв. У притчі нічого не говориться про стіни й дах будинку, що впав. Вони, мабуть, нічим не відрізнялися, принаймні зовнішньо, від коробки уцілілого будинку; стіни зруйнованого будинку просто не мали хорошого фундаменту. Зауваження професора Провайна слухні в тому сенсі, що хибне уявлення, що наука буцімто унеможливила віру в Бога, для багатьох особистостей знищила життєві засади. Тому коли людей долають спокуси і захоплює коловорот штормів і життєвих негараздів, вони раптом виявляють, що не мають під собою міцних підвалин, аби витримати випробування. Моральний фундамент їхнього життя виявляється хитким, — таким, що стоїть на сипучому піску.

Таким чином, всі вчені мають можливість розвивати й публічно викладати ті теорії, які вважають правдивими. Істина не повинна розвиватися чи руйнуватися задля якихось метафізичних концепцій. Але з цієї ж причини всі популяризатори науки й викладачі різ-

них наукових дисциплін мали би проводити межу між метафізичними засновками і теоріями, з одного боку, і реально доведеними науковими фактами – з іншого.

Однак точку зору професора Провайна про те, що у фізичному світі неможливо зауважити жодних принципів, якими мали б керуватися у своїй поведінці люди, не поділяють навіть вчені-атеїсти. З того часу, відколи почала розвиватися теорія еволюції Дарвіна, з'явилися, принаймні, дві основні теоретичні школи, які наполягали на тому, що теорія моралі може і повинна ґрунтуватися на уявленнях про фізичні процеси. Останні, з їхньої точки зору, закладені в еволюції, що привела до появи роду людського.

Згідно з першою теорією, в процесі еволюції діяв принцип виживання найбільш пристосованого; він і призвів до розвитку людини з протоплазми. І якщо застосування цього принципу пошириться і на морально-етичну практику людини в галузі соціальних, ділових, етнічних і міжнародних відносин, то воно приведе людину до вершин моральної поведінки.

Друга теорія більш сучасна. Вона сягає 60-х років ХХ ст. й донині залишається популярною. За цією теорією моральність може і повинна ґрунтуватися на дії генів у клітинах людини.

Розглянемо ці теорії за порядком.

КОНТРОЛЬНЕ ЗАПИТАННЯ

Що відбувається в людській моральній установці життя, якщо основа її моральності або зруйнована, або неадекватна?

2. БІОЛОГІЧНИЙ ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЗАКОН ВИЖИВАННЯ НАЙБІЛЬШ ПРИСТОСОВАНИХ ОСОБИН Є І МАЄ БУТИ ОСНОВОЮ ЛЮДСЬКОЇ ЕТИКИ

Цю теорію, відому під назвою «соціального дарвінізму», було відкинуто досить давно. Однак її засновники спочатку навіть не усвідомлювали того зла, яке

в ній криється і яке виявилось тоді, коли її взяв на озброєння Гітлер і використав для обґрунтування ліквідації шести мільйонів євреїв. Термін «соціальний дарвінізм» належить Герберту Спенсеру (1820-1903)⁴. Спенсер у своїй книзі «Соціальна статика»⁵ (1850), подібно до Дарвіна, зайняв оптимістичну позицію, за якою еволюція завжди веде до прогресу, а еволюційні адаптації — до поліпшення, за умови, що не обмежується свобода волі людей.

Однак у розвитку своєї теорії він ішов не стільки за Дарвіном, скільки за Жаном Ламарком, який вчив, що нові риси, засвоєні батьками, можуть бути успадковані потомством. Тож Спенсер вважав, що головна мета еволюції — не успіх у репродукції, а розвиток моральної особистості. Погане пристосування особистості до навколишніх соціально-економічних умов призводить до страждання, а хороше — до задоволення, чи, принаймні, до «блага». Таким чином, якщо кожна особистість відчує на собі позитивні та негативні наслідки власного характеру і результати своїх дій, то матиме місце процес пристосування, і благополуччя виду досягатиметься автоматично.

Згідно з Ламарковим принципом, еволюція особистості, наділеної хорошими рисами, відбувається за принципом грудки снігу. Оскільки у кожного наступного покоління розвивається звичка проявляти такі соціальні чесноти, як співчуття, доброзичливість, чесність, альтруїзм, самодисципліна тощо, то потомство має успадкувати ці позитивні характеристики.

Проте оптимістична теорія Спенсера не знайшла підтвердження. Загострювалися класові конфлікти і милітаризм. Очікувана дослідником гармонія в характері кожної особистості і моральний прогрес суспільства не відбулися. Окрім того, ламарківському погляду Спенсера на еволюцію було завдано, здавалося б, нищівного удару працями Августа Вейсмана, опублікованими протягом 1880-1890 рр. У цих працях заперечувалося успадкування набутих рис і постулювалася стабільна плазма зародка, яка не підлягає впливу з боку навколишнього середовища. Таким чином,

виявилось, що еволюційним розвитком керує бездушний процес природного добору, а сам розвиток має біологічний, а не моральний характер.

Як показує професор Кей⁶, ні Спенсер, ні Дарвін не винні у використанні поняття «соціальний дарвінізм» для виправдання жорстокої стратегії капіталізму і расизму на тій підставі, що еволюційний закон виживання найбільш пристосованих повинен буцімто діяти в неприборканій жорстокій стихії конкуренції та у відносинах між народами. Те, що найслабші мають бути знищені, а найсильніші – вижити, було проголошено просто законом природи. Саме ця теорія зрештою і стала обґрунтуванням сумнозвісної політики геноциду в гітлерівській Німеччині.

З іншого боку, виходячи з того, що еволюційна біологія вплинула на формування етичної думки, були висловлені і такі міркування.

Чарльз Дарвін:

«Більш цивілізовані, так звані кавказькі, раси перемогли турецькі у боротьбі за виживання. Якщо поглянути на нещодавню історію світу, то побачимо, що велика кількість нижчих рас була знищена більш цивілізованими расами у всьому світі»⁷.

Слід підкреслити: чимало сучасних еволюціоністів вважають, що подібні ідеї заслуговують на засудження; вони відкидають їх з позиції християнства або гуманізму. Зокрема, такі вчені хочуть обмежити сферу еволюції біологічним розвитком людини. Щодо моральності, то, на їхню думку, вона відноситься до більш високого щаблю людської культури (погляд атеїстів) або людського духу (погляд теїстів).

Цей тип соціального дарвінізму, як ми вже зазначили вище, давно було спростовано. Однак він донині залишається попереджувальним сигналом для людей, нагадуючи їм про те, що може трапитися, якщо вони у своєму захопленні матеріальною еволюцією при побудові етичної системи базуватимуться не на Божові і навіть не на людській культурі, а на суто біологічних процесах.

КОНТРОЛЬНЕ ЗАПИТАННЯ

Чи погоджуєтеся ви з тим, що ця моральна система справедливо дискредитована, чи все ж вона була заснована на стійкому принципі?

3. ТІЛО ЛЮДИНИ, ЇЇ МОЗОК І СВІДОМІСТЬ КОНТРОЛЮЮТЬ ГЕНИ. ОТЖЕ, ГЕНИ Є ГОЛОВНИМ МОРАЛЬНИМ АВТОРИТЕТОМ, А СПРАВЖНЯ МОРАЛЬНІСТЬ ГРУНТОВАНА НА ВРАХУВАННІ ЇХНЬОЇ СТРАТЕГІЇ⁸.

Теорія, яку зараз розглянемо, отримала назву соціобіології. Її слід відрізнити від соціального дарвінізму, що виник значно раніше. Згідно з останнім безжалісний і байдужливий закон дарвінівської біологічної еволюції, «виживання найбільш пристосованого» поширюється і на галузі соціальних, ділових і міжнародних відносин. Соціобіологія, як більш нова теорія, вчить, що тілом людини, її мозком і свідомістю керують гени, які програмують поведінку людини, незалежно від того, усвідомлюємо ми це чи ні. Таким чином, справжня етика передбачає розуміння програми, закладеної генами, і свідому узгодженість нашої поведінки з цією програмою.

Ця теорія, принаймні у своїй сучасній формі, стосується відкриття подвійної спіралі структури ДНК, зробленого Уотсоном і Кріком у 1953 р. До 1959 р. двоє французьких вчених — Жак Моно і Франсуа Жакоб змогли дати часткове пояснення того, як ДНК регулює і координує хімічні процеси, що відбуваються в організмі живих істот. У 1961 р. Маршалу Ніренбергу і Іоханну Маттеї вдалося розшифрувати перше “слово” генетичного “коду”, і того ж таки року Жак Моно оголосив, що він відкрив другу таємницю життя — теорію аллостеричних білків і стереохімічних способів, за допомогою яких організми здійснюють свою життєдіяльність. Це були грандіозні відкриття. Вони справедливо заслуговують на захоплення й подяку за користь,

яку людству вдалося набути з них, насамперед у галузі медицини, хоча генна інженерія, що стала можливою завдяки цим відкриттям, висуває дедалі більше фундаментальних проблем у галузі медичної етики (детальніше див. про це у розд. 13. В даній книзі). Однак нас цікавлять не медичні досягнення, що стали можливими завдяки цим відкриттям, а наслідки, які ці відкриття — чи точніше, їх інтерпретації соціобіологами — мали для культури в цілому і етики зокрема. Розглянемо деякі засади соціобіології.

1. *Френсіс Крік* (лауреат Нобелівської премії):

«Розвиток біології якоюсь мірою знищить традиційні підвалини наших етичних переконань».

Це зауваження було зроблене на Симпозіумі Фонду СІВА в 1964 р.⁹, де серед інших делегатів були присутні біологи-гуманісти еволюційного напрямку Дж. Хакслі і Я. Броновські. Гуманісти цього напрямку, будучи, як і Ф.Крік, атеїстами, традиційно шукали об'єктивних основ наступних цінностей: справедливості, толерантності, свобода, незалежність, любов, ніжність, альтруїзм, самореалізація чи то в науковій практиці, чи в органічній і культурній еволюції¹⁰. Але Крік пояснив, що це зауваження було спрямоване не лише проти християн і «їхніх передсудів про святість особистості», але й проти «біологів-гуманістів». Прагнення гуманістів знайти основу людських цінностей в культурній (а не біологічній!) еволюції людини, згідно з твердженням Ф.Кріка, не є доцільним. А що стосується ставлення Кріка до гідності особистості, то, як повідомляє Уолстенхолм¹¹, на цьому Симпозіумі Крік приєднався до інших Нобелівських лауреатів, котрі запропонували широкомасштабні еugenічні проекти: оборотну стерилізацію громадян шляхом застосування «харчових добавок» і видачу ліцензій «людям, риси характеру яких нам до вподоби», щоб вони народжували дітей. (Принагідно слід відмітити, що люди, котрі так енергійно виступають проти віри в Бога, самі не проти «пограти в Бога»).

2. *Френсіс Крік* у своєму циклі лекцій на честь Джона Данца у Вашингтонському університеті сказав:

«Наука у цілому і природний добір зокрема повинні стати фундаментом, на якому нам слід будувати нову культуру»¹². А для тих, хто вирішив, ніби наука як така є нейтральною цінністю і має мало спільного з тим, що «нас понад усе хвилює», Крік додав: «Завтра наука виб'є з-під їхніх ніг звичний для них культурний ґрунт».

Потрібно відразу ж зазначити, що прагнення піднести зміст життя людини, її цілі й моральність до гена, призвело до грубого редукціонізму. Наведемо для ілюстрації вислів Франсуа Жакоба щодо мети і функцій того, що він називає організмом.

Аби зрозуміти цей вислів, треба мати на увазі, що слово «організм» у даному випадку може стосуватися як людської істоти, так і нижчих грибів. Отже,

Франсуа Жакоб:

«Організм стає... реалізацією програми, яка продиктована йому його спадковістю... Організм — це просто перехід, стадія між тим, чим він був, і чим буде. Репродукування (молекул організму) — це початок і кінець, причина і мета»¹³.

У світлі свого нового знання про гени і невтомне «прагнення» ДНК до репродукування Жак Моно виступає в тому ж самому редукціоністському руслі, пояснюючи значення людського кохання і любовної лірики. Він підносить їх до «бажання» ДНК використовувати людей для репродукування. У своїй книзі «Випадковість і необхідність: (Нариси з природної філософії сучасної біології)» він наводить приклад, як вірші сором'язливого поета, присвячені коханій жінці, переконують її прийти до нього й поступитися його бажанням. Таким чином, каже Моно, поет досягає успіху свого «проекту», суть якого в редуплікації його ДНК, і якраз через це його вірші мають сенс.

Складається враження, що відкриття ДНК привело до того, що як Моно, так і Крік увійшли в компанію по зіцленню морально хворого світу і намагаються переконати людство відмовитися від усіх попередніх підходів до моралі і будувати її систему на біологічних імпульсах гена. Кей¹⁵ коротко характеризує

запропоновані Моно заходи з оздоровлення суспільства так: «На основі “молекулярної теорії генетичного коду” та її “науково обґрунтованих висновків” Моно вважає за можливе діагностувати сучасну “хворобу Духа” як свого роду індивідуальну й колективну шизофренію: ми живемо в суспільстві і світі, — доводить Моно, — який сформувався під впливом наукових знань; втім, ми відчайдушно тримаємося за цінності, що ґрунтуються на релігійних віруваннях і міфах, спростованих сучасними науковими відкриттями. Молекулярна біологія, яка усунула всі прогалини в дарвінівській теорії... завдала нищівного удару релігійним переконанням і їх філософським субститутам (типу діалектичного матеріалізму, “наукового прогресу” Спенсера, концепції Тейяра де Шардена і біологічного гуманізму), розвіявши “антропоцентричні ілюзії”, на яких базовані “анімізми”».

Однак ревне бажання Моно покласти в основу людської моралі і розуміння сенсу життя ген, його стратегії і дії, приводить вченого не тільки до прикрого приниження гідності людини, що має під собою міфологічне, а не наукове пояснення, але й, врешті-решт, — до відсутності послідовності в аргументації.

Оскільки його твердження полягає в тому, що саме відкриті ним разом з Кріком гени несуть відповідальність за нашу моральність (а не релігійні уявлення чи наукоподібні теорії на кшталт діалектичного матеріалізму), логіка міркувань змушує Моно пояснити, як саме у нас склалися ці ілюзії чи наукоподібні форми. Запропоноване ним пояснення зводиться до того, що нині самі гени відвертають нас від релігії, як раніше вони спонукали нас до релігійних пошуків.

Він починає із запевнень у тому, що в нашому еволюційному минулому був час, коли для еволюції вимагалось, щоб у нашій свідомості існувала могутня емоційна підтримка закону, соціальних структур і культурних традицій. Використовуючи гени в якості своїх агентів, які повинні були забезпечити цю підтримку, еволюція створила і вписала кудись в генетичний код почуття неспокою, “що стало руйнівною силою в наших

пошуках сенсу існування”; і саме ці пошуки перетворились у джерело “всіх релігій, філософських шкіл і напрямів та й самої науки»¹⁶.

Зупинимося на викладі поглядів Моно, аби вирішити деякі питання і коротко прокоментувати його висловлювання.

(i) Звідки Моно все це знає? Чи міг він таке виявити у ході дослідження сучасних генів? А, може, це його власна міфологічна реконструкція минулої історії генів?

(ii) Якщо це пояснення слухне і релігія записана в генах; якщо саме гени спонукують нас до пошуку релігії, тоді було би логічно очікувати від атеїста Моно, що він закликатиме нас не звертати жодної уваги на гени.

(iii) Проте це зовсім не те, що нам радять робити сучасні соціобіологи. Насправді, вони закликають нас робити дещо протилежне: ми повинні визнати, що справжня мораль полягає в розумінні стратегій генів і у співробітництві з ними.

(iv) Коли ж ми запитаємо, як це робити, оскільки дуже складно людині, котра не має відношення до науки, вивчати свої власні гени, то відповідь буде двоякою.

(a) Саме гени керують роботою головного мозку. Структуру свідомості детермінує багато біологічних процесів. Вони визначають процеси сприйняття, обробки інформації, прийняття рішень, оцінки, дій людини і їх мотивацію. Якщо це так, то нам потрібно було б зробити висновок: міркування людини про мораль у даний конкретний момент повинні визначатися тим, що диктують йому гени. Але в такому разі цілком очевидно, що гени диктують різним людям різні думки про мораль. Як же нам тоді визначити, рекомендації яких генів слід брати до уваги?

(б) Відповідь на це питання, згідно з Моно, ймовірно, полягає в тому, що наші потреби розуміння моралі повинні задовольняти вчені, подібні до нього самого, «пропонуючи свої важливі з людської точки зору ідеї, що виникають на основі спеціальних досліджень. Ці ідеї мали б замінити собою різноманітні сис-

теми вірувань, на яких традиційно ґрунтувалися людські цінності та структури»¹⁷.

Але (i) Чому ми повинні прийняти вченого, подібного до Моно, в якості експерта в галузі моралі, адже ми знаємо, що за власною теорією Моно, його свідомість підпорядкована головним чином впливу генів, як і свідомість будь-якої іншої людини?

(ii) Моно був атеїстом і людиною, налаштованою проти релігії, коли він зробив свої відкриття в галузі біології клітини. Як ми можемо бути впевненими в тому, що атеїзм, до якого, за його словами, прихильні на сьогодні наші гени, не був приписаний генам самим же Моно? Адже він же стверджує, що в минулому гени надавали перевагу релігії, а не атеїзму.

Моно не єдиний генетик, котрий вбачає основу моралі в генах. Зацікавленість до цієї теми з боку різних людей постійно зростає¹⁸.

Тому на даному етапі аналізу, очевидно, доцільно розглянути уривки з книги професора Едварда О.Уілсона. Здобувши славу своїми працями з ентомології, він опублікував у 1975 р. книгу під назвою «Соціологія: новий синтез»¹⁹, яка більшою мірою, ніж будь-яка інша книга, сприяла популяризації ідеї про те, що мораль може і повинна ґрунтуватися на генах²⁰.

Ось як він описує те, що називає «моральністю гена»: «З погляду дарвініста, живий організм живе не для себе. Головна його функція полягає навіть не в тому, щоб репродукувати гени і бути їхнім дочасним носієм. ...Окремий організм є лише їхнім знаряддям, частиною складного механізму, призначеного для їх збереження і розповсюдження... Організм є тільки засобом для ДНК у продукуванні ще однієї ДНК»²¹.

Крайній редуccionізм цього твердження стає очевидним, якщо розумієш, що людина в даному контексті теж відноситься до «організмів». Коли головна мета людської істоти полягає лише в продукуванні ще однієї людської істоти і так до безмежності, тоді можна стверджувати, що людські істоти – ніщо інше, як ланки ланцюга, який нікуди не веде: сам ланцюг не має кінцевої мети чи спрямування. Але якщо головна мета людської істо-

ти полягає тільки в тому, щоб відігравати роль «дочасного носія генів», «частини складного механізму для їх збереження і передачі», «засобом для ДНК в продукуванні ще однієї ДНК», тоді стає очевидним: статус людини при усьому цьому виявляється надто низьким. Замість того, щоб розуміти людину як істоту, створену за образом і подобою Божою, до того ж створену, щоб любити Бога й вічно насолоджуватися спілкуванням з Ним, будь-який індивід стає не більше ніж тимчасовим засобом, який слугує цілям декількох біохімічних утворень. Навіть на біологічному рівні ця ідея видається абсурдною. Вона нав'язує нам уявлення, що високий дуб — не рослина, сповнена величної краси, яка сама по собі вже заслуговує на захоплення нею, а просто тимчасовий засіб, призначений для продукування жолудів.

Щоб зрозуміти, яким чином уявлення Уілсона про мораль ґрунтується на генах, звернімося до статті «Еволюція і етика»²², яку він написав разом з Майклом Рюзом. В ній йдеться про те, що: «...моральність чи, точніше кажучи, наша віра в моральність, є лише засобом, призначеним для цілей нашого подальшого репродукування. Таким чином, фундамент етики закладений не у Божій волі... У будь-якому значущому сенсі етика, як ми її розуміємо, є ілюзією, навіяною нам нашими генами і спрямованою на те, щоб ми взаємодіяли з ними»²³.

Спробуємо прокоментувати це вельми дивне міркування.

(i) Треба гадати, що моральний припис «Не чини перелюбу!» може суттєво обмежити дії людини, пов'язані з її репродукуванням, тобто він не може сприяти репродукуванню.

(ii) Гени, вочевидь, являють собою вкрай неетичні біохімічні утворення, якщо вони можуть навіювати нам ілюзії, примушуючи взаємодіяти з ними. Цілком очевидно: гени вважають, що мета виправдовує засоби.

(iii) Чому нам потрібно взаємодіяти з генами? Тому, каже Уілсон, що справжня моральність полягає у стратегії наших генів. «Етичні спонукальні мотиви діють тому, що всупереч нашим егоїстичним щоденним імпу-

льсам штовхають нас до дій в ім'я загального виживання й гармонії. Більше того, наша природа діє таким чином, що ми починаємо вважати, ніби існує об'єктивний вищий кодекс, якому ми всі підкоряємося»²⁴.

Гуманісти, критикуючи з позицій атеїзму і соціального дарвінізму, і його останнього нащадка — соціобіологію, відкидають їх редукціонізм та прагнення побудувати моральність людини на біологічних засадах та пропонують в якості основ моралі соціальні та культурні відносини людини. Яскравим прикладом такої позиції є концепція Ф.Добржанського, одного з провідних представників сучасної біологічної теорії еволюції²⁵.

Проте Уїлсон, як редукціоніст, не забуває і не ігнорує розвитку культури людства і соціальної організації. Навпаки, підкреслює їх важливість. У своїй книзі «Соціобіологія: новий синтез» він висловлює думку, що «гени втратили своє кермо управління», а в іншій книзі («Про людську природу») робить припущення, що «соціальна еволюція людини є передусім культурною, а вже потім генетичною». Однак це не означає, що нині культура досягла такого рівня розвитку, коли вона стала всевладною: гени продовжують тримати культуру на короткому повідку²⁷. І це цілком неминуче, оскільки, за Уїлсоном, гени керують діяльністю мозку, тобто незліченною кількістю біологічних процесів, які визначають структуру свідомості²⁸. Водночас, гени не визначають того, як ми робимо вибір, а просто сприяють цьому. Звідси — випадкові відмінності між різними культурами. Це не означає, однак, що гени не здійснюють контролю. Навпаки — природний добір врешті-решт приводить до культурної адаптації.

Якщо все це вірно, то у нас, звичайно, виникає питання: яким чином створення генами умов для визначення вибору, який здійснює людина, призвело в ХХ столітті до таких відхилень, як світові війни, в яких загинуло багато мільйонів людей? Чи ж не зобов'язані були наші гени, згідно з тим, що говорить Уїлсон, тримати наше суспільство на повідку?

Так, саме наші гени і повинні були це робити. Але культурна еволюція є здебільшого розвитком біологічних імперативів, призначених переважно для наших предків, мисливців і збирачів²⁹. (Чи не слід нам, у такому разі, запитати себе: хто розробив ці біологічні імперативи для даних цілей?)

Звідси можна зробити висновок, що наші гени безнадійно застаріли і ми не повинні прислухатися до них, коли йдеться про мораль. Але нам кажуть, що це, мабуть, не так. Оскільки Уїлсон далі висловлює думку про те, що неймовірно руйнівні форми діяльності, які проявилися в розвинутих країнах — расизм, війни, вбивства, геноцид, — це так звані гіпертрофії, тобто абсурдне перебільшення здорових тенденцій генів, пов'язаних зі збереженням роду. Вони стали своєрідними раковими пухлинами, що розрослися на теренах людських культур, і засіб звільнення від них — повернення до наших генів, розуміння їх початкових здорових намірів і життя згідно з ними.

Таким чином, гени продовжують керувати нами, бути нашим вищим моральним авторитетом.

Прикінцеві зауваження. Отже, можна зробити висновок, що спроби атеїстів звести людську мораль до генів мають під собою деяку фундаментальну помилку. Якщо не існує Творця і якщо Людина — ніщо інше, як матерія, яка не несе в собі духовної стихії, тоді, звичайно, тіло людини, її мозок і свідомість є продуктом генів. Але у такому разі, як змогла людина зайняти критичну позицію щодо своїх генів і запитати, нормальні вони, чи ні? *Що* в людині виявилось не продуктом генів і тому змогло мислити незалежно від них?

«Річард Докінз, автор відомої книги “Егоїстичний ген”, дотримується позиції, близької до точки зору Едварда Уїлсона на генетичні основи людської моралі. Наші гени, пише Докінз, зайняті виключно тим, що використовують тіла людей для реплікування самих себе. Таку вони мають стратегію, і вона записана в генетичному коді кожної клітини нашого тіла й мозку. Втім, Докінз запевняє, що якимось чином —

він не пояснює нам, яким, — ми здатні протистояти власним генам: “Ми створені як машини для генів... але ми спроможні протистати своїм творцям. Ми — єдині істоти на землі, здатні повстати проти тиранії егоїстичних реплікаторів»³⁰.

Чи можливо, щоб одна частина наших генів протистояла іншій? У такому разі було б, звичайно, дуже важко базувати на них свою моральність, оскільки нам довелося б визначити, яка зі сторін-суперниць має рацію. І, нарешті, нам довелося б прийняти рішення, яка ж “не генна” нейтральна частина нашого ества мала б вирішувати спір двох протидіючих сторін.

«Якщо ж сторона, яка повстала, — це не наші гени, — дотепно зауважує професор Стівен Роуз, — то хто ж це може бути? Докінз ніколи не говорить, але завжди має на увазі, що десь існує така нематеріальна, негенетична сила, яка формує нашу поведінку»³¹.

А професор Кейї задає аналогічне запитання Е.Уілсону: «...яким чином воля і соціобіологія, не докладаючи жодних видимих зусиль, можуть подолати “машину свідомості”, запрограмовану власними “прихованими господарями”, генами і природним добром?»³².

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Яким, за думкою Френсіса Кріка, може бути застосування його моральної теорії для людської культури, достоїнства людського індивідуума і практики евгеніки?

2. Чому моральну теорію Франсуа Жакоба вважають „надмірно редукаціоністською”? Чи це справедливо?

3. Критики моральної теорії Жака Моно стверджують, що замість наукових пояснень вона веде його до міфологічних і, в кінцевому підсумку, робить його непослідовним. Чому вони так вважають? Чи згодні ви?

4. Оцініть логічність, або непослідовність аргументів, поданих Едвардом Уілсоном та Майклом Рюзом на користь соціобіології.

5. Яку моральну теорію захищає Річард Докінз? Оцініть силу її критики Стівеном Роузом.

4. НЕ ІСНУЄ АБСОЛЮТНОЇ МОРАЛІ: МОРАЛЬ Є ВІДОБРАЖЕННЯМ СУТТЄВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН У ХОДІ ІСТОРІЇ

Перейдемо до розгляду тверджень прихильників марксизму-ленінізму. У зв'язку з цим ще раз нагадаємо читачеві, який характер носить даний огляд уявлень про моральність і які конкретно аспекти етичних систем нас цікавлять. Ми не будемо детально вивчати етичні практики, які відповідають цим теоретичним системам. Нас цікавлять етичні системи відносно того, чи вони ґрунтовані на якомусь абсолютному моральному принципі, котрий через свою абсолютність убачається в якості припису кожній розумній людині, чи фундаментальний принцип цих систем вибирається довільно.

Марксистський підхід відрізняється від інших розглянутих вище атеїстичних концепцій моралі тим, що марксистичні не прагнуть побудувати мораль безпосередньо на біологічних явищах і процесах. Згідно з марксизмом, справжня мораль — це практичні дії, адекватні соціально-економічним умовам, що виникли в процесі матеріально-історичного розвитку людського суспільства. Маркс, безперечно, визнавав еволюційне³³ вчення Дарвіна, і марксистське вчення діалектичного матеріалізму є за своєю суттю еволюційним. Однак діалектика, прояви якої марксистичні зауважують на всіх рівнях світового устрою і, зокрема, в історії, навряд чи може трактуватися як моральна цінність. Діалектика — це скоріше за все сила, процес, властивість свідомості, якою наділена певним чином організована матерія. Діалектика забезпечує необхідні умови для досягнення марксистської моралі, а також, імовірно, є її імпульсом і гарантією, що ця мораль зрештою візьме гору. Але діалектику навряд чи можна розглядати як моральну цінність саму по собі.

На якій же цінності ґрунтується марксистська етика? Але ніяк не на абсолютній моральній цінності, яку розглядають як щось абсолютно правильне і загальнозначуще для всіх часів і народів, як, скажімо, закони арифметики.

Ф. Енгельс:

«Ми... відкидаємо будь-яку спробу нав'язати нам ту чи іншу моральну догматику як вічний, остаточний, віднині незмінний моральний закон, на тій підставі, що і світ моралі також має свої незмінні принципи, які стоять вище за історію і національні відмінності. Навпаки, ми стверджуємо, що будь-яка теорія моралі була донині в кінцевому підсумку продуктом даного економічного стану суспільства»³⁴.

Однак попри твердження Енгельса, серед величезної кількості праць, написаних у марксистській традиції, час від часу з'являються праці, де є й інші міркування. Їх можна сприйняти як свідчення того, що марксизм визнає одне "вище" і, напевно, вічне і незмінне благо, яке постає мірилом всіх подальших дій і речей, а саме — свободу.

Говард Селзем:

«...боротьба за свободу... сама по собі є моральною або справедливою, тому що свобода — вище благо і тому, що тільки за допомогою свободи можна оцінювати всі дії і інститути»³⁵.

Вищою цінністю, на думку Т.М. Ярошевського, є людина, кожна реальна особистість. При цьому йдеться не про представників окремих класів, а про всі маси трудящих. Джерелом моральних цінностей є не індивід, зосереджений на власній персоні. Моральні цінності формують люди у процесі колективної праці³⁶.

На відміну від марксизму, іудаїзм, християнство й іслам вважають, що люди, незалежно від своєї національності, класової приналежності й громадянства, являють собою безмежну цінність, тому що вони створені за образом і подобою Божою. Саме ця цінність кожної людини зокрема й визначає її місце в етичному кодексі. Однак марксизм відкидає цю основу цінності людини.

В.І. Ленін:

«У якому розумінні ми відкидаємо мораль, відкидаємо моральність? У тому розумінні, в якому її пропагувала буржуазія, виводячи цю моральність з повелінь Бога. Стосовно цього ми, звичайно, кажемо, що

в Бога не віримо, і дуже добре знаємо, що від імені Бога виступало духовенство, поміщики, буржуазія, аби втілювати свої експлуататорські інтереси. Або замість того, щоб виводити цю мораль з повелінь моральності, з повелінь Бога, вони виводили її з ідеалістичних чи напівідеалістичних фраз, які також завжди зводилися до того, що дуже нагадує Боже повеління»³⁷.

Прокоментуємо це висловлювання. Цілком можливо (і якщо це так, то цьому немає прощення), що деякі поміщики і представники духовенства за часів Леніна використовували ім'я Бога для того, щоб «втілювати свої... інтереси». Така ганебна поведінка мала місце ще за часів Христа. Тому Христос засуджував подібну поведінку фарисеїв і саддукеїв (Луки 11:39-46). Особливо суворо він засуджував лицемірних богословів, котрі «люблять ходити в довгих одежах, люблять привітання на народних зібраннях, перші місця в синагогах і також перші місця на бенкетах, які поїдають доми вдів і лицемірно довго моляться; вони приймуть тяжче осудження» (Луки 20:46,47). Апостол Христа, Яків, засуджував зажерливих багатіїв свого часу: «А тепер ви, багаті! Плачте та ридайте над лихом, яке наближається до вас. Багатство ваше згнило, а одяг ваш міль поїла. Золото ваше та срібло поржавіло, а іржа їх буде свідчити проти вас і поїсть тіло ваше, як вогонь. Ви придбали собі скарби на останні дні. Ось плата, яку ви утримали /тобто не доплатили робітникам (*прим. перекл.*)/ у робітників, що працювали на ваших полях, голосить; і голосіння женців дійшло до вух Господа Саваофа. Ви розкошували на землі і насолоджувались, наситили серця ваші, ніби на день заковення. Ви засудили і вбили Праведника; Він не противився вам» (Якова 5:1-6). Іудейські пророки (Ісаїя, Ієремія, Єзекіїль, Амос) так само суворо й завзято засуджували тих, хто пригноблював трудящих.

У цьому світлі видаються дещо дивними міркування Г. Л. Андрєєва, який писав, що за мораллю, домінуючою при капіталізмі, моральним вважається те,

що сприяє збереженню та зміцненню системи експлуатації, а також отриманню прибутку. А релігія просто обґрунтовує цю несправедливу, криваву й жахливу систему від імені Бога³⁸.

Мабуть, можна уявити собі таку ситуацію, коли марксисти, які спочатку відкинули Бога, зрештою змогли би схвалити такого Бога, Котрий спонукав Своїх пророків захищати пригноблених. Однак вони навідріз відкинули ідею про те, що кожна людина зокрема має абсолютну цінність як істота, створена за образом і подобою Божою.

В.І. Ленін:

«Будь-яку таку мораль, взяту з позалюдського, позакласового поняття, ми заперечуємо. Ми кажемо, що це обман, що це ошуканство і забивання розуму робітників та селян в інтересах поміщиків і капіталістів»³⁹.

На чому ж у такому разі ґрунтується мораль, якщо її “позалюдські” підвалини відкидаються? Звернімося ще раз до розмірковувань Леніна:

«Ми говоримо, що наша мораль цілковито підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату. Наша мораль виходить з інтересів класової боротьби пролетаріату. Старе суспільство було ґрунтоване на гнобленні поміщиками і капіталістами усіх робітників та селян. Нам необхідно було це зруйнувати, потрібно було їх повалити, але для цього слід створити об'єднання. Боженька такого об'єднання не створить. Ось чому ми говоримо: для нас моралі, взятої з позалюдського суспільства, не існує; це обман. Для нас мораль підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату»⁴⁰.

Ленін, вочевидь, виступає тут не як філософ, котрий турбується про точність понять, а як оратор і пропагандист. Адже він не думає, що для більшості людей справедливість — це необхідна складова моралі. Його висловлювання про те, що «мораль підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату», для будь-якої людини, яка не є прихильником цієї ідеологічної системи, звучить дивно. З цього випливає, що інтереси пролетаріату вищі за справедливість. Не менш

дивно і навіть загрозово звучать також слова про те, що «мораль *впливає* з інтересів класової боротьби пролетаріату», оскільки справедливість ставиться у залежність від інтересів класової боротьби.

Ось як розмірковує про комуністичну мораль один зі сучасних марксистів В.Колбановський. З погляду комуністичної моралі, пише він, моральним є те, що сприяє знищенню старого експлуататорського ладу й побудові нового, комуністичного суспільства. Все, що заважає побудові комунізму, є аморальним. Моральна людина, з позицій комуніста, — це людина, котра віддає усі свої сили й енергію справі боротьби за нове комуністичне суспільство⁴¹.

Звідси можна зробити висновок, що марксизм проголошує абсолютну основу моралі. Вона полягає в наступному: якими б не були інтереси класової боротьби пролетаріату у справі його борні, вони, за цим визначенням, є моральними. А оскільки це так, то зрозуміло, чому комуністичні вожді вважали, що можуть — і, ймовірно, навіть повинні — вдаватися до будь-яких методів задля досягнення безкласового суспільства і раю на землі. З цього випливає: якими б ці методи не були, та проста обставина, що вони використовувалися задля досягнення безкласового суспільства, надавала їм властивостей істинної моралі. Ціль виправдовувала засоби, навіть якщо ціна досягнень дорівнювалась мільйонам життів конкретних людей.

Й. Сталін:

«Коротше кажучи: *диктатура пролетаріату — це необмежене законом панування пролетаріату над буржуазією, що ґрунтується на насильстві і користується підтримкою та співчуттям трудящих мас, а також тих, котрі перебувають під ярмом експлуатації*» (вид. в оригіналі — *Перекл.*)⁴².

Микита Хрущов:

«Наша справа свята. Той, чия рука здригнулася, хто зупиниться на півдорозі, чиї коліна затремтять, поки він не знищить десятки й сотні своїх ворогів, поставить революцію під загрозу. Той, хто залишить

декількох ворогів живими, заплатить за це сотнями тисяч життів найкращих синів наших батьків...»⁴³.

Зробимо кілька додаткових коментарів з приводу вищезазначених висловлювань про моральність.

1. Якщо те, що говорить Енгельс, правдиве і не існує вічних принципів, загальних для всіх періодів історії людства і всіх націй, то комуністична мораль мала б здаватися, принаймні для тих, хто займає зовнішню щодо неї позицію, питанням смаку, нахилів і переваг.

Звичайно, заклик до справедливості стосовно всіх людей на підставі того, що всі вони рівноправні і мають право на свободу, вельми принадний. Проте визначення справедливості і моралі як інтересів одного конкретного класу не може не видаватися свавільним для решти людей.

2. І Маркс, і Гітлер були прибічниками теорії еволюції Дарвіна, а не біблійної точки зору про створення людини Богом. Гітлер застосовував теорію еволюції для обґрунтування ідеї «надлюдини», а Маркс (за допомогою історичного матеріалу) — для обґрунтування тези про те, що пролетаріат як клас є носієм моралі вищого порядку. Проте, як гітлерівський режим, так і режими, що спиралися на марксистську ідеологію, знищили мільйони людей з метою утвердження свого ідеалу «любові до людини». Якщо вважати, що поза межами матеріалістичних сил еволюції немає Творця, Котрий був би основою цінності людини, тоді на підставі якого критерію потрібно робити вибір між теоріями Маркса і Гітлера?

3. Комунисти на це питання можуть відповісти, що історія вже довела переваги теорії Маркса, оскільки розвиток діалектико-історичного процесу неминуче привів до повалення буржуазії і встановлення влади пролетаріату. Так само неминуче одного дня буде встановлене безкласове суспільство і рай на всій землі.

Неминучість історичних перетворень — ще один предмет абсолютизації в марксизмі, причому абсолютизації настільки сильної, що позаяк матерія для марксистів вічна, а перетворення — вважається її необхідною властивістю, то звідси випливає, що процес

змін не припиниться, навіть якщо прийде комуністичне завтра. Останнє з огляду на цю закономірність перетвориться на щось інше.

Треба відзначити, що природа історичного матеріалізму і діяльність людини — предмет нескінченних палких суперечок серед марксистів. Єдиний пункт, який, напевно, не викликає серед них протиріч, — це питання про те, що історичний матеріалізм — концепція не фаталістська, а детерміністська. Вона не звільняє людину від необхідності вести боротьбу і залишається дієвою лише завдяки людським зусиллям. І все ж із творів марксистів випливає, що діалектика історико-матеріалістичного процесу не тільки забезпечує необхідні умови для боротьби людини за «світле комуністичне майбуття», але є також глибинною тенденцією, якій неможливо протистояти і яка веде до тріумфу комуністичної революції, безкласового суспільства і раю на землі, до остаточної перемоги і торжества комуністичної моралі.

Про колосальну силу теорії і впливу Маркса, Леніна, Сталіна, Хрущова та їх послідовників свідчить той факт, що їм вдалося спонукати мільйони людей декількох поколінь до боротьби, страждання і смерті заради обіцяного раю.

Сумнозвісна реальність засвідчує інше: багато хто з цих ентузіастів загинули, а рай, задля якого відомі борці за комунізм зазнали втрат, болю і смерті, так і не настав. А оскільки, згідно з марксизмом, не існує Бога, воскресіння і життя після смерті, то ці борці вже ніколи не скористаються плодами своєї жертви.

Яким же чином обґрунтовується марксистська етична система, що спонукає, надихає і змушує людей жертвувати собою, страждати і помирати заради раю, якого їм не судилося побачити? Чому люди вбачають свій моральний обов'язок у боротьбі, стражданнях і смерті за світле майбутнє прийдешніх поколінь, яких вони ніколи не пізнають і які ніколи не пізнають їх? І що може бути джерелом цього морального обов'язку? Просто матеріалізм?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. “Ми стверджуємо, що мораль повністю підпорядковується інтересам класової боротьби пролетаріату” (В.І. Ленін). Чи можете ви погодитися, що справедливість має визначатися, як “те, що пролетаріат, або будь-яка інша група суспільства скаже, чим справедливість повинна бути”?

2. Хто є найвищим арбітром визначення, що таке добро і зло? Просто якась сила?

5. ЛЮДИНА САМА ВСТАНОВЛЮЄ МОРАЛЬНИЙ ЗАКОН

Коротко розглянемо точку зору на мораль світських гуманістів. Термін «світський гуманіст» стосується багатьох людей, концепції яких суттєво відрізняються між собою. Єдине, що об'єднує їх, — це впевненість у тому, що Бога немає і людина повинна сама контролювати власну поведінку, намагаючись поводитися згідно з нормами моралі.

До числа людей, котрі отримували звання «гуманіст року», належать і такі відомі діячі, як Джуліан Хакслі (1962), Еріх Фромм (1966), Б.Ф. Скіннер (1972), Андрій Сахаров (1980), Карл Саган (1981), Айзек Азімов (1984), Джон Кеннет Гелбрейт (1985), Річард Докінз (1996).

Майже всі гуманісти, як ми вже зазначили вище, — прибічники атеїзму. Вони поділяють ту чи іншу версію атеїстичної революції. На відміну від соціалдарвіністів, соціобіологів чи прибічників діалектичного й історичного матеріалізму, їхні етичні концепції не завжди базуються на біології чи історії. Однак всі вони одноставні в тому, що, коли йдеться про мораль, правила встановлює людина, а не Бог.

Професор Пол Куриц (Державний університет штату Нью-Йорк, Буффало), редактор «Гуманістичного маніфесту» і водночас один з його провідних авторів⁴⁵.

«Гуманізм у будь-якому прямому значенні цього слова не може стосуватися того, хто продовжує вірити в Бога як у Джерело і Творця Всесвіту»⁴⁶.

Професор Макс Хокатт:

«Фундаментальне питання етики полягає в тому, хто створює правила: Бог чи людина? Згідно з твердженням теїстів, їх створює Бог, а за твердженням гуманістів, — люди. Відмінність між теїзмом і гуманізмом — фундаментальна відмінність в етичній теорії»⁴⁷.

Позиція гуманістів цілком зрозуміла, але, за їхніми ж словами, вона наштовхується на цілий ряд проблем.

Проблема етичного релятивізму. Легко сказати, що правила встановлюють люди, і, на перший погляд, це мало б означати свободу від моральної тиранії, яка, на думку багатьох людей, полягає у моралі, що визначається Богом.

Але що значить, коли ми говоримо, що правила встановлюють люди? Чи це означає, що кожна людина може встановлювати власні правила?

На перший погляд, здається, що це абсолютно неможливо. Хіба можна було б грати у футбол, якби під час гри кожний гравець користувався власною системою правил? І чи можливе було б цивілізоване життя, якби люди могли вибирати: обманювати їм чи не обманювати, вбивати чи не вбивати, красти чи не красти, — залежно від того, які правила вони собі встановили?

Втім, декотрі провідні гуманісти, ймовірно, схильні схвалювати — нехай і не абсолютний — етичний релятивізм. Без перебільшення можна сказати, що коли справа доходить до практики, етичний релятивізм стає правилом, яким багато-хто з гуманістів дійсно керується у своєму житті.

Доктор Артур Е. Граветт:

«Моральність чи аморальність будь-якої поведінки, в тому числі сексуальної, зосереджена в контексті “ситуаційної етики”. При такому підході моральна поведінка може змінюватися залежно від ситуації. Такий спосіб поведінки може бути моральним для однієї особи і аморальним — для іншої, моральним у певний момент часу і аморальним — в інший. Моральність вчинку визначається “законом любові”, тобто мірою, в якій любов і турбота про інших є фактором, що обумовлює відносини між людьми»⁴⁸.

Пол Курц:

«Гуманіст... проголошує цінність свободи мислення і думку, відповідно до якої етичні цінності залежать від людського досвіду і потреб. Це означає, що етика не повинна впливати з якихось теологічних чи метафізичних тверджень про природу вищої реальності; вона може бути автономною і етичні міркування певною мірою можуть базуватися на рефлексивному запитуванні»⁴⁹.

Однак не всіх гуманістів задовольняє подібний етичний релятивізм.

Професор Мак Хокатт:

«Заперечення існування абсолютної норми поведінки, яка визначає, що правильно, а що неправильно, а також питання про те, що ця норма встановлюється на небесах, не обов'язково передбачає, що ми повинні погодитися зі вченням, яке зазвичай називають "етичним релятивізмом". Нам не обов'язково вважати, що норма поведінки залежить від тієї чи іншої думки людини. Навпаки, це вчення... таке ж вразливе, як і теологічний абсолютизм. Якщо ми вважаємо якесь твердження істинним, то це ще не робить його істинним, незалежно від того, чи йдеться про етичні твердження чи про щось інше. Якщо ми вважаємо, що земля є плоска, то це ще не робить її плоскою, і якщо ми вважаємо, що ті чи інші вчинки є правильними, це не робить їх правильними»⁵⁰.

І це дійсно так. Якщо одна людина вважає, що Земля є плоскою, а інша гадає, що вона має кубічну форму, то для розв'язання цього питання потрібні об'єктивні факти, які не залежать від їхньої думки. Те ж саме можна сказати про моральність: для оцінки відносних моральних суджень нам потрібен об'єктивний критерій. Як без такого критерію можна оцінити, які моральні судження істинні, а які — ні?

Звісно, теїсти вважають, що таким критерієм є об'єктивний моральний закон, даний Богом, Його трансцендентальною волею і божественним імперативом. Але, як говорить представник гуманізму, відомий прибічник «ситуаційної етики» Дж. Глетчер,

об'єктивний, даний Богом моральний закон «не узгоджується з гуманістичною етикою, згідно з якою людина як суб'єкт моральної дії повинна сама вибирати, вільно встановлювати й утверджувати ідеали, цінності і норми людства»⁵¹.

Необхідність критерію моральності. Отже, який критерій пропонують гуманісти для визначення того, яка оцінка моральності є правильною, а яка — ні? Професор Хокатт, котрий не схвалює етичний релятивізм, пропонує критерій, який він вважає адекватним.

Професор Хокатт:

«Якщо не існує земної моралі, яка була визначена на Небесах, то як саме слід оцінювати моральність земних істот? Відповідь, звичайно, полягає в тому, що ми повинні використовувати той самий критерій, який ми застосовуємо для оцінки будь-якого продукту людської діяльності: задоволення наших потреб»⁵².

Однак це, певна річ, вельми ненадійний критерій. І далеко не об'єктивний критерій, з яким би погодився кожний: щодо “задоволення наших потреб” людям зазвичай важко домовитись, особливо якщо між ними є розбіжності.

Більше того — коли у своїх подальших міркуваннях Хокатт приступає до обговорення проблеми справедливості, він говорить:

«Як вирішити цю проблему? Я не знаю відповіді, яка б задовольнила усіх. Маючи різні, деколи навіть несумісні між собою інтереси, кожна людина хоче, аби ця проблема була вирішена таким чином, щоб це максимально сприяло досягненню її особистих цілей. Отже, якщо я кажу вам, що ця проблема має бути вирішена певним чином, і коли я наполягаю на своїх поглядах про “справедливість”, це означає, що я просто намагаюся змусити вас прийняти більшість принципів, які максимально відповідають моїм інтересам. Замість того, щоб при цьому займатися оманливою пропагандою, я волію вести відкриті і прямі переговори: якщо ти не заперечуватимеш, що частково вирішення проблеми піде на бла-

го мені, я не буду проти, якщо частково воно піде на благо тобі»⁵³.

Все це можна було би сприйняти за зразок застосування практичного здорового глузду, якби йшлося просто про врегулювання конфлікту інтересів. Однак це не можна вважати способом вирішення питання про справедливість, якщо потрібно визначити, чи є, скажімо, крадіжка, вбивство чи згвалтування справедливими вчинками.

Все це наводить іншого гуманіста *В.М.Таркунде* на такі розмірковування:

«Я не можу повністю погодитися з твердженням професора Хокатта, що критерієм оцінки етичних правил є “задоволення наших потреб...” Цей підхід привів професора Хокатта до висновку, що не існує абсолютної справедливості чи абсолютної несправедливості»⁵⁴.

Більше того, гуманістів турбує — і абсолютно справедливо — розвиток етики, яка була би придатна для всього світу. Ось що професор *Пол Куриц* пише у своїй праці «Декларація взаємозалежності: (Нова глобальна етика)»:

«Ми повинні базуватися на щонайвищій мудрості минулого, але нам також потрібно розвивати нову етику, в якій будуть переглянуті системи минулого і використовуватимуться раціональні методи дослідження, що відповідатимуть майбутньому світові, — етику, яка поважала б гідність і свободу кожної особистості, а також більш широкі інтереси людства в цілому»⁵⁵.

Це прекрасні слова, оскільки містять у собі гідні похвали наміри. Але наскільки реалістично сподіватися, що така програма принесе успіх, якщо критерієм, на основі якого вирішуватиметься спір між державами, покладено «задоволення наших потреб?» Адже в основі дискусій між державами переважно лежить прагнення кожної держави домогтися задоволення своїх потреб. Відомо також, що потреби однієї держави не обов'язково співпадатимуть з потребами інших.

Мета моральності. Між гуманістами існують розбіжності з приводу того, що вважати метою моральної поведінки. Автори різноманітних етичних систем

час від часу пропонували власні варіанти вирішення цієї проблеми. Так, утилітаристи визначали моральність як щось таке, що в кінцевому підсумку приносить максимальне благо максимальній кількості людей. Ієремія Бентам (1748-1832) розумів «найбільше благо» кількісно, а Джон Стюарт Мілль (1806-1873) — якісно. Проблема обох концепцій зводилася до того, яким чином визначати «благо». Одні вбачали його у задоволенні (древні епікурейці), інші — в щасті (як, наприклад, Арістотель).

Однак гуманісти, як говорить один з прибічників цієї позиції, не мають спільної точки зору ні на те, в чому полягає мета моральної поведінки, ні на те, які існують інші фундаментальні етичні питання.

Редактор збірника статей «Гуманістична етика» Моріс Б.Сторер пише у своїй передмові до книги:

«Гуманісти зазвичай одностайні щодо питання важливості самореалізації людини, розумного підходу до поняття свободи, гідності особистості, фактора ситуаційної відносності /правильної поведінки/, а також широкого спектру прав людини як основи етики гуманізму. Однак ясно, що одностайність у цих ключових моментах не виключає значних розбіжностей між окремими концепціями.

Чи є мірилом правильності /неправильності вчинків користь для окремої людини, чи слід оцінювати корисність у масштабах усіх людей? На це запитання дають різні відповіді. Чи є істина в етиці? І з приводу цієї проблеми також існують відмінності між концепціями. Чи поняття правильного (справедливого) /неправильного (несправедливого) є розсудливими чи емоційними? Чи володіє людина свободою волі? Моральність оцінюється за результатами чи за принципом? Чи є в людини обов'язки нарівні з правами? З цих і багатьох інших питань у нас існують розбіжності»⁵⁶.

Разом з тим усі гуманісти вірять у розум і людяність як засоби вирішення цих проблем, а оскільки багато хто з них — великодушні й розумні люди, то цілком природно, що вони вбачають у терплячому і послідовному застосуванні розуму вирішення усіх проблем.

Британська асоціація гуманістів:

«Гуманісти вважають, що поведінка людини повинна ґрунтуватися на людяності, глибокому осмисленні того, що відбувається в її розумі. Підхід людини до власних проблем має базуватися на особистих моральних й інтелектуальних ресурсах, без того, щоб чекати допомоги від надприродних сил...»⁵⁷

Але навіть для розумних людей доброї волі одного лише розуму зазвичай недостатньо.

Так, гуманіст *Курт Байер* зауважує:

«Очевидно, що важко дати об'єктивну оцінку того, яка поведінка у моральному відношенні ідеальна. Тому навіть серед людей доброї волі, тобто серед людей, котрі готові робити те, що вважається ідеальним з морального погляду, можуть виникати справжні суперечності. Але щоб люди були впевнені, що інші також ведуть себе ідеально з погляду моралі, бажано, аби таку поведінку було визнано публічно і щоб навчали цього кожне наступне покоління людей. Проблема, звичайно, полягає в тому, що коли з цього приводу серед людей доброї волі можуть бути розбіжності, то, цілком вірогідно, що деякі люди не погодяться принаймні з частиною того, що вважається морально ідеальним, і, звісно, матимуть рацію»⁵⁸.

А якщо це правильно стосовно людей доброї волі, то чи є надія дійти згоди, коли маса людей, у тому числі і ми, часом поводимо себе не зовсім розумно?

Справа в тім, що будь-яка етична система повинна враховувати те, що люди не є досконалими. Ми не подібні до відлагодженого комп'ютера, в який достатньо вставити диск з моральними законами і принципами, щоб потім отримати їх бездоганне виконання. Ми еґоїстичні за своєю натурою, сповнені пихи і заздрощів, ревниві і скупі, лукаві тощо. Тому нам недостатньо розуму, позбавленого підтримки, аби жити так, як належиться.

Гуманісти, звичайно, це розуміють, про що свідчать наступні фрагменти зі статті професора *Пола Курца*.

«Втім, гуманіст зіштовхується з надзвичайно важливою етичною проблемою. Якщо він захищає етику свободи, то чи може він розробити основу моральної відповідальності. На жаль, звільнення індивідів від авторитарних соціальних інститутів — чи то церкви, чи держави — не є гарантією усвідомлення ними своєї моральної відповідальності перед іншими. Часто відбувається протилежне. Якісь соціальні інститути регулюють поведінку людей шляхом норм та правил, і на людей покладають певні санкції для максимальності у такому регулюванні. Моральна поведінка часто забезпечується за рахунок страху перед наслідками порушення закону чи моральних норм. Якщо ж ці санкції будуть ігноруватися, нам доведеться мати справу з людиною, котра думає лише про задоволення власних інтересів, амбіцій, влади і є глуха до моральних приписів»⁵⁹.

«Деякі анархісти утопічного складу стверджують, що людина від природи є доброю, а псують її соціальні закони, що обмежують її... Вони пропонують звільнити людей від жорстоких законів і тим відкрити дорогу природній схильності людей до альтруїзму. На жаль, немає жодних гарантій, що з моменту усунення всіх інституційних санкцій природна доброта людини переважить. Більше того, навіть якби у світі переважали люди з виключно добрими намірами, вони все одно відрізнялися б власним розумінням чи застосуванням моральних принципів, і це у подальшому призвело б до виникнення конфліктів»⁶⁰.

«Професор Лоренц та інші... стверджують, що агресія — вроджена властивість людини як виду. Такі людські хиби, як егоїзм, лінь, жадова, помста, ненависть, гординя, заздрість, настільки розповсюджені в поведінці людини, що всі ми часом потрапляємо в тенета цих пороків. Імовірно, гуманісти були надто оптимістичні щодо того, як може повести себе людина [в умовах свободи від інституційних норм. — *Перекл.*]»⁶¹.

Яку ж стратегію, запитаємо ми, пропонують нам гуманісти для вирішення цієї вищою мірою реальної людської проблеми?

Професор Куриц пропонує почати хоча б з морального виховання. Воно, звичайно, необхідне і корисне.

«Як я уже сказав, — пише він, — моральна свобода, тобто звільнення індивідів від надмірних обмежень з тим, щоб вони реалізували свій потенціал і максимально скористалися вільним вибором, є для гуманістів головною цінністю. Однак таку нормативну цінність навряд чи можна вважати достатньою до тих пір, поки не буде досягнуто моральної зрілості. Недостатньо звільнити індивідів від авторитарних інститутів, оскільки деякі люди внаслідок отриманої у такий спосіб свободи можуть перетворитися в аморальних егоїстів чи ненаситних гедоністів. Таким чином, окрім зазначених заходів слід створювати умови морального розвитку для формування орієнтації на оцінку потреб інших, а це вже залежить від морального виховання»⁶².

Усе правильно. Але на чому буде ґрунтуватися це моральне виховання? Просто на тому, що люди — деkotрі люди — деінде придумують правила? На відсутності абсолютних моральних норм? На твердженні, що традиційна мораль — справа минулого? Чи на твердженні, що всі нинішні моральні кодекси є буржуазними, і тому порочні, чи на тезисі про те, що Бога немає і Страшного Суду не буде також?

Подібне вчення навряд чи розраховане на те, щоб завойовувати серця та свідомість людей, перетворюючи їх в істоти з моральними принципами.

Тому цікаво спостерігати, що, попри те, що гуманісти вперто заперечують існування Бога і надприродних явищ, досвід спонукав гуманіста професора *Г. Дж. Айзенка* зробити такий висновок:

«Цілковито відкинувши релігію, гуманізм, імовірно, виплескує етичне немовля разом з надприродною водою»⁶³.

Подібні думки висловлював і гуманіст професор *Корлісс Ламонт* (1902-1995):

«Будь-яка гуманна філософська система повинна містити в собі такі новозавітні ідеали, як співдружність людей, мир на землі, повноцінне життя. Грандіоз-

на моральна мудрість зосереджена у Старому Завіті та Його Десяти заповідях Коли гуманізм закликає не перетворювати жоден етичний принцип у догму, яка не підлягає критиці, то в основі цього заклику лежить біблійна заповідь: “Не свідкуй неправдиво на ближнього свого”»⁶⁴.

Кожний теїст, звичайно ж, погодиться з таким міркуванням. Однак потім, звісно, уточнить, що морально-етична система Старого і Нового Завітів ґрунтується на природі Бога Старого і Нового Завітів і досить складно долучитися до природи Бога без Самого Бога. Ви не можете долучитися до Бога, не поділяючи впевненості Бога в тому, що моральність значно важливіша, ніж це вважається людьми. Згідно з Біблією, Словом Божим, наші моральні проблеми не зникають у момент нашої смерті, оскільки гряде Страшний Суд (Дії 17:30,31; Євр.9:27,28).

Однак відомо, що саме цей елемент біблійного вчення про моральність, поряд з іншими, гуманісти атеїстичного спрямування відкидають як середньовічні забобони. Правда, не завжди зрозуміло, чому вони вважають, що для моральності краще, щоб не було Страшного Суду і щоб запеклі грішники, такі, як Гітлер, залишилися непокараними й уникнули справедливого суду, просто позбавивши себе життя.

Проте інколи деякі гуманісти ідуть у своїх розмірковуваннях далі, як, наприклад, гуманіст-агностик *Уїлл Дюрент*, коли зізнається, що етичні системи неминуче зіштовхуються з певними труднощами. Він так говорить з цього приводу:

«Нелегко сформувати природну етику, достатньо сильну, щоб підтримувати моральні заборони і суспільний порядок, не вдаючись при цьому до надприродних розрад, надій і страхів»⁶⁵.

Що ж до Ісуса Христа і моральності, якої Він навчав, то всесвітньо відомий гуманіст атеїстичного спрямування Бертран Рассел сказав:

«Світ потребує християнської любові і милосердя»⁶⁶.

У наступному розділі звернемося до християнської етики і, зокрема, до деяких заперечень щодо неї.

КОНТРОЛЬНЕ ЗАПИТАННЯ

“Відкинувши Бога, як найвищий авторитет щодо моральності, світські гуманісти бачать небезпеку морального релятивізму, проте не можуть погодитися між собою, яким тоді має бути критерій для вимірювання моральності; ані відносно того, якою повинна бути своєрідна мета моральності”. Подискутуйте, наводячи приклади.

6. МОРАЛЬНИЙ ЗАКОН ВИЗНАЧЕНО БОГОМ

Огляд п'яти етичних систем, який ми завершили у попередньому розділі, демонструє підстави, на яких вони ґрунтуються.

1. ВІДНОШЕННЯ ДО МОРАЛІ НА РІВНІ БУДЕННОЇ СВІДОМОСТІ. Наука знищила традиційні основи моральності. Тому моральна поведінка зводиться до того, що «кожен на своєму місці повинен робити свою справу» для задоволення практичних потреб, пов'язаних з життям у сім'ї, стосунками з друзями, зі своїм безпосереднім начальником і державою.

2. СОЦІАЛ-ДАРВІНІЗМ. Моральність засновується на еволюційному принципі виживання найбільш пристосованих.

3. СОЦІОБІОЛОГІЯ. Поведінку людини визначають гени. Справжня моральність означає “співробітництво” з генами і слідування їхній стратегії (а деколи і повстання проти них).

4. МАРКСИЗМ. Абсолютної моралі не існує. Моральна поведінка полягає в діях, адекватних соціально-економічним умовам, що виникають у результаті діалектико-історичного процесу. Нині моральність базується на боротьбі робітничого класу і підпорядкована цій боротьбі.

5. СВІТСЬКИЙ ГУМАНІЗМ. Правила поведінки встановлює сама людина. Моральність — це не абсолютна система, запроваджена Богом; це релятивна емпірична система, яка вимагає доопрацювання і постійного удосконалення у сфері розуму і людяності, а також умов, що постійно змінюються.

Загальні заперечення щодо традиційної точки зору.

Безперечно, що чимало людей відчують глибоку відразу до цієї точки зору. Тому ми переслідуюмо подвійну мету. По-перше, зрозуміти принаймні деякі причини ворожого ставлення до цієї точки зору і, по-друге, пересвідчитися, наскільки це можливо, чи дійсно критика теїстичної точки зору на моральність ґрунтована на тому, *що* реально містить у собі це уявлення про мораль, чи вона заснована на тому, *що* люди зазвичай приписують цій позиції.

Розпочнемо з найрозповсюдженіших заперечень позиції, яку обговорюємо.

1. Ідея про те, що над нами існує Всемогутній Бог, Котрий постійно втручається в наше життя і наказує нам, *що* робити, — це приниження людської гідності й тиранічне обмеження нашої свободи.

Поза сумнівом, чимало людей поділяють цю дивну думку, від чого вона не стає менш дивною. Якщо людина купує автомобіль і до нього додається інструкція від заводу-виробника, де сказано, як ним користуватися, що можна робити з машиною, а чого — не можна, власник автомобіля не вважає, ніби його гідності як незалежної істоти завдано удару. Він не буде казати: «Я не хочу, щоб виробник диктував мені, *що* я повинен робити, а чого не повинен. От візьму і заправлю автомобіль дизельним паливом замість бензину, або порушу інструкцію, згідно з якою в мотор слід заливати спеціальне мастило й періодично його міняти». Ні, звичайно. Власник автомобіля погоджується з тим, що виробник краще знає, як користуватися машиною, і розуміє, що в інтересах власника дотримуватися інструкції з експлуатації.

Чому ж тоді люди повинні думати чи відчувати, що якби Творець існував, то Він обов'язково був би налаштований проти них і заважав би їм радіти життя та злісно обмежував їхню свободу?

Саме таке, очевидно, відчуття було у Джуліана Хакслі, коли він зізнався: «Що ж до мене, то відчуття духовного полегшення, яке походить від заперечення ідеї Бога як надприродної істоти, величезне»⁶⁷.

Пояснення цієї підозрілості стосовно Бога Біблія знаходить у тому, що в людей «потьмарився розум, вони відчужені від життя Божого через їхнє невігластво і запеклість їхнього серця» (Ефес.4:18). В даному діагнозі під словом *невігластво* мається на увазі не брак розуму, а те, що люди, насправді, не знають, хто такий Бог.

2. Протест проти суворої статевої моралі.

Цей протест часто знаходить своє відображення в літературі гуманістичного спрямування. Професор *Корлісс Ламонт* говорить з цього приводу так:

«Етика гуманізму протидіє пуританській упередженості щодо задоволення і бажання, яка характерна для західної моральної традиції. Чоловіки і жінки наділені сильним бажанням і потребами емоційного й фізичного характеру, задоволення яких — важлива складова повноцінного життя. Відчуття відрази до нормальних бажань чи їх пригнічення може зрештою призвести до розрядки, яка може відбуватися таємним, грубим чи навіть протиприродним чином».

Усе це правильно. Але той, хто думає, що творець шлюбу і шлюбних відносин проти задовольень, які він сам і створив, мабуть, не читав чудового біблійного гімну кохання — Пісня Пісень. Однак з тієї ж самої причини Творець виступає проти усіх спотворень Його дару любові в шлюбі. Проте саме свободи у будь-якій формі сексуального вираження вимагає багато-хто з гуманістів. І саме через заборону цього, чимало гуманістів відкидає авторитет Бога в царині моралі. У «Гуманістичному маніфесті-II» мовиться:

«Ми вважаємо, що нетерпимість, яку виявляють ортодоксальні релігії і пуританські культури, незаконно пригнічує сексуальну поведінку. Багато видів сексуального пізнання не повинне вважатися “злом”... Люди повинні мати можливість проявляти свої сексуальні нахили і вести такий спосіб життя, який їм до вподоби»⁶⁸.

Результатом такої сексуальної «свободи» у сучасному світі є мільйони сімей, що розпалися, діти, трав-

мовані розлученням батьків і руйнуванням сімейної домівки, незліченна кількість абортів і, так би мовити, пандемія СНІДу.

Закон Божий, виявляється, більш доброзичливий до людей, ніж його противники.

3. Віра в Бога виправдовує і заохочує пригноблення пролетаріату та відсутність турботи про бідних.

Ця ідея, вочевидь, виникла внаслідок змішання формальної, номінальної релігії з тим, *що* насправді сказано в Біблії. Однак вона ніколи не відповідала дійсності, як ми уже переконалися вище. Навіть поверхове ознайомлення з Біблією доводить, що така ідея є помилковою. Бог чітко і ясно проголошує, що Він проти гноблення трудящих та ігнорування потреб бідних людей.

4. Дотримання незлічених правил і норм, що вважаються Божими приписами, порушує природність і простоту в житті, заважає тішитися життям, загрожує законництвом і призводить до релігійної гордині.

Це дійсно може статися! Звичайно, все залежить від того, *що* ви вкладаєте в зміст слова природність і простота. Хірурги повинні перед кожною операцією ретельно мити руки. Якщо скрупульозне дотримання цього правила руйнує простоту і природність їхньої поведінки, то це означає, що з точки зору пацієнтів, відсутність у них такої простоти і природності — це саме те, що має бути. Якщо простота і природність означають недбале дотримання цього правила, тоді таку “простоту” можна кваліфікувати як злочин.

Справжні простота і природність у жодному разі не можуть означати моральної недбалості. Вони не повинні завдавати шкоди іншим людям.

Проте, звичайно, існує небезпека перетворити дотримання Закону Божого в жорстоке законництво, просякнуте гординою. Сам Христос вказував декотрим Своїм вельми релігійним сучасникам на небезпеку такого перетворення: «Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що даєте десятину із м'яти, і ганусу й кмину, але найважливіше в Законі покинули: суд, милосердя та віру; це треба робити, і того не

кидати» (Матв.23:23). І ще: «Коли б знали ви, що то є: “Милості хочу, а не жертви”, то ви не судили б невинних» (Матв.12:7).

За словами Христа, найбільша Заповідь, осердя Закону Божого, проголошує: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою» (Матв.22:37).

Звичайно, коли люди переконані, що Всесвіт — ніщо інше, як безлика машина, вони схилятимуться до думки, що Бог (якщо вони взагалі визнають Його існування) далекий, жорстокий, деспотичний диктатор. Для них значно важче відчутти любов до Нього, ніж, скажімо, до другого закону термодинаміки, і вони з презирством ставляться до тих, хто стверджує, що любить Його. Подібні релігійні критики вважають, що віруючі страждають на ірраціональні фантазії. Так, професор Кай Нільсен, викладач філософії з університету Калгарі (Канада), говорить: «В культурах, подібних до нашої, релігія дуже часто стає формою життя, непритаманною інтелігенції. Тим, хто, подібно до нас, живуть в епоху постпросвітництва, важко сприймати релігію серйозно. Самі її уявлення здаються нам фантастичними... Віра декотрих наших сучасників у те, що вони особисто пізнали Бога, ... свідчить про людську ірраціональність і відсутність відчуття реальності»⁶⁹.

У славнозвісному оповіданні Чарльза Дікенса «Різдвяна пісня в прозі» зображено, як багатий і черствий скнара Скрудж не міг зрозуміти простих сімейних радощів свого бідного клерка Кретчита, якому він платив мізерну платню. Скрудж вважав їх нісенітницею і дурницею. Так розпусник почуття гумору цнотливої дівчини вважатиме згодою на його нечисті натяки, а зрадник почуття подружньої вірності називатиме пустими сентиментами. Коли людина в духовному значенні атрофується, то сама ідея Бога видається їй фантастичною. Люди “запаморочені своїм розумом, відчужені від Божого життя через незнання, що в них, через закам’янілість їхніх сердець” (Ефес.4:18), — так описує цей стан Біблія. Як у декотрих людей

відсутній музичний слух, через що вони не здатні розуміти музику, так само бувають люди, які глухі в духовному розумінні: у них просто закриті канали спілкування з Богом (Ефес.2:1; 4:18).

Розглянемо ще одне спростування ідеї про те, що Бог є авторитетом, Який стоїть за моральним законом. Воно відоме як “проблема Євтіфрона”.

5. Проблема Євтіфрона.

Ця назва взята з діалогу Платона «Євтіфрон», у якому, наскільки нам відомо, цю проблему було порушено вперше. Євтіфрон обговорює з Сократом природу благочестя, чи, іншими словами, святості (holiness). На певному етапі дискусії поняття благочестя визначено як те, що «люблять всі боги»⁷⁰. Після цього Сократ запитує Євтіфрона: «Боги люблять благочестя тому, що воно благочестиве, чи воно благочестиве тому, що його люблять боги?»⁷¹.

І донині, коли ідеться про те, *що саме* Бог визначає як моральність, у людей виникає запитання: Бог щось пропонує тому, що воно має під собою моральні засади, чи це стає моральним через те, що Бог його пропонує?

Якщо Бог щось приписує з огляду на те, що воно добре (благо), розмірковують деякі, тоді повинно існувати благо, незалежне від повелінь Бога. А це означає, що “благочестя” – це норма, якої Бог також повинен дотримуватися. Розмірковуючи далі, це, своєю чергою, означає: існує щось вище за Бога, і тому Бог не є вищим авторитетом.

Таким чином, можна сказати: коли щось стає моральним просто тому, що так приписав Бог, то це означає: Бог може приписувати взагалі будь-які дії, – чи то хороші, погані чи абсолютно неприпустимі, але вони добрі лише тому, що відповідають довільному повелінню Бога. Звідси люди роблять висновок, що Бог не кращий за будь-кого з найгірших диктаторів.

Цей висновок в подальшому приводить до думки: навіть якщо Бог існує, Він не може бути вищим моральним авторитетом, і моральність має бути цілковито автономною.

Однак таке міркування неправильне і впливає з нашої неспроможності зрозуміти, що маємо справу як з Божою волею і Заповідями, з одного боку, так і з сутністю Самого Бога — з іншого. Розглянемо один з найбільш важливих приписів (повелінь) Бога: «... будьте святі, бо Я святий» (Левит 11:44,45;19:20;7; 1Петр.1:16). Цей припис, що наказує нам бути святими, або, іншими словами, благочестивими, — не довільне повеління жорстокого тирана: воно ґрунтується на природі Самого Бога: «Я святий», — говорить Він. У той же час це повеління не базується на певній зовнішній стосовно Бога нормі і яка має вищий авторитет, ніж Він. Сам Бог у Своєму бутті — це абсолютна сума і досконалість святості. Він, наприклад, не може казати неправди, зраджувати, оскільки Він не може заперечувати Самого Себе (2Тим.2:13; Тит.1:2). Бог не може діяти “всупереч Самому Соби” або ж приписувати те, що суперечить Його природі.

Перейдемо до наступного заперечення стосовно обговорюваної позиції.

б. Християнство морально занепале, бо воно навчає людей бути добрими, обіцяючи їм щось взамін. І ця оманлива мотивація знищує справжню моральність.

Ті, котрі спрямовують це критичне зауваження проти християнства, мабуть, уявляють собі зміст морального вчення Нового Завіту у вигляді дуже грубої схеми. Вони думають, що там сказано: «Добре себе поведь, і якщо будеш старатися з усіх сил, то після смерті матимеш чимало шансів потрапити в рай, а якщо поводитимешся погано, то в рай не попадеш». А потім вони говорять, що якби ви були справді високоморальною людиною, то не замислювалися б над питанням про «користь» моральності, тобто про те, чи заробите собі місце в раю, чи ні⁷².

Винагорода як оманлива мотивація поведінки.

По-перше, в Біблії зазвичай не говориться про те, що «ви потрапите в рай після смерті». Там просто повідомляється, що рай дійсно існує і що віруючі потрапляють туди після смерті (Луки 23:39-43;

Филп.1:23; 2Кор.5). Однак значно важливіша тема в Біблії — не прийдешній рай, а примирення людей з Богом і те, що Він може прийняти їх тут і зараз. Це початок спасіння, без якого ніхто не може потрапити в рай після смерті. Проте в зв'язку з цим у Новому Завіті знову й знову підкреслюється, причому категорично, що спасіння в цьому значенні і впевненість у Божому прийнятті не можна заробити «хорошою поведінкою». Навпаки, бути прийнятим Богом — це добродійний дар: «... ви спасенні благодаттю через віру, і це не від вас, це Божий дар, не від діл, щоб ніхто не хвалився» (Ефес.2:8,9).

«Бо жодне тіло не виправдається ділами Закону, — адже через Закон пізнається гріх... Всі згрішили й позбавлені Божої слави, але виправдовуються даром, Його благодаттю через викуплення, що в Христі Ісусі» (Римл.3:20-24).

«А тому, хто не робить, але вірить у Того, Хто виправдовує нечестивого, віра його зараховується за праведність» (Римл.4:5).

«Виправдавшись вірою, маємо мир з Богом через нашего Господа Ісуса Христа» (Римл.5:1).

«Він нас спас не з причини праведних учинків, які ми вчинили, але зі Своєї милості через купіль (тобто хрещення. — *Перекл.*) відродження і оновлення Святим Духом...» (Тит.3:5).

Комусь може видатися, що у Новому Завіті ця тема порушується занадто часто. Однак ідея про те, що прийняття Богом нині і місце в раю у майбутньому потрібно заробити добрими вчинками, настільки вкоренилася у свідомості людей, що повторення протилежного з метою витіснення цієї ідеї, навряд чи може бути надто частим.

Цей урок став темою, напевно, найвідомішої притчі Ісуса Христа — притчі про блудного сина. Повернувшись додому і розкаявшись, блудник отримав прощення батька не своїми заслугами чи поведінкою. Його, зганьбленого, обірваного, голодного і брудного прийняв і простив батько, який примирився з ним і відновив право бути його сином, незважаючи на те, що син

не заслужив такої милості, оскільки нічого не зробив для цього (Луки 15:11-32). У притчі описано нарікання старшого брата, викликані хибним уявленням про те, що батьківську любов потрібно заслужити добрими вчинками. Старший брат докоряв батькові: «Ось, стільки років я тобі служу, ніколи не переступав твоєї Заповіді, а ти мені не дав і козеняти, щоб я повеселився з моїми друзями. Коли ж цей син твій, що розтратив твоє майно з блудницями, повернувся, ти заколов йому відгодоване теля!» (Луки 15:29,30).

Отже, що є справжньою рушійною причиною морального життя? Вона полягає в тому, що від початку спасіння і прийняття Богом дарується виключно завдяки Божій милості, яку ми нічим не заслужили і яка ставить подальше життя, підпорядковане духовній дисципліні, і моральне удосконалення на правильну основу. Послідовник Христа прагне жити справжнім моральним життям не для того, щоб заслужити спасіння і рай, а з почуття любові і вдячності Богові за вже дароване Ним спасіння. Чудово сказав про це один з найвеличніших християнських святих: «...живу вірою в Божого Сина, Який полюбив мене й віддав Себе за мене» (Гал.2:19).

Справжня нагорода. Після того, як людина примиряється з Богом і Він приймає її на зазначених вище умовах, послідовник Христа пересвідчується, що Бог для нього приготував чимало нагород. І це не «хабар», а справжня, життєво необхідна винагорода, що відповідає новому стану людини.

Батьки, навчаючи свою дитину в музичній школі, не пов'язують свою любов до неї з умінням грати на піаніно. Їхня любов і «схвалення» не є винагородою дитині за її гру на піаніно. Однак вони пояснюють дитині: справжня нагорода за те, що їй доведеться багато часу витратити на засвоєння нудних вправ, полягає в тому, що вона навчиться грати і розуміти прекрасну музику, а також своєю грою приносить радість іншим людям.

Христос розповідає, яка нагорода очікує тих, хто присвячує частину свого часу молитві; молитва, перш за все — це дедалі ближче і глибше пізнання Бога (Матв. 5:5,6). Нагорода очікує й тих, хто працює на

славу Божого імені заради своїх одновірців та ближніх. Вона може бути подвійною: створення вічних цінностей і водночас розвиток своїх здібностей, які розширюють діапазон можливої діяльності, поліпшуючи якість її результатів.

Ще раз повертаючись до питання про те, що має бути основою моральної поведінки, потрібно підкреслити: в Біблії проводиться чітка межа між нагородою за зроблену роботу і спасінням, яке людина отримує не за свої добрі вчинки, а як дар.

«Діло кожного виявиться; день покаже, бо виявляється вогнем; сам же вогонь і випробує діло кожного, — яке воно ...Коли чийсь діло, яке він збудував, устоїть, той одержить нагороду; а чие діло згорить, той зазнає шкоди; втім, сам він спасеться, але наче через вогонь» (1Кор.3:13-15).

7. Вимога завжди дотримуватися закону всемогутнього Божества відчужує людину від її суто незалежного «я» і опускає її до становища раба.

Якраз уявлення про те, що підкорення Закону Божому покладає на людину тягар страху і рабства, привело жінку-гуманіста Бланш Сендерс до такого міркування: «Гуманіст скинув із себе давнє ярмо надприродного, з його страхом і рабством; він живе на землі вільною людиною, як дитя природи, а не якогось вигаданого людиною божества»⁷³.

Проте річ у тому, що Сам Бог у Біблії зазначає, що саме тоді, коли людина у своєму прагненні досягти моральної і духовної досконалості діє самостійно, орієнтуючись на абсолютне виконання Закону Божого (про що й ремствує Бланш Сендерс та багато інших), вона потрапляє в рабство.

І справа не в Законі Божому, бо «...Закон — святий, і заповідь — свята, праведна та добра» (Римл.7:12).

Професор Корлісс Ламонт вбачає нашу проблему в «ірраціональних імпульсах». «Ірраціональні імпульси, що притаманні людям, — говорить він, — дуже часто призводили до нещасть, які випадали на долю людства, і донині становлять серйозну загрозу. Для гуманіста глупота — це такий же великий гріх, як і егоїзм...»⁷⁴.

«Закон є духовний, а я – тілесний, проданий гріхові. Адже я не розумію, що чиню: роблю не те, що хочу, а те, що ненавиджу» (Римл.7:14,15). І кожен з нас може сказати це про себе.

Справа в тім, що всі ми – грішні, слабкі істоти, які не хочуть знати Бога, чинять Йому опір і часто вороже настроєні проти Нього. Коли, прагнучи бути прийнятими Богом, зі змішаним почуттям гордині й сорому намагаємося довести, що морально ми спроможні дотримуватися Закону Божого, наша рішуча, але безглузда боротьба з власними недоліками перетворює нас на рабів. Трапляється й так, що той самий факт, що Закон Божий, який приписує нам щось робити, а чогось не робити, пробуджує в нас бунтівників, котрі не бажають дотримуватися правил. Сам Бог це визнає і бачить причину нашого непослуху. У Його Слові сказано про це.

Богові відомо, як можна вирішити цю проблему, як перетворити нас із рабів, якими керує гординя і страх через прагнення чітко дотримуватися Закону Божого, на вільних синів Божих, котрі завдяки прилученню до Духа Свого Отця мають бажання і потенціал жити згідно з нормами, встановленими Отцем. «Адже ви не одержали духа рабства знову на страх, але одержали Духа синівства, яким кличемо: “Авва, Отче!”» (Римл.8:15).

Отже, у жодному разі не можна проводити аналогію між Богом і єгипетським фараоном, котрий примушував своїх рабів виготовляти цеглу, не забезпечуючи їх необхідним для цього матеріалом (Вих.5). Бог розуміє, що нам бракує духовності, що ми слабкі й грішні. Проте Він бачить і шлях до нашого викуплення. Цей шлях називається відновленням. Через відновлення Бог дарує нам нове духовне життя, завдяки якому людина має можливість жити вільною Божою дитиною, виконувати при цьому вимоги Його Закону (Римл.8:1-4).

8. Уявлення про рай – це ескапізм.

Маркс у своєму знаменитому афоризмі називає релігію опіумом, що притуплює людський біль, викликаючи

фальшиві надії на рай, а також покору перед капіталістичним гнобленням⁷⁵. У той же час його завдання — боротися проти капіталізму з метою його знищення.

Професор Куртц стверджує, що «Традиційні заповіді моральної поведінки, яким приписують надприродне походження, призводять до глибокого пригнічення наших природних потреб. Вони аморальні, оскільки сприяють культивуванню ілюзій про те, що очікує людину (тобто про рай), і пригнічують її життєздатність»⁷⁶.

Поширена також точка зору, за якою віра в рай відволікає людину від її важливих турбот про життя тут, на землі.

Насправді ж трапляється інше. Маркс говорив, що філософія має ґрунтуватися на такому фундаментальному факті: людина повинна їсти, аби жити, і це цілком очевидна річ. Однак їжа в нашому житті — не головне. У житті є речі значно вищого порядку. І на найвищу з них вказав Сам Христос: «Не самим хлібом житиме людина, але кожним словом, що виходить з Божих уст» (Матв.4:4).

Коли людину запрошують на обід, то їжа, про яку має потурбуватися господар дому, є головним приводом для візиту. Однак більш вагомими для людських відносин мають розмова за столом, музика, поезія і дружні стосунки між господарями та гостями. У житті відбувається те ж саме. Найважливіше тут, на землі, — це дружба й духовне спілкування, яке можемо пізнати з Богом і завдяки Богові, Котрий і є Хлібом Життя (1Іван.1:1-4). А щоб Його пізнати, нам зовсім не потрібно чекати, поки потрапимо в рай, хоча, звичайно, спілкування в раю якісно відрізнятиметься своєю безмежною глибиною і повнотою слави.

Якщо людина не може збагнути цього вельми важливого життєвого виміру чи свідомо його відкидає, то це означає, що вона не усвідомлює вищого сенсу життя.

Більше того, саме тому, що існує рай (а також і пекло) поза межами нашого земного життя, кожен наш день на землі пройнятий цим вищим сенсом. Зрештою, аж ніяк не постійна думка про кар'єру, що чекає школяра після закінчення школи, заважає йому почерпну-

ти максимум зі шкільного навчання. Зміст шкільного навчання якраз і полягає у підготовці до кар'єри. Чим більше школяр думає про своє майбутнє, тим більше користі з цієї підготовки він матиме для себе.

9. Бог, Котрий погрожує людям вічними муками в пеклі, аби їх налякати і тим самим змусити дотримуватися Його заповідей, — аморальне чудовисько.

Потрібно мати на увазі, що існує відмінність між погрозою і застереженням. Лікар, який намагається переконати підлітка в тому, що куріння призводить до смертельних хвороб легень і серця, не погрожує своїм юному пацієнту. Він просто застерігає його і, бажаючи врятувати підлітка від передчасної смерті, прагне, щоби його слова звучали якомога суворіше.

Бог є Джерелом і Осередям добра та благочестя. Він не може створити «альтернативного» раю для тих, хто свідомо і затято відкидає Його. Коли люди, котрі заперечують Його існування, зрештою виявляються відокремленими від Нього, вони просто отримують заслужене.

Чому ж, коли вони усвідомлять, який жахливий вибір зробили, Бог не дасть їм ще одного шансу покаятися і не пустить їх на небеса?

Однак, чи збираються вони каятися? Той, хто свідомо відкидає любов Божу, не прийде до покаяння, злякавшись прийдешніх пекельних мук, як сказав про це Сам Христос (Луки 16:19-31).

Більше того, наділивши людей свободою волі, Він не позбавляє їх цієї свободи, навіть якщо вони Його не визнають. Він надто їх поважає. Людину, позбавлену свободи волі, уже не можна назвати людиною, а, скоріше, живою машиною. Бог ніколи не опустить людину до рівня живого механізму. Це робить атеїстична теорія еволюції⁷⁷.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть аргументи, які подають люди для спростування погляду, що Бог є авторитетом над моральним законом, і оцініть їх обґрунтованість.

2. Що таке проблема “Євтіфрона”? Яку відповідь пропонує теїзм?

3. “Християнство є морально дефективним, тому, що воно вчить людей бути добрими заради чогось, що вони отримують; така фальшива мотивація спотворює істинну моральність”. Що християни кажуть у відповідь на це звинувачення?

4. Чи є віра в Небеса втечею від життя?

ПРИМІТКИ

¹ Provine W.B. Scientists, Face it! Science and Religion are Incompatible // The Scientist. 1988, September 5. P. 10.

² Idem. Evolution and the Foundation of Ethics // MBL Science (a Publications of the Marine Biological Laboratory at Woods Hole, Massachusetts). Vol. 3. N 1. P. 25–29

³ Palmer A. Must Knowledge gained Mean Paradise Lost? // Sunday Telegraph, 1997. 6 April.

⁴ The Blackwell Encyclopedia of Political Thought. Oxford, 1987. P. 500 – 501; Kaye H. L. The Social Meaning of Modern Biology: (From Social Darwinism to Sociobiology). New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 1997. Див. зокрема розділ 1: “Соціальний дарвінізм – крах дарвінівської революції, де надані переконливі докази того, що неправильно відносити до “соціального дарвінізму” як Спенсера, так і Дарвіна, оскільки, насправді, “соціальними дарвіністами” є ті, хто запозичив їхні теорії, перекутив їх і скористався ними у власних цілях”.

⁵ Рус. пер. СПб, 1872.

⁶ Kaye H. L. Op. cit.

⁷ Darwin Ch. Letter to W. Graham. July 3 // Life and letters, I. 1881. P.316.

⁸ У цьому розділі ми спираємося на глибоку критику концепції, що підлягає аналізу, подану у праці Говарда Л.Кейї, цитати з якої наводили вище (див. попередні виноски).

⁹ Див. Wolstenbolme G. (ed.) Man and His Future. 1963. P. 364, 380.

¹⁰ Kaye H.L. Op. cit. P.49.

¹¹ Wolstenholme G. Op. cit. P. 275-276, 294-295; Kaye H.I. Op. cit. P.48.

¹² Crick F. Molecules and Men. Washington, 1966. P. xii, 93-95.

¹³ Jacob F. The Logic of Life: (A. History of Heredity). N. Y.: Pantheon Books, 1973. P. 263-264.

¹⁴ Monod J. Chance and Necessity: (An Essay on the Natural Philosophy of Modern Biology). N.Y. Alfred A. Knopf, 1971. P.14-15.

¹⁵ Kaye H.L. Op. cit. P.84. Характеризуючи позицію Моно, Кейї посилається на книгу Моно, цитати з якої наводяться вище (Monod J. Chance and Necessity... P.43-44).

¹⁶ Monod J. Op. cit. P.160-169.

¹⁷ Ibid P. xii – xiii. Idem. From Biology to Ethics. San Diego: Salk Institute for Biological Studies, 1969. P.2; Idem. On the Logical Relationship Between Knowledge and Values // Fuller W. (ed.) The Biological Revolution. Garden City, N.Y., 1972. P. 15. Див. Kaye H. L. Op. cit. P.84-85.

¹⁸ Див. напр.: Avise J. C. The Genetic Gods, Evolution and Belief in Human Affairs. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1998; Rose St. Lifelines: (Biology, Freedom, Determinism). L.: Penguin Books, 1997.

- ¹⁹ Wilson E.O. Sociobiology: The New Synthesis. Cambridge Haryard University Press, 1975.
- ²⁰ Див. також його останню книгу: Consilience. L.: Little, Brown & Co., 1998.
- ²¹ Wilson E.O. Sociobiology... P.3.
- ²² Ruse M. and Wilson E. O. Evolution and Ethics // New Scientist. 1985. Vol. 108. October 17. P. 50-52. Див. також опубліковану російською мовою статтю цих же авторів: Рьюз М., Уілсон Е.О. Дарвінізм та етика // Питання з філософії. 1987. N. 1. С.94-109.
- ²³ Ruse M. and Wilson E.O. Evolution and Ethics... P. 51-52.
- ²⁴ Ibid P. 52.
- ²⁵ Див.: Dobzhansky Th. Chance and Creativity in Evolution // Ayala F.A. and Dobzhansky Th. (eds.) Studies in the Philosophy of Biology: (Reduction and Related Problems). Berkeley, 1974. P.307-336.
- ²⁶ Wilson E.O. On Human Nature. Cambridge: Harvard University Press, 1978. P. 153
- ²⁷ Див. про це: Wilson E.O. Genes, Mind and Culture, 1981; Lumsden Ch.J., Wilson E.O. Promethean Fire: Reflections on the Origin of Mind. Harvard University Press, 1983 (рос. переклад фрагмента книги: Ламсден Ч. Дж., Уилсон Е.О. Прометеев Огонь (Фрагмент из книги) // Этническая мысль: (Научно-публицистические чтения, 1991). М., 1992. С.325-341.
- ²⁸ Kaye H.L. Op. cit. P.118.
- ²⁹ Wilson E.O. On Human Nature. P. 88-95; Idem. The Ethical Implications of Human Sociology // Hastings Center Report, 10. 1980, December. P.28; Kaye H. L., Op. cit. P.120.
- ³⁰ Докинз Р. Эгоистичный ген. 1993. С.186. Новіший виклад цієї точки зору див. в: Dennett D.C. Darwin's Dangerous Idea. P. 471.
- ³¹ Pose St. Freedom and Determinism L.: Penguin Books, 1997. P.213-214.
- ³² Kaye H.L. Op. cit. P. 131.
- ³³ Сучасні марксистські концепції поступової еволюції класичного дарвінізму, очевидно, надають перевагу уявленню про переривчасту рівновагу.
- ³⁴ Энгельс Ф. Анти-Дюринг //Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. С. 95.
- ³⁵ Selsam H. Socialism and Ethics .N.Y.: International Publishers, 1943. P. 214.
- ³⁶ Социализм как социальная система / Под ред. Т.М. Ярошевского и П.Ф. Игнатовского. М.: Прогресс, 1981. С.249-250. Див. також: Ярошевский Т.М. Размышления о человеке. М.: Политиздат, 1984. С.99.
- ³⁷ Ленин В.И. Задачи союзов молодежи //Полн. собр. соч. 5-е изд. Т. 41. С.309.
- ³⁸ Андреев Г. Л. Христианство и проблема свободы. М.: Мысль, 1965. С. 19, 141, 156-159.
- ³⁹ Ленин В.И. Указ. соч. С.309.
- ⁴⁰ Ленин В.И. Указ. соч. С.309-310.
- ⁴¹ Колбановский В.Н. Коммунистическая мораль. М., 1951. С.20. Он же. Коммунистическая мораль и быт. М.: Воениздат, 1955. С.7-8.
- ⁴² Сталин И. Вопросы ленинизма. Изд. 11-е. ОГИЗ, 1939. С.30.
- ⁴³ Kruschev N//Ukrainian Bulletin. 1960, August 1 – August 15. P. 12. [Висловлювання М.С. Хрущова подається у зворотному перекладі, оскільки в російських виданнях промов і творів Хрущова цей текст не вдалося виявити (*прим. перекл.*)].
- ⁴⁴ Fischer E. Marx in His Own Words. Translated from German/ L.: Penguin Books, 1973. P.80–93.

- ⁴⁵ Kurtz P. (ed.) Humanist Manifesto II. Buffalo: Prometheus Books, 1980.
- ⁴⁶ Kurtz P. Is Everyone a Humanist? // Kurtz P. (ed.). The Humanist Alternative. Buffalo, 1973. P.177.
- ⁴⁷ Hocutt M. Toward an Ethic of Mutual Accommodation // Storer M. B. (ed.) Humanist Ethics. Buffalo, 1980. P. 137.
- ⁴⁸ Цит. по: Genne W. N. Our Moral Responsibility // Journal of the American College Health Association. 1967, May. Vol. 15. P. 63.
- ⁴⁹ Kurtz P. Does Humanism Have an Ethic of Responsibility? //Storer M.B. (ed.) Humanist Ethics. P. 11.
- ⁵⁰ Hocutt M. Toward an Ethic of Mutual Accommodation... P. 138-139.
- ⁵¹ Fletcher J. Comment on Nielsen Article // Storer M.B. (ed.) Humanist Ethics... P. 71.
- ⁵² Hocutt M. Op. cit. P. 138.
- ⁵³ Ibid P.143.
- ⁵⁴ Tarkunde V. M. Comment on Hocutt Article // Storer M.B. (ed.) Humanist Ethics... P. 148.
- ⁵⁵ Kurtz P.A. Declaration of Interdependence: (A. New Global Ethics // Free Inquiry. 1988. Fall. P. 6.
- ⁵⁶ Storer M.B. Preface // Storer M.B. (ed.) Humanist Ethics.
- ⁵⁷ Annual General Meeting of the British Humanist Association. July, 1967.
- ⁵⁸ Baier K. Freedom, Obligation, and Responsibility // Storer M. B. (ed.) Humanist Ethics... P. 81.
- ⁵⁹ Kurtz P. Does Humanism Have an Ethic of Responsibility? – P.15.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Ibid. P. 20.
- ⁶² Ibid P. 17.
- ⁶³ Eysenck H. J. Reason With Compassion // Kurtz P. (ed.). The Humanist Alternative. Buffalo, 1973. P. 92.
- ⁶⁴ Lamont C.A. Lifetime of Dissent. Buffalo : Prometheus Books, 1988. P. 55.
- ⁶⁵ Durant W. // The Humanist. 1977, February.
- ⁶⁶ Russel B. Human Society in Ethics and Politics. N.Y.: Mentor, 1962. P. viii.
- ⁶⁷ Huxley J. Religion Without Revelation N.Y.: Mentor, 1957. P. 32.
- ⁶⁸ Kurtz P. (ed.). Humanist Manifesto II. Buffalo... P. 18.
- ⁶⁹ Nielsen K. Religiosity and Powerlessness // The Humanist. 1977. Vol. 37, May/June. P. 46.
- ⁷⁰ Платон. Соч.: В 4 т. М.: Мысль, 1990. Т. 1. 9-е-2.
- ⁷¹ Там само, 10-а 3-5.
- ⁷² Ця ідея головним чином належить І. Канту і не має жодного відношення до Нового Завіту.
- ⁷³ The Humanist. 1954. Vol. 5. P. 226.
- ⁷⁴ Lamont C. The Philosophy of Humanism. N.Y.: Frederick Ungar, 1982. P. 248.
- ⁷⁵ Насправді цей вислів належить Г.Гейне. Але К.Марксу, завдяки його чуттю полеміста, вдалося надати йому статусу крилатого вислову. Про цей та інші вислови, які, приписують Марксу, а насправді вони є запозиченими, див. Johnson P. Intellectuals N.Y. et. al.: Harper and Row. 1988. P. 56 (прим. перекл.)
- ⁷⁶ Kurtz P. The Humanist Alternative. Buffalo: Prometheus, 1973. P. 50.
- ⁷⁷ Обговорення проблеми болю і зла, які, на думку декотрих людей, роблять віру в люблячого Бога неможливою, див.: Гудинг Д., Леннокс Дж. Християнство: опіум или истина? Duncanville, USA: World Wide Printing, 1998.

Призначення людини та її влада над природою

A.

Людина – це дивовижний світ!

Вартує іноді відволіктися від метушні буднів з їх дріб'язковими проблемами та турботами і замислитися над тим, що людина – це цілий дивовижний світ.

І тоді передусім приходять на думку благородство, витонченість, краса і пропорційність ідеального тіла людини, яке з натхненням і невтомно робили скульптори і писали художники, гармонійність якого наполегливо вивчав Леонардо да Вінчі.

Але найкрасивіші прояви природних даних людини можна побачити в тому, як вона використовує свій розум, уяву, цілеспрямованість, організованість в освоєнні своєї планети, в досліджуванні її багатств та можливостей для створення сприятливих умов життя і гарних речей. Звичайно, людство знало часи, коли турбота про шматок хліба поглинала увесь час і сили людей. Але й у такі, іноді досить тривалі періоди, люди рідко задовольнялися вузько утилітарними речами. Знову і знову людський дух підіймався до вершин поезії, музики, живопису, театру, філософії. Люди спрямовували свої думки до нових, невідомих країв, випробовували свою вправність та витривалість у спорті.

Досягнення людини за останні півтора століття дивовижні. Проте не слід думати, що люди попередніх століть були неосвіченими і нерозвинутими. Достатньо тільки подивитися на вражаючі за своєю динамічністю наскельні зображення, висічені людиною в давнину, аби переконатися в протилежному.

Будівництво пірамід на плато Гіза в Єгипті, а також колосальних кам'яних споруд на території Камбоджі, Мексики, Перу та Болівії вимагало розвину-

тих знань у царині математики та архітектури, досвіду громадянського будівництва і, як тепер стало зрозумілим, винятково складних астрономічних уявлень. Але ж єгипетські піраміди були збудовані чотири з половиною тисячі років тому (в часи правління четвертої династії Стародавнього Царства, близько 2680-2565 рр. до н.е.)

Зрозуміло, крива розвитку людського суспільства не завжди рівномірно йшла вгору. Темні часи занепаду і застою чергувалися з періодами бурхливого розвитку цивілізації. Проте, оглядаючись назад і дивлячись на історію очима сучасної людини, ми можемо ясно бачити свідчення того, що людина — цар на Землі.

За своїми фізичними даними — зростом, вагою, слухом та органами нюху — людина поступається багатьом тваринам, не кажучи вже про те, що вона, на відміну від птахів, не вміє літати. Якщо людину позбавити всіх атрибутів цивілізації, то вона виявиться незрівнянно слабшою за гігантського кальмара чи акулу. Однак людина не лише придумала, як приборкати і приручити більшість тварин, але останнім часом прагне зберегти ті види тварин, які вона не змогла зробити свійськими.

Та важливо інше. Леви та жирафи, слони і крокодили, подібно до інших тварин і птахів, поводять себе сьогодні так само, як вони поводили себе завжди. Птахи будують дивовижні гнізда, деякі з них можуть долати величезні відстані під час сезонних перельотів. Кажани мають щось схоже до радарів, за допомогою яких вони полюють. Однак усі ці надзвичайно складні властивості тварин і птахів залишаються незмінними. Тільки людина свідомо удосконалює свої технічні навички та здібності і прагне до глибших пізнань навколишнього світу.

Однак ще цікавіше те, що людина протягом багатьох століть навчилася використовувати сили природи в своїх інтересах. Придумавши паруса, вона використовувала силу вітру та хвиль, щоб перетинати океан. Вона змусила працювати на себе енергію корисних копалин і навіть атома. Вона навчилася застосовувати лазерне ви-

промінювання для проведення найтонших хірургічних операцій на оці. Людина розробила технологію одночасної передачі багатьох сигналів, які несуть інформацію, а також технологію запису та відтворення музики. Вона змогла подолати силу тяжіння, яка приковувала її до землі, сконструювала і побудувала літальні апарати, полетіла на Місяць, обладнала космічні лабораторії. Вивела свої космічні апарати на орбіту Землі і, застосувавши гравітаційне поле Землі, надала їм імпульс для польоту на інші планети. Перебуваючи на Землі, людина може контролювати рух космічних апаратів навколо Юпітера. За допомогою радіотелескопів, телескопів, які працюють у видимій частині спектра, а також у сфері рентгенівських, ультрафіолетових та інфрачервоних променів, вона може спостерігати за поведінкою галактик, які знаходяться на межі Всесвіту. Людина розгадала таємницю генетичного коду і почала експерименти щодо генної інженерії людини.

Уявлення про те, що людина є царем землі, — не новина. Воно не є продуктом науково-технічного прогресу, яке відбулося за останні півтора століття.

Взяти хоча б такі поетичні рядки:

«Господи, Боже наш, яке предивне Твоє Ім'я по всі землі! Ти возніс славу Свою вище неба...

Коли на небеса спогляну, твір Твоїх пальців, на місяць та на зорі, що Ти створив, то що є людина, що Ти пам'ятаєш про неї, і син людський, про якого Ти згадуєш?

Мало чим зменшив його від ангелів, славою й честю Ти увінчав його!

Поставив його володарем творива рук Своїх, все під ноги йому вмістив:

Вівцю й усю скотину, та ще й дикого звіра, птицю небесну й рибу в морі, і все, що морськими стежками ходить.

Господи, Боже наш, яке предивне Ім'я Твоє по всій землі».

(Псал. 8-й розд. СП*)

---

* СП – Святе Письмо – Біблія українською мовою перекладу Івана Хоменка (прим. ред.)

Очевидно, цей гімн написаний теїстом, а точніше, монотеїстом: віршована форма тексту обрамлена рефреном, який оспівує велич Бога, аби всі мешканці Землі могли побачити цю велич у створеному Ним світі. Автор цих рядків сповнений благоговіння перед славою Бога, яке вселяє йому усвідомлення його малості: “що є людина, що Ти пам’ятаєш про неї, і син людський, про якого Ти згадаєш?” Однак він не відчуває невільницького страху. Скоріше, навпаки. Саме в такий момент, коли можна було б очікувати, що поет зізнається у відчутті власної нікчемності в порівнянні з величчю неба, він висловлює зовсім інше почуття: повне здивування тим, що Бог, Пан такого величного світу, не лише звертає увагу на таку незначну істоту, якою є людина, але й вінчає її славою і честю володаря над Своїм творінням: “Поставив його володарем творива рук Своїх, все під ноги йому вмістив”.

Згідно з давньоєврейською традицією, спочатку створив Бог чоловіка та жінку за Своїм образом та подобою як Своїх намісників на Землі: “Будьте плідні й множтеся і наповняйте землю та підпорядкуйте її собі; пануйте над рибою морською, над птаством небесним і над усяким звіром, що рухається по землі” (Бут.1:28).

Такою була вказівка людині, як її розуміли древні євреї. Зміст цієї вказівки полягав у тому, що Боже творіння — це дорогоцінна власність, яка має потребу в догляді та опіці, і людині не слід підноситися над творінням, пригнічувати його і розпоряджатися ним, як своєю власністю. Про роль людини стосовно творіння можна судити з того, що сказано про це в Книзі Буття. Там чітко говориться про те, що Господь зростив сад і поселив у ньому людину, аби вона обробляла його і оберігала (Бут.2:15). Цей сад не належав людині, вона не мала на нього безумовного права. Сад, як і увесь інший світ, належав Богові. Людині належало бути управителем і охоронцем; їй, звичайно, не заборонялося насолоджуватися садом, однак пропонувалось доглядати за ним для Господаря. Коли ж людина не послухалася Бога і зробила в саду щось не так, то була вигнана з нього. Таке було при-

значення людини і відповідальність, яка була покладена на неї згідно з цією давньою оповіддю.

Тож перенесемося приблизно на п'ять сотень років вперед і звернемося до іншого ліричного твору, написаного Софоклом, давньогрецьким драматургом (496-406 рр. до н.е.). Одна з його, напевно, найвідоміших од говорить про те ж саме, що й давньоєврейський поет:

Х О Р
Строфа 1

Є багато див на світі,
Найчудесніша — людина.
Він узимку через море
Йде шляхом під сильним вітром
І пливе, переправляючись
Через хвилі, що ревуть.
Землю, давнішню богиню,
Що століттями невтомна,
Рік за роком мучить він
І з конем своїм полі
Всюди борозну веде.

Антистрофа 1

Муж, на вигадки багатий,
Із шнурків снує він сіті.
Як сплете, він здобич ловить:
Птахів ловить нерозумних,
Риб морських в безодні темній
І отар в лісах дрімучих
Ще й звірів в полях-дїбровах,
І коней в косматих гривах.
Підкоряє ще й гористих
Злих биків отих невтомних
Під своє веде ярмо.

Строфа 2

Думки його — від вітру швидші.
Мови своєї навчився сам;
Міста будує і стріл уникає,

Сильних морозів, шумливих дощів;
Все він уміє; від злої напасті
Засіб цілющий собі він здобув.
Знає і ліки супроти хвороби,
Та лиш почує поблизу Аїда,
Ніби даремно на поміч згори.

Антистрофа 2

Хитрість його й уві сні не присниться;
Це стало мистецтвом, й штовхає його
То на добро, то неславні діяння.
Як же вшанує закони країни,
Як у суді буде видно рішучість
Й правоту, як він клявся богами, —
Буде непохитним його місто; коли ж бо
Його шлях огидний — ні в серце моє,
Ні в домівку він ніколи не ввійде...¹

Софокл жив за часів великого Перикла, з ініціативи якого було споруджено в Афінах Парфенон. Роки життя драматурга співпали з часом розквіту Афін як гегемона Афінського морського союзу та їхнього розквіту як культурного центру. Відображаючи дух своєї епохи, Софокл намагався прославити розум, силу та спритність людини, які допомогли їй подолати сили природи і піднятися на дивовижні висоти слави. Вона приборкала вітер і навчилася покоряти моря. Винайшла плуг для обробки землі, примусивши її годувати себе. Приручила коней. Винайшла риболовецькі снасті та пристосування для полювання на птахів і звірів. Захистила себе від негоди. Розвинула в собі здатність до мови та виголошення промов, оволоділа здатністю до політики та права. Навчилася боротися з хворобами і перемогла все на світі, окрім смерті.

Щоправда, Софокл, на відміну від давньоєврейського поета, був політеїстом. Тому й він “клявся богами”, земля для нього — це “давнішня з богів та богинь”. Але цікаво в цій оді те, що завершуючи прославлення людини, він ділиться своєю тривогою та побоюваннями щодо деяких вчинків людини:

Хитрість його й уві сні не присниться;
Це стало мистецтвом, й штовхає його
То на добро, то неславні діяння.
Як же вшанує закони країни,
Як у суді буде видно рішучість
Й правоту, як він клявся богами, —
Буде непохитним його місто; коли ж бо
Його шлях огидний — ні в серце моє,
Ні в домівку він ніколи не ввійде...!

Звичайно, таке критичне зауваження Софокла було йому необхідне з точки зору розвитку драматургічного конфлікту. Проте, розвиваючи його, він захоплює нашу увагу серйозною темою, а саме: розум та винахідливість людини, за допомогою яких їй вдалося підкорити природу, криють у собі небезпеку. Якщо людина у своїх діях не керується глибокою повагою до людських цінностей та цінностей, даних Богом, то її навички і вміння замість того, щоби бути засобом лікування хвороб й досягнення соціального та економічного раю, можуть стати джерелом великого нещастя.

Щоб зрозуміти значення цього зауваження, звернемося до інших питань.

Б.

Що таке людина

Тіло, мозок, свідомість та особистість людини.
У зв'язку з пануванням людини над природою, що постійно посилюється, неминуче постає два фундаментальних питання:

1. Як людина пов'язана з природою?
2. Що таке сама людина?

Ці питання взаємно пов'язані між собою.

Розглянемо спочатку першу проблему. Чи не є людина врешті-решт звичайною часткою природи? А можливо, вона в якомусь значенні чи якоюсь мірою незалежна від природи? Покажемо на прикладах, у чому ж суть цих питань.

Вулкан володіє колосальною силою і здатен спустошити усе навколо. Проте ніхто не буде стверджувати, що вулкан владарює над природою. Ми розуміємо дію вулкана. І механізми цієї дії є частиною природи. Не має сенсу говорити про те, що природа владарює над природою.

Далі розгляньмо атомну бомбу. Вона також може зруйнувати усе навколо на багато кілометрів. Ми розуміємо механізм її дії, який теж частково належить природі. Але коли ми обмежимося розглядом цих механізмів лише як природних об'єктів, то чи буде це достатнім поясненням? Компоненти бомби, які мають природне походження і призначені для того, щоб у певний момент вибухнути, були зібрані в єдиний механізм людиною. І саме людина колись натиснула кнопку, яка призвела до вибуху бомби. А як же ми повинні дивитися на людину? Тіло людини складається з атомів, і в цьому значенні її будова схожа на будову бомби. З атомів також складається і мозок людини. Звичайно, її тіло і мозок мають набагато складнішу організацію, ніж вулкан чи бомба. Але чи можна вважати, що людина *має владу над природою*, коли вона ніщо інше, як тільки частинка природи, її форма, дещо розвинутіша, ніж вулкан, але вона — природна істота і більш нічого?

Чи все ж таки люди, принаймні, в якомусь відношенні є не просто природними організмами? Чи є вони в певному значенні незалежними від природи, так що в кінцевому підсумку говорити про те, що люди мають владу над природою, якоюсь мірою відповідає дійсності?

Ці питання тягнуть за собою ще й інші: що являє собою людина? У чому її справжня сутність? Чи є вона просто тілом і мозком — складною формою матерії та електрохімічних процесів, — тобто звичайною частиною природи, подібною до вулкана? Чи, може, людина, окрім мозку, має свідомість, яка тісно пов'язана з мозком, хоча відрізняється від нього тим, що вона нематеріальна; свідомість є духом, і в цьому значенні і певною мірою не може бути частиною того, що ми переважно називаємо природою? Якщо це

справді так, то, звичайно, можна говорити про те, що людина повною мірою має владу над природою.

Суперечка між моністами та дуалістами. Порушені питання підвели нас до теми, яка обговорювалася протягом досить тривалого часу. Однак тепер величезні досягнення науки і техніки додали цьому обговоренню нового імпульсу. Це – відкриття впливу генів на тіло та мозок, винайдення складної техніки для вивчення мозку і здійснення вимірів, пов'язаних з діяльністю різних частин головного мозку. І, нарешті, слід відзначити розробку потужних комп'ютерів та роботів, у зв'язку з чим постає цікаве питання: чи можливо, що розвиток систем штучного інтелекту в далекому майбутньому приведе до створення робота, який матиме свідомість і якого не можна було б відрізнити від людської істоти?

Ця суперечка ще буде довго тривати, оскільки нервова система людини, очевидно, є найскладнішою з існуючих систем, з її 100 мільярдами нейронів. А в кожного з нейронів, у свою чергу, приблизно 3000 зв'язків, так що будь-яка людська істота має близько 100 трильйонів синаптичних переключачів.

У цій суперечці беруть участь дві головні сторони, з яких обидві представлені декількома різними позиціями. З одного боку виступають так звані матеріалісти, або моністи. Їхня головна теза полягає в тому, що існує лише одна сутність, тобто мозок, а не дві (свідомість і мозок). «Мозок» і «свідомість» є для них двома різними словами, які означають одне й те саме, або ж два різних підходи до однієї і тієї ж речі. Але, наполягають вони, не існує двох сутностей, а лише одна. Звідси й назва цього підходу – монізм. Він може також називатися матеріалізмом або фізикалізмом, бо він виходить з того, що мозок людини і сама людина складається просто з фізичної матерії, і не існує такої речі, як «дух», чи «душа»; а свідомість – це просто стан атомів і нейронів у головному мозку.

Такий підхід є, за своєю суттю, редуccionістським (див. розд. 2.Б/2. С.59 даної книги), оскільки зводить увесь людський досвід до електрохімічних

процесів у головному мозку, так що думка, яка народжується в людини, — це ніщо інше, як збудження деяких нейронів головного мозку. «Я кохаю тебе» еквівалентне «твоя присутність збуджує інтенсивну активність нейронів у моєму мозку».

Опонентами моністів є дуалісти, які вважають, що людина являє собою не єдину сутність, а двоїсту. Окрім матеріалу, тіла та мозку, у людини закладено нематеріальний елемент, який називається душею, духом, або людським «я». Супротивники цієї точки зору іронічно зауважують, що вона передбачає віру в *deus ex machina*², і називають її явно необґрунтованою. По-перше, оскільки наука нічого не може сказати про нематеріальні субстанції, тому вони не існують; і по-друге, навіть якщо вони й існують, то не впливають на матеріальний мозок і не можуть з ним взаємодіяти³.

Немає жодної потреби підкреслювати, як ці питання важливі для розуміння того, що являє собою кожний з нас як людська істота, або особистість. Але як саме ми будемо домагатися вирішення цих проблем?

Що нам підказує інтуїція? Перше, що слід відзначити у зв'язку з цим питанням, це надзвичайна важливість нашого безпосереднього досвіду (див. вище розд. 1.В). В кінцевому підсумку вчені, нейрофізіологи та філософи хочуть зрозуміти, що саме відбувається, коли людина каже: «Мені подобається ця книга», або «Я намагаюся зрозуміти цю проблему»; «Я хочу завтра піти до родичів», або «Я вільний у своєму виборі, чи не так?».

Вчений може зробити енцефалограму діяльності мозку людини, або провести ультразвукове дослідження, або вживити в якесь відділення мозку електроди і фіксувати роботу цього відділу, знімаючи відповідні показники приладів. З допомогою цих методів він може виміряти активність відділів людського мозку, які задіяні в момент виміру і які відповідають за розумову діяльність, за відчуття болю, смаку чи задоволення. Але він ніколи не зможе дізнатися, *що* конкретно на даний час людина обдумує, *що* саме відчуває або яке задоволення відчуває, якщо вона не повідомить про це сама.

Узяти хоча б для прикладу досліди з пам'яттю. Нейрохірург, який здійснює операцію на головному мозку, може активізувати візуальну пам'ять пацієнта, завдяки чому той пригадує якийсь епізод зі свого минулого. Нейрохірург у процесі операції розуміє, що візуальна пам'ять хворого була активізована, але просто спостерігаючи за діяльністю його мозку, він не може сказати, що конкретно згадав його пацієнт.

Розглянемо ще одну ситуацію. Вчений може розмістити зображення людини перед очима пацієнта, попередньо оголивши на його черепі ділянку кори головного мозку, яка відповідає за зорові відчуття. Учений при цьому може бачити електрохімічні процеси в цій частині головного мозку. Однак він не може сам побачити мініатюрне зображення обличчя людини, яке проектується на мозок пацієнта, і тому не може точно сказати, *що* побачив пацієнт, доки той не скаже: «Я бачив зображення обличчя людини» або (якщо ця частина головного мозку пошкоджена) «Я бачу щось подібне на мавпу».

Кожен з нас живе у вирі відчуттів, прийняття рішень, роздумів, логічного аналізу проблем, візуальних образів, порівняння різних речей, сприйняття відношень та розпізнавання намірів і мотивів інших людей (не має значення, успішного чи ні). І при цьому кожен з нас усвідомлює, що це саме він переживає цей досвід, гадаючи, формулюючи проблему, приймаючи рішення, розвиваючи абстрактні ідеї, виявляючи свободу у виборі того чи іншого кроку.

Більш того, кожний скаже: «Я усвідомлюю себе». Якщо людина стукає у двері і її запитують: «Хто там?», то вона відповідає: «Це я». Ми сприймаємо своє тіло частиною самих себе (якщо, звичайно, та частина нашого мозку, яка відповідає за усвідомлення тіла, не пошкоджена). Але якщо дитина народжується без ноги, без руки чи без очей, вона все одно себе усвідомлює. І якщо дорослій людині ампутовано ногу, вона каже: «Мені ампутували ногу», а не «Мене ампутували» чи «Мое "я" (self) ампутували».

Отже, стає зрозумілим, що нам слід розпочати з того, аби прийняти наші інтуїтивні уявлення серйоз-

но. Професор Дж. Серль – моніст-матеріаліст. Проте у своїй книзі «Свідомість, мозок та наука» він каже: «Мені здається, що я усвідомлюю себе... Ми можемо відкрити для себе чимало дивовижних речей, які торкаються нас самих і нашої поведінки. Однак ми не можемо виявити, що у нас немає свідомості, що в нашій свідомості немає суб'єктивного, цілеспрямованого психічного стану; ми не можемо виявити навіть того, що ми... не намагаємось здійснити добровільні, вільні вчинки, підпорядковані певній меті»⁴.

Питання про те, чому Дж. Серль та вчені, які дотримуються подібних переконань, залишаються моністами-матеріалістами, навіть висловлюючи такі явно дуалістичні думки, не входить у предмет обговорення авторів даної книги. Але наведене вище висловлювання Серля переконує нас: ми повинні приймати наші інтуїтивні уявлення про самих себе і про ті процеси, що відбуваються в нашій свідомості всерйоз. І це дуже важливо.

Редукціоністи можуть говорити все, що завгодно. Однак людський дух ніколи не погодиться з поясненням редукціоністів щодо особистості, наділеної самосвідомістю. Цікаво, чи вірять у таке пояснення самі редукціоністи? Їхні висловлювання не завжди свідчать про це.

Давид Юм (1711-1776) був одним з перших філософів, який засумнівався в існуванні власного «я». Так, професор Рой К. Уїзерфорд з Університету Південної Флориди говорить, що «самосвідомість метафізичного “я” не ставилася філософами під сумнів доти, доки Юм не сказав того, що спрощено можна висловити у вигляді твердження: “Я його не бачу”, і мав рацію»⁵.

Юм, прихильник крайнього емпіризму у філософії, вважає, що ми не можемо знати нічого, окрім наших чуттєвих вражень та «ідей», виведених з наших відчуттів. А оскільки, як стверджує Юм, ми можемо мати лише уявлення про своє «я», то такої речі, як «я», фактично не існує. У своєму «Трактаті про природу людини» він пише: «Є філософи, які уявляють, нібито ми щохвили безпосередньо усвідомлюємо те, що

називаємо своїм я...». Водночас він вважає, що, «на жаль, усі ці позитивні твердження протилежні тому досвіду, який наводиться як їх докази, і ми не маємо ідеї нашого я, яка б утворювалась вище пояснюваним шляхом. Бо ж від якого враження могла б утворитись ця ідея? Немоżliво відповісти на вказане питання, не вдаючись до явних протиріч та нісенітниць...»⁶.

Однак у тому ж «Трактаті» він ненароком висловлює думку, яка здається прямо протилежною даному міркуванню. В розділі «Про любов до доброї слави» він говорить: «Очевидно, що ідея або, скоріше, враження від нас самих завжди безпосередньо наявна в нас, і наша свідомість дає нам таку живу уяву про нашу особистість, яку ніщо не може перевершити в цьому відношенні»⁷.

Із самої природи нашого “я”, як предмета аналізу і сутності, яку переживаємо, виходить, що неможливо бути послідовним редукціоністом при її розгляді.

Отже, ми достатньо детально зупинилися на тому, що нам підказує інтуїція.

А зараз послухаємо, **що нам говорить наука.**

Як ми вже вище зазначали, своїм підходом до людини вчені поділяються на дві групи. Обсяг книги дає змогу нам лише позначити головні позиції і запропонувати декілька характерних зразків обидвох підходів.

***a* / Зразки моністського пояснення**

Деякі теорії даного типу формулюють виключно прямолінійно. Наведемо для прикладу висловлювання лауреата Нобелівської премії Джеймса Кріка, який відкрив структуру ДНК.

«Ви самі, ваші радості та страждання, ваші спогади та амбіції, ваша самосвідомість як особистості і вільна воля є не більше ніж поведінка великої кількості нервових клітин і пов'язаних з ними молекул»⁸.

Зверніть увагу на вислів «не більше ніж». Це характерна ознака редукціоністського підходу. Візьміть, прикладом, обручку. Якщо йдеться про матеріал, з якого

вона виготовлена, то це шматок золота. Якщо ж продовжити роздуми в такому ключі й далі, то можна сказати, що це не більш як шматок металу. В якомусь значенні це цілком правильне зауваження, однак воно не має жодного відношення до справи, оскільки на цьому рівні оцінки перстень, виготовлений з міді чи із заліза, також може бути означений як «не більше ніж» шматок металу. Але золото не можна характеризувати тими ж словами, що й мідь, і казати, що воно «не більше ніж». Золото має цінність, якої не має мідь: золота обручка коштуватиме нареченому більше, ніж мідна.

Однак цінність і вартість обручки виходять за межі вартості металу, з якого вона виготовлена. Для нареченої обручка має цінність не тільки тому, що вона виготовлена з дорогого металу, а тому, що вона *шлюбна* і є символом присягання в коханні та вірності на все життя. Перстень — матеріальний предмет. Вчені можуть його виміряти і звести до молекул, атомів, ядер та кварок. Однак наука не може виміряти його значення для наречених. І все ж така значимість — найважливіше, що міститься в персні, і якщо з плинном часу чоловік стане зраджувати своїй дружині, то золота обручка втратить для неї свою головну цінність і перетвориться у формальність.

Ніхто не заперечуватиме, що наші радощі і смуток якимось чином відображаються у нашому мозку. Проте згідно з крайньою формою редукціонізму, яку поділяє Крік, не тільки золотий перстень у нашому прикладі виявляється всього лише великою кількістю атомів та молекул. І не лише радість жінки, коли вона вперше одягає перстень на палець, буде просто великою кількістю атомів та молекул і пов'язаних з ними нервових закінчень, але й сама жінка, її особистість постануть у вигляді багатьох нервових клітин і пов'язаних з ними молекул. Інакше кажучи, те, що, на думку нареченого, є людським «я», наділеним самосвідомістю, здатною оцінити значення обручки, згідно з теорією редукціоністів, є не більше ніж згусток нервових клітин.

Звичайно, не всі моністи приймають крайній редукціонізм і було би нечесно приписувати їм це. Проте

деякі моністи все ж залишаються редуccionістами, як ми й переконаємося з наведених нижче прикладів.

Біхевіоризм. Термін «біхевіоризм»⁹ пов'язаний з ідеєю, зміст якої в тому, що для розуміння психічних процесів необхідно вивчати поведінку, за якою спостерігаємо, оскільки ці процеси не є цілком реальними або відмінними від справжньої чи можливої поведінки. До числа біхевіористів належать такі видатні вчені, як І. П. Павлов (1849-1936) і Б.Ф. Скіннер (удостоєний 1972 р. звання гуманіста року). Павлов завідував кафедрою фізіології Військово-медичної академії з 1896 по 1924 рр. У 1904 р. був вшанований Нобелівською премією за відкриття секреторних нервів підшлункової залози.

Думки Скіннера відзначаються категоричністю. Ось що він пише:

«Науковий аналіз перевертає наш уявлення про незалежну людину і про те, що вона впливає на навколишній світ. Віднині індивід... контролюється оточуючим його світом і значною мірою — іншими людьми»¹⁰.

«Гіпотеза про те, що людина не є вільною, надзвичайно важлива для застосування наукового методу в дослідженні поведінки людини»¹¹.

Скіннер вважає, що поведінка людини регулюється фізичними законами і жорстко детермінована:

«Нам слід очікувати відкриття того, що дії людини — це результат умов, що піддаються виявленню, і як тільки ці умови будуть виявлені, ми зможемо передбачати і в певному сенсі впливати на дії людини»¹².

Певна річ, якщо мозок людини — ніщо інше, як матерія, якою управляють жорсткі та незмінні закони, і якщо свідомість та мозок — це лише два терміни, які позначають один і той самий феномен, тоді людина не може бути вільною, її думки детерміновані, а дії передбачливі.

Але якщо усе це правда, то вона означає кінець моралі. Людина в такому разі — всього лише машина. І тому ви не більшою мірою можете звинувачувати когось за вбивство вашої дружини, з метою його покарання, ніж, скажімо, карати автомобіль за те,

що він згорів і ваша дружина при цьому отримала смертельні опіки.

Павлов проводив свої дослідження переважно на тваринах. Він продемонстрував можливість формування того, що він назвав умовним рефлексом: у собак, які діставали їжу в один і той же час під звук певного сигналу, починалося виділення слини, як тільки лунав такий сигнал. Умовні рефлекси, стверджував Павлов, неминуче виникають під дією зовнішнього середовища. Вони, як і безумовні природжені рефлекси, повністю належать сфері фізіології¹³.

На підставі цих висловлювань можна було би припустити, що, принаймні, поведінка тварин, згідно з Павловим, цілковито підлягає поясненню в термінах біхевіоризму. Це, своєю чергою, може наштовхнути на думку, що в своїх поглядах на природу людини Павлов дотримувався того ж жорсткого біхевіоризму, що й Скіннер. Але це не так. Оскільки Павлов також стверджував, що в людини розвинулася здатність до мови як її друга сигнальна система і *«виключно людське, вище мислення*, що створює спочатку загальнолюдський емпіризм, а врешті й науку — знаряддя вищої орієнтації людини в навколишньому середовищі і в собі самій»¹⁴.

Психологи-марксистки вважають, що завдяки мові людина зазнає на собі дію суспільства, з одного боку, і впливає на нього сама, — з іншого. Таким чином, біхевіоризм несумісний зі свободою волі.

Так підважується жорсткий скіннерівський детермінізм. У зв'язку з цим Джозеф Неєм зауважує: «Ничіпним ударом по Скіннеру є той серйозний внесок у психологію, який зробив Павлов своїм аналізом мовлення та мови як другої сигнальної системи»¹⁵.

Проте залишається незрозумілим, як це уявлення про свободу людської свідомості пов'язане з поглядом Леніна на те, що свідомість цілковито залежить від фізичної матерії. Ленін писав: «Дух не існує незалежно від тіла, ... дух — це вторинна функція мозку, відображення зовнішнього світу»¹⁶. Тут В. Ленін погоджується з Ф. Енгельсом, слова котрого й коментує вище: «Наша свідомість та мислення, якими б

вони не видавались надчуттєвими, є продуктами... матеріального, тілесного органу, мозку»¹⁷.

«Матерія первинна. Відчуття, думка, свідомість — це вищий продукт особливим чином організованої матерії. Такими є погляди матеріалізму взагалі і Маркса — Енгельса зокрема»¹⁸.

Яскравим прикладом крайнього біхевіорізму є уявлення відомого філософа, професора Гарвардського університету Уїлларда ван Ормана Куайна (нар. 1908 р.) та ряду інших вчених, котрі вважають, що психічні процеси і процеси роботи свідомості можуть бути еліміновані.

Для ілюстрації радикально-біхевіористського підходу Карл Р. Поппер, відомий спеціаліст у галузі історії та філософії науки, показує, як би трактувалась за даного підходу проста ситуація, яка має місце в житті кожної людини, — зубний біль. Скористаємося його прикладом у дещо розширеній формі.

Отож, уявімо, що у вас сильно болить зуб, тобто відбувається фізико-хімічний процес у світі матерії, який автоматично викликає деякі відчуття у вашому головному мозку, які, в свою чергу, свідчать: із вашим зубом щось не так.

Відчуття болю змушує вас подивитися на хворий зуб; виявляється, що шматочок зуба відколовся, а те, що залишилося, не є в кращому стані. Тепер ви не лише усвідомлюєте, що у вас болить зуб, але й розумієте, чому це відбувається. Таким чином, біль на фізичному рівні спричинив деяку уяву на психічному, когнітивному рівні.

Розуміння на рівні психіки, що зуб ваш не в порядку, змушує вас пригадати, що є така сфера медицини, як стоматологія. А стоматологія — це вже не звичайний прояв фізико-хімічних процесів, таких, як, скажімо, зубний біль. Це явище зовсім іншого порядку: світу людського інтелекту, науки, технічних винаходів, мистецтва, соціальних форм організації діяльності людини тощо.

Психічне уявлення про цей світ наводить вас на думку відвідати зубного лікаря. Зверніть увагу на те, що

відбуватиметься пізніше. Ваше рішення на психічному рівні справляє причинну дію на ваше матеріальне тіло і мозок. Ви встаєте, телефонуєте до реєстратури поліклініки, а тоді ідете до лікаря і позбавляєтеся хворого зуба.

Отже, тут, як вважає Поппер, ви маєте справу з досвідом, який привів до трьох, пов'язаних між собою, але якісно відмінних один від одного, світів. Це, по-перше, світ фізико-хімічних матеріальних речей, ваш хворий зуб, крісло стоматолога, анестезія, стоматологічні інструменти; по-друге, світ, де ви відчуваєте свій біль, світ знання та розуміння причини болю, а також раціонального наміру та рішення, що робити в даному випадку; і, нарешті, світ науки та технічних винаходів, теоретизування, медичних книг, підручників тощо.

Послідовний матеріаліст, стверджує Поппер, зводить як вас, так і ваш досвід в усіх цих трьох якісно різних світах до одного найпростішого рівня: рівня фізичних процесів у зубі, які провадять до фізичних процесів у нервовій системі¹⁹.

Не може не видатися дивним, коли філософи і вчені використовують свій потужний інтелект, аби доводити, що процеси логічного мислення не відрізняються за своєю суттю від тих, які відбуваються у хворому зубі!

Звернімося до наступного напряму аналізу співвідношення між свідомістю та мозком.

Епіфеноменалізм. Відповідно до цієї точки зору, психічне (mental) є побічним продуктом роботи головного мозку і не впливає на дію людини. Епіфеноменолог Томас Хьорлі ясно сформулював суть такого підходу: «Свідомість... пов'язана з механізмами тіла просто як... побічний продукт його роботи і зовсім не здатна впливати на цю роботу, так само, як звук свистка локомотива... не впливає на те, як локомотив працює»²⁰.

К. Поппер, детально проаналізувавши такий підхід, дуже стисло, але виразно зауважує:

«Що ж до доказів та значення її основ, то епіфеноменалістична позиція справді самовбивча. Адже епіфеноменаліст стверджує, що докази та основи, насправді, не мають жодного значення. Вони не мо-

жуть впливати ані на нашу схильність до дій, приміром, на схильність до мовлення та письма, ані на самі дії. Усе це механічні, фізико-хімічні, акустичні, оптичні та електричні ефекти».

«Отже, аргументація епіфеноменаліста веде до визнання нерелевантності самої аргументації. Це не спростовує епіфеноменалізму, а лише означає, що коли епіфеноменалізм правдивий, то ми не можемо всерйоз приймати якесь обґрунтування чи доказ його істинності»²¹.

В одній з останніх книг, присвячених даному питанню, професор Девід Дж. Челмерс²² поставив перед собою завдання пояснити свідомість і спростувати ідею, що свідомість можна вичерпно зрозуміти шляхом віднесення її роботи до дій та ефектів фізичних і електричних механізмів нервової системи. Він доводить, що свідомість, як і масу, імпульс та енергію, слід розглядати в будь-якій істинно-науковій концепції як фундаментальну здатність Всесвіту, яка ні до чого не зводиться і яку не можна пояснити термінами чогось іншого.

Водночас Челмерс сподівається, що наука виявить «психофізичні» закони, які пов'язували б свідомість як фундаментальну властивість світобудови з рештою цієї системи.

Проте в даному пункті свого міркування він відчуває деякі складнощі, бо дотримується позиції, яка припускає віру в абсолютний детермінізм фізичного світу. На його думку, можна вважати науково доведеним, що фізичний світ являє собою замкнуту причинно-наслідкову систему. Така передумова змушує його вважати, що свідомість детермінована фізичним субстратом нашого головного мозку, але при цьому не може каузально подіяти на головний мозок чи поведінку людини.

Це якраз і є епіфеноменалізм, який розходиться з нашим інтуїтивним уявленням про те, що наша свідомість може детермінувати і детермінує наш мозок і поведінку.

Уявімо собі буденну життєву ситуацію. Жінка почувується хворою, але не розуміє причини поганого самопочуття. Жінка звертається до лікаря, який знаходить у неї діабет і каже, що їй слід утримуватися

від солодоців. Жінка усвідомлює, в чому полягає її хвороба і що вживання солодоців може посилити її. Однак вона полюбляє тістечка, шоколад і варення. Жінка має вирішити, як себе поводити: чи продовжувати вживати солодке, чи ж відмовиться від нього. Їй потрібно прийняти свідоме рішення. І вона його приймає. Чи можемо ми вважати, що рішення жінки, яке вона подумки приймає, не може детермінувати фізичний субстрат її мозку та поведінку, тобто те, що її рука ніколи не простягнеться за солодким?

Коли апріорна догма про те, що наука вимагає віри в абсолютну каузальну детермінованість фізичного світу як системи, закритої для будь-якого нематеріального впливу з боку зовнішнього світу, веде до таких суперечливих інтуїції і, вочевидь, неправдивих висновків, то є сенс засумніватися в цій догмі. Пригадаймо у зв'язку з цим наведене вище зауваження Поппера, що, відповідно до епіфеноменалізму, будь-який аргумент чи тезу на його користь не слід приймати серйозно²³.

Теорія тотожності. Професор Дж. Дж. К. Смерт, прихильник теорії тотожності, категорично стверджує: «Я вважаю, що думки та бажання — це фізичний стан мозку»²⁴.

Отже, прихильники теорії тотожності вважають, що кожний намір на психічному рівні тотожний конфігурації (pattern) нейронів в мозку. Це мало б означати, що моє психічне бажання та намір підняти руку тотожне деякій конфігурації нейронів у моєму головному мозку, і саме ця конфігурація викликає рух моєї руки. Це, для цілковитого задоволення прихильників теорії тотожності, дає відповідь на запитання, об яке спіткнулися вчені-матеріалісти, а саме: яким чином нематеріальний намір у моїй свідомості приводить до того, що мій матеріальний мозок піднімає мою руку? Відповідь така: мозок її не піднімає. Бажання на психічному рівні тотожне нервовим конфігураціям у головному мозку. Самосвідомість людини для них — це також просто самоскануючий механізм у центральній нервовій системі. Він не вимагає, щоб нематеріальне “я” було суб'єктом самосвідомості²⁵.

Отож, нам слід себе запитати, як сформулювалася така точка зору, а точніше, як вона могла бути сформульована. Розглянемо далі три її можливих джерела.

1. Чи могла теорія тотожності виникнути на основі інтуїції?

Певно, що ні. Уявімо собі людину, яка розмірковує на абстрактні теми філософії моралі, скажімо, аналізує, чи можна виправдати приховання злочину, якщо це продиктовано вірністю друзів. Малоімовірно, що його інтуїція підказуватиме йому, що поведінка людини — це, насправді, сукупність електрохімічних процесів головного мозку, які обговорювали між собою питання про моральність поведінки.

2. Чи могла теорія тотожності вирости із суворих наукових досліджень?

Але яким чином? Розглянемо деякі питання, котрі ця теорія мала б розв'язати.

а) Якщо, як стверджує Смерт, “думки й бажання — це фізичний стан мозку”, то тоді можна було би встановити, що людина думає на основі дослідження клітин її мозку. Таке завдання може бути непростим. Кожен знає, коли ми думаємо, тоді можна зафіксувати активність певних відділів мозку. Однак досі було неможливо просто шляхом аналізу такої активності виявити, про що саме думає людина. Пов'язати активність головного мозку з ментальним (mental) станом було б можливо, якби людина, чий мозок ми почали вивчати, говорила експериментаторові, *що* вона думає. Для того, щоби на науковій основі встановити, що конкретна конфігурація процесів у головному мозку завжди необхідно супроводжує даний феномен свідомості та еквівалентна йому, потрібно було б обстежити багатьох людей, це надало б матеріал для того, щоб на основі індукції визначити вірогідність певної події. (А ще для цього потрібна була би величезна кількість людей, які при дослідженні конфігурацій головного мозку були би готові чесно сказати, про що вони в даний момент думали).

б) І тоді це вимагало б не лише встановлення кореляції між деякими загальними відчуттями типу «Я почуваю себе прекрасно» та деяким станом головно-

го мозку, але й кореляції між різними станами мозку і дуже детальними картинами стану свідомості.

У зв'язку з цим наведемо фрагмент з книги оксфордського філософа Річарда Суінберна: «Зрозуміло, що існують загальні кореляції між певними конфігураціями (patterns) стану мозку та деякими типами психічної діяльності, приміром, снами. Однак ствердження, що моєму сну, нібито я Наполеон I, і моєму сну, нібито я Наполеон III, можуть відповідати різні прояви головного мозку, видаються мені дещо спекулятивними»²⁶.

в) Отже, теорія тотожності свідомості та мозку повинна буде продемонструвати, що електрохімічні процеси, пов'язані з нейронами, можуть поставляти детальну інформацію про наміри людини. Припустимо, що я сиджу за своїм робочим столом, і раптом мені спадає на думку написати доказ теореми Піфагора. Для цього мені потрібно підняти руку і взяти ручку. Цілком можливо, що мозок визначає фізичні процеси, необхідні для того, щоб я підняв руку. Припустимо, що вчений в якийсь час обстежив відповідну частину мого мозку і виявив характер електрохімічних процесів. З якою вірогідністю, принаймні теоретично, він може передбачити (якщо я сам не повідомлю йому), що я збираюся робити: довести теорему Піфагора, або написати вірша, або зробити ескіз будинку, що стоїть навпроти, а може розгадати кросворд?

Недостатньо сказати: не слід сподіватися, що фізичні процеси у моєму мозку можуть бути джерелом такої детальної інформації, оскільки я міг в розумі перебрати всі наведені вище варіанти, а потім вирішити, який з цих варіантів вибрати. Якщо психічні події тотожні тому, що відбувається на рівні головного мозку, то процеси в головному мозку в якийсь момент являють собою перегляд можливостей, який завершується вибором якогось одного варіанта, а конфігурація подій в головному мозку в цей момент повинна вказувати на те, що я хочу зробити. Якщо зафіксовані процеси, що відбуваються в головному мозку, не можуть служити індикаторами всіх варіантів, а потім основою для передбачення того, що я вибираю, то яким же чином, згідно з

теорією тотожності мозку та свідомості, може діяти моя свідомість, яка формує і передбачає наміри?

Нехай же вчені сподіваються, що колись вони покажуть: детальні передбачення такого роду можна буде робити на підставі даних про електрохімічні процеси, які протікають у головному мозку. Проте вірогідність того, що вони досягнуть успіху, насправді є дуже малою.

г) І, нарешті, як ми вже зазначали, ті, хто дотримується теорії тотожності свідомості та мозку, повинні будуть показати, що фізичні процеси головного мозку мають моральне почуття. Оскільки я сиджу і думаю, чи морально (а не просто бажано з прагматичних міркувань) співпрацювати з армією загарбників, як це, скажімо, робив майор норвезької армії Відкун Квіслінг, то, за теорією тотожності, саме фізична субстанція електрохімічних процесів, що відбуваються в нейронах, зважає аргументи «за» і «проти», розглядаючи це етичне питання. Невже це означає, що фізична субстанція має моральне почуття?

У зв'язку з цим постає ще більш фундаментальне питання. Чи володіють електрохімічні процеси головного мозку справжньою свободою волі, так що можуть приймати дійсно вільні і тому дійсно моральні рішення? На жаль, більшість прихильників теорії тотожності стверджує, що фізичний світ — це абсолютно закрыта причинно-наслідкова система. Інакше кажучи, такої речі, як свобода волі, не існує. А якщо це справді так, то як можуть психічні явища (mind-events), тотожні фізичним процесам головного мозку, справді обговорювати, не кажучи вже про те, щоб приймати моральні чи раціональні рішення? У зв'язку з цим було би простіше погодитися з наведеним раніше (див. вище розд. 8, а також розд. 2.Б) висновком професора Джона Полкінгхорна, що редуccionістська програма підриває саму себе. «Вона знищує раціональність. Мислення замінюється електрохімічними нейронними явищами. Два таких явища виявляються непорівнюваними в рамках однієї раціональної думки. Вони не можуть бути ані правдивими, ані фальшивими. Вони просто мають місце...»²⁷

Отже, вище ми порушили питання, як була сформована теорія тотожності, або як вона в принципі могла бути сформованою. Ми досить швидко дійшли висновку, що вона не ґрунтується на інтуїції. Після цього ми розглянули, які колосальні складнощі довелося б переборювати тим, хто наважився б побудувати її на строгих наукових підвалинах.

Тепер розглянемо, на яких підставах можна було б її прийняти. Чи можна це зробити,

3. Спочатку припустивши, що це щось правдиве, а пізніше переконавши себе в тому, що це факт?

Знайдеться небагато вчених, які так роблять, однак все ж вони є. Такий вчений спочатку припускає, що дарвінізм правдивий, і не визнає альтернативних пояснень походження людської свідомості, а пізніше доводить, що обов'язкові наслідки з теорії Дарвіна необхідно прийняти за факт.

«Чи можна, зібравши разом достатню кількість тупих гомункулусів, створити справді мислячу істоту? Дарвініст говорить, що іншого шляху не існує. Отже, з того факту, що ви походите з роботів, не випливає, що ви самі — робот. Якщо ви ще й прямий нащадок якоїсь риби, ви самі не є рибою, і як прямий нащадок якоїсь бактерії, ви — не бактерія. Але якщо дуалізм і віталізм неправдиві (у разі їх правдивості ви маєте якийсь особливий інгредієнт), то ви виготовлені з роботів, або, інакше кажучи, ви являєте собою зібрання трильйонів макромолекулярних механізмів. А ці останні в кінцевому підсумку походять від первинних макроелементів. Отже, те щось, виготовлене з роботів, може виявляти справжню свідомість, або справжню інтенціональність, тому що його виявляєте ви...»²⁸

Така аргументація, принаймні, зрозуміла, і її можна продемонструвати у вигляді наступних ланок.

1. У роботів немає свідомості або здатності прагнути до мети.

2. Яким чином можна було створити людські істоти з роботів?

3. І все ж людські істоти були створені з роботів:

жодне інше пояснення їхнього походження не є можливим або допустимим.

4. Людські істоти, окрім того, володіють свідомістю і здатністю до цілеспрямованості.

5. Отже, можна створити свідомі людські істоти з позбавлених свідомості роботів.

Таким чином, складається враження, що Деннет допускає істинність того, що він має довести.

Перспективізм, або двосторонній монізм. Згідно з цією точкою зору, свідомість і мозок — це два підходи до одного і того ж явища. Існує погляд із середини: це ситуація в тому вигляді, як вона постає в головному мозку даної людини. Ще існує погляд ззовні: ситуація у тому вигляді, якою вона постає перед вченим, котрий спостерігає мозок ззовні. Ці точки зору дещо відрізняються одна від одної. Прикладом, «я», яке займає першу позицію, вважає, що володіє свободою волі. Натомість, як вчений, який знаходиться ззовні, твердить, що мозок — це закрита причинно-наслідкова система, і тому детермінований, а свобода волі неможлива. І все ж якимось чином обидві позиції виявляються правильними, хоча вельми важко пояснити, яким саме.

Наприклад, хмара зсередини виглядає за своєю сутністю інакше, ніж зовні. Зовні, принаймні літнього дня, купчасті хмари подібні до величних гір, вкритих снігом, тоді як зсередини вони схожі на похмурий сірий туман. І це насправді так. Проте від цієї аналогії немає жодної користі, якщо розглядати стосунки між мозком та свідомістю. Якими б не були хмари — як білосніжні вершини чи як сірий туман — це одна й та ж речовина — крапельки води.

Незалежно від того, як виглядає мозок/свідомість — як білосніжні вершини чи як сірий туман, — згідно з перспективізмом, це та ж сутність. Однак при цьому залишаються нерозв'язаними фундаментальні проблеми, які стоять і перед іншими теоріями, які раніше розглядали: яким чином мозок/свідомість, являючи собою фізичну речовину, володіє справжньою свободою волі і моральним почуттям?

Функціоналізм. Ця теорія досить популярна серед вчених і може бути в певних межах дуже корисною. Однак ми не будемо зупинятися на ній детально, оскільки, за свідченням одного з головних її захисників, вона виявляється неадекватною в питанні про співвідношення між тілом та свідомістю.

Надамо слово для характеристики функціоналізму професорові Джеррі Фодору: «Функціоналізм буде поняття каузальної ролі у такий спосіб, що певний психічний (mental) стан може бути визначений через каузальні відносини з іншими психічними станами. У цьому розумінні функціоналізм цілковито відрізняється від логічного біхевіоризму... функціоналізм не є, за своєю суттю, редукціонізмом. Він не передбачає, навіть у принципі, усунення менталістських понять з пояснювального апарату психологічних теорій»²⁹.

Однак далі Фодор говорить: «Чимало психологів, схильних до прийняття функціоналістської позиції, занепокоєні тим, що функціоналізм не може сказати більше про природу свідомості... проблема змістовної якості виявляється серйозною загрозою твердження, що функціоналізм може забезпечити загальну теорію психічного (mental)»³⁰.

Професор Томас Нагель, автор широко відомої статті «Чи добре бути кажаном?», ось що пише з приводу функціоналізму: «Функціоналізм, хоча він і є в певному сенсі правдивим, він не може вважатися адекватною теорією свідомості... істина значно складніша і важче піддається осягненню... Теорія, якою вдасться пояснити відношення між поведінкою, свідомістю і мозком, кардинально відрізнятиметься від теорій інших феноменів: вона не може бути створена в результаті застосування вже існуючих методів пояснення»³¹.

б / Модифікація монізму

Спільна риса між вченими, філософами та психологами, про яких ми говорили вище, — це заперечення будь-якої форми дуалізму. Професор Джон

Полкінгхорн вбачає підставу цього заперечення в тому, що при дуалізмі «матерія та свідомість не можуть зростися в єдиний світ нашого психосоматичного досвіду». Єдине можливе пояснення людини, з його точки зору, «це взаємодоповнювальний світ свідомості-матерії, в якому ці полярності пов'язуються як протилежні аспекти світу»³².

На підставі цієї фрази «протилежні аспекти світу» можна було би припустити, що Полкінгхорн дотримується певної форми перспективізму. Але, як ми вже переконалися вище, перспективізм врешті-решт виключає можливість свободи волі. Проте в іншій своїй праці Полкінгхорн зауважує, що «відкинення свободи людини не має значення»³³. Він стверджує, що мозок — це складна динамічна система, і, як для багатьох таких систем, для неї неможливо щось остаточно спрогнозувати (як описано в математичній теорії хаосу). Ця непередбаченість, таким чином, залишає мозок відкритим для практикування в молитві та впливу згори.

Імовірно, найкращою назвою даної концепції може бути термін, котрий все більше і більше використовують вчені, а саме, — «нередукціоністський фізікалізм»³⁴.

Спокусливо підвести під цю категорію відомого вченого Ф. Добржанського. Він, зрозуміло, не був дуалістом. Однак він розкуто міркував про самосвідомість свого «я»: «Я не тільки живий, але й усвідомлюю, що я живу. Скажу більше, я знаю, що не житиму вічно, що смерть неминуча. Мені властиві такі риси, як самосвідомість і усвідомлення своєї прийдешньої смерті»³⁵.

Не всі сучасні вчені, філософи та психологи є моністами матеріалістичного напрямку. Щоправда, складається враження, що чимало вчених не приєднуються до дуалістичного напрямку лише тому, що не бажають ставити себе у вразливу позицію відносно тих, хто, подібно до Гілберта Райла, чіпляє на дуалістів принизливий ярлик людей, котрі вірять у «бога з машини»³⁶. Однак сьогодні збільшується число вчених різних напрямів, котрі зовсім не бояться цього ярлика.

У своїй книзі «Міф про матерію» професори Пол Девіс і Джон Гріббін відзначають: «Ми наводимо тут

ці загальноприйняті спекулятивні ідеї для того, щоб проілюструвати глибокі зміни в поглядах на світ, які супроводжували рух до постмеханістичної парадигми. Замість безжиттєвих частинок речовини, які теліпаються в гуркотливому Ньютоновому механізмі, ми маємо складну мережу інформаційного обміну — холістську, індетерміністську і відкритую систему, сповнену можливостей, яка дихає нескінченною різноманітністю... Декарт створив образ людської свідомості, яка подібна до якоїсь незрозумілої інстанції і існує незалежно від тіла. Після тривалого часу, в 1930-ті роки, Гілберт Райл висміяв цей дуалізм, застосувавши до нього промовисту метафору свідомості “бога з машини”. Райл сформулював свої критичні зауваження на адресу дуалістичної концепції в розпалі тріумфу матеріалізму і механіцизму. В ролі “машини” у нього виступає людське тіло і її мозок, а ті, своєю чергою, є частиною великого космічного механізму. Але вже тоді, коли він застосовував свою метафору, розвивались нові напрями у фізиці, що підважували світогляд, який служив основою філософської концепції Райла. Тепер, на межі віків, ми можемо бачити, що Райл мав рацію, коли не приймав ідею “бога (букв. духа) з машини”, однак не тому, що немає Бога, а тому, що немає машини»³⁷.

З цього висловлювання видно, що Девіс і Гриббін належать не до моністів давнішого напрямку, які дотримувалися тези: «людина — це ніщо інше, як матерія», а до моністів нового напрямку, з їхньою тезою: «людина в кінцевому підсумку, — це лише інформація».

Проте є ще й інші вчені і філософи, яких не бентежить дуалізм у традиційному значенні цього слова. Говорячи про Райла та його незгоду з ідеєю «бога з машини», Карл Поппер зауважує: «Він ще хоче відкинути ідею Сократа і Платона про те, що свідомість стосовно тіла подібна до капітана корабля (керманіча), метафору, — яку я вважаю виключно адекватною. Адекватною настільки, що можу сказати: «Я вірю в “бога з машини”»³⁸.

Розглянемо ще один підхід до аналізу відносин між тілом та свідомістю.

Така концепція переважно має назву «картезіанський дуалізм», оскільки саме Декарт розвинув її і чітко окреслив³⁹. Декарт підкреслював, що свідомість — це нематеріальна субстанція, яка впливає на тіло, сприяючи тому, що тіло діє, і, в свою чергу, відчуває дію тіла, сприймаючи певні відчуття. Таку теорію називають концепцією дуалістичної взаємодії (інтеракціонізму)⁴⁰, тому що згідно з іншими теоріями, тіло може діяти на свідомість; тоді як свідомість не може діяти на тіло. Щодо даної концепції свідомість може діяти на тіло, як і навпаки.

Така точка зору, звичайно, виникла задовго до Декарта. Вона має давню історію, як показав у своїй книзі К. Поппер⁴¹. Не всі, хто сьогодні дотримується якоїсь форми дуалістичного інтеракціонізму, погоджуються з тим, як подає його сам Декарт. Не всі одностайні у тому, як називати нематеріальний бік — «самостю» чи «свідомістю», «духом» чи «душею». Прихильники такої позиції не одностайні і в тому, яке походження цієї нематеріальної сторони.

Поппер, еволюціоніст дарвіністського напрямку, вважає, що вона просто «виникла». «Дивлячись з еволюційної точки зору, я вважаю, що самосвідомість — (емерджентний) продукт головного мозку, що несподівано виникає... Підкреслюю: сказати, ніби свідомість — це продукт головного мозку, означає сказати дуже мало. Таке твердження практично не має жодної пояснювальної сили і навряд чи дає щось більше, ніж знак запитання в певному місці еволюції людини. Однак вважаю, що це все, що ми можемо сказати про це з дарвіністського погляду»⁴².

Водночас Поппер говорить: «Таким чином, у зв'язку зі запитанням: “Що таке свідомість, яка має самосвідомість?”, я можу спочатку сказати... “Це щось зовсім відмінне від того, що, за нашими даними, раніше існувало в світі”... У відчуттях задоволення і болю, яких зазнають тварини, ймовірно, мож-

на побачити свого роду попередника свідомості людини. Однак ця свідомість зовсім відрізняється від того, *що* відчувають тварини, бо вона може бути саморефлексивною, тобто людське “я” може усвідомлювати самого себе. Якраз це маємо на увазі під усвідомлюючою себе свідомістю»⁴³.

Автор другої частини книги «”Я” та його мозок», з якої наведене це висловування, — Джон Екклз, лауреат Нобелівської премії в галузі нейрофізіології. Як еволюціоніст теїстичного напрямку, він стверджує: хоча тіло та мозок людини виникли в результаті еволюції, «я» або душа в кожному людському організмі — це особливе Боже творіння, яке Бог вкладає в людський плід після зачаття і перед його народженням. Тому-то він називає одну зі своїх книг, в якій викладає результати досліджень з нейрофізіології мозку (як власні, так і результати своїх колег). «Еволюція мозку. Створення “я”»⁴⁴. Завершуючи свою працю, Екклз так підсумовує наведені висновки: «Оскільки в рамках матеріалістичного підходу⁴⁵ неможливо пояснити унікальність людини, я змушений приписувати унікальність “я” або душі надприродному духовному творінню. Якщо пояснити теологічними термінами, то виходить наступне: кожна Душа — це нове Божественне творіння, вкладене в плід, що розвивається, в якийсь момент між зачаттям та народженням. До висновку про “Божественне творіння” нас підводить очевидність того, що внутрішнє ядро кожної окремої людини унікальне. Я не припускаю інших пояснень. Тут не підходить ні генетична унікальність з її фантастично неможливою лотереєю, ні відмінності в навколишньому середовищі — вони *не детермінують* унікальність кожної людини, а просто видозмінюють її. Цей висновок має колосальне теологічне значення. Він суттєво підтримує нашу віру в душу людини і в чудове походження людини внаслідок Божественного творення. При цьому визнається не лише Трансцендентний Бог, Творець Космосу, Бог, в Якого вірив Ейнштейн, але ще й люблячий Бог, Котрому ми зобов’язані нашим існуванням»⁴⁶.

Інший Нобелівський лауреат у галузі нейрофізіології Чарльз С. Шеррінгтон також дотримувався дуалістичної позиції. Ось що він говорив з цього приводу: «Те, що людська істота може складатися з двох фундаментальних елементів, є, на мою думку, не менш неймовірним, ніж те, що вона складається з чогось єдиного»⁴⁷.

Видатний нейрохірург Уїлдер Пенфілд, який починав як прихильник теорії totoжності, однак після тривалого часу дійшов до теорії дуалізму⁴⁸, стверджує: «...значно легше будувати раціональну концепцію буття людини на основі двох елементів, ніж на основі одного»⁴⁹.

Оксфордський філософ Річард Суїнберн, як ми бачили вище, виступає проти теорії totoжності, але за дуалізм, хоча при цьому додає, що для цілком задовільного пояснення кореляції між процесами, котрі містяться в головному мозку, і психічними процесами слід вийти за межі дуалізму — до Бога⁵⁰.

Проте наша головна мета не в тому, щоб показати, скільки прихильників має концепція дуалістичної взаємодії і скільки у неї ворогів. Наша мета полягає в тому, щоб зрозуміти зміст суперечки між моністами, з одного боку, і дуалістами — з іншого, незалежно від внутрішніх відмінностей між ними.

Зміст суперечки між моністами та дуалістами. Відповідно до дуалістичного інтеракціонізму, як впливає зі самого терміна, то не лише свідомість людини, або «я», перебуває під впливом мозку, але й саме «я» діє на мозок. Наведемо досить категоричне висловлювання з цього приводу Карла Поппера:

«Моє завдання полягає в тому, щоби показати: швидше мозок належить “я”, аніж “я” належить мозкові. “Я” майже завжди виступає в активній позиції. Активність “я”, на мою думку, — єдина справжня активність, яку ми знаємо. Активне психофізіологічне “я” активно програмує мозок (який являє собою комп’ютер). Свідомість, як сказано у Платона, — це керманіч. Вона не є, стверджує Давид Юм та Уїльям Джеймс, “в’язкою чи пучком” різних сприйнять, по-

током досвіду та переживань; іншими словами, вона не є пасивною. Уявлення про пасивність свідомості йде до спроби пасивно спостерігати самого себе замість того, щоб, звертаючись до свого минулого, намагатися оглядати свої дії в минулому.

Як ми вважаємо, ці міркування показують, що “я” — це не “чисте его”... тобто звичайно суб’єкт, а навпаки, — неймовірно складне і багате утворення. Подібно до керманіча, “я” стежить за тим, що відбувається, і одночасно діє. Воно діє, підпадаючи під зовнішній вплив, згадуючи минуле, плануючи та програмуючи майбутнє. У нього є доживання і установки. У свідомості розміщені або в швидкій послідовності, або накладені одне на одне бажання, плани, надії, рішення діяти, а також чітко усвідомлене бажання бути активним “я”, центром дії... І все це чітко взаємодіє з величезною “активністю”, що має місце в головному мозку»⁵¹.

Проте моністи матеріалістичного напрямку вважають, що цю ідею неможливо не лише прийняти, а й навіть зрозуміти. Яким чином нематеріальна сутність, запитують вони, — назвіть її «я», самозвеличенням, свідомістю, душею чи духом, або якимось інакше, — може подіяти або вплинути на матеріальну сутність, якою є головний мозок?

І тут першою проблемою, як вони кажуть, є те, що наука нічого не знає про невидимі, нематеріальні сутності; вона не може їх виміряти, не може здійснювати над ними експерименти. Наука не може допустити їх існування, вони є частиною уяви людей. Це «бог з машини», або ж якийсь інший дух, якого фактично не існує.

У такому міркуванні є деяка непослідовність. Жодний вчений не бачив кварка*. Однак усі вчені вірять у те, що кварки таки існують, оскільки можна вивести існування кварків з їх дії на інші частини і з тих слідів, які вони залишають у пазирковій камері.

---

* Кварки — теоретично припустимі фундаментальні елементарні частинки, з яких, за сучасними уявленнями, побудовано всі відомі й невідомі (але можливі) частинки. Реального існування кварків поки що не зафіксовано (*прим. ред.*).

Більш того, ніхто з учених ніколи не бачив енергії. Насправді, ніхто не може сказати, що таке енергія. Лауреат Нобелівської премії з фізики Річард П.Фейнман в одній зі своїх останніх книг присвятив цілу главу темі збереження енергії⁵². У цій главі йдеться, зокрема, ось про що: «Важливо зрозуміти, що сьогодні фізики не знають, що *таке* енергія. Ми не маємо у наявності картини, де енергія являла собою щось на зразок крапель обумовленого розміру... Проте існують формули для деяких кількісних викладок, і коли ми збираємо їх разом, то... завжди отримуємо одне й те ж число. Це абстрактна сутність, і з неї не можна вивести механізму чи *основи* різних формул»⁵³.

Однак вчені не відмовляються від віри в існування енергії на підставі того, що вони не знають, що це таке. Вони навіть можуть бачити і вимірювати результати дії енергії. Більш того, твердження, що лише подібні одна до одної речі можуть подіяти одна на одну і тому нематеріальна свідомість не може впливати на матеріальний мозок, не підтверджується іншими фактами. На думку Поппера, «ймовірно, найбільш наочний фізичний приклад, який заперечує тезу про те, що лише подібні речі можуть діяти одна на одну, полягає в наступному. В сучасній фізиці дія тіл одне на одне опосередкована полями — гравітаційним та електричним. Таким чином, не подібне діє на подібне, а скоріш, тіла діють на поля, які вони перетворюють, після чого (перетворені) поля діють на інші тіла»⁵⁴.

Суди ж можна віднести наш щоденний досвід: отримання інформації на рівні свідомості, що потім діє на наш мозок, емоції і тіло; при тому, що отримувана інформація є нематеріальною (див. розд. 2. В/2 «Редукціонізм»).

Напевно, тут нам слід зупинитися і подумати, бо ми так звикли до отримання інформації — у листах, газетах, по радіо та телебаченню, по телефону та у безпосередньому спілкуванні тощо, що коли не виявимо належної акуратності в оперуванні поняттями, то можемо легко змішати інформацію з її матеріальним носієм.

Уявіть собі жінку-росіянку, син якої поїхав вчитися за кордон. Якось до неї прийшов лист від одного з його товаришів. На першій сторінці листа йдеться про те, що її син найкраще склав іспит і отримав нагороду університету, а на другій сторінці кореспондент повідомляє, що, повертаючись з процедури нагороди, син тієї жінки потрапив в аварію. Машина, на якій він їхав, урізалась у вантажівку. Водій загинув, а її сина важко травмовано, і він потрапив у лікарню.

Коли свідомість матері сприймає інформацію з першої сторінки листа, це сильно діє на її фізичний стан: вона посміхається, а її серце радісно б'ється. Однак коли її свідомість сприймає інформацію з іншої сторінки, то це також справляє потужну дію на її тіло: вона холодне від жаху і починає ридати.

Вочевидь, отримана інформація вплинула на організм жінки. Але яка інформація потрапила до її свідомості? У свідомість, звичайно ж, потрапив не папір, на якому були написані слова, і не чорнила, з допомогою яких ці слова були нанесені на папір. Чорнила так і залишилися на папері після того, як до жінки дійшла інформація.

Текст листа був написаний російською мовою, і тому вона легко зрозуміла значення слів. Проте слова самі по собі також не були інформацією. Людина, яка не володіє російською мовою, могла подивитися на текст і не отримати з нього жодної інформації, хоча ця інформація могла бути передана іншою мовою.

Звичайно, у процесі читання листа, форми букв і слів, згідно зі законами зору, перетворювались в електричні сигнали, які йшли від зорового нерва до зорового центру в корі головного мозку. Але й ці сигнали не були інформацією, а лише її носіями. Електричні сигнали точно так само передавали би букви і слова до зорового центру кори головного мозку, якби текст був написаний іспанською чи англійською мовами. Однак без знання іспанської чи англійської мови свідомість не може здобути інформацію, яка міститься в такому тексті.

Що ж таке інформація? Інформацією у нашому прикладі не був жодний матеріальний носій. Таким

чином, вона не є формою матерії, тобто вона нематеріальна. Інформація надходить від свідомості людини, яка написала листа. Вона вирішила, що інформація повинна бути донесена до матері студента. У зв'язку з цим перед людиною постало питання, який матеріальний носій обрати для передачі цієї інформації — звукові хвилі, що будуть передані з допомогою телефону, електронну пошту, комп'ютер, чи папір, ручку та чорнила? Було обрано останнє. Матеріальний носій доходить до отримувача листа. Свідомість жінки схоплює нематеріальне значення, і вона вже не потребує його матеріального носія. Але це нематеріальне значення потужно впливає на її мозок і тіло.

Таким чином, нематеріальна сутність або сила можуть подіяти на матеріальну субстанцію. І це відбувається в нашому житті щодня. Прихильники концепції дуалістичної взаємодії мають рацію: нематеріальна свідомість може діяти на матеріальний мозок і тіло.

Отже, аналізуючи порушені в даному розділі питання, ми зверталися до голосу інтуїції, а також до голосів науки та філософії. Завершуючи цю частину нашого аналізу, прислухаємося до голосу того, що чимало людей вважає Божественним одкровенням.

Голос Божественного одкровення. Теїсти не вбачають проблеми в тому, що нематеріальна сутність може впливати на матеріальне тіло. Бог, — сказав Христос, — це Дух (Іван.4:24). Саме за Його Словом була створена матерія, і саме Його Слово стало джерелом інформації, яку ми виявляємо закодованою в матерії (див. розд. 4.7. С. 125 даної книги). Саме Його сила, Його могутнє Слово підтримують Всесвіт, його існування та цілісність (Євр.1:3;11:3; Колос.1:16,17). Саме Його Слово, а не просто другий закон термодинаміки контролює механізми, які врешті-решт приведуть світ до його кінця (2Петр.3:5-7).

Що ж до людини, то Біблія вчить, що вона наділена дуалістичною природою. Людина — це не лише плоть, тобто матерія, а ще й дух. Біблія не зневажає людського тіла, на відміну від деяких релігійних і філософських концепцій. Матерія — це благо, і тіло

людини є складовою і при тому славетною частиною особистості людини. У цьому нас переконає Втілення Божого Сина в людське єство. А тілесне Воскресіння Христа є головним догматом християнської віри.

Однак Біблія вчить нас, що людина — це більше, ніж тіло. Бог, Котрий Сам є Духом, формує дух кожної людини (Зах.12:1). Саме дух, що перебуває в людині, знає і розуміє те, *що* є для неї типово людським (1Кор.2:11). Дух людини не слід розуміти як щось тонке, слабке, і, за своєю суттю, безжиттєве. У Біблії використано кілька понять для характеристики багатства внутрішнього життя людини: дух, душа, серце, розум, сумління. Оскільки люди — це занепаляе плем'я, дух людини помер для Бога, подібно до пошкодженої телефонної лінії, котра не забезпечує зв'язку. Тому дух людини має бути відроджений Божим Духом (Ефес.2:1-10; Іван.3:1-16).

Якщо йдеться про життя, то дух важливіший, ніж плоть (Іван.6:63). Коли дух залишає тіло, воно помирає. Дух людини може існувати незалежно від тіла. Так, Христос, помираючи, віддав Свого Духа в руки Господа (Луки 23:46). [Точнісінько так зробив перший християнський мученик Степан (Дії 7:59)]. Дух фізично померлих праведників спочиває в Бозі (Євр. 12:23). Коли розбійник, якого розіп'яли разом з Христом, покався, Христос запевнив його: «...ти будеш зі Мною в раю!» (Луки 23:43). Мету викуплення людини буде досягнуто тоді, коли відроджений дух людини врешті-решт *зодягнеться* у викупне і прославлене тіло (2Кор.5:1-5; Римл.8:11,18-23).

Вище ми говорили про те, яка то дивовижна істота людина, про її могутню силу над природою. Потім ми розмірковували над тим, *що* таке людина, що вона — не просто речовина, як природа. Людина володіє нематеріальним духом, і вона насправді є ним. Прийшов час детальніше поговорити про владу людини над природою.

Отже, ми рухаємося далі і познайомимося ще з однією стороною сутності людини, цього разу — не такою приємною.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Як можна описати людський зв'язок з природою? Чи є людина: а) просто частиною природи, тому “завоювання природи людиною” буде означати не більше ніж “завоювання природи природою”? Або: б) не просто частиною решти природи, а якоюсь мірою вищою за природу?

2. Коли постає питання, “що таке людина”, то що означають терміни “моніст” і “дуаліст”?

3. Чому для людської свободи та її моральності важливо вирішити, чи є “мозок” і “розум” одним і тим самим; а може, розум відрізняється від мозку, як авіапілот відрізняється від автопілота та усіх інших систем управління літаком, від яких він залежить під час польоту?

4. Поясніть коротко, одним-двома реченнями, значення термінів: редукціонізм, біхевіоризм, епіфеноменалізм, теорія ідентичності, перспективізм, модифікований монізм. Котра з цих теорій, якщо така існує, здається вам найбільш переконливою? Чому?

5. Що сучасна наука говорить про можливість нематеріального розуму впливати на матеріальні мозок та тіло, а також про так званого “бога в машині”?

6. Який біблійний погляд на людину, її склад та зв'язок з природою, Богом та вічністю?

ПРИМІТКИ

¹ Софокл. Антигона // Античная драма. М.: 1970. С.192-193.

² Deus ex machina (лат.) – «бог з машини». Вислів, який застосовують до несподіванок, випадковостей, штучної, неправдоподібної розв'язки.

³ Деякі вчені, відкидаючи дуалістичну позицію, заперечують також і матеріалістичний редукціонізм крайнього монізму. Вони воліють називатися послідовними реалістами.

⁴ Searle J. Minds, Brains and Science. L.; British Broadcasting Corporation, 1984. P. 99.

⁵ Weatherford R.C. Freedom and Determinism // Honderich T. (ed.). The Oxford Companion to Philosophy, Oxford, 1995. P. 293.

⁶ Юм Д. Соч.: В 2 т. М.: Мысль, 1966. Т. 1. С. 365.

⁷ Там само. С.450.

⁸ Crick J. The Astonishing Hypothesis: (The Scientific Search for the Soul). 1994. P.3.

⁹ Від англ. *behaviour* – «поведінка».

¹⁰ Skinner B. F. Beyond Freedom and Dignity. N. Y.: Bantam Books, 1972. P. 96.

¹¹ Skinner B. F. Science and Human Behaviour. N. Y.: Macmillan, 1953. P. 447.

¹² Там само. P. 6.

¹³ Павлов И. П. Условный рефлекс // Мозг и психика. М. – Воронеж, 1996. С. 242.

- ¹⁴ Павлов И. П. Физиология высшей нервной деятельности // Мозг и психика. – С.196.
- ¹⁵ Nahem J. Psychology and Psychiatry Today: A Marxist View. N. Y.: International Publishers, 1981. P. 49.
- ¹⁶ Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм // Полн. собр. соч. Т. 18. С. 88.
- ¹⁷ Там само. С. 85.
- ¹⁸ Там само. С. 50.
- ¹⁹ Popper K. R. and Eccles J. C. The Self and Its Brain: (An Argument for Interactionism). L.: Routledge, 1997 (reprinted in 1998). P. 51-53. З концепцією трьох світів К. Поппера можна познайомитися з книги: Поппер К. Логика и рост научного знания.
- ²⁰ Hurlley Th. Method and Relults: Collected Essays. L.: Macmillan, 1898. V. 1. P. 240.
- ²¹ Popper K. R. Op. cit. P. 74 – 75.
- ²² Chalmers D. J. The Conscious Mind: (In Search of a Fundamental Theory). Oxford University Press, 1996.
- ²³ Детальну і дуже корисну рецензію на книгу Челмерса написав Ерік Ларсон (див.: Origins & Design. 1997. Vol. 17. N 1, Winter).
- ²⁴ Warner R. and Szubka T. (eds.). The Mind-Body Problem. Oxford: Blackwell, 1994. P. 21.
- ²⁵ Слід зазначити, що існують певні складнощі в розумінні того, що саме говорять прихильники теорії тотожності. Див. докладніше Popper K. and Eccles J. The Self and Its Brain... P. 81-93. Поппер говорить: «Я дуже сильно сумніваюся в тому, що формулювання типу “психічні процеси тотожні деяким типам (фізико-хімічних) процесів у мозку” можна зрозуміти буквально, оскільки з часу Лейбніца ми розуміємо, якщо “а тотожне b”, то будь-яка властивість a є властивістю b. Деякі прихильники теорії тотожності, очевидно, стверджують, що тотожність означає саме це. Але мені видається більш ніж сумнівним, що вони насправді мають це на увазі» (розд. 8). Таким чином, певно, їхня тотожність не означає, що, приміром, коли я кажу: «Я уявляю собі чудовий захід», я маю на увазі таке: «Деякі нервові процеси у моєму мозку відбуваються так-то і так», або скажімо: «Якщо ви побачите, як відбуваються нервові процеси у моєму головному мозку, то ви побачите в мініатюрі чудовий захід». Засади теорії тотожності слід розуміти в тому сенсі, що процес будь-якого типу, що відбувається в свідомості, який би характер він не мав, завжди співпадає за часом з процесом, що відбувається в головному мозку. Отже, можна припустити, що процеси у свідомості та в головному мозку – це одні й ті ж процеси.
- ²⁶ Swinburne R. The Existence of God. Oxford: Clarendon Press. Revised editon. 1991. P. 167.
- ²⁷ Polkinghorne J. One World... P. 92-93.
- ²⁸ Dennett D.C. Darwin’s Dangerous Idea... P. 206.
- ²⁹ Warner R., Szubka T. (eds.) The Mind-Boby Problem... P. 31.
- ³⁰ Ibid. P. 37.
- ³¹ Nagel Th. What Is It Like to Be a Bat? // Moral Questions. Cambridge, 1979. Цит. за: Warner R., Szubka T. (eds.) The Mind-Body Problem... P.64-65.

- ³² Polkinghorne J. Science and Creation. L.: SPCK, 1988. P. 71.
- ³³ Polkinghorne J. Science and Providence. L.: SPCK, 1989. P. 10.
- ³⁴ Jeeves M. Brian, Mind and Behaviour // Whatever Happened to the Soul. Scientific and Theological Portraits of Human Nature. Minneapolis: Fortress Press, 1998. P. 73-98.
- ³⁵ Dobzhansky Th. Evolutionary Roots of Family Ethics and Group Ethics // The Centrality of Science and Absolute Values. Proceedings of the Fourth International Conference on the Unity of the Sciences. N. Y., 1975. Vol. 1. P. 411.
- ³⁶ "Людину не слід зводити до рівня механізму шляхом заперечення того, що вона не є богом (букв. духом) в механізмі" (Ryle G. The Concept of Mind. L.: Hutchinson, 1949. P. 328).
- ³⁷ Davies P., Gribbin J. The Matter Myth L.: Viking, 1991. P. 302-303.
- ³⁸ Popper K. R. and Eccles J. C. The Self and Its Brain. An Argument for Interactionism. Routledge, 1998. P. 105.
- ³⁹ Декарт Р. Рассуждение о методе // Декарт Р. Соч.: В 2 Т. М., 1989. Т. 1. Часть четвертая.
- ⁴⁰ Термін "інтеракціонізм" як еквівалент англійського терміна "interactionism" використано тут як допоміжний, оскільки він набув поширення в соціологічній літературі для назви одного з напрямів соціології – так званого символічного інтеракціонізму.
- ⁴¹ Popper K. R., Eccles J. C. The Self and its Brain... P. 148-208.
- ⁴² Ibid. P. 554.
- ⁴³ Ibid. P. 553.
- ⁴⁴ Eccles J. C. Evolution of the Its Brain, Creation of the Self. L.: Routledge, 1996.
- ⁴⁵ Свою думку про те, що матеріалістичне пояснення не адекватне унікальності людини, Екклз пояснює такими спеціально-науковими термінами: «Моє завдання полягає в тому, щоб зосередитися на найбільш незвичайній події у світі нашого досвіду, а саме, на тому, як кожна людина, яка є унікальною істотою, наділеною самосвідомістю, з'являється на світ. Це чудо, яке знаходиться за межами сфери, підвладній науковому поясненню. Безсумнівно, що кожна людська істота визнає свою унікальність, і це визнання, в свою чергу, кладеться в основу соціального життя і закону. Коли ми починаємо аналізувати підстави цього уявлення, то сучасна нейрофізіологія свідчить нам, що його не можна пояснити в термінах організації людського тіла. Залишаються дві інші можливості – мозок і Душа. Матеріалісти повинні виходити з першого, проте... Якщо унікальність людини постає безпосередньо з унікальності мозку, то нам слід було б задуматись над рівнем його унікальності. Це не може бути унікальність усієї нескінченної множини зв'язків 10 000 мільйонів клітин кори головного мозку. Ці зв'язки постійно змінюються, виявляючи гнучкість чи, навпаки, погіршуючись. Зазвичай в рамках матеріалістичного підходу унікальність, з якою ми зустрічаємося, пояснюється генетичною унікальністю. Важливо розуміти, що фундаментальні зв'язки у головному мозку людини існують до її народження і готові до тонких змін у синаптичних зв'язках, які розвиваються протягом життя в процесі навчання... Однак існує і колосальний розрив за рівнем розвитку між генетичними інструкціями,

що забезпечені зиготою та мозком новонародженого. Колись люди зрозуміють, що шум, створюваний розвитком, робить хаотичною і непослідовною будь-яку спробу вивести унікальність людини з її генетичної унікальності. І ми вже бачили, що така спроба наштовхується на нескінченно неймовірну генетичну лотерею, яка керує дійсним існуванням унікального генома людини.

Звичайнісінька і поверхова відповідь на цю загадку – це твердження про те, що детермінованим фактором у даному разі є унікальність досвіду, накопиченого “я” впродовж життя. Дослідники легко погоджуються з тезою про те, що наша поведінка, наша пам’ять і, насправді, увесь зміст нашого внутрішнього свідомого життя залежать від досвіду, накопиченого протягом усього життя. Однак, не зважаючи на те, що в якийсь момент свого життя під впливом критичних обставин людина може суттєво змінитися, вона, як і раніше, залишається сама собою, зберігає своє “я”, здатне відтворити у своїй пам’яті враження першого року життя, або, принаймні, дуже раннього дитинства; іншими словами, вона залишається тим же “я”, та в якісно іншій подобі. “Я” людини не можна усунути чи створити замість нього нове “я”!» (Ibid. P. 236-237).

⁴⁶ Ibid. P. 237.

⁴⁷ Sherrington Ch. S. *The Integrative Action of the Nervous System*. Cambridge University Press, P.1947. XXIV.

⁴⁸ Penfield W. *The Mystery of the Mind*. Princeton: Princeton University Press, 1975. P. 97.

⁴⁹ Ibid P. 113-114.

⁵⁰ Swinburne R. *The Existence of God...* P. 172.

⁵¹ Popper K. R., Eccles J. C. *The Self and Its Brain*. P. 120.

⁵² Feynman R. P. *Six Easy Pieces* L.: Penguin Books, 1995. P. 69 ff.

⁵³ Ibid P. 71-72.

⁵⁴ Ibid. P. 182.

Як людина застосовує свою владу

А.

Захист прав та свобод людини

У попередніх розділах книги ми говорили про високе становище людини як царя землі і про колосальну владу над природою, яку вона досягла за довготривалу історію людського суспільства. Тепер нам треба відповісти на запитання, чи має ця влада характерні особливості і які вони. Чи кориться людина моральним і духовним законам, які стоять над нею і які обмежують не стільки те, що вона *спроможна* зробити, скільки те, що їй *можна* робити? Чи наявність влади дозволяє тим, хто її має, керувати своїми співбратами і природою так, як їм заманеться, не підкоряючись ніякому вищому авторитетові — моральному чи духовному?

Ми повинні розглянути ці питання ще й тому, що могутність людини над природою, з одного боку, принесла незчисленні блага; однак, з іншого боку, призвела до зловживань, які обернулись значними втратами. І тепер, коли людина безпосередньо приступила до розкриття найскладніших загадок життя, потенціал цих благ значно зріс, але й зросла небезпека втрат.

Особливо відчутні ці тенденції протягом останніх сто років. Ніколи в історії людства не було таких вражаючих успіхів у галузі науки і техніки, які принесли стільки благ. Але ніколи раніше діяльність людини не була такою деструктивною.

1. СУМНИЙ УРОК З ІСТОРІЇ

У ХХ ст. було знищено багато мільйонів людей: в часи двох світових і багатьох інших війн, під час яких застосовувалася все потужніша зброя. Людей знищу-

вали диктатори як лівого, так і правого напрямку — Гітлер, Пол Пот, уряд Індонезії та ін. Люди помирили внаслідок переслідувань на релігійному та політичному ґрунті. Їх убивали мафіозі і терористи. Люди загинули внаслідок застосування атомної зброї в Хіросімі та Нагасакі. Смерть поведували страхітливі конфлікти в Руанді та Заїрі. Чимало людей стало жертвами держав, організованих на демократичних принципах, але вони підтримували свою економіку виробництвом зброї та її продажем недемократичним режимам, які не дотримувалися прав людини. Тисячі невинних людей, у тому числі дітей, стали жертвами промисловців, які надбали величезні маєтки на виробництві мін та продажі їх в Афганістан та Анголу.

Багато людей зuboжили в результаті експлуатації країн “третього світу” країнами “першого світу”, а мільйони доларів міжнародної допомоги потрапили до кишень диктаторів, що керували цими країнами і призвели свої народи до бідності та злиднів. Корупція охопила не лише країни “третього світу” — сам президент Європейської комісії та всі її члени змушені були піти у відставку, оскільки були звинувачені в корупції.

Слід також згадати збитки, яких завдали екосистемі Землі нищівною експлуатацією джунглів міжнародні компанії-гіганти, а також забруднення планети та її атмосфери, через що виникли і продовжують збільшуватися діри в озоновому шарі, який захищає Землю від згубного ультрафіолетового випромінювання.

Але задля справедливості та об'єктивності слід вказати не лише на бездушні уряди і комерсантів, але й на самих себе. Врешті-решт, не лише людство, як безособове ціле, несе відповідальність за користування планетою та її ресурсами. Наша особиста діяльність та енергія також є частиною — нехай і малою — ресурсів планети, і кожен з нас несе відповідальність за їх найкраще використання на благо інших людей.

Коли ми виявляємо свій егоїзм у сім'ї і нерозсудливо розтрачуємо зароблені спільною працею гроші, то поведимося не краще за міжнародні компанії, які нещадно використовують природні ресурси у своїх цілях.

Коли ми лінуємося в школі чи на роботі, ми марнуємо свій власний час, енергію та здібності, не кажучи вже про ресурси, які через це витрачає на нас та організація, до якої належимо, — фабрика, банк, школа чи університет.

Надмірне вживання алкоголю є також даремною витратою ресурсів планети; і крім того, воно наносить шкоду душевному і фізичному здоров'ю. Те ж саме можна сказати про наркотики.

Не слід замовчувати і про умисне заперечення традиційної статевої моралі, з чим стикаємося останні тридцять років, і навіть раніше, що призводить до вичерпування медичних ресурсів та послуг у багатьох країнах, які намагаються боротися зі зростаючою епідемією СНІДу.

Отже, неперемога людини над природою і те, як вона скористалася своєю роллю господаря її ресурсів, призвело протягом ХХ ст. до вельми суперечливих наслідків.

2. ЩО НАС ЧЕКАЄ В МАЙБУТНЬОМУ?

Вченим вдалося розшифрувати генетичний код, і в недалекому майбутньому завершиться відтворення загальної картини генома людини. В руках людини, а точніше, в руках окремих людей — фахівців — виявляться безпрецедентні в історії людства сили управління людьми. Постає питання: як ці сили використовуватимуться? Можна бути упевненими в тому, що людство добуде з них масу благ. Однак існують історичні підстави вважати, що вони принесуть не лише блага. Сьогодні, коли генетики займаються розшифруванням частини генома людини і виявляють, які гени і в якому секторі контролюють її органи, то вони отримують право на знання цієї частини генома. Таким чином, якщо людина захворіла і лікування вимагає застосування знань цієї частини генома, то пацієнтові доводиться платити за можливістьвилікування цього фрагмента свого генетичного механізму.

Часопис «Новини науки» повідомляє про цікавий випадок подібного роду. У статті «Продаються сімейні таємниці» розповідається про те, що «в Ісландії планують віддати генетичні історії населення до рук однієї компанії. Цим самим може бути поставлена під загрозу конфіденційність життєво важливої інформації і нанесено серйозної шкоди генетичним дослідженням у цілому». Далі в цій статті наводяться слова Річарда Левонтина, професора зоології та біології Гарвардського університету: «Складається враження, що гени експлуатують у приватних інтересах. Населення Ісландії перетворилося в засіб, використовуваний в інтересах цієї конкретної компанії, що зовсім недопустимо»¹.

Часопис також повідомляє, що чимало ісландців виступили проти такого рішення, а Європейський союз прихильників дотримання конфіденційності інформації розкритикував це рішення за те, що воно не «захищає особистих таємниць, гідність та права людей, повідомлення про яких введені в бази даних для генетичних досліджень». Будемо сподіватися, що з часом ця конкретна проблема отримає вирішення.

Звичайно, було б нерозумно впадати в надмірну тривогу і перешкоджати серйозним генетичним дослідженням, які обіцяють поліпшення якості медичного обслуговування. Але водночас ми повинні прийняти до уваги ще й можливі негативні наслідки даної ситуації у разі відсутності етичного контролю за використанням сил природи. Уявімо собі, що настав день, коли спеціалісти в царині генної інженерії відтворили загальну картину генома людини. Припустимо, що ці вчені-генетики потрапили під контроль тоталітарної держави, яка дозволяє брати шлюб і народжувати дітей лише людям певного типу, а також з допомогою преднатальної діагностики вирішувати у випадку настання вагітності, чи повинна вона розвиватися, чи її слід перервати. Очевидно, в такій ситуації влада Людини над природою означатиме не владу людини взагалі, а владу купки людей над більшістю.

Цікаво щодо цього навести думку К.С. Льюїса: «І справді, якщо якийсь покоління людей колись зможе

— з допомогою еugenіки чи освіти — робити все, що завгодно, то всі нащадки цього покоління стануть заручниками його влади... І якщо... це могутнє покоління виявиться до того ще й позбавленим (моральною) традиції, то воно зменшить владу не лише своїх нащадків, але й предків... Таким чином, складеться ситуація домінування одного покоління, котре зягнє протистоятиме своїм нащадкам і практично абсолютно подавляє своїх нащадків і тому є винятковим володарем над усім людським родом. Але в такому разі серед людей цього домінуючого покоління влада належатиме меншості... Підкорення людиною Природи, якщо мрії декотрих вчених здійсняться, означатиме панування декількох сотень людей над мільярдами. Цього не тільки не може бути, але й не є зростанням влади Людини. Посилення влади людини також означатиме посилення влади над людиною»².

Тому перш ніж цей гіпотетичний сценарій здійсниться, нам необхідно дати чітку відповідь на запитання: яким моральним обмеженням і яким принципам повинна підпорядковуватися влада людини над природою, аби вона була етичною?

Якщо, скажімо, підвладні урядові генетики мають віддати розпорядження, що слід допускати народження лише здорового плоду, то за якими нормами вони визначатимуть якість плоду? Чи дозволять вони в майбутньому народитися Хелен Келлер (котра народилася сліпоглухонімою, однак пододала пов'язані з цим обмеження і стала джерелом натхнення для багатьох людей)? Чимало великих композиторів та художників минулого були відомі як люди із психічними відхиленнями. Якщо майбутні генетики зможуть згідно з генетичним статусом визначати, що дитина в материнському лоні страждає психічними розладами, і наказувати позбавлятися такої дитини шляхом абортів, то чи не «позбавлять» вони тим самим людство від нового блискучого таланту, здатного зробити новий внесок в історію культури?

Подібні міркування допомагають зрозуміти серйозність питання, з якого ми почали даний розділ

книги: яким є характер влади людини? Чи підкоряється вона якимось моральним законам, які стоять над нею і які обмежують не стільки те, що вона здатна зробити, скільки те, що вона може зробити?

3. ПИТАННЯ ЛЮДСЬКОЇ ПІДНОСТІ ТА ПРАВ

Повернемося до прав людини, але не до прав людства чи націй *в цілому*, а до прав *окремої* людини. Ми постійно повинні мати на увазі, що імперії приходять і відходять, племена та етнічні групи об'єднуються, роз'єднуються, а потім об'єднуються іншим чином; культури переживають періоди розквіту та занепаду. Проте окрема людина була й залишається. Якщо ми беремося визначати цінність людства, то ми повинні почати зі з'ясування цінності кожного індивідуума, який є складовою частиною людства. Держави й народи в певному сенсі є особистісними утвореннями. А історія дає нам надто багато прикладів того, як люди стають одержимими владою, і при цьому їх може зовсім не хвилювати бідність та спустошення, які жаждоба влади може принести сотням тисяч окремих людських істот.

На чому ж у такому разі ґрунтуються права кожної особистості? Згідно з теїзмом, вони ґрунтовані на Богові і на Його характері. Кожна людина створена за образом і подобою Божою і звідси впливають органічні і невідчужувані від людини достоїнство і права. Погано поводитися з людиною — означає погано ставитися до її Творця: «Хто проливає кров людини, того кров буде пролита людиною; бо на подобу Божу створено людиною» (Бут.9:6); «Хто пригнічує убогого, той його Творця зневажає...» (Прип.14:31).

Однак атеїсти повинні відкинути таке обґрунтування прав людини і шукати їх основу у чомусь іншому. Хто ж, за атеїстичним підходом, дає людині її права? Гуманіст Сідні Кук каже: «Людині дає права не Бог, а суспільство»³.

Ця теорія виявляється адекватною тоді, коли держави та їх уряди діють мудро. Однак історія свідчить про те, що вони дуже часто діють нерозумно. І в

такі часи постає питання: чи є держави та уряди вищим і абсолютним авторитетом? Чи можуть вони вирішувати, яка людина чи яка етнічна група має право на життя, а якої групи чи людини слід позбутися? Чи є держава вищим джерелом закону в цілому, чи існують Закони, які стоять над державою і встановлюють характер реалізації державою своєї влади?

Софокл у своїй п'єсі «Антигона», з якої ми вже наводили відомий фрагмент про завоювання людиною природи, робить це питання головним. Чи є закони держави вищими законами, чи існують якісь інші норми, що стоять над державою? Антигона говорить про це так:

«Не знала я, що твій наказ всесильний
І що людина сміє поламати
Закон богів, не писаний та міцний.
Бо ж не учора створений закон —
Коли з'явився він, ніхто не знає.
Я налякалась людського гніву,
Тому й відповідати перед богами
Я не хотіла»⁴.

У зв'язку з цим доцільно пригадати відомий сюжет з давньоєврейської історії (Даніїла 3 розд.), пов'язаний з царюванням Навуходоносора, вавилонського царя (605-562 рр. до н.е.). Занепокоєний міцністю своєї імперії, Навуходоносор закликав до Вавилону всіх головних державних чиновників і управителів. Потім він наказав вилити із золота статую свого бога і звелів усім службовцям публічно йому поклонитися. Передбачалося: як тільки музиканти зіграють перший акорд відповідної моменту патріотичної музики, всі державні чиновники впадуть ниць перед золотим зображенням бога. Це зображення було символом обожнювання держави та її глави Навуходоносора; чиновники та урядовці повинні були своєю дією виявити визнання абсолютної влади держави.

У ті часи у Вавилоні жили тисячі євреїв, які опинились там не за своєю волею. Троє молодих євреїв

потрапили на державну службу і разом з іншими службовцями мали вклонитися цьому символів Держави. Хоча вони й були відданими службовцями царя, проте виявились не готовими обожнювати державу і ставитися до неї з тією шанобливістю, якої, на їхню думку, заслуговував лише Бог. Вони відмовилися впасти навколішки перед золотим бовваном, і тим самим не тільки виявили належне ставлення до Бога, але й відстояли гідність і свободу совісті кожної людської істоти. За це їх було вкинуто у вогонь. Що трапилося пізніше, ви можете дізнатися самі, прочитавши відповідні уривки з Біблії.

Християни I та II століть н.е. також зіштовхувалися з подібними проблемами. Христос був несправедливо розіп'ятий римським управителем Пілатом у часи правління імператора Тіверія. І все ж християнські апостоли навчали християн поважати державних управителів і коритися їм: «Кожна людина нехай кориться вищій владі, бо нема влади, яка не була б від Бога, а чинні (влади) встановлені Богом. Хто противиться владі, противиться Божій постанові; хто противиться, накликає на себе осуд. Правителі страшні не для добрих діл, а для злих. Хочеш не боятися влади? Роби добро — і матимеш від неї похвалу. *Правитель* — Божий слуга, він тобі на добро. А якщо зло робиш, бійся, бо не даремно він носить меч. Він є Божим слугою, що відплачує покаранням тому, хто чинить зло. Йому треба коритися не тільки з огляду на його гнів, а й заради власної совісті. Тому ви й податки платите, — бо вони слуги Божі, що саме за цим і стежать. Віддавайте всім належне: кому податок — податок, кому мито — мито, кому страх — страх, кому пошану — пошану» (Римл.13:1-7).

Апостоли не закликали християн ставати анархістами чи революціонерами. Однак деякі римські імператори для об'єднання численних держав, релігій та культур, які входили до складу великої імперії, вирішили вимагати, аби ті виявляли до їхнього імператора пошану як до богів. Це знову ж таки означало абсолютизацію держави і обожнення людини.

Християни відмовилися підкорятися цій вимозі, і чимало їх було страчено. (Див. про це в листі Плінія, римського управителя Витинії (111-113 рр. н. е.), посланому римському імператорові Траянові, в якому той запитує, що робити з християнами, котрі відмовилися приносити жертву на честь імператора, і відповідь імператора на цей лист)⁵. Християни вірили: хоча правителі і дані Богом, проте абсолютизувати владу держави неправильно і небезпечно. Лише Бог є Абсолютною Владою, і гідність кожної людини випливає від Бога, а не від суспільства або держави.

4. ЧИ МОЖЕ ЛЮДИНА СТАТИ БОГОМ?

Як ми вже говорили вище, гуманісти відкидають Бога. Однак гідність людини, її права та свобода виявляються для них надзвичайно важливими. Гуманісти просто не визнають, що ці фундаментальні цінності походять від Бога. Замість цього вони (чи деякі з них) висувають приголомшливу альтернативу: людина сама є богом, або, принаймні, перебуває в процесі перетворення в бога.

Відомий гуманіст, професор Пол Курц пише: «Сам Бог — це обожнена людина»⁶.

Професор Еріх Фромм (1900-1980), якого при житті вважали провідним психологом гуманістичного напрямку, назвав одну зі своїх книг «Ви будете, як боги»⁷. Така назва вельми цікава, оскільки це рядок з біблійної розповіді про спокушення людини в Едемському саду. (Фромм був євреєм і нащадком декількох поколінь рабинів, але у віці двадцяти шести років залишив іудаїзм, став переконаним гуманістом-атеїстом, який не бачив великих відмінностей між світоглядними настановами гуманізму та атеїзму). Обіцяючи «Ви станете, як Бог», змії насправді спокушував Адама та Єву не коритися Богові і стати незалежними від Нього (Бут. 3:5). (Рекомендуємо читачеві ще раз звернутися до цієї біблійної оповіді).

Християнське розуміння цієї події полягає в тому, що ця спокуса стала основою падіння люди-

ни, яка пізніше призвела до відчуження, болі, гриха та смерті (Римл.5:12-21; 2Кор.11:1-3; пор. також 1Кор.15:42-49).

Фромм трактує цю подію зовсім інакше: «Християнська інтерпретація історії акту непокори людини як “падіння” затемнює її ясний зміст. У біблійному тексті навіть не згадується слово “гріх”; людина кидає виклик верховній владі Бога, і вона може кинути такий виклик, оскільки вона є потенційним Богом»⁸.

Для християнина така інтерпретація цього сюжету абсолютно несподівана. Її, звичайно ж, можна віднести до того, що ідея «ви будете, як боги» не менше хвилює розуми наших сучасників, аніж вона хвилювала протягом багатьох століть розуми наших предків, час від часу проявляючись у спокусі самообожнення в деяких претендентів на світове панування, на зразок єгипетських фараонів, вавилонського царя Навуходоносора, персидського царя Дарія (Даниїла 6 розд.), Александра Великого, ряду римських імператорів і тоталітарних диктаторів. Згідно з Біблією, вона виявиться у повну силу тоді, коли врешті-решт якийсь політик, «який противиться і підноситься понад усім тим, що зветься Богом чи святинею», зможе захопити владу над світом і «у Божому храмі сяде (як Бог) і видаватиме себе за Бога» (2Сол.2:4).

Однак інтерпретація Фромма має ще один цікавий аспект. Згідно зі словами Христа, мета викуплення — це союз викуплених з Богом через Його Сина Ісуса Христа. Христос у молитві, зверненій до свого Отця, з цього приводу говорить: «Та благаю не лише за них [тобто апостолів], а й за тих, що повірять у Мене через їхнє слово, щоб усі були одне, — так, як Ти, Отче, в Мені, а Я в Тобі, — щоб і вони в Нас були; щоб світ повірив, що Ти Мене послав. І Я передав їм славу, яку Ти Мені дав, — щоб були одне, як і Ми одне. Я в них, а Ти — в Мені, хай будуть досконалі в єдності, аби світ пізнав, що Ти Мене послав і полюбив їх, так як і Мене полюбив» (Іван.17:20-23).

В інших місцях Нового Завіту сказано про ту ж мету так: «Бо яких Він наперед пізнав, тих і визна-

чив наперед, щоб були вони подібні до образу Його Сина, аби бути Йому первістком серед багатьох братів...» (Римл.8:29).

Таким чином, сформульоване Фроммом атеїстичне уявлення про можливість досягнення людиною божественності, зовні дуже нагадує біблійне подання про задуми Бога щодо викупленого людства. Насправді ж, ці два уявлення відмінні одне від одного, як небо і земля. Атеїстична концепція Фромма полягає в тому, що людина, яка відкинула існування Бога, набуває можливості стати самій богом, замість Бога, або, якщо Бог усе ж таки існує, протиставити себе Богові і зробити це, повністю розвинувши потенціал своїх власних незалежних людських можливостей.

Славне становище Божих синів в єдності з Христом і Богом дається за Словом Божим (а не за обіцянкою змія). Воно забезпечується їм не їхніми власними зусиллями, а як дар Божої милості і влади через покаяння, віру, освячення, союз з Христом та остаточне прославлення.

Очевидно, що Слово Боже і обіцянка змія ззовні також подібні одне на одну і водночас настільки різні, що важко втриматися від підозри, що друге явно є підробкою першого. Перша і найголовніша відмінність між ними полягає в тому, що одне заперечує падіння людини, а інше передбачає це.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. За останні 150 років надзвичайний прогрес науки та техніки подарував людству незлічимі переваги. У той же самий час він зробив можливим убивство людських істот у небувалих в історії масштабах. Чи ви покладете вину за це на:

- а) науку та техніку;*
- б) науковців та технологів;*
- в) політиків та урядовців;*
- г) на той факт, що усі людські істоти є грішними?*

2. Чи є людина підпорядкованою якимось моральним чи духовним законам, що стоять над нею і накладають обмеження, не стільки на те, що вона може зробити, але що повинна зробити? Чи саме здобуття влади завдяки науці, політиці чи

комерції дає тим, хто нею володіє, право на свій розсуд застосувати цю владу над природою чи своїми співбратами, без жодного вищого авторитета, морального чи духовного, який би ставив обмежуючі параметри на застосування ними влади?

3. У наш час людські ембріони можуть бути штучно створені в пробірці. Експерти потім можуть перевірити у них наявність будь-яких генетичних дефектів. Лише ті ембріони, які вважаються нормальними, пізніше імплантують у матку і дозволяють народжувати. Іншими словами, тепер людина може вирішувати, який тип людських істот народжувати, а який – ні. У такому разі:

а) за якими стандартами слід оцінювати „нормальність”?

б) хто мав би вирішувати це: науковці? уряд? ініціативні батьки?

4. Чи може бути дозволено в такому разі народитися людям, схожим на Хелен Келлер, та іншим, згаданим вище?

5. Що мав на увазі Софокл під “незмінними законами небес”?

6. Які питання породжує історія про Навуходоносора (Даніїла 3)?

7. На чому заснована недоторканність індивідуального достоїнства людської істоти? Назвіть погляди як атеїстів, так і теїстів, та аргументуйте власну точку зору.

8. Що ви думаєте відносно погляду Еріха Фромма про те, що людина сама є Богом і повинна поводитися так, як Бог?

9. Що маєє на увазі в Новому Завіті, де йдеться про можливість людським істотам стати синами Божими?

Б.

Питання неминучої порочності людини та її подолання

Немає жодних сумнівів, що в людині є щось порочне. Достатньо лише короткого екскурсу до тривалої історії людського суспільства, аби переконатися, що його природа і поведінка обтяжені серйозними дефектами. Навіть досягнення науково-технічного прогресу не дають підстави вважати, що людина змогла приборкати свої глибокі пороки або хоча б перебуває в

процесі їх викорінення: останнє століття історії людського суспільства дало більше свідчень його порочної природи, ніж будь-яке інше.

І річ не тільки і не стільки в нищівних вибухах дикунства, масових убивствах, геноциді, етнічних чистках та інших злочинах, в яких виявляється розбещеність людської природи, а скоріше — у нерозумній поведінці кожного з нас, що завдає шкоди тим, кого ми любимо більше від інших. Це підриває почуття захищеності в дітей, руйнує сімейне життя і веде до соціального напруження, а також до корупції, яка заразила бізнес і державні інститути.

«Яким же чудом є людина», — мовиться в оді Софокла. Людина і справді — чудо. Та водночас вона обтяжена серйозним пороком.

Немає жодного сенсу детально зупинитися на тому злі, яке спричинила людина внаслідок своєї природи. Наше головне завдання полягає в тому, щоби, дивлячись у майбутнє, зрозуміти, чи є в нас надія на те, що порочна природа людини буде подолана. Або ж людство приречене і далі йти тією ж страшною дорогою, якою воно йшло протягом усієї своєї історії, включаючи історію ХХ ст.?

Однак, перш ніж шукати способу подолання порочної природи людини, нам слід спочатку правильно діагностувати *причину* хвороби людського суспільства, а не задовольнятися боротьбою з її *симптомами*. Інакше кажучи, ми повинні запитати себе, чи неправильна поведінка людини є просто поверховими порушеннями в цілому здорової моральної натури, як, приміром, випадкового головного болю. Чи це тимчасова реакція на якусь моральну інфекцію чи отруту, що потрапила в духовний організм здорової людини і викликала реакцію на зразок грипу чи малярії; а може це симптом певного фундаментального дефекту в моральній організації людини.

Атеїсти дадуть відповідь на ці запитання, звичайно ж, зовсім інакше, ніж теїсти, зокрема, християни. Наше завдання полягає в тому, щоб зрозуміти обидва типи відповідей. Тому почнемо з атеїстичної точки зору.

1. Людина, як і природа взагалі – це замкнута система причинно-наслідкових зв'язків. Її поведінка жорстко детермінована.

Така позиція біхевіористів типу Б. Ф. Скіннера, про якого йшлося вище в розділі 12.Б. С.345: «Гіпотеза про те, що людина не є вільною, покладена в основу наукового методу дослідження людської поведінки». І ще один вислів: «Ми повинні чекати відкриття того, що вчинки людини – це результат умов, що піддаються визначенню, і тільки-но ці умови будуть визначені, ми зможемо передбачити її вчинки і певною мірою впливати на них»⁹.

І справді, під впливом тих чи інших факторів виникають погані чи добрі звички, а шкідливих звичок дуже важко позбутися. У деяких людей розвиваються психічні стани, коли вони відчують нездоланне бажання, котре призводить до того, що вони, приміром, починають мити руки незліченну кількість разів на день. Однак, звернувшись за допомогою до певних фахівців, можна все ж таки позбутися поганих звичок і нав'язливих бажань.

Проте Скіннер говорить не про це. Він каже, що люди несуттєво відрізняються від біологічних механізмів, які можуть функціонувати тільки згідно з фіксованими причинно-наслідковими законами фізики та біохімії.

Якщо б це було правильно, то становище людини було б справді дуже серйозним. Не маючи свободи волі, вона стала б не кращою за тварину. Людина не вважалася б ні в чому винуватою. Вона не могла би нести жодної моральної відповідальності.

І виправити таку неприпустиму поведінку можна було б хіба-що за умови поводження з нею не як з людською істотою, а як з погано налагодженим механізмом. І навіть якби таку поведінку можна було виправити, становище людини все одно залишалася б жалюгідним. Оскільки навіть “погано функціонуюча” людська істота має більшу цінність і достоїнство, ніж робот, чи добре навчений пес, або нечутно бігаюча кішка.

Однак біхевіоризм можна всерйоз не приймати, оскільки сьогодні його дотримується порівняно не-

значна кількість атеїстів. І дуже небагато біхевіористів самі вірять у своє вчення. Якщо вони стають жертвою обману, то закликають обманщика до відповіді і, якщо це необхідно, вимагають судового розгляду.

2. Насправді ж, людина не страждає жодними моральними дефектами.

Психолог-гуманіст, професор Карл Роджерс¹⁰ говорить:

«Як на мене, то хоча я дуже добре уявляю собі деструктивність та жорстокість поведінки людини в сьогоdnішньому світі, починаючи із загрози війни і завершуючи жорстоким насильством на вулиці, я не вважаю, що таке зло властиве людині як такій»¹¹.

«Вважаю, що представники людини як виду і представники інших видів, є за своєю природою творцями, однак вони підпадають під поганий вплив з боку оточення»¹².

Отже, якщо люди за своєю суттю є добрими, то в чому ж, згідно з даною теорією, полягає причина їх зіснуття? Відповідь однозначна: в суспільстві.

Щодо гуманіста-психолога Абрахама Маслоу, то «хворих людей породжує хвора культура; здорових людей може породжувати здорова культура»¹³.

А говорячи про благородні спонукання та інстинкти, закладені в людях, Маслоу стверджує, що «вони легко зодягаються у форми існуючої культури — ви ніколи не знайдете їх у чистому вигляді. Люди в рамках повної культури можуть глибоко в собі нести універсальну константу справедливості. У рамках поганої культури вона легко може бути перетворена в інструмент зла»¹⁴.

Звичайно ж, у цьому є частка істини. Коли недобросовісні демагоги підігрівають націоналістичні почуття, звичайні люди, котрі за інших обставин виявляють доброту, можуть під тиском громадської думки потурати жахливим злочинам на націоналістичному ґрунті чи навіть самі брати в них участь.

Роджерс додає: «Досвід переконує мене в тому, що саме культурні впливи є головним фактором наших зlodіян»¹⁵.

Як приклади подібної поведінки, спровокованої обставинами, можна навести такі ситуації:

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ПРОЛЕТАРІАТУ БУРЖУАЗІЄЮ

За марксизмом відчуження людини від засобів виробництва і плодів своєї праці є причиною її відчуження від самої себе. Подолання цього спотворення людської природи – на шляху знищення капіталізму та його заміни на краще суспільство, яке допоможе сформувати гідну людину.

ПСИХІЧНА ШКОДА, ЗАВДАНА ДІТЯМ ТА МОЛОДІ

Лоренс К. Франк каже: «Стає все зрозуміліше, що “зло” в людині – це наслідок того, що діти і молодь стикаються із загрозами, приниженнями та відчуженням, намагаються захистити і підтримати себе за допомогою спотворених моделей віри, переживання та дії. Ці спотворення особистості є, подібно до хвороби, зусиллями організму-особистості зберегти себе перед загрозою ворожого навколишнього середовища, зусиллями, які можуть бути саморуйнівними та антисоціальними»¹⁶.

У цих поясненнях причини спотворення особистості людини та її поведінки є велика доля істини. Відповідальність за такі спотворення можна нераз покласти на суспільство, іноді навіть на батьків, рідних братів та сестер, суворих учителів. У такому разі спосіб подолання такої порочної ситуації полягає в зміні суспільства.

Проте хоча в цьому діагнозі велика доля істини і прихильники такого підходу пропонують свої способи зміни ситуації, дуже сумнівно, що як діагноз хвороби, так і спосіб її лікування є цілком адекватними.

Почнемо з наступного: якщо причина поганої поведінки індивіда криється в суспільстві, то ми повинні передусім запитати, як це суспільство стало поганим. Зрозуміло, що натовп у п'ятсот осіб має динаміку поведінки, якою не володіє кожний з тих, хто входить у цей натовп. Та коли б натовп складався виключ-

но з добрих людей, то, ймовірно, його поведінка не підпорядковувалась би негативній динаміці.

Психолог-гуманіст Ролло Мей сам вказує на цю проблему: «...ви вважаєте, що саме культура є найголовнішим фактором вашого порочного життя. Це перетворює культуру на ворога. Але хто ж формує культуру, як не ви і я?»¹⁷.

Марксистський діагноз і запропонований його прибічниками спосіб подолання соціальних хвороб також викликає масу запитань.

Перше питання. Якщо припустити, що пригноблення пролетаріату буржуазією — зло, то як буржуазія стала цим злом колись?

Друге питання. Згідно з передреченням марксистів, коли приватна власність буде скасована, то вже не буде необхідності в заповіді «Не кради», бо всі володітимуть усім і ні в кого не буде спокуси украсти.

Однак, чи можна сказати, що при соціалізмі не було зловживань, пов'язаних з громадською власністю?

Третє питання. Слідом за зростаючим добробутом у минулому пригнобленого пролетаріату в багатьох країнах збільшилися, як це часто буває, ріст аморальності, кількість сімей, що розпалися, неповних сімей та маса інших супровідних соціальних хвороб. Отже, чи доводить досвід, що контроль над засобами виробництва з боку якоїсь соціальної групи обов'язково тягне за собою моральну чистоту?

Зайнявши *еволюційну* позицію, ми також стикаємося з проблемами, особливо, якщо покладемо відповідальність за погану поведінку того чи іншого індивідуума на суспільство. Відповідно до цієї точки зору людина за своїм походженням — ніщо інше, як матерія, позбавлена задуму або мети й спонукувана виключно своїми власними внутрішніми силами, еволюція якої завершилася появою людства. Таке уявлення, як ми казали вище, привело соціобіологів до припущення про те, що етика поведінки людини повинна ґрунтуватися на біохімічних процесах, які відбуваються в її генах. Проте чимало еволюціоністів, як ми вже переконалися, стверджували, що неможливо

бачити основу моральної поведінки людини лише в біологічних системах. Це не тільки неможливо, але в цьому немає жодної необхідності, оскільки в певний момент своєї еволюції в людини з'являється мова, завдяки якій складається світ соціальної взаємодії, а соціальна взаємодія, в свою чергу, породжує, а потім і контролює моральне почуття людини. Психолог-марксист Джозеф Нейем ось що говорить з цього приводу: "Вирішальну роль у формуванні наших думок, почуттів та поведінки відіграють суспільство та суспільні стосунки. Як говорив Маркс, сутність людини — це "сукупність громадських стосунків". Людські істоти відрізняються від тварин характером своєї праці, способами спілкування та об'єднання в соціальні групи, характером засвоєння та використання мови, а також прилученням до ідей, цінностей, моральності та типів поведінки в суспільстві"¹⁸.

Але якщо визнати, що людина сама по собі є доброю, а буржуазне суспільство (за марксизмом) або суспільство як таке (за гуманізмом) розбещує її, спотворюючи благородну її сутність, то тоді еволюційний підхід не має сенсу.

Труднощі визначення правильного діагнозу. На думку психолога-гуманіста Ролло Мея, «ми дуже багато знаємо про хімічні процеси в тілі людини і про те, як запобігти фізичним хворобам; але мало знаємо, чому люди відчувають ненависть, чому вони не можуть любити, чому страждають від почуття тривоги та провини і знищують одне одного. Живучи в зловісній тіні водневої бомби, ми чітко усвідомлюємо, що в суто науковому вивченні природи та людини можуть приховуватися страшні небезпеки»¹⁹.

Про це ж говорить Карл Роджерс: «Шкода, що ми допустили звуження інтересів психологічної науки до спостереження за поведінкою, за звуками, значками, нанесеними на папір і т.п. У своїй спробі наслідувати ідеали науковості психологія йшла шляхом, прокладеним фізикою Ньютона»²⁰.

І це справді так. Вчені, застосовуючи найскладніші прилади та інструменти, можуть виміряти елект-

рохімічну активність головного мозку. Але якщо вірити дуалістам і Біблії, які стверджують, що смисл, моральні принципи та ціннісні переваги належать нематеріальному розумові та духові людини, то чи можуть вчені розраховувати на те, що вони їх виміряють?

Однак твердження про те, що в людині присутнє нематеріальне начало, непокоїть атеїстів, оскільки наводить на думку про Бога та релігію. Це занепокоєння викликано не тим, що атеїсти не бачать свідчень існування Бога, а тим, що для багатьох з них релігія є однією з головних причин руйнування людської особистості.

3. Релігія – фактор руйнування особистості людини.

Уенделл У. Воттерс, свого часу професор психіатрії в клініці при університеті МакМастера, у 1987 р. в часописі «Гуманіст» опублікував статтю під назвою «Християнство і душевне здоров'я»²¹. В ній він пише: «Хочу в якості розваги запропонувати своїм читачам гіпотезу про те, що християнська доктрина – це, головним чином, екзистенціальний заспокійливий засіб, несумісний з принципами душевного здоров'я, яке більшою мірою *сприяє* стражданню людини, ніж його *полегшенню*» (с. 3).

«Як на мене, всі релігії ніщо інше, як антигуманний анахронізм, але тут я говоритиму про християнство, а точніше, про його порочну природу як на особистісному, так і на міжособистісному рівнях» (с. 5).

«Справжній християнин повинен завжди мучитися і терзатися, оскільки він ніколи не може бути впевненим у тому, що Бог простив йому негативні почуття, які глибоко сиділи в ньому, не зважаючи на застосований в католицизмі прийом самообману, відомий як спасіння або народження згори» (с.10).

«Справжній християнин, як несамовитий, протягом усього життя мчить “біжучою доріжкою”, аби звільнитися від того начала своєї людської натури, якого його навчили боятися чи за яке його навчили відчувати провину. Християнинові промили мозок, аби він повірив, що був народжений порочним і має стражда-

ти, як страждав Христос, але водночас він повинен прагнути до недосяжних для людини вершин досконалості» (с.32). Така критика заслуговує на серйозне до себе ставлення.

Перше, що слід сказати у відповідь на неї: в Біблії також говориться про шкоду релігії. Причому, не в одному, а в багатьох місцях. Християнський апостол Павло постійно попереджує своїх читачів про шкоду фальшивих релігійних приписів (див., прим.: 1Тим.1:10;6:3). Серед різних фальшивих приписів він згадує заборону брати шлюб, а також вживати в їжу те, «що Бог створив...» (1Тим.4:3). Він наполягає на тому, що Бог дає «нам усе щедро, для насолоди» (1Тим.6:17). Павло відкрито засуджує фальшивий аскетизм багатьох релігій. Він бачить у псевдоаскетичних приписах головні принципи цього світу: «Навіщо, — запитує він, — ...дотримуєтесь приписів: не бери, не їж, не доторкайся? ...Воно має вигляд мудрості в самовільному служінні, в покорі, в недбанні про тіло, але не має якогось значення, хіба що для тілесного задоволення» (Колос.2:20-23).

Та коли професор Уоттерс говорить: «Справжній християнин повинен завжди мучитися і терзатися, оскільки він ніколи не може бути впевненим у тому, що Бог простив йому негативні почуття, які глибоко сиділи в ньому...», то можна лише припустити, що він отримав таке своє враження про «справжніх християн» із спостережень за хворими, які страждали почуттям уявної провини або мали якийсь душевний чи психічний розлад (оскільки очевидно, що сам він не є християнином і тому не може знати зі свого особистого досвіду, що дійсно відчуває справжній християнин).

Зрозуміло, що християнин, як і будь-яка інша людина, зокрема й атеїст, може відчувати стреси, страждати невротами, фобіями та психічними розладами. Християнин також не завжди здатний відрізнити справжню провину від почуття уявної провини і може подумати, що вчинив гріх, який не може бути прощеним.

Однак відсутність у християнина впевненості в тому, що Бог простив його, навряд чи варто ставити в

провину Біблії. У Біблії в багатьох місцях повідомляється, що справжні християни не лише прощені, але й можуть бути абсолютно впевненими, що прощені раз і назавжди; вони прощені не на основі своїх почуттів, як поганих, так і добрих, а внаслідок Божої любові, ласки і незмінного Слова. Оскільки професор Уоттерс явно спілкувався з людьми, котрі страждали душевними муками зовсім з інших причин, було б корисно навести деякі тексти з Біблії, які говорять самі за себе:

«Пишу вам, дітоньки, бо Його Ім'ям прощено вам гріхи» (1Іван.2:12).

«І більше не згадаю їхніх гріхів та їхнього беззаконня!» (Євр.10:17).

«Отже, виправдавшись вірою, маємо мир з Богом... і хвалимося надією на Божу славу» (Римл.5:1,2).

«Божя любов влилася в наші серця через даного нам Святого Духа. Бо Христос, коли ми ще були безсилі, у відповідний час помер за нечестивих. Навряд чи хто помре за праведника; хіба, може, хтось за добродинця наважиться померти. Але Бог виявляє Свою любов до нас тим, що Христос за нас помер, коли ми були ще грішниками. Тим більше тепер, виправдані Його Кров'ю, ми завдяки Йому спасемося від гніву. Коли, ще будучи ворогами, ми примирилися з Богом смертю Його Сина, тим більше, примирившись, спасемося Його життям» (Римл.5:5-10).

«Знову й знову запевняю вас, що хто слухає Моє слово і вірить у Того, Хто послав Мене, має вічне життя і на суд не приходять, але перейшов він від смерті до життя» (Іван.5:24).

«Мої вівці слухаються Мого голосу, і Я знаю їх, і вони йдуть за Мною, і Я даю їм вічне життя, і вони не загинуть повік, і ніхто не забере їх з Моїх рук» (Іван.10:27,28).

«Ось це я написав вам, (віруючим в Ім'я Божого Сина), щоб ви знали, що віруючи в Ім'я Божого Сина, маєте вічне життя» (1Іван.5:13).

«Він нас спас не з *причини* праведних учинків, які ми вчинили, але зі Своєї Милості...» (Тит.3:5).

Вочевидь, що критичні зауваження професора Уоттерса заслуговують на серйозне до себе ставлення. Але поряд з цим має сенс навести міркування іншого психіатра. Професор Роберт Коулз (Гарвард) стверджує: «В характері людини мені не вдалося відкрити нічого більше, ніж те, про що говорили єврейські пророки, такі як Ісаїя, Ієремія та Амос, а ще Еклезіяст та Ісус Христос, про що свідчило життя тих, з ким Він спілкувався. Усе, що я можу сказати на основі своїх досліджень поведінки людини, є всього лише виноскою до життєнарисів людей, які уміщені на сторінках Старого і Нового Завітів»²².

Такі суттєві відмінності в інтерпретації наукових досліджень у галузі психіатрії свідчать про те, що висновки спеціалістів значною мірою залежать від їх світоглядних установок.

Окрім тих моментів, які обговорювалися вище, професора Уоттерса хвилює те, яку шкоду приносить душевному здоров'ю людей християнське уявлення про первородний гріх. Тому доцільно розглянути справжнє ставлення християнства до первородного гріха, у чому християнство бачить його шкоду і який засіб звільнення від порочності, пов'язаної з гріхом, воно пропонує.

Причини порочності людини і спосіб звільнення від неї з точки зору християнства. Біблія чесно і прямо говорить про природу людини. Вона не звинувачує суспільство за неправильну поведінку людини; Біблія наголошує, що сама людина гріховна. Це не означає, що людина — суто порочна істота, гріховна природа якої виявляється у всіх сферах її життя. В людині збереглося чимало благородних рис характеру, які споконвічно дав їй Бог при Творенні. Це також підкреслено в зауваженні Христа, зверненому до Його сучасників: «...якщо ви, будучи злими, вмієте добрі дари давати вашим дітям, то наскільки більше Небесний Отець дасть Святого Духа тим, які в Нього просять?» (Луки 11:13).

Усі люди — чоловіки і жінки, атеїсти і теїсти, знають, як передати своїм дітям найкраще, що вони мають. При цьому батьківська любов і турбота часто

розповсюджуються не лише на рідних та близьких, але й на тих, з ким люди навіть не перебувають у сімейних стосунках. Біблія цього не відкидає, як не відкидає енергійних спроб учених, медиків, педагогів, економістів, політиків та багатьох інших людей полегшити біль і страждання, на які наражається людина через те, що вона колись втратила гармонійний стан тіла і духа.

Разом з тим Біблія вказує і на джерела порочності людини: її належність до грішного людського роду і свідомі гріховні вчинки кожної людини зокрема.

Первородний смертний гріх, який розбестив людський рід на світанку його історії, полягав не лише в непослузі Творцеві, але й в усвідомленій спробі стати незалежним від Бога: стати Богом, господарем свого власного життя і навчитися розрізняти добро від зла, не керуючись Божою волею, ані Словом (Буття 3-ій розд.). Це був бунт людського духа супроти Бога, що створив цей самий людський дух, бунт, який докорінно змінив ставлення створеної людини до Свого Творця, до інших людей і до всього оточуючого його створеного світу.

Віддалені наслідки бунту все ще видимі в тих, хто не здатний бачити свідчень існування Бога і з цієї причини не вірять в Нього, стаючи в позицію протиставлення Богові.

Це також видно і в людях, які використовують релігію як своєрідну торговицю, під час якої вони розраховують на прийняття Богом в обмін на неухильне дотримання норм та здійснення добрих вчинків, як нібито релігія чи будь-яка інша сфера діяльності створеної Богом істоти, може допомогти заслужити прийняття Творцем. Такі люди не розуміють: усі блага, які ми маємо, насправді, походять від Нього.

Усі ми, без винятку, як члени людського роду, який впав, народжуємося з цим неправильним уявленням, яке й становить ядро нашої особистості, з цим глибоким пороком, з цією гординою, яка не тільки знижує ефект наших благородних справ, але й провокує нас на безліч ганебних учинків.

Однак учення про первородний гріх не означає, що люди, будучи гріховними від народження, повинні *самі* намагатися досягти надлюдського рівня досконалості (порів. наведене вище, протилежне даному, міркування професора Уоттерса). В Біблії міститься здорова оцінка цієї ситуації: «...всі згрішили й позбавлені Божої слави». І тут же відзначено, що всі можуть, якщо захочуть, отримати безвідплатне виправдання своїх гріхів «Його благодаттю, через викуплення, що в Христі Ісусі... Бо вважаємо, що людина виправдовується вірою — незалежно від діл Закону... А тому, хто не робить, але вірить у Того, Хто виправдовує нечестивого, віра його зараховується в праведність» (Римл.3:23, 24,28;4:5)²³. Скажемо більше, для абсолютної ясності в Біблії повідомляється, що оскільки людський рід був зіпсутий і розбещений від самого свого початку в результаті непослуху Богові, то ми, кожен зокрема, можемо бути прощеними, примиреними і прийнятими Богом, але не за нашими стараннями бути слухняними Йому, оскільки наші старання вельми слабкі і недосконалі, а з послуху Іншому, тобто Христові. Біблійне твердження наступне: «Бо як непослухом однієї людини (цебто Адама) багато стали грішними, так і послухом Одного (тобто Христа) багато стануть праведними» (Римл.5:19). Бог приймає людей *не* тому, що вони досягають необхідного рівня досконалості; Божий рівень для людини незбагненно високий. Вони набувають досконалості як дар: «Від Нього ж і ви є в Христі Ісусі, Який став для нас мудрістю від Бога, праведністю, освяченням і викупленням» (1Кор.1:30).

Християнський шлях звільнення від порочності. Тому, хто вперше взявся уважно читати Новий Завіт, може видатися очевидним безглуздом думка про те, що засобом позбавлення від гріховності людини є розповідь про розіп'яту на хресті Людину. Древнім грекам, творцям і знавцям найскладніших філософських систем, це здавалося абсурдним. Таким же абсурдним воно здавалося іудеям, котрі у своїй надії на позбавлення від зла поклалися на національно-політичне звільнення Месією, Який творив чудеса.

Дивовижним у цій заяві є те, що вже перші християнські проповідники розуміли — почутий вперше, запропонований у Новому Завіті засіб звільнення від зла слухачі сприймуть як нерозумний. Проте вони все одно його проповідували, оскільки, за їх поясненням, вони бачили в ньому Божу мудрість (1Кор.1:18-25).

Коли хрест Христа пропонується як ліки від глибокої порочності людини, то хрест, передусім, указує на діагноз головної біди людини. Ця біда полягає не в нестачі інтелекту чи розсудливості, а у фальшивих ідеях, страху та ворожості людського серця стосовно Бога, що впливає зі всього цього.

В одній з біблійних оповідей мова йде про те, як змій звів наклеп на Бога перед людиною, навіваючи їй, що Бог наражає людство на муки, давши Адамові та Єві чудові дерева і надзвичайно смачні плоди, але при цьому заборонив їх споживати. Він вселяв людині думку, що Бог просто не хоче допустити її підвищення, аби вона у жодному разі не стала подібною до Нього (Бут.3:5). Обмова досягла своєї мети. Але щойно людина скуштувала заборонений плід, вона відчула сором та незручність свого занепаłego стану. Адам і Єва зрозуміли, що Бог віднині став їхнім супротивником, а тому й втекли, аби заховатися від Бога (Бут.3:7-10).

З того часу цей наклеп ховається в засідці, а в серцях людей криється підозра, що Бог, якщо Він все ж таки існує, звичайно ж, обов'язково настроєний проти нас. Він забороняє нам природні задоволення, подавляючи нас психологічно і обмежуючи розвиток наших можливостей. Як наслідок людина відчужується від Бога, а то й відкидає все, що хоч якось пов'язане з Богом. Крайня ступінь цього відчуження — заперечення наявності в людини духа і спроба переконати людей у тому, що особистість — ніщо інше, як матерія.

Наклеп змія був і залишається брехнею. Більше того, цей наклеп нерозумний. Хіба ж логічно припускати, що наш Творець — якщо Такий існує — може бути проти нас? І все ж усвідомлення людиною своєї

провини і сорому за особисті гріхи зміцнює почуття – і цього разу справедливо, – що Бог, якщо Він є, повинен бути проти наших гріхів.

Як зруйнувати чари такого наклепу? Як знищити відчуження та ворожість, як досягти примирення? Відповідь, згідно з Новим Завітом, полягає у Втіленні Божого Сина в людину та Його хресній смерті, через яку Бог зміг досягти серця людини і показати їй, Яким Він є насправді. Ось як про це сказано в одному з новозавітних текстів: «Адже Бог у Христі примирив світ із Собою через Христа і дав нам служіння примирення. Отже, ми – послі від імені Христа, і тому наче Сам Бог просить через нас. Від Імені Христа благаємо: примиріться з Богом! Того, Хто не знав гріха, Він зробив за нас гріхом, щоб ми в Ньому стали Божою праведністю» (2Кор.5:19-21).

Такими є, згідно з історичними документами, діагнози гріховності людини і засіб викуплення від неї, що перші християни і запропонували світові.

У цій пропозиції світові міститься і ще багато іншого. Так, Бог не лише ніколи не прагнув до того, щоб загасити можливості людини. Христос скерував Своїх посланців, аби вони запропонували світові піднятися зі звичайного Божого творива і через особисте єднання з Божим Сином піднятися до становища Божих синів, народжених від Бога (Іван.1:12,13).

І ще одне. Давньоєврейська поезія, яку ми згадували вище, прославляла людину як чудо, поставлене Богом над усім Його творінням (див. розд. 12.А даної книги). Однак древній псалмоспівець навряд чи міг уявити собі масштаб, в якому це чудо пізніше повториться. Цитуючи твір древнього автора, Новий Завіт проголошує, що Бог аж ніяк не відмовився від Своїх намірів стосовно людини. Вони ще мають здійснитися в Людині Ісусі, коли Христос та Його прославлені послідовники будуть разом царювати у Всесвіті (Євр.2:5-18; Римл.8:18-30).

Такою є справжня еволюція людини. Однак Біблія називає це не еволюцією людини, а її створенням, падінням, викупленням та остаточним прославленням.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. У цьому розділі ми розглянули різноманітні фактори того, що в загальному є неправильним відносно людських істот, і що може, і повинно бути зроблене, аби виправити це. Перечитайте ці теорії ще раз і визначте власними словами:

- а) що говорить кожна теорія;
- б) які корисні думки вона дає;
- в) який вихід, якщо такий є, вона пропонує;
- г) які невідповідності, якщо такі існують, вона має.

2. Що, на вашу думку, в загальному є не так із людством? Чи є щось не так з вами особисто? Чи, може, проблеми завжди виникають з "іншими"?

3. Релігія часто була причиною і зараз іноді спричинює війни та переслідування. Чи це релігія робить хороших людей поганими? А може, то зло людського серця сприяло розвитку поганої релігії?

4. Дослідіть вердикт щодо християнства професора Уенделла Уоттера:

а) відповідно до вашого досвіду, чи є його опис впливу християнства на людей реалістичним?

б) наскільки його оцінка християнського Євангелія відповідає тому, що в Новому Завіті дійсно мається на увазі відносно цього?

5. Яким є християнський прогноз фатального людського пороку і який вихід з цього?

ПРИМІТКИ

¹ Selling the Family Secrets // New Scientist. 1998. № 2163. December 5. P. 20-21.

² Lewis C. S. The Abolition of Man. Glasgow: Collins, Fount Paperbacks, 1986. P.36.

³ Cook S. Solzhenistyn Secular and Humanism: A Response // The Humanist. 1978, November/December. P.6.

⁴ Софокл. Антигона // Трагедии. М., 1959. С. 163.

⁵ Письма Плиния Младшего. Книги I-X. М.: Наука, 1982. Книга X. Письмо 96 (97). С.205-206.

⁶ Kurtz P. The Fullness of Life. N. Y.: Horizon Press, 1974. P. 19.

⁷ Fromm E. You Shall Be As Gods. N.Y.: Rinehart and Winston, 1966.

⁸ Ibid. P. 23.

Далі у третьому розділі Книги Буття мова йде про наступні події. Адам з Євою спокусилися, не послухавшись Бога. Відразу ж усвідомивши свою наготу та відчуження від Бога, втекли від Нього; за Божим вироком вони були вигнані з Едемського саду. Наскільки інтерпретація цієї розповіді, запропонованої Фроммом, є правдоподібною, нехай вирішує сам читач.

- ⁹ Skinner B. F. Science and Human Behaviour. N. Y.: Macmillan, 1953. P. 6.
- ¹⁰ Він є одним з чотирьох лідерів психологічного напрямку "третя сила" (три інших лідери – Абрахам Маслоу, Ролло Мей та Еріх Фромм).
- ¹¹ Rogers K. Notes on Rollo May // Journal of Humanistic Psychology. 1982, Summer. P.8.
- ¹² Ibid P.8.
- ¹³ Maslow A. Towards a Psychology of Being. N.Y.: Van Nostrand Reinhold, 1968. P.6.
- ¹⁴ Welch I. D. (ed.), Tate G.A. and Richards F. (eds.) Humanist Psychology. Buffalo, 1978. P. 189.
- ¹⁵ Rogers K. Notes on Rollo May... P.8.
- ¹⁶ Frank L. K. Potentialities of Human Nature // The Humanist. 1951, April. P. 65.
- ¹⁷ May R. The Problem of Evil: An Open Letter to Carl Rogers // Journal of Humanistic Psychology. 1982, Summer. P. 12.
- ¹⁸ Nahem J. Psychology and Psychiatry Today: A Marxist View. N. Y.: International Publishers, 1981. P. 13.
- ¹⁹ May R. Psychology and the Human Dilemma. Princeton: D. Van Nostrand Company, 1967. P. 188.
- ²⁰ Welch I. D. (ed.), Tate G.A. and Richards F. (eds.) A Humanist Psychology. (eds.) Humanistic Psychology. P.322.
- ²¹ Watters W. W. Christianity and Mental Health // The Humanist. 1987. Vol. 37. December/November.
- ²² Yancey P. The Crayon Man // Christianity Today. 1987, February 6. P. 20.
- ²³ Про зв'язок спасіння з добрими ділами див.: Розділ 11.6. С.323, під-розділ «Справжня нагорода».

Що чекає людину в майбутньому?

Отже, темою книги, яку ви тримаєте в руках, є пошук людиною свого місця у світі та сенсу свого існування. Ми почали з того, що розглянули місце людини у Всесвіті. Нас цікавило питання: чи чужа людина на планеті Земля, і чи вона призначена бути для людини домом? І ми дійшли висновку, що маємо більше підстав вважати — останнє є правильним.

Після цього ми звернулися до питання про походження та розвиток людини. Ми зрозуміли, наскільки складною і дивовижною є «інформація», що закладена в людському організмі. Ми також переконалися в тому, наскільки важко з наукової точки зору припустити, що така інформація виникла з якогось позбавленого свідомості джерела, і наскільки простіше звести її походження до Розумного Начала.

Далі ми проаналізували вроджену мовну властивість людини, яка відрізняє її навіть від вищих тварин. Така здатність покладена в основу мислення, в науку та філософію і забезпечує можливість відносин з іншими людьми та спілкування між людиною та її Творцем. Ми довели, що не існує даних, які б свідчили, що ця логічна здатність могла виникнути в результаті еволюції.

Після цього ми піддали аналізу властиве людині почуття власної гідності і цінність людини як такої, а також здатність людської свідомості виходити за свої власні межі і за межі матеріального світу шляхом абстрактного мислення, перетинати межі Всесвіту і осягати початок часу і кінець світу. І ми дійшли висновку, що важко пояснити ці можливості свідомості, вважаючи людину нічим іншим, як розвинутою формою матерії.

Ми також розглянули властиве людині від народження почуття свободи та усвідомлення нею своєї переваги над силами природи, які не мають свідомості, якими б могутніми вони не були. Ми проаналізували, які переконання та вірування необхідні людині, аби

вона почувалася вільною і не вважала себе полоненою матеріальним Всесвітом.

Після цього ми замислилися над природою власного людині від народження почуття справедливості, добра і зла, про джерело цього почуття, а також про те, звідкіля виникла в людини ідея, що наш світ має бути справедливим, хоча здебільшого він таким не є. Пізніше ми відзначили, що система моральності виявляється спотвореною і неефективною, якщо вона не ґрунтується на об'єктивних нормах та критеріях, і людині доводиться бути самій собі божеством.

Пізніше ми розмірковували про роль людини стосовно навколишнього світу, про її захоплюючу і постійно зростаючу владу над природою. Але водночас говорили про зловживання людиною своєї влади над природою та над своїми співбратами, а також про небезпеку такого зловживання, пов'язану з тим, що можливості людини використовувати природу у своїх цілях щодня збільшуються. Ми дійшли висновку, що в людині присутня якась порочність, і з'ясували, в чому її причина. Разом з тим ми переконалися, що ця порочність може бути подоланою і людина здатна виконати призначення, в ім'я якого була створена.

У цьому останньому розділі розглянемо, *що* чекає людину в майбутньому, і задамося питанням, які надії людини на майбутнє.

За такої постановки питання важливо не піддатися спокусі і не обмежитися розгляданням економічних і політичних питань майбутнього та сучасності. Ми, звичайно ж, можемо розмірковувати над тим, як різні держави збираються вирішувати проблеми, які завжди мучили і продовжують нині роздирати людське суспільство. Ми ще можемо роздумувати над тим, яку форму прийме тенденція до глобалізації: чи буде вона зведена до економічної глобалізації, якої прагнуть великі міжнародні компанії, чи ця глобалізація на комерційній основі приведе до формування монетарного контролю на світовому рівні і далі — до формування світового уряду, ідею якого здавна вітають гуманісти, а зовсім недавно почали підтримувати фі-

лософи Нової Епохи (New Age). Врешті-решт, ми могли б задатися питанням: якщо подібна антропоцентрична та фінансово-економічна система, що побудована на принципах гуманізму та атеїзму, насправді колись сформується, то чи сприятиме вона встановленню миру і свободи чи стане нав'язувати мирне співіснування шляхом жорсткого тоталітарного контролю на глобальному рівні?

Попри те, що легко піддатися спокусам і вдатися до міркувань над подібними надзвичайно цікавими темами, є сенс зосередитися на значно важливішому питанні: які надії на майбутнє кожної людини?

На що може сподіватися людина. Усі ми прагнемо працювати в ім'я поліпшення людського роду і тому будемо плани і мріємо про майбутнє. Однак при цьому існує велика спокуса захопитися ідеологічними схемами віддаленого утопічного майбутнього всього людства в цілому і забути про важливість прийдешнього наших сучасників, — людей, котрі живуть тут і сьогодні, котрі явно не доживуть до ідеального майбутнього, якщо воно й, можливо, колись настане.

Коли ми говоримо про майбутнє людства, то є сенс зупинитися і подумати, *що* мається на увазі під словом “людство” в цьому контексті. Мова не йде про всі покоління людських істот, які коли-небудь жили чи житимуть. Йдеться лише про ті покоління людських істот, які житимуть у недалекому майбутньому.

Усі сподіваються, що прийдуть часи, коли нарешті стане реальністю гасло Організації Об'єднаних Націй про те, що народи «...перекують свої мечі на орала, і на серпи — свої списи. Народ проти народу не буде меча піднімати, і не будуть більше вчитися воювати» (Мих.4:3). Але що буде з людьми, котрі жили раніше і померли, а також з тими, котрі ще з'являться на світ і помруть до того, як надійдуть чудові часи? Невже вони ніколи не матимуть гідного майбутнього? Невже вони повинні упокоритися уявленню про те, що вони є лише продуктом позбавлених свідомості генів, які не мають інших намірів, окрім використання людей тимчасовими каналами для пере-

дачі своєї генетичної інформації майбутнім поколінням? Чи вони повинні задовольнятися роллю людських відходів, які еволюція використовує як будівельні риштування на шляху до ідеального майбутнього, щоби пізніше їх викинути?

Деякі люди стверджують, що до життя потрібно ставитися як до вічного бенкету. Кожне покоління приходить до бенкетного столу, аби сповна насититися і тим втратити право обурюватися і скаржитися, якщо його люб'язно попросять піти і дати наступному поколінню зайняти своє місце за столом.

Однак такий аргумент надто поверховий, оскільки в кожному поколінні існують мільйони людей, життя яких аж ніяк не видається бенкетом. Вони знають, що життя могло би бути чудовим, проте все склалося зовсім інакше, тому що, скажімо, якийсь диктатор в ім'я якоїсь “вищої мети” прирік їх самих і їх країну на горе, убогість, злидні, знедоленість та економічний крах, не кажучи вже про щоденні страждання та життєві розчарування окремих людей. Вони почуваються обшуканими, травмованими, незадоволеними і розчарованими; вони відходять з цього життя з розбитим серцем та пониклим духом. Чи є сенс говорити з ними про надію на краще життя людства в цілому або навіть про поліпшення життя наступного покоління?

Або ж припустимо, що в силу закономірності історичного матеріалізму врешті-решт настав економічний рай: чи не перетвориться цей рай внаслідок законів діалектики у щось інше? А що відбудеться з поколіннями, життя яких припаде на цей рай? Чи помруть вони, як померли і всі попередні покоління людей?

Коли ми розмірковуємо над тим, що чекає людину в майбутньому, ми повинні дивитися на речі прямо і не уникати питання, яке хвилює кожне покоління тих, що живуть на цій землі: чи є смерть кінцем? Невже доля будь-якої людини — це купка пороху? Невже, незважаючи на перевагу розумної людини над нерозумною природою, останнє слово залишається за природою, яка прирікає будь-яку людину на несвідоме існування?

І як завжди, коли ми ставимо собі подібні питання, відповіді на них розпадаються на дві основні групи: відповіді теїстів та відповіді атеїстів¹.

Наведемо спочатку деякі типові атеїстичні висловлювання на тему, яку обговорюємо.

1. *«Гуманістичний маніфест — II»*: «...особистість у цілому є функцією біологічного організму, який взаємодіє з іншими в соціокультурному контексті. Не існує жодних надійних даних, які засвідчують, що життя продовжує існувати навіть після того, як помирає тіло»².

2. *Бертран Рассел*: «Жодний героїзм, жодне натхнення і напруження думки і почуттів не можуть зберегти життя людини за порогом смерті»³.

3. *А. Дж. Айер*: «Вважаю... достовірним фактом те, що існування людини закінчується з її смертю»⁴.

4. *Ернст Нагель*: «Доля людини — це епізод між двома забуттями»⁵.

У «Гуманістичному маніфесті — II» допускається «своєрідне безсмертя». Автори маніфесту бачать його виключно в «продовженні нашого життя у нащадках і у впливі нашого життя на життя інших представників нашої культури».

Подібне переконання було поширене в античному язичницькому світі. Батьки знаходили задоволення в тому, щоб продовжуватися в дітях. Імператори, царі, генерали-завойовники та великі політики споруджували для себе за життя монументи, аби залишитися в пам'яті нащадків. Письменники тішили себе думкою про те, що їхні літературні та філософські праці збережуть пам'ять про них краще, ніж спорудження з мармуру та бронзи.

Усе це достатньо ясно свідчить про інстинктивне прагнення людства до безсмертя. Коли життя атеїста приходиться до свого кінця, він думає про те, що прожив його не лише для себе, але й для інших людей, котрі пам'ятатимуть про звершене ним благо. Але коли вам загрожує зникнення з обличчя землі, думка про те, що вас пам'ятатимуть, є, напевно, вельми слабкою втіхою.

Проте атеїсти можуть сказати про долю людини саме так. Та перед лицем смерті це вельми мало і дуже банально; і, до того ж це лише вираження їхньої думки, а не доведений факт.

Атеїсти, звичайно ж, стверджують, що не існує очевидних доказів життя після смерті, і тому теїстичне уявлення про життя після смерті — це просто прийняття бажаного за дійсне. Можливо, що це так. І разом з тим ми не можемо бути цілковито впевненими в тому, що в атеїстичному заперечуванні життя після смерті не міститься елементів його прийняття. Справа в тому, що будь-яке цілісне уявлення про життя після смерті включає категоричне твердження, що вимоги моральності та справедливості регулюватимуть його так само сильно, як сильно вони повинні регулювати життя в цьому світі.

Питання моралі не знімається зі смертю людини. Після смерті кожній людині доведеться стати перед судом, на якому вона повинна дати звіт перед Богом. І цей звіт матиме вічні наслідки. Таким чином, можливо, що, принаймні, в деяких атеїстів є підстави приймати бажане за дійсне і думати, що все це не так.

Давньоримський поет Лукрецій був запеклим прихильником епікурейської філософії. У своїй великій поемі він говорить про те, чому ставиться до цього філософського напрямку з таким захопленням: епікурейці стверджують, що згідно з наукою, людей чекає «кінець митарствам»⁶ і що вони ніколи не постануть перед Останнім Судом. Напевно, й сьогодні є чимало людей, котрі дотримуються подібної точки зору.

Отже, ми розглянули типові атеїстичні уявлення про те, яка доля кожної людини. Тепер переходимо до теїстичних і, зокрема, християнських поглядів із цього питання.

Надія на воскресіння, заснована на сутності Бога.

Спочатку звернемося з цього приводу до висловлювань Самого Христа:

«Щодо воскресіння з мертвих, то хіба ви не читали Слова Божого, яке говорить: Я є Богом Авраама, і Богом Ісаака, і Богом Якова, — Богом не мертвих, а живих» (Матв.22:31,32).

Як бачимо, Христос кладе в основу впевненості у воскресіння сутність Бога і вірність людям, яких Він створив. Створити людей, обдарувати їх моральним почуттям і здатністю до любові та вірності, ввести їх у світ без їхньої згоди, а пізніше забути про мораль і моральне почуття, якими Сам же їх наділив, — це було би подібно до діянь безвідповідального тирана.

Однак Бог не такий. І справді, Його зацікавленість у людині і любов до неї стосуються не лише людства в цілому, а й кожного індивідуума зокрема. Він не каже: «Я Бог іудейський» чи навіть: «Я Бог Авраама, Ісаака і Якова». Він говорить: «Я Бог Авраама, і Бог Ісаака, і Бог Якова». Він дбає про кожного чоловіка, про кожну жінку, про кожну дитину.

Більше того, коли Він говорить про Себе (в даному уривку Він звертається до Мойсея (Вих.3:15)), Він ідентифікує і характеризує Себе через Свої стосунки з окремими людьми: «Я Бог Авраама, і Бог Ісаака, і Бог Якова». Авраам, Ісаак та Яків давно відійшли з цього світу, а точніше відійшли вже до того часу, коли Бог розмовляв з Мойсеєм. Для цього світу вони вже не існують, в той час як для Бога вони все ще існують. Стосунки, які Бог будує з людьми, створеними за Його образом та подобою і викупленими за Його милістю, подібно до Нього Самого, вічні.

Така перша суттєва різниця між атеїстичним і теїстичним поглядами на майбутнє людини. Атеїст вважає, що він — продукт позбавлених свідомості сил, які навіть не підозрюють про його існування.

Він не може сподіватися, що в результаті дії цих сил відтвориться та випадкова ситуація, яка привела його до народження, а коли він помре, то ці сили воскресять його. Єдине, на що він може сподіватися, — це на виживання як частинки людства в цілому.

Він не може розраховувати на те, що любов і відданість, які він відчуває до своєї родини, друзів і близьких людей, хоча б якоюсь мірою поділяються безособовими силами, що породили людство. Ці почуття всього лиш тимчасові. Вони не тільки позбавляють його надії. Вони кидають людину в безодню

нечутливого, нерозумного світу, в якому відбувається її коротке і тимчасове існування.

Воскресіння, що впливає із справедливості Бога.

«Не дивуйтеся цьому, бо надходить час, коли всі, що в могилах, почують Його голос; і вийдуть ті, що робили добро, у воскресіння життя, а ті, що робили зло, — у воскресіння суду» (Іван.5:28,29; див. ще Матв.12:36,41,42).

Тут Христос стверджує, що відбудеться воскресіння, яке має встановити справедливість. У цьому житті звершується багато несправедливих вчинків. Невинні страждають, а кривдники виходять сухими з води. Однак це життя — ще не кінець усьому, і воно не може бути таким, оскільки зло, яке чинять люди, переживає їх і впливає на чимало наступних поколінь, приносячи їм шкоду. Сукупні наслідки цього зла не можуть бути оцінені до кінця часів. Однак Божа справедливість означає воскресіння і тим свідчить, що створений Ним Всесвіт — це не механізм, позбавлений моральності, і ще меншою мірою — неморальний хаос.

Воскресіння, необхідне для досягнення мети, закладеної в створенні людини. Мета, яку Бог ставив, створюючи людину, ніколи не зводилась до того, щоб обмежити рамки її існування нашою тимчасовою планетою. Людина була споконвіку створена за образом і подобою Божою. Ця ідея виявилася вже на початковому рівні процесу творення, але в подальшому вона буде реалізована на найвищому з можливих рівнів (Колос.3:9-11; 2Кор.3:18). Життя на цій планеті — це ніщо інше, як школа, яка повинна розвивати і готувати людину до того часу, коли вона буде цілком відповідати образу Божого Сина. Апостол Христа, Павло, ось що сказав про це:

«Бо всі, яких провадить Божий Дух, — сини Божі. Адже ви не одержали духа рабства знову *на страх*, але одержали Духа синівства, яким кличемо: Авва, Отче! Сам Дух свідчить нашому духові, що ми діти Божі. Якщо ж ми діти, то й спадкоємці, — спадкоємці Бога і співспадкоємці Христа, якщо тільки з Ним страждаємо, щоб з Ним і прославитися. Бо я вважаю,

що страждання теперішнього часу нічого не варті в порівнянні з майбутньою славою, що має з'явитися нам. Усе творіння з надією очікує з'явлення Божих синів. Адже творіння підкорилося марноті не добровільно, а через того, хто його підкорив, з надією, що саме творіння буде визволене від рабства тління — для свободи слави дітей Божих. Бо знаємо, що все творіння разом стогне і страждає аж донині. Та не тільки *воно*, але й ми самі, маючи зачаток Духа, самі в собі стогнемо, очікуючи усиновлення та викуплення вашого тіла... Знаємо, що тим, які люблять Бога, які покликані за *Його* передбаченням, все сприяє до добра. Бо яких Він наперед пізнав, тих і визначив наперед, щоб були вони подібні до образу *Його* Сина, аби бути *Йому* первістком серед багатьох братів; а яких наперед визначив, тих і покликав; а яких покликав, тих і виправдав; а яких виправдав, тих і прославив. Що ж скажемо на це? Якщо Бог за нас, хто проти нас? Той, Хто Свого Сина не пощадив, а видав *Його* за нас усіх, то хіба разом з Ним не подарує нам і всього? Хто буде звинувачувати Божих обранців? Бог, Який виправдовує! А хто судитиме? Ісус Христос, Який помер і воскрес; Який по правиці Бога, — Він і заступається за нас! Хто нас відлучить від любові Христа? Чи страждання, чи утиски, чи переслідування, чи голод, чи нагота, чи небезпека, чи меч? ...Але в цьому всьому перемагаємо — завдяки Тому, Хто нас полюбив. Бо я переконаний, що ні смерть, ні життя, ні ангели, ні влади, ні теперішнє, ні майбутнє, ні сили, ні висота, ні глибина, ні будь-яке інше творіння не зможе нас відлучити від Божої любові, яка в Христі Ісусі, Господі нашім!» (Римл. 8:14-23, 28-35, 37-39).

Воскресіння Самого Христа — початок відновлення світу. Сам Христос провів своє власне воскресіння (Матв. 16:21; Луки 18:31-33), і свідчення про *Його* воскресіння, яке відбулося, ясно показують нам, що Він мав на увазі під словом «воскресіння»⁷.

Христове воскресіння — це не версія поширеного близькосхідного міфу про помираючого та воскресаючого бога. Це не міф про природу. Христос та *Його*

апостоли були євреями, котрі народилися в I ст. н.е. А євреї протягом багатьох століть стикалися з релігійно-міфологічними системами навколишніх народів і врешті-решт свідомо відкинули їх всі. Звідси постає підкреслення ними того факту, що коли Христос воскрес із мертвих, то Його гробниця виявилася порожньою. Фізичне тіло Христа-людини воскресло буквально. Воно не лише воскресло, але й перетворилось. Тим самим було показано, як воскреснуть ті, хто перебуває з Ним в духовній єдності. Ось що мовиться про це в Новому Завіті:

«Звіщаємо вам, брати, Добру Звістку, яку я вам сповістив, і яку ви прийняли, в якій стоїте, якою спасаєтеся, коли дотримуєте Слово таким, яким я вам його сповістив; якщо ж ні, — ви повірили надаремно. Найперше я вам передав те, що сам прийняв, що Христос, згідно з Писанням, помер за наші гріхи, і Він був похований, і третього дня воскрес, згідно з Писанням; і з'явився Кифі, тоді дванадцятьом; після того Він з'явився одночасно п'ятистам братам, з яких багато хто живе ще й донині, а деякі спочили. Пізніше з'явився Якову, а тоді — всім апостолам; нарешті з'явився і мені, — наче якомусь недоноскові» (1Кор.15:1-8).

«Та тепер Христос встав з мертвих, — первісток з покійних. Оскільки смерть через людину, — *то* через людину й воскресіння мертвих. Як у Адамі всі помирають, так у Христі всі оживуть. Кожний у своєму порядку: первісток Христос, потім ті, що Христові, — під час Його приходу, а потім — кінець, коли Він передасть царство Богові й Отцеві, коли знищить усяку владу, всяке панування та силу. Бо Йому належить царювати, доки не покладе всіх Своїх ворогів Собі під ноги. Останній ворог, який буде знищений, — це смерть, бо все підкорив Йому під ноги. А коли ж каже, що все вже підкорене, то ясно, що це за винятком Того, Хто підкорив *Йому* все. Коли ж підкорить Йому все, тоді й Сам Син підкориться Тому, Хто підкорив Йому все, щоб був Він Богом усім і в усьому» (1Кор.15:20-28).

«Але дехто скаже: Як же мертві встануть? У якому тілі прийдуть? Нерозумний! Те, що ти сієш, не

оживе, якщо не помре. І те, що ти сієш, то не майбутнє тіло сієш, а тільки зерно, яке прийдеться, — пшениці чи чогось іншого. А Бог дає йому тіло, яке забажає: кожному насінню — власне тіло. Не кожне тіло є таким самим тілом; інше тіло в людей, інше — у тварин, інше — в риб, інше — у птахів. Є тіла небесні й тіла земні. Але одна слава в небесних, а інша — у земних. Інша слава в сонця, інша слава в місяця, інша слава в зірок, бо зірка від зірки відрізняється славою. Так само й воскресіння мертвих: сіється в тлінні, встає в нетлінні; сіється в неслав'ї, встає в слав'ї, сіється в немочі, встає в силі; сіється тіло душевне, встає тіло духовне. Якщо є тіло душевне, то є й духовне. Так і написано: Перша людина — Адам — став живою душею, а останній Адам — дух, що оживає. Але не духовний спочатку, а душевний; потім — духовний. Перша людина — із землі, земна. Друга Людина, (Господь) — з неба. Який земний — такі й земні; і Який небесний — такі й небесні.

І як ми носили образ земного, так носитимемо образ небесного. Ось що кажу, брати: тіло й кров Божого Царства успадкувати не можуть, і тління нетлінного не успадкує. Ось кажу вам таємницю: не всі ми впокоїмося, але всі перемінімося, — раптово, миттєво, при останній сурмі; вона засурмить — і мертві воскреснуть нетлінними, а ми перемінімося. Адже це тлінне має зодягнутися в нетління, і це смертне має зодягнутися в безсмертя. Коли ж це тлінне зодягнеться в нетлінне, а смертне зодягнеться в безсмертне, тоді збудуться написані слова: Смерть поглинута перемогою! Смерте, де твоя перемога? Де твоє, смерте, жало? Жало смерті — це гріх, а сила гріха — Закон.

Та подяка Богові, що Він дає нам перемогу через Господа нашого Ісуса Христа. Тому, мої любі брати, будьте стійкі, непохитні, завжди відзначайтеся в Господньому ділі, знаючи, що ваша праця в Господі не даремна» (1Кор.15:35-58).

Таким чином, у цьому суть надії не тільки для окремих людських істот, але й для самої природи. Людина й природа, звичайно ж, були зіпсуті духов-

ним повстанням людини супроти її Творця. Однак намір Бога полягає не в тому, щоби спочатку знищити природу і людство разом з нею, а після того почати творити щось нове, цілковито відмінне від них. Його намір полягає в тому, щоб відновити і перетворити вже створену природу й людину і тим самим привести їх до великої слави, до вищого становища, ніж те, яке займала грішна людина. Воскресіння Людини Ісуса Христа не лише стало зразком остаточного відновлення; воно поклало початок цьому відновленню.

Надія у цьому житті. Часто кажуть, що надія на воскресіння і на життя в майбутньому світі знижує інтерес до життя в цьому світі, відбираючи в людей надію в житті сучасному, сьогодні. Найлегше відповісти на це питання так: для людей, яким зараз уже сповнилося сорок років, обіцянка, що завдяки певній ідеологічній системі встановиться економічний рай на землі, також не може бути основою для надії на краще майбутнє.

Проте серйозна відповідь на це заперечення полягатиме в тому, що саме надія на воскресіння робить максимально змістовним наше теперішнє життя. Ми потребуємо таких елементарних речей, як їжа, одяг і житло, однак придбання цих речей не є головною метою життя. Без пального машина не в стані їхати. Проте головне призначення машини полягає не в тому, щоб її бак був заповнений бензином.

Ісус Христос вчив, що головна мета життя — шукати «Царства Божого і Його праведності» (Матв. 6:31-34). Тобто головна мета в житті тут і зараз — це розвиток душі, розвиток характеру людини, коли вона намагається діяти і реагувати на події навколишнього світу згідно з Божими приписами. Отже, віруючому у Христа жодні життєві обставини, як би погано вони не склалися, не можуть зашкодити в осягненні головної мети в житті: любити Бога, коритися Йому, прагнути догодити Йому і таким чином стати людиною, яка завдяки воскресінню житиме вічно. Такою є християнська відповідь на питання про призначення людини та сенс її життя.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. “Це вірно, що ми усі повинні думати, планувати і працювати для постійного удосконалення людства. Але, коли виникає запитання про кінцеву людську долю, говорити про “майбутнє людства” є безвідповідально і оманливо”. Що це означає? Чи вважаєте це істиною?

2. “Заохочувати людей жити, працювати, жертвувати, терпіти, і, якщо потрібно, вмирати за колишню утопію людства, яку вони самі ніколи не побачать і не зможуть насолодитися нею, ганебно”. Чи згодні ви з таким твердженням?

3. “Реалізм вимагає, щоб ми поставили собі питання, яке стояло перед кожним поколінням, що будь-коли жило на землі: чи смерть – це кінець”? Чому так?

4. “Совість нам підказує: аби моральний закон відповідав своєму повному призначенню, повинен бути суд після смерті. Ніхто не зможе втекти від відповідальності перед законом через смерть, а тим більше, покінчивши життя самогубством”. Подискууйте над таким твердженням.

5. Віра у життя після смерті була у людства протягом усіх століть інстинктивною. Чи може атеїстичне відкинення життя після смерті бути формою сприйняття бажаного за дійсне? Чи має атеїзм наукові докази своєї віри?

6. Які форми безсмертя допускає секулярний гуманізм? Чи можуть бути вони задовільними?

7. Якою є кінцева надія для планети Земля і матеріального світу в цілому відповідно до вчення: а) атеїзму і б) християнського теїзму?

8. За християнською теорією воскресіння Христа – це перший етап відновлення Всесвіту. Який аргумент християни використовують відносно правдивості вчення про воскресіння загалом, і воскресіння Христа, зокрема?

ПРИМІТКИ

¹ Нині на Заході існує цілий ряд філософських течій, які утворюють так званий Рух Нової Епохи (New Age); вдаючись до традиційного гуманізму, цей Рух відроджує стародавній пантеїзм. На перший погляд, він може видатися альтернативою теїзму, з одного боку, і атеїзму – з іншого. І справді, чимало людей, які раніше дотримувалися атеїзму, переконавшись у порожнечі атеїстичного матеріалізму, розглядають пантеїзм як привабливу альтернативу атеїзму. Він дозволяє їм визнавати розум, що стоїть за Всесвітом, і вірити, що Всесвіт і всі люди, які його населяють, мають якусь певну мету. Однак пантеїзм навряд чи можна вважати альтернативою атеїзму,

оскільки пантеїстичний бог не є Богом-особистістю, з Котрим в людини можуть бути встановлені відносини любові, довіри та послуху. Це просто сила життя, подібна до розумної форми енергії, яка не просто міститься в усьому, але і є усім. Усе є богом, кожна людська істота є богом. Якщо ж усе є богом, тоді й зло, як і добро, – є богом. Разом з тим між прихильниками філософії Нової Епохи немає взаємної згоди з багатьох питань. Річ у тім, якщо кожний представник цієї філософії – бог, то це означає, що бог дотримується багатьох суперечливих одна одній думок. Декотрі прихильники цієї концепції визнають, що в минулі часи вони дотримувалися неправильних ідей і звершували неправильні вчинки. Проте якщо припустити, що пантеїзм правильний, то звідси виходить, що вже в минулі часи будь-хто з цих людей, котрі неправильно чинили, був богом, тобто виходить, що бог дотримувався неправильних уявлень і робив неправильні вчинки. Коли ж вони змінювали свої уявлення, то це означало, що бог змінював їх. Отже, напевно чим можна вважати пантеїзм серйозною інтелектуальною, моральною чи духовною альтернативою атеїзму.

² The Humanist Manifesto II. Buffalo: Prometheus Books, 1973. P. 16.

³ Рассел Б. Почему я не христианин. М.: Политиздат, 1987. С.16.

⁴ Ayer A.J. The Humanist Outlook. L.: Pemberton, 1968. P. 107.

⁵ Nagel E. Naturalism Reconsidered // Peterson H. (ed.) Essays in Philosophy. N. Y., 1959. P. 486.

⁶ Лукреций Кар. О природе вещей. М.-Л., 1946. Т.1. Книга первая.

⁷ Про оригінальність текстів Нового Завіту і про свідчення історичності Христа в ранніх язичницьких авторів див.: Bruce F.F. The New Testament Documents: Are They Reliable? Leicester: Inter-Varsity Press, 1996. Про свідчення воскресіння див. статтю колишнього директора Інституту правових досліджень (The Institute of the Advanced Legal Studies) Лондонського університету: The Empty Tomb: What Really Happened // Anderson J.N.D. Christianity: The Witness of History. L.: Tyndale Press, 1969. P. 84-108.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Книги Старого Завіту

Бут.	Перша книга Мойсея. Буття
Вих.	Друга книга Мойсея. Вихід
Левіт	Третя книга Мойсея. Левіт
Псал.	Псалмів
Прип.	Книга Приповідок Соломонових
Дан.	Книга пророка Даниїла
Зах.	Книга пророка Захарії
Ісяя	Книга пророка Ісаї
Єрем.	Книга пророка Єремії
Мих.	Книга пророка Михея

Книги Нового Завіту, Євангелія

Матв.	від Матвія
Луки	від Луки
Іван.	від Івана
Дії	Дії святих Апостолів

Соборні послання

Яков.	Послання Якова
1Петр.	Перше Послання Петра
2Петр.	Друге Послання Петра
1Іван.	Перше Послання Івана

Послання Апостола Павла

Римл.	Послання до Римлян
1Кор.	Перше Послання до Коринтян
2Кор.	Друге Послання до Коринтян
Гал.	Послання до Галатів
Ефес.	Послання до Ефесян
Филп.	Послання до Филип'ян
Колос.	Послання до Колосян
2Сол.	Друге Послання до Солунян
1Тим.	Перше Послання до Тимофія
2Тим.	Друге Послання до Тимофія
Тит.	Послання до Тита
Євр.	Послання до Євреїв
Об'явл.	Об'явлення Івана Богослова

